

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

127. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2014. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor, az MTA doktora, alezredes, osztályvezető (Hadtörténeti Intézet); *Forgács Márton*, gyűjteményi segédmunkatárs (Hadtörténeti Múzeum), *Hajdu Tibor*, a történettudomány doktora, főtanácsadó (MTA BTK Történettudományi Intézete); *Hamerli Petra*, PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem), *Jankó Annamária*, PhD, igazgatóhelyettes, (Hadtörténelmi Levéltár); *Juhász Balázs*, doktorjelölt (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola); *Kincses Katalin Mária*, kandidátus, felelős szerkesztő (Hadtörténelmi Közlemények); *Kiss Gábor*, PhD, százados, főlevéltáros (HIM Bécsi Kirendeltség); *Klemensits Péter*, PhD, megbízott előadó (PPKE-BTK); *Korompay H. János*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó (MTA BTK Irodalomtudományi Intézete) *Krámlí Mihály*, PhD, főigazgató (Közlekedési Múzeum); *Pollmann Ferenc*, PhD, tudományos kutató (Hadtörténeti Intézet); *Ravasz István*, PhD, kandidátus, alezredes, kiemelt főtiszt (HM HIM); *Révész Tamás*, egyetemi hallgató (King's College, London); *Romsics Ignác*, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (Eszterházy Károly Főiskola, Eger); *Sallay Gergely Pál*, PhD, osztályvezető (Hadtörténeti Múzeum); *Erwin A. Schmidl*, PhD, udvari tanácsos, egyetemi docens (Innsbrucki Egyetem Legújabb és Jelen Kori Történeti Tanszék)

Az abstractokat *Bognár Katalin*, a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Hausner Gábor*

Felelős szerkesztő: *Kincses Katalin Mária*

Szerkesztő: *Schubert Katalin*

A Szemle rovat vezetője: *Tulipán Éva*

Szerkesztőbizottság:

Balla Tibor, *Bona Gábor*, *Bonhardt Attila*, *Czigány István*, *Csikány Tamás*, *Dombrády Lóránd*, *Hermann Róbert* (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós*, *Kedves Gyula*, *Kovács Vilmos*, *Lenkefi Ferenc*, *Markó György*, *Pálffy Géza*, *Pollmann Ferenc*, *M. Szabó Miklós*, *Szakály Sándor*, *Székely György*, *Tóth Ferenc*, *Urbán Aladár*, *Varga J. János*, *Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, *Erwin A. Schmidl*, *Vladimír Segeš*, *Hajdu Tibor*, *Okváth Imre*

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250

Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 3800,- Ft, negyedévre 950,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSÁNAK 100. ÉVFORDULÓJA

TANULMÁNYOK

HAJDU TIBOR

1914: A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY ALAKULÁSA A HADÜZENET ELŐTT ÉS UTÁN*

1914: Hungarian Public Opinion Before and After the Declaration of War

The paper endeavours to give a more nuanced interpretation of the schematic ‘general enthusiasm’ image that has evolved about the social acceptance of World War I. While political parties uniformly accepted the war politics of the Habsburg Monarchy in 1914, public opinion was divided. Military and political leaders had known for a decade that a German-Russian-French war was about to break out, and the public, though surprised, hoped that it would end soon. In addition, the economic situation of those staying home improved in the first year of the war. While the majority of the Hungarians accepted the war, except for the elite of literary life and those especially hit by the situation, ethnic groups stayed reserved. It is important to note in connection with the latter group that Croats and Bosnians organized bloody anti-Serbian pogroms after Sarajevo, and only a small group of our politicians were Serb-friendly at that time. The group of those supporting the war was not unified either, many tried to moderate the instigators, from Tisza to the Socialists.

Tibor Hajdu Doctor of the Hungarian Academy of Sciences. Research area: political and military history of the 19-20th century. Major books: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* (Budapest, 1978) and *Tisztikar és középosztály 1850–1914.* (Budapest, 1999) E-mail: thajdu80@gmail.com

Keywords: World War I, political parties, military leaders, ethnic minorities, political elite, pogroms, press, war politics

Az első világháború kitörését fogadó közhangulatról, a kormány, a pártok, az újságok és olvasói reagálásáról bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, ez és általában az emlékezetben megőrződött kép azonban idővel, az eseményektől távolodva bizonyos sémákba merevedett. Az alábbiakban ezeket próbálom összevetni a korabeli dokumentumokkal, a valóságot pontosabban, árnyaltabban tükröző kép bemutatása érdekében.

Az a generáció, amelyre rátört a világháború, békében nőtt fel. Igazi háborút a legidősebbek közül is csak kevesen éltek meg. Magyarországon 65 éve nem folytak hadműveletek, az iskola és a családi emlékezet a hősi múlt megszépített képeit adta át az ifjúságnak,

* A tanulmány megírásánál támaszkodtam a Nagy Háborúról Pollmann Ferencsel közösen írott, megjelenés előtt álló könyvünk megfelelő fejezeteire.

az újságok a külföldi harcainak hihetetlen híreit. Ez volt a „békebeli béke” örökösnek hitt kora; mindig Ferenc József ült a trónon, a haza határai emberemlékezet óta változatlanok. A tisztjelöltek ugyan megismerik a Monarchia hadseregének doktrínáját, amely szerint Oroszország előbb-utóbb megtámadja a Monarchiát, és szövetségei is lehetnek, de ezt olyan régóta tanítják, hogy nem tűnik aktuálisnak. A katonai költségvetés ugyan magas, és a magyar közvélemény különösen feleslegesnek tartja, de csak úgy, mint az adózást és az élet más megszokott kellemetlenségeit.

A vezető katonai és politikai körök, a műveltebb újságírók persze nem ennyire gyanútlanok, de arra, hogy egy esetleges háború pár hónapról tovább tarthat és súlyos következményekkel, éppenséggel az ezeréves határok változásával járhat, közülük is kevesen gondolnak és hallgatniuk illik róla. Míg más háborúkat a közvélemény rémisztgetésével készítettek elő, a „Nagy Háborút” megelőző években nálunk a kormányzat jobbnak látta az önbizalom és a stabilitásba vetett hit ápolását – hogy a meglepetés aztán annál nagyobb legyen.

Pitreich gyalogsági tábornok, 1902–1906 között a Monarchia hadügyminisztere, 1911-ben megjelent könyvében¹ nyíltan hangot adott a hadvezetés véleményének: Európa már egy évtizede a háború lázában ég, a német egység, szövetségben a Monarchiával, egyszerűen elvágta Oroszország európai befolyásának útjait. Oroszország már régen el van szánva a háborúra, hiába igyekezett a központi hatalmak diplomáciája már az 1885-ös bulgáriai események óta mindent megtenni Oroszország megbékítésére. Az orosz–francia–angol antant létrejötte után azonban az európai háború elkerülhetetlen. Ennek kitörése szerint csak azért késik, mert Oroszország előbb keletázsiai pozícióját próbálta rendezni, csak-hogy japán háborúja balul ütött ki. Az antant azonban nem mondott le az európai háborúról, csak előbb ki akarja szakítani Olaszországot a Hármasszövetségből.

Ezért szerintem nem szabad a csodában – vagyis a döntő európai háború elmaradásában – reménykedni. A világháború után publikált orosz és más titkos szerződések, vezető orosz tábornokok memoárjai megerősítik Pitreich sejtéseit. Franz Conrad tábornok, a Monarchia hadseregének vezérkari főnöke, éppen a számunkra romló erőviszonyokat látva követelte a preventív háborút. Conrad, Pitreich s velük a Monarchia és Németország hadvezetése csak abban tévedett, hogy „villámháborúra”, néhány hónapos harc után bekövetkező döntésre számítottak. Évekig elhúzódó háborúban pedig végül az USA által támogatott antant gazdasági erőfölénye érvényesült.

A Nagy Háború elhatározásában és előkészítésében tehát nem játszottak döntő szerepet a balkáni események vagy éppen Ferenc Ferdinánd meggyilkolása.

1913 szeptemberében új orosz–francia katonai szerződést kötöttek. A két szövetséges között teljes volt az összhang, Franciaországra hárult Anglia támogatásának biztosítása. A német és osztrák–magyar vezérkar rosszul számított, amikor abban a hitben kívánta a háborút mielőbb megkezdni, hogy Oroszországnak még néhány évre van szüksége a teljes felkészüléshez. Már a háború első hónapjaiban kiderült, mennyire tévedtek. A két katonai szövetség tervei 1913 végére már annyira készek és összehangoltak voltak, hogy kérdéses már csak az maradt: ki és mikor kezdi el.

¹ Pitreich 1911.

Ekkor már nehéz lett volna elkerülni az európai háború kitörését 1914-ben; amivel nem akarom azt mondani, hogy lehetetlen. Az esemény sok tényezőtől függött, és nem helyezkednék arra a determinista álláspontra, hogy a fegyverkezési verseny, a nagy hadseregek fenntartása és a katonai szövetségek szembenállása elkerülhetetlenné tették a Nagy Háborút. Mikor történetét és kezdetét vizsgáljuk, természetesen a háborút végül kiváltó okokra fordítjuk figyelmünket, de azért nem feledkezünk meg arról, hogy számos tényező a háború elkerülése vagy legalább elodázása érdekében hatott, ha végül nem is ezek érvényesültek. Harcvágy és félelem egyensúlya húzták az időt – kérdés, hogy ez a két érzés végeredményben nem azonos-e?

A preventív háború híveivel szemben nem kevesek véleményét fejezte ki például a Függetlenségi Párt egyik vezére, Károlyi Mihály:

„Nekünk még a győzelmes háború sem érdekünk. Nemcsak bennünket, hanem egész Európát évtizedekre vetné vissza egy ilyen háború és egy ilyen háború által Európa elveszítené azt a vezető szerepét, amelyet a világon visz...”² Függetlenségi elvbáratának egy része viszont szociáldemokrata szövetségeseivel együtt lebecsülte a háborús veszélyt, és Tisza István miniszterelnöknek a háború lehetőségére hozott rendkívüli törvényeiben inkább belső hatalma megszilárdítását, az esedékes parlamenti választások előkészítését látták.

Gratz Gusztáv tanúsága szerint a háborút megelőző években „a magyar parlamenti élet vezérei, Tisza, Andrássy, Apponyi tisztában vannak a helyzet komolyságával”. Tisza „kormányzati tevékenysége már a közelgő háborúra van beállítva. A magyar politikusok zöme és a magyar társadalom azonban kevés megértést tanúsít azzal szemben”.³

A Monarchia vezető államférfiai és tábornokai, maga Ferenc József is még nem jutottak el a végső döntésig: háború vagy béke, mikor 1914. június 28-án Sarajevóban megölték a trónörökös, Ferenc Ferdinándot és hitvesét.

A régebbi irodalomban, úgy az 1970-es évekig elterjedt volt a nézet, miszerint a sarajevói gyilkosság automatikusan robbantotta volna ki a világháborút. Az igazság nem ilyen egyszerű, a végleges döntés Szerbia megtámadásáról csak hetekkel később született meg, és akkor is voltak még a felső vezetésben is, akik remélték, hogy Szerbia gyors lerohanásával korlátozni lehet a nagyhatalmak beavatkozását. Ezért a közvéleményt sem készítették fel július végéig a világháborúra; ennek megfelelő volt a közvélemény reagálása is.

Ha a sarajevói merényletet megelőző hetek magyar újságjait lapozgatjuk, szembetűnő a különös kettősség: nem mondhatjuk, hogy nem írtak semmit a világháború veszélyéről vagy a francia–oroszkatonai szövetségről, de nem jelentőségének megfelelően és nem a napi aktualitás szintjén. Így például a *Népszava Ausztria jövője* című cikke szerint a Monarchia helyzete soha ilyen rossz nem volt, és „...bizonyára igen sokan vannak olyanok is, akik nemzeti, politikai és gazdasági igényeik kielégítését csak valamely gyökeres, külpolitikai katasztrófától várják. Ez a belső elégedetlenség növeli meg a körülöttünk levő államok sovínisztáinak étvágyát és tűzi az *osztrák–magyar monarchia fölbomlásának kérdését* az európai politika napirendjére és teszi a legsürgősebb, legégetőbb kérdéssé ma a nemzetközi politikában.”⁴ A cikk írója hivatkozik a sokak által olvasott bécsi *Neue Freie*

² Magyarország, 1913. december 10.

³ Gratz 1934. 277–278. o.

⁴ Népszava, 1914. június 3.

Pressére, amely szerint „a kettős monarchia nemzetiségi ellentétei az európai politika egyik meghatározó tényezőjévé lettek... és azt sem lehet tagadni, hogy a legtöbb spekuláció arra számít, hogy a monarchia testéről vagy darabonként fognak lehullni egyes alkotórészek, avagy pedig az egész fog széthullani”.

Ugyancsak a *Népszava* a francia kormányválsággal kapcsolatban, amelynek fő oka a két- vagy hároméves katonai szolgálati idő híveinek ellentéte volt, azt állítja: a francia kormány „orosz parancsra” ragaszkodik a hároméves szolgálati időhöz, s már csak azért sem állhat ellen az orosz befolyásnak, mert az orosz hadicélokra adott 17 milliárd frankra rúgó kölcsönök által a hitelező függő viszonyba került az adóstól.⁵

Ezeket az elszórt megjegyzéseket azonban csak a tájékozott és figyelmes olvasó vette észre, az átlagolvasó figyelmét az albániai harcokról és a Monarchia albániai szerepéről napi rendszerességgel közölt hosszadalmas leírások kötötték le, s még inkább a szociáldemokrata párt választási előkészületei, a kormány belpolitikájának szidalmazása s főleg a szokásos belpolitikai, gazdasági, bűnügyi és más hazai hírek.

Ha számba vesszük, hogy a *Népszava* és más napilapok olvasói kisebbségben voltak az újságot nem olvasók millióival szemben, be kell látnunk, hogy az ország népének nagy többsége nem tudott az akut háborús veszélyről.

A szarajevói merénylet híre általános megdöbbenést keltett, de háborús konfliktusra még nem kellett gondolni. A szerb kormány rögtön részvét táviratot intézett Berchtoldhoz, aki mint külügyminiszter a Monarchia közös minisztertanácsa fejének számított. A belgrádi szkupstina elnöke hasonló táviratot küldött a budapesti és bécsi parlamentek elnökeihez. A bécsi szerb követ is kondoleált. Milankovics budapesti szerb főkonzul hasonló nyilatkozatában azt hangsúlyozta, hogy erősíteni kell a szerb–magyar barátságot. Sőt a szerb belügyminiszter azonnal levetette a házakról a nemzeti ünnepre kitett zászlókat.⁶

Budapesten és általában Magyarországon a döbbenet mellett nyugalom uralkodott, demonstrációkra nem került sor. Vasárnap, hétfőn és azután is megtartották a színházi előadásokat (bár több vidéki színház szünetet tartott), nyitva tartottak a szórakozó helyek is, csupán a zene szünetelt vasárnap és hétfőn. Budapesten a következő napokban sem került sor a bécsihez hasonló szerbellenes tüntetésekre. A néplélek mélyéről azonban már itt is feltörték a gyűlölködés hangjai. Kassák Lajos, aki naponta elment a Lehel-piac elé, ezt tapasztalta már a merénylet másnapján:

„...másnap reggel a Lehel piacon már kitört a háború... Mire reggel fölkeltünk, már híre járt a kültelken, hogy a Lehel piacon a magyar árusok nekitámadtak a szerb árusoknak s nagy verekedések, valóságos csata fejlődött ki közöttük. Az asszonyok és a gyerekek ijedten és kíváncsian szaladtak a piac felé. Nyüzsgött a tér, durva, elvadult kiáltozások ropkódtek a levegőben. A posztoló rendőr nyugodtan állt az útkereszteződésnél.

Láttam az elborult tekintetű árusokat, amint szitkozódnak, belerúgnak a másik árusok holmijába, fölfordítják a kosaraikat és szétdobálják az áruikat. S a tömegből senki nem állt oda a bántalmazottak védelmére. Gyümölcsök, krumpli és uborka hevert a földön, s az asszonyok nekiestek ezeknek a gazdátlan dolgoknak, összeszedték és elhurcolták... Egy kofaasszony azt mondja:

⁵ *Népszava*, 1914. június 12.

⁶ Mindez és a következők – ha külön nem jelzem a forrást – a korabeli napisajtó hírei alapján.

Úgy kell a kutyáknak! Akik megölték a szegény trónörökös, nem is érdemelnek azok mást. Még a bőrüket is le kellene nyúzni, elég ideig ültek itt a nyakunkon.”⁷

A budapesti és temesvári szerb püspök gyászt hirdetett, a hazai szerblakta vidékeken sem voltak komoly konfliktusok. Csendes maradt Prága is. Horvátországban viszont rögtön kitörték a szerbellenes szenvedélyek. Zágrábban már a merénylet napjának estéjén nagy szerbellenes tüntetés zajlott le, rongálásokkal. Hétfőn délből a zágrábi diákok ismét nagy szerbellenes tüntetést rendeztek.

Bosznia azonban a szó szoros értelmében lángba borult. Június 29-én Bosznia-szerte, főleg magában Sarajevóban valóságos szerbellenes pogrom bontakozott ki, amely ellen az első napon a hatóság nem tett semmit. Mohamedánok és horvátok összetörték a szerbek lakásait, kirabolták a szerb üzleteket, lapkiadókat, iskolákat. Bár rögtön statáriumot hirdettek, de azt a pogromra eleinte nem vonatkoztatták. Először Zágrábban igyekezett harmincadikán a rendőrség rendet teremteni. A horvát szábor aznap ülést a radikális jugoszlávisták botrányba fullasztották, de végül nagynehezen megszületett a kondoleáló nyilatkozat.

A boszniai szerb lapok napokig nem jelenhettek meg, a szerb üzletek nem mertek kinyitni, bár a katonaság nagyjából helyreállította a rendet. A sarajevói szerbek az utcára sem mertek menni. A boszniai falvakban és városokban folytatódott a pogrom, főleg a horvátok részéről. Szerb templomokat is leromboltak, mire elsején egész Boszniára kihirdették az ostromállapotot.

Másodikán számos boszniai városban folytatódta a horvátok, moszlimok és cigányok szerbellenes tüntetése. Horvátországban, így Eszéken, Bródon is voltak kisebb-nagyobb szerbellenes tüntetések, melyeket csak úgy egy hét után sikerült megfékezni. A zágrábi száborban a Frank-párt hatodikán újabb szerbellenes botrányt rendezett, Frankot magát 30 napra kitiltották, de a szerbellenes szenvedélyek (néha magyarellenes kiszólásokkal tarkítva) nem csitultak. Sőt, Dalmáciában is megkezdődtek a szerbellenes demonstrációk. Skerlec horvát bán július nyolcadikán rendeletileg szólított fel minden hatóságot a szükséges intézkedések megtételére, mert „egyes helyeken a tüntetés tovább folytatódik és olyan méretet ölt, amely a közrendet és nyugalmat veszélybe sodorja”.⁸

Ha összehasonlítjuk a horvátok szerbellenes magatartását a későbbi fejleményekkel, hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy a Szerbiához csatlakozás hívei csak akkor kerekedtek felül 1918-ban, mikor már biztosra vehető volt a Monarchia veresége és bomlása. Persze az utca hangulatából nem lehet kiszámítani, hogy 1914-ben a horvátok mekkora hányada volt szerbellenes és lojális Magyarországhoz. Felmerülhet ez a kérdés a románoknál vagy ruszinoknál is, ahol a háború első éveiben nem volt tapasztalható hadsereg-ellenes magatartás. A szerb és ruszin vidékeken azonban kezdettől fogva potenciális ellenségként kezelték a népet, értelmiségét és papjait, sokakat internáltak, napirenden volt a „kémgyanús” személyek érdemleges vizsgálat nélküli kivégzése. Bizonyára megfigyeléseken alapultak a bácskai Farkas Gejza, a méltatlanul elfeledett kiváló szociológus megállapításai:

„A háború szüksége, elkerülhetetlen, sőt kívánatos volta tömegeszmévé, tömegszugesztíóvá lesz. A közömbös külfölddel, sőt az ellenséggel egyenlő megítélés alá esnek

⁷ Kassák 1957. II. k. 470–471. o.

⁸ Budapesti Hírlap, 1914. július 9.

azok az egyesek is, akik nem képesek a nagy tömeg irányváltozását követni, akik nem tudják saját nemzetüket az elvakultságig menő rajongással szeretni, a vele harcban állókat pedig embertelenül, esztelenül is gyűlölni. Ezért aztán olyanok is vad harcias érzelmeket tettek, mindenkinél hangosabban éltetik a háborút, akiknek ez legkevésbé van ínyükre... az olykor hivatalból rendezett háborús tüntetések mind több és buzgóbb csatlakozót nyernek...”⁹ Ezek a megállapítások nemcsak a vegyes nemzetiségű területekre, de a magyar városokra, a fővárosra is érvényesek.

A budapesti képviselőház és felsőház június 30-i ülésén kormánypárt és ellenzéki pártok egységesen fejezték ki gyászukat, a kormányzó Munkapárt mellett az ellenzéki pártok szónokai – Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Zichy Aladár, Vázsonyi Vilmos, Giesswein Sándor, „nagyatádi” Szabó István, valamint a horvát képviselők nevében Rajanovics István, a románok nevében Pop Csicsó István – egységesen csatlakoztak a magyar országgyűlés részvétnyilvánításához.

A sajtóban bíráló megjegyzésekre adott okot az áldozatok temetésének szűk keretek között tartása. Úgy tudták, hogy eltanácsolták a részvételtől Vilmos német császártól a szerb trónörökös az erre jelentkező külföldi uralkodóházakat. Kínos feltűnést okozott a spanyol etikett merev alkalmazása a temetésen: még a trónörökös gyermekeinek részvételét is korlátozták, másokról nem is szólva, ami több magyar arisztokratából is heves tiltakozást váltott ki.¹⁰

A parlamentben nem képviselt MSZDP lapja, a *Népszava* ütött meg az első napokban az általános gyásztól és szerbellenes felháborodástól határozottan eltérő hangot. Nemcsak hogy nem sajnálkozik a gyilkosság felett, szinte egyetértően idézi a merénylet, G. Princip szavait elfogatása után tette okáról: „...nemcsak ez a szerb diák, hanem a történelmi igazság is azt állítja, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös volt az osztrák–magyar imperializmus legmesszebbre látható feje. Ő volt annak a csoportnak a vezére, amely a Balkán-válság folyamán a támadást, a háború politikáját követelte.” E mellett „felelet ez a merénylet annak a sok-sokezer bosnyáknak a halálára, akiket az osztrák–magyar hadsereg golyói és szuronyai öltek meg az okkupáció idején” és felelet az azóta tartó elnyomó politikára is.¹¹

A másnapi, július elsejei és második vezércikke is tiltakozik az egyes lapokban (*A Nap*, *Budapesti Hírlap*) megkezdődött háborús uszítás miatt, és elítéli a Bosznia-szerte folyó szerbellenes pogromot, amely ellen szerinte a hatóság nem tesz semmit. Másodikán már egyértelműen elítéli ugyan a merényletet, de dicséri a szerb kormány józan magatartását, és hangsúlyozza: „Tiltakozunk az abszolutizmus fokozása ellen. Tiltakozunk mindenféle háborús kaland ellen.”¹²

Jászi Oszkár lapja, a *Világ* az első hetekben a *Népszavához* hasonlóan elítélte a háborús, szerbellenes uszítást, a boszniai és délvidéki pogromhangulatot, Jászi utolsó vezércikkében július 19-én még egyenesen kijelenti „nem igaz, hogy a dolgozó vagy gondolkodó Magyarországon a szerb háborúnak hívei volnának”.¹³ Jászi hamarosan belátta

⁹ Farkas Gejza: A háború lélektana. *Huszádik Század*, 1914. november–december.

¹⁰ A bécsi udvar sajátos magatartására a későbbi irodalom is visszatért, lásd például *Eöttevényi Olivér* Ferenc Ferdinánd-életrajzát. Budapest, [1942.] 363. o.

¹¹ *Népszava*, 1914. június 30. Vezércikk.

¹² *Népszava*, 1914. július 2. Vezércikk.

¹³ Jászi Oszkár: Háború vagy béke. *Világ*, 1914. július 19. – A *Világ* és más ellenzéki lapok fordulatairól bővebben lásd: *Litván György*: A sajtó áthangolódása 1914 őszén. *Századok*, 2004/6. 1462–1467. o.

tévedését, s több hónapra elhallgatott. A *Világ* vezércikkeinek írását Bíró Lajos és Ignotus vették át tőle, akik alkalmazkodtak a háborús helyzethez.

Sajátos volt a radikális függetlenségi *Magyarország* magatartása. A legnagyobb parlamenti ellenzéki párt orgánusaként megfontoltan kellett politizálnia, s ezt úgy oldotta meg, hogy július végéig keveset foglalkozott Szarajevóval és a háború kilátásaival. Július 26-án azonban még nyíltan kimondta: „Nem törődünk vele, ha gyávaságnak mondanák is, mi még most is a béke fennmaradását óhajtjuk.”¹⁴

A kormánypárti és más jobboldali lapok a merénylet után rögtön megkezdték a háborúra lelkesítést. Elöl járt ebben Rákosi Jenő nagyon elterjedt *Budapesti Hírlapja* (BH), amely már július elseji vezércikkében meghirdette: „az osztrák és magyar hadseregnek be kell vonulnia Szerbiába s Nándorfehérvárt vissza kell csatolni Magyarországhoz. A vitéz szerb hadsereg és nemzet pedig menjen le Nisbe: az nekik való főváros ott lenn, mélyen a Balkánban.”¹⁵ És persze Boszniát is Magyarországhoz kell csatolni. (Egyes lapok és politikusok a következő hetekben-hónapokban is ábrándoztak Szerbia, Montenegró, Albánia Orosz-Lengyelország a Monarchiához csatlósáról – ezek ugyan nem voltak hivatalos nézetek, de a cenzúra nem tiltotta közlésüket.) Azt azonban hangsúlyozza a vezércikk írója, hogy a derék magyarországi szerbekkel semmi baja.

A BH harmadikai száma örömmel újságolja, hogy Bécsben már csak egy szót hallani: „Einmarsíren.” (Így. A BH és más hazafias lapok szívesen írtak idegen neveket és kifejezéseket magyaros helyesírással.) Ugyanitt megtudja az olvasó, hogy az erdélyi románok nem vesznek részt a hazafias gyászban, mert elmerülnek dákoromán ábrándjaikban. Negyedikén biztos értesülését közli a BH: Szerbiában szervezték a merényletet, és a szerb sajtó ennek megfelelő hangon ír róla.

A félhivatalos *Pester Lloyd* már július negyedikén fenyegető hangot ütött meg Szerbiával szemben, bár akkor még azt hangoztatta, hogy a Monarchia nem akar háborút.¹⁶ Nagy külföldi lapok (*Berliner Zeitung*, *Tägliche Rundschau*, továbbá francia újságok is) már július elején „fölvetik azt a kérdést, hogy mi lesz Ausztria–Magyarországgal és arra a meggyőződésre jutnak, hogy a sarajevói események közelebb hozzák azt az időt, amikor Ausztria–Magyarországot földarabolják.”¹⁷ A következő hetekben azonban mérséklődik a BH és a *Lloyd* hangja is, bizonyára azért, mert Tisza István és párthívei ekkor még azt hangsúlyozták a képviselőházban és másutt: senki nem kíván háborút, „legalábbis nem addig, a míg arra valóban komoly ok fönforogni nem fog”.¹⁸

Tisza még azután is, hogy július 14-én belenyugodott a szerb kérdés háborús megoldásába, reménykedett kissé, hogy erre talán mégsem kerül sor,¹⁹ és egy sajátos módot talált arra, hogy ezt a képviselőházzal és a közvéleménnyel is tudassa. Július 15-én Szmrecsányi György, a Néppárt képviselője parlamenti interpellációban „erős eszközök alkalmazását sürgette Szerbia ellen. Legyen vége a gyáva meghunyászkodásnak.” Tiszát nyilván ez a hangnem is bántotta, és válaszában felhívta Szmrecsányi figyelmét arra, hogy a vizsgálat

¹⁴ Bakonyi Samu: A történelem ítélete. *Magyarország*, 1914. július 26.

¹⁵ *Budapesti Napló*, 1914. július 1.

¹⁶ *Pester Lloyd*, 1914. július 4. Esti kiadás.

¹⁷ *Népszava*, 1914. július 6. Külföldi sajtószemle.

¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 5.

¹⁹ Vermes 1994. 253–255. o.

a szarajevói gyilkosság ügyében még nem ért véget. A magyar kormány, mondta „a béke álláspontján áll... a háború nagyon súlyos ultima ráció, ezt meg kell fontolni; csak akkor szabad hozzányúlni, amikor az ország fontos érdekei másképp meg nem óvhatók”.²⁰

Július közepén és végén a sajtó, ha áttételesen is, a Monarchia és ezen belül hazánk vezető köreiben folyó vitákat tükrözte. A lapok jelentős része a markánsan Conrad vezérkari főnök által képviselt katonai álláspontot: támadni mielőbb és hosszú időre harcképtelenné tenni Szerbiát. Megjelent Tisza nézete is: a döntés előtt javítani a Monarchia diplomáciai helyzetén. Fontos volt figyelni a német sajtót, hiszen Németország állásfoglalása meghatározó volt a bécsi döntésre nézve. Nyugatbarátnak, vagyis békebarátnak nevezhető irányzat a függetlenségi *Magyarország* cikkeiben fedezhető fel, bár az erőter alakulásának megfelelően visszafogottan. Anélkül, hogy vitatnám, mennyire felelt meg Tisza nyilatkozata a dolgok állásának, két célt mindenesetre elért vele: nagy feltűnést keltett a külföldi sajtóban, a háborúpárti magyar lapok pedig egy hétre visszafogták magukat, sőt például a *Budapesti Hírlap* – talán abban a hitben, hogy Tisza tud valamit, ha ilyen kijelentést tesz – másnapi vezércikkében már így reagált:

„...világos, hogy Oroszország nem fog háborút viselni azért, hogy egy fejedelmi személy meggyilkolásával elkövetett gáztett ne legyen méltóan, az összes bűnösökre kiterjedően megtorolható, Franciaország nem fogja mérszárszékre vinni erősen fogyó fiait szerb lázálmokért. A monarchia intéző körei és elsősorban ősz uralkodónk, csak a legvégső s ma alig elképzelhető esetben engednének helyet a háborús lehetőségnek.”²¹ Ezt az addigi hangjától erősen elütő feltevést a lap még másnapi számában is megismételte.

23-a után azonban a *Népszava*, a *Magyarország* és a *Világ* már ismét elszigetelve találja szemben magát az erősödő háborús hangulattal.

Krúdy Gyula, a *Magyarország* munkatársa, írta később a lap szerkesztőjéről, Lovászyról: „Lovászy Mártonnak a jelentős szereplése ott kezdődött, hogy körülbelül a háború első esztendejétől tudta, hogy a háborút elveszítjük.” Körülötte „egy furcsa, addig sohasem látott társaság alakult ki, akik olyan titokban jártak-keltek mondanivalóikkal a még háborús kábulatban élő Budapesten, mint valamely új vallásnak a tagjai... akik „megbízható” híreket kaptak a frontról, akik mindig jobban megmagyarázták állásainkat a térkép előtt, mint a hadvezetőség jónak látta közölni, akik francia meg angol hírlapokhoz jutottak, akik tudták, hogy mit gondol magában az antant”, Lovászyt „a háború hitetlenjei vették körül”.²²

Az ultimátum elküldése után a *Népszava* naponta tiltakozik a háború ellen, de Kassák már keserűen idézi a munkásság nevében közzétett tiltakozást:

„Jólesik, hogy a *Népszava* az én nevemben tiltakozik a háború ellen...a magyar proletárság nevében...” de „honnan tudja az újságíró, hogy a magyar proletariátus így gondolkodik ezekben a pillanatokban?... Lehetséges az, hogy a proletariátus ilyen, és a proletárok, azok a munkásemberek, akiket én ismerek, azok egészen mások? Az egyesületben és az utcán naponta érintkezem munkásokkal, és alig akad köztük néhány, aki képes és hajlandó lenne komolyabb megmozdulásra a háború ellen. Beszélgetek, vitatkozom velük, és látom, hogy föl sem tudják fogni ennek a történelmi pillanatnak a jelentőségét. Hűség

²⁰ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 16.

²¹ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 16.

²² Krúdy Gyula: Lovászi Márton legszebb évei. In: Régi pesti históriák. Budapest, 1967. 411–412. o.

tagjai az egyesületnek, sztrájk törésbe nem lehetne őket belevinni, május elsején hajlandók ütközetbe menni a rendőrök ellen, de arról, hogy mi a háború, komolyan senki sem világosította fel őket eddig. Érzik a pusztulás lehetőségeit, de valahol a belsejükben úgy vélik, nem közvetlenül az ő bőrükre és vérükre menő lesz ez a pusztulás.”²³

Július közepén a Német Birodalom egyértelmű állásfoglalása véget vetett a Monarchia kormányköreiben folyó vitáknak; 23-án elküldték Szerbiának a végzetes ultimátumot. A régebbi irodalom általában megegyezik abban, hogy az ultimátumot eleve elfogadhatatlannak fogalmazták meg. Annyi bizonyos, hogy Németország és a Monarchia ekkor már el volt szánva a Szerbia és szükség esetén támogatói (Oroszország, várhatóan Franciaország) elleni háborúra; de ami az utókor történésze számára tény, abban a közvélemény, de még az ultimátum elküldői sem lehettek teljesen biztosak. Senki sem állítja, hogy a szarajevói gyilkosság a Nagy Háború kiobbantását előkészítő tudatos provokáció lett volna.²⁴ Ahogy Berchtold és Tisza vitáját Vilmos császár döntötte el, a szerb kormány válaszát a cár ígérete az orosz hadsereg támogatására.²⁵ Az orosz (és vele egyetértésben a francia) kormány megfelelőnek találta az alkalmat a hadbalépésre, az angol kormány a helyzet és az indokok ismeretében teljesítette szövetségesi köteletségét.

Ez az alig két hétig tartó bizonytalanság óvatosabbá tette a magyar sajtót és a közvéleményt is az előző napok éles állásfoglalásaihoz képest. A szerb válasz megérkezével, a mozgósítással a helyzet egyértelművé vált. A legtöbb újság lelkesedéssel üdvözölte a hadüzenetet, a háborút. Így például a *Friss Újság* július 24-i főcíme már ez: „A monarchia jegyzéke Szerbiához. Nem tűrünk huzavonát, halasztást!” 26-án: „Szerbia válasza nem kielégítő. – Budapest népe a háború mellett.” 27: „A mozgósítás nagy eseményei. Viharos tüntetés a háború mellett.” Július 30: „Megszólalt az ágyú Belgrád alatt. Lelkes tüntetés a fővárosban.” Hasonló címeket idézhetnék a *Pesti Hírlap*ból, a *Pesti Napló*ból, az *Újság*ból stb.

Gondoskodott az illő lelkesedésről a kormány is, amely már július 27-én rendeletekkel korlátozta az egyesülési és gyülekezési jogot, bevezette a sajtó cenzúrázását.²⁶ Bár erre a lapok többségénél nem is volt szükség. A *Világ* után a *Magyarország* is alkalmazkodott a helyzethez. Az 1912-es kivételes törvényeket már a háború elején kiegészítették az 1914: L. törvénycikkkel, amely lehetővé tette az árak maximálását, a személyes szükségletet meghaladó készletek bejelentési kötelezettségének elrendelését és ennek alapján a rekvirálást.

A *Népszava* július 26-i vezércikke még a béke mellett foglal állást, majd a cenzurális állapotnak megfelelően egy ideig nem közöl vezércikket, csak a hivatalos harctéri híreket, s száraz mondatokban ad számot „a nagy-nagy világfelfordulásról”. Július 29-én azonban közli a pártvezetőség kiáltványát, amely felszólítja a bevonuló katonákat, mindenki

²³ Kassák 1957. II. k. 480. o.

²⁴ A feltételezéseket és gyanús körülményeket részletesen elemzi: Dedijer 1967.

²⁵ A bécsi német katonai attasé, Kagenack alezredes azt írta hivatalos naplójába augusztus negyedikén: az osztrák–magyar jegyzékről „általában az volt a vélemény, hogy elfogadhatatlan. Véleményem szerint, mivel a szerbek disznók, ezt is lenyelték volna, de azt hiszem, minden Oroszország akaratától függ. Giesl később elmesélte nekem... hogy Pasic kétségtenül elfogadta volna, de miután 25-én délután egy távirat érkezett Oroszországból, a tisztí párt Alexander trónörökösrel en téte szembezállt ezzel, és így határozott el az elutasítás.” Nachlass Kagenack, a potsdami Hadilevéltárban.

²⁶ A jegyzékeket és a rendeleteket közli: Szabó 2009. 97., 157. skk. o.

teljesítse kötelességét. Az MSZDP vezetősége szerint a szocialista sajtónak most le kell mondani a hadviselés kritikájáról. „Le kell mondanunk nemcsak azért, mert a törvény rendeli, hanem részben azért is, mert ilyen válságos helyzetben mi sem akarhatjuk még a legigazságosabb kritikával sem megnehezíteni az intézők dolgát...”²⁷

Augusztus 3-án a *Népszava* megtalálja az alkalmazkodás ösvényét – Közép-Európa az orosz Ázsia, a cári önkényuralom ellen harcol: „...a történelem ítélőszéke előtt Oroszország fogja viselni a felelősséget a rettenetes világborzalmakért. A provokáló fél Oroszország volt, a német hadüzenet már csak kényszerű válasz a véres cár árulására. Most már nem Szerbiáról van szó: az európai kultúra vívja harcát az orosz barbársággal. A kancsuka uralmát meg kell törni, az orosz zsarnokságot meg kell semmisíteni...”²⁸

Augusztus végén már ott tartott a *Népszava*: „A mi háborúunknak, amely az orosz cárizmus és vazallusai ellen folyik, nagy történelmi eszméje és gondolata van. Ennek az eszmének történelmi ihlete harcol ebben a pillanatban a lengyelországi és galíciai harctereken. Ágyúk dörgése, gépfegyverek ropogása, mannlicherek tüzelése, lovastámadások és szuronyrohamok a vér és a vas nyelvén próbálják meg ezekben a napokban végrehajtani az egész európai demokrácia régi, évtizedes politikai végrendeletét: az orosz cárizmus megtörését és szétprásztását.”²⁹ Hogy Angliának és Franciaországnak van-e köze az európai demokráciához, arra a cikk nem ad felvilágosítást. Ettől kezdve újévig a *Népszavára* a háború más lapokhoz képest mérsékelt támogatása jellemző. 1915 újévtől jelenik meg az óvatos kritika hangja. Hasonlóképpen a *Magyarországban* is 1914 karácsonyán jelenik meg Lovászy első, a háborús politikát bíráló, pacifista hangvételű vezércikke.

Mi okozta az MSZDP fordulatát? Volt benne megalkuvás, félelem a cenzúrától, a behívótól. Ennél lényegesebb azonban, hogy a hadüzenet után megváltozott a politika, addig lehetett óvni a háborútól, de ha már megindult, és az ellenség támadott, védekezni kellett. Hiszen a szociáldemokraták sem kívánták a Monarchia végét. Mint Kassák idézett sorából is láthatjuk, akkor még a szervezett munkások többsége sem követett volna egy háborúellenes politikát. Ezért a régebbi feldolgozások tételei a szociáldemokrácia „árulásáról” nem a valós helyzet megítélésén alapultak.

Nem egyszerű feladat arra a kérdésre válaszolni: milyen volt a közvélemény reagálása a hadüzenetre? Nem lehet komolyan venni az olyan állításokat, hogy „a magyar közönség pártkülönbség nélkül sorakozott kormánya mögé”, sőt a magyarországi románok is „rendületlenül kitartanak a Habsburg-ház és a magyar szent korona hűségében”.³⁰ Vajda-Vojevod Sándor idézett kijelentését későbbi tevékenysége tükrében aligha lehet őszintének tekinteni. Az ilyen beállításokból annyi igaz, hogy a magyarországi nemzetiségek a háború első hónapjaiban, persze a szerbek kivételével nem adták olyan nyíltan jelét ellenérzésüknek, mint a csehek.

Július 28-án a képviselőház ülésén Tisza bejelentette a háborút, amit az ellenzéki pártok képviselői egyhangúlag tudomásul vettek. A bevonuló képviselők már egyenruhában jelentek meg az ülésen. Feltűnést keltett a Függetlenségi Párt nevében a pacifis-

²⁷ *Népszava*, 1914. július 29. Közli: *Mucsi et al.* 1969. 27–28. o.

²⁸ *Népszava*, 1914. augusztus 3. Közli: *Mucsi et al.* 1969. 31–32. o.

²⁹ *Népszava*, 1914. augusztus 31. Közli: *Mucsi et al.* 1969. 34. o.

³⁰ *Asztalos – Pethő* 1933. 506. o. – Lényegében ezt a szemléletet ismétli egy emberöltővel – és rendszer-váltással – később: MT 1964. II. 258–259. o. Ez a lapos általánosítás „népszerű” írásokban még napjainkban is felbukkan.

taként ismert Apponyi lelkesen helyeslő felszólalása. (Károlyi Mihály külföldön volt, a függetlenségi párt nyíltan németellenes csoportja – Justh Gyula, Holló Lajos, Lovászy – a háború első hónapjaiban passzivitásával tüntetett.) Gratz Gusztáv szerint Tisza korábban azt mondta egyszer Apponyinak: „Ne adja Isten, hogy olyan körülmények következzenek be ebben az országban, hogy nekünk kettőnknek meg kellene feledkeznünk azokról az ellentétekről, amelyek minket elválasztanak.”³¹ A Szerbiának küldött hadüzenettel ezek a körülmények bekövetkeztek, ha csak egy-két évre is. Tisza, Apponyi, Andrássy egységes állásfoglalása pedig együtt nagymértékben befolyásolta a közvéleményt.

Mint Kageneck bécsi német katonai attasé írta már idézett naplójában augusztus negyedikén: „Bécsben a hangulat ragyogó és az egész birodalomban is, különösen Magyarországon, ahol a Parlamentben az ellenzék elásta a harci bárdot és vele minden pártgyűlölködést. A nemzetiségek is beszüntették az ellenségeskedést, a hazai délszlávok derekasan bevonultak. A legveszélyeztetettebb országrészekben természetesen bevezették a kivételes állapotot, a fő krakélereket rögtön lecsukták, ezért zavargásokról seholsem hallani.”³² A főrendiház 28-iki ülésén Csernoch János hercegprímás mondott a háborúra lelkesítő beszédet. Több püspök hasonló szellemű pásztorlevelet intézett a hívekhez és papokhoz.

A képviselőház legközelebb csak november 25-én ült csak össze.

A magyar úri társadalom többsége mindenesetre helyeselte a hadüzenetet, nem mint-ha a közismerten magyarellenes Ferenc Ferdinánddal rokonszenveztek volna, de a szerb, illetve boszniai probléma évek óta foglalkoztatta a közvéleményt, Szerbiát ellenségnek tekintették, amellyel le kell számolni.

A jegyzéket, a hadüzenetet és a mozgósítást Budapesten és más városokban valóban lelkes hangulatú tüntetések ünnepelték, s ezek őszinték is voltak, még ha a hatóságok nem is bízták a sikert a spontaneitásra.

25-én este, a zuhogó esővel nem törődve „a magyar főváros utcáin végighömpölygött a lelkesedéstől mámorossá lett tömegek folyama, a mely nőttén nőtt oly mértékben és arányban, a mint nagyobb és szélesebb rétegekben tudatossá lett, hogy Szerbia nem fogadta el a monarchia jegyzékét és hogy ezzel elkövetkezett a végzet: *a háború elkerülhetetlenné vált*. A sokaság a Kossuth-nóta hangjai mellett éltette a királyt... jaj lett volna annak, a ki ma este egy hangot mert volna ejteni a háború vagy Tisza István ellen: meglincselték volna a nyílt utca során.”

Tüntettek a szerb konzulátus ellen és a német konzulátus mellett, éjfél körül a Honvédelmi Minisztérium előtt, ahol Hazai miniszter üdvözölte őket. „Éjfél után kettő az óra. Budapesten százezernyi ember van még talpon, előzőnli az utcákat, a nyilvános helyeket, éneklük a Himnuszt, a Szózatot...”³³

Másnap is mozgalmas a pesti utca, „Giesl báró belgrádi követ ma reggel keresztül utazott Budapesten, zajos éljenzésben részesült, mert a háborút hozta.”³⁴ Nagy tüntetések zajlottak a vidéki városokban, Kolozsvárt, Aradon, Gyulán, Eperjesen, Kassán, Losoncon és másutt.

³¹ Gratz 1934. II. k. 298. o.

³² Nachlass Kageneck, a potsdami Hadilevéltárban.

³³ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 26.

³⁴ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 27.

Kosztolányi Dezső a háború után így emlékezett az első napokra:

„Én láttam, amint a mozgósító plakátok előtt megállt néhány detektív... és minthogy senki sem lelkesedett, kezüket a szívükre szorítva, külön rapidjért elénekelték a háború első, gyalázatos nótáját: »Megállj, megállj, kutya Szerbia...« Az utca, mely ős idők óta nem változott, velük énekelt. Ezt a képet soha sem tudom elfelejteni. Akkor se, mikor már boldog-boldogtalan, piros arccal szónokolt a kávéházi márványasztalokról. Két nap múlva aztán új ének harsogott az utcán. »Kossuth Lajos azt üzenté...« egy kis munkapárti változtatással: »Ferenc Jóska azt üzenté... « Győtrelem volt hallani ezt, szégyen és sötétség borította el lelkünket, az ablaktáblákat becsuktuk, de azokon keresztül is átszűrődött a gúnydal, melyet a magyarság torán énekelték...”³⁵

Kosztolányi mellett tényleg volt néhány elvi pacifista, de nem annyira a politikusok, mint a kultúra művelői között – Ady Endre, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Ferenczi Sándor –, akik az első perctől fogva elutasították a háborút; ezek ma nagy nevek, de akkor ki hallgatott rájuk?

A cenzúrázott sajtó a háború első heteiben csak lelkesítő írásokat közölt. Még a *Világ* is Ignotus szép, harcias vezércikkeivel vette ki a részét a lelkesítésből. Riadót vertek a költők, sőt, olyan írók is, akikről különben idegen volt a háborús lelkesedés, mint Móricz Zsigmond, Juhász Gyula vagy Krúdy Gyula, az első hetekben annak hatása alá kerültek. Krúdy orákuluma ugyan szerkesztője, az „antantbarát” Lovász Márton, de akkor még vele együtt úgy látja: ha már háború van, győzni kell:

„Hogyan merészeljük mi azt gondolni, hogy minket megverhetnek? Hát nincs nekünk somogyi bakánk, aki a tíz körmével fojtja meg a komitácsit, – nyírségi huszárunk, aki Zabolch vezértől tanult lovagolni... kassai hadtestünk, amelynek gyalogsága Rákóczi és Guyon félelmetes tótjaiból való, és vajon az alföldi falvak félelmetes vasárnapi verekedői, a hajdú-községek Bocskay-ivadékai... nincsenek-e ott a végeken...?”³⁶

A polgári közvélemény, amelyet azzal áltattak, hogy néhány hónapos büntető expedícióról lesz szó, mindenesetre helyeselte a hadüzenetet, azt, hogy Szerbiával egyszer s mindenkorra le kell számolni. Világháborúra még kevesen gondoltak, vagy ha gondoltak is, nem fogták fel annak várható kiterjedését és időtartamát. A sajtó lelkesen reklámozta Vilmos német császár szállóigévé vált szavait: „Mire a falevelek lehullanak, győztes katonáim otthon lesznek,” s ezt az újságolvasók nagy része néhány hónapig el is hitte.

A hivatásos tisztek régen tisztában voltak azzal, hogy a háború előbb-utóbb bekövetkezik, ezért a békeévek unalmas hadgyakorlatai után türelmetlenül vágytak látni és megmutatni, mire képesek. A kezdeti jó hangulat pedig megnyugtatta őket.

A bevonuló tartalékos tiszteknek és tiszthelyetteseknek a rövidnek remélt háború kapcsolódást jelentett, s meg is voltak győződve arról, hogy hazafias kötelességüket teljesítik, e mellett többségüknek társadalmi presztízsnövekedést, előléptetést is hozott a hadbavonulás. Akik sikerrel tették le az önkéntes-vizsgát, de foglalkozásuk, csekély keresetük miatt csak kadétek lehettek, hamarosan tiszti rangot s akár századparancsnoki beosztást kaptak, kitüntetésben reménykedhettek. A felmentett polgár, a „kávéházi Konrád” törzskávéházában szürcsölhette hadikáváját, s élvezve a háborús konjunktúrát, őszintén lelkesedhetett azokért, akik fegyvert fogtak.

³⁵ Kosztolányi Dezső: Visszajáró dalok. *Pesti Napló*, 1918. november 10.

³⁶ *Magyarország*, 1914. október 4.

Huszonhetedikén is folytatódtak a tüntetések. 28-án este „óriási méretű tüntetések színhelye volt az egész főváros.” A Nádor laktanyából kivonult a katonazenekar és csatlakozott a tömeghez. A Nemzeti Kaszinó előtt Apponyi és Andrássy beszélt a tömeghez.³⁷

29-én este is nagy tüntetés volt, de a katonazenekarok ezen már nem vettek részt. Nagy lelkesedést keltett az álhír, hogy csapataink már elfoglalták volna Belgrádot. Győrött, Rimaszombaton és más vidéki városokban a tüntetéseken szerb zászlókat égettek.

Harmincadikán és másnap a nagy lapok még reménykedtek, hogy Oroszország semleges marad, ez természetesen fokozta az optimizmust, a reményt a rövid háborúban. A *Budapesti Hírlap* egy ellesett utcai beszélgetést idéz: „Miként ijesztett rá Vilmos császár a cárra. A cár a többi között így kérte a császárt: – Kérlek, csak nem hagyhatom megsemmisülni Szerbiát. – Akkor vedd tudomásul – vágott vissza haraggal a császár –, hogy minden muszkát pozdorjává török. – Hát ezért retirált meg a minden szlávok atyuskája.”³⁸

Harmincegyedikén még folytatódtak a nagy tüntetések, azután már a bevonulás foglalta le az embereket, az átállás a háborús állapotokra. Augusztus másodikán Budapestre érkezett az új trónörökös feleségével, hogy az uralkodó képviselőjében harcra, összetartásra buzdítson.

A behívottakkal legalábbis az első hónapokban nem volt baj. Míg békeidőben a sor alá kerültek elég nagy része nem jelent meg, az Amerikába vagy más külföldre vándoroltak nagy része is a katonaság elől menekült, ez 1914 nyarára-őszére nem jellemző, persze nem is lett volna könnyű. A zászló alá hívatknál általánosan érvényesült az a jelenség, hogy a tömeglelek, jelen esetben a katonai közösség hatása alá kerültek, amely elnyomta az egyéniséget és vele a félelmet is a háború első évében. Dalolva mentek el: a katonadal erősíti a közösség részévé válást, háttérbe szorítja a félelmet. A dalok az első hónapokban vidámak, harciasak:

„Boszniának hegyei, Boszniának hegyei
A magyar királyé.
Mégis az a kutya szerb, mégis az a kutya szerb
El akarja venni.
Megájj, megájj kutya Szerbia / Nem lesz tiéd soha Bosznia.
Mert a magyar nem enged,
Míg egy csepp vére meleg,
Akármennyit szenved.”³⁹

„Sej-haj kutya világ, nem is nő ott fű-fa, virág
ahova mi letesszük a bakancsot.
Ember olyat még nem látott, úgy verjük a muszkát, rácot,
mintha babám adta volna parancsba.”

„Ez volt tehát a háború? – kérdi az író, aki tizenévesként érkezett vissza a nyaralásból augusztus elején. – Igen: Pesten egyelőre ez volt: egyetlen, szakadatlan ünneplés. Nem volt óra, amelyben ne vo óval, dicsőséges éljenzés közepette. Nem volt ucca, amelyen cso-

³⁷ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 29.

³⁸ *Budapesti Hírlap*, 1914. július 30.

³⁹ A szövegváltozatot közli: Szabó 2009.

portba ne gyűltek volna az emberek a zászlók alatt, óránként, ünnepelve a harcba vonuló seregeket, éltetve a hazát s a királyt. Nem volt ember a városban, aki ne lelkesedett volna a háborúért, ne hitt volna a háború szükséges és igazságos voltában, ne bízott volna a győzelemben... mindenki a boldog ünnep hangulatában volt; csak a feleségek sírtak, akiknek a férjük vonult be, és az anyák sírtak, akik fiaikat kísérték a menetszázaddal a pályaudvarra, és a menyasszonyok sírtak, akik vőlegényüktől búcsúztak el, és a gyerekek sírtak, akiknek apja indult a harctérre. De ezek a síró hangok elvesztek az első napok ünneplő mámorának tombolásában.

Az ünneplés mögött nyomban ott volt a megfeszült várakozás. A város visszafojtott lélegzettel leste a híreket. Győzelem híre jött: és nyomban kivirultak a zászlók a város fölött. Ha álhírnek bizonyult: éppen úgy tört le minden lélek, mintha vereség híre, talán álhíre terjedt el...

Egyelőre ennyiből állt a háború Budapesten – 1914 augusztusa: az emberek még nem is tudták, nem is sejtették: mi is igazában a háború. Nem vették észre, hogy a nap hirtelen elbújt a felhők mögött s a nagy ünnepi táncot árnyékban járják. De mindenki érezte titokban s legbelül, hogy vége van hosszú évtizedek idilljének: máttól kezdve más lesz a világ, mint amilyen idáig volt.⁴⁰

A bevonulás lelkes hangulata hatott a különböző nemzetiségekhez tartozókra is, talán a szerbek, kisebb mértékben a csehek kivételével; a háború első hónapjaiban alig tudunk nagyszámú dezertálásról vagy nyílt lázadásról. (Más kérdés, hogy a fenti és az ukrán nemzetiségű katonák egy része alkalomadtán szívesen esett fogságba, és ott később csatlakozott az antantbarát légiokhöz.) Kivételesnek tekinthetjük a bevonuló délszláv katonák súlyosan megtorolt lázadását Ragusában, 1914. augusztus 12-én vagy egy román és olasz katonákból álló trénoszlop zendülését szeptember 7-én a mezőlaborci vasútállomáson.⁴¹ Gyakoribb volt a bevonulás elmulasztása főleg délszláv vidékeken, a csendőrségnek, karhatalmi alakulatoknak már szeptember elején fontos feladatává tették a szökevények összeszedését, a hegyekben, erdőkben bujkáló „dezertőr bandák kifüstölését”.⁴² A szlovák katonákkal a hadvezetés is elégedett volt.⁴³ A román lakosságot gyanakvással figyelték, de amíg Románia semleges maradt, ők sem fejtettek ki magyarellenes aktivitást.

Karinthy Frigyes sajátos aspektusból magyarázta a katonai összetartozás érzését: „Egy feltűnő hasonlóságra utalok, arra, amit a katonaélet és a gyermekkor között érzek. A kiképzés alatt álló katona másodszor válik életében gyermekké – járni tanítják őt s fegyverekkel játszani. Minden önállóságát elveszik, életéért ismét egyszer mások felelősek, s ő vakon átadja magát feljebbvalói akaratának, mint a gyermek. S jól értsük meg: olyan emberrel történik ez, ki a polgári társadalomban egyszer keresztülment már valamely nevelésen s azt hitte, felnőtt már, ám most mégis érzi, hogy ez jól van s nem lehet másképpen.”⁴⁴ A hazafiság érzése mellett ez a pszichózis is magyarázza, hogy a háború első hónapjaiban a hadvezetés hibái ellenére sem lehetett panasz a katonák harc készségére.

⁴⁰ Körmendi 1934. 289–291. o.

⁴¹ Farkas 1969. 35. o.

⁴² Farkas 1969. 39. o. (Az idézett szavak az AOK utasításából.)

⁴³ Az újabb szlovák kutatások eredményét foglalja össze: Holec 2012. Szerinte a kezdeti lojalitás nem annyira Budapest, mint Bécs felé állt fenn.

⁴⁴ Az Újság, 1914. szeptember 15. Újabbán közli: Szabó 2009. 326. o. A háborús pszichózisról lásd még Krúdy Gyula beszélgetését Ferenci Sándorral, Magyarország, 1914. augusztus 2.

A parancsnokok igyekeztek csínján bánni a fegyverviselést megtagadó nazarénusokkal, anarchista munkásokkal is – beosztották őket fegyver nélküli szolgálatra, hiszen a katonák nagy része úgyis ilyen feladatokat teljesített.

„egy nazarénus fiút nagyon megvertem, mert nem akarta megfogni a [puskát] – emlékezik vissza a költő Erdélyi József, akkor kiképző altiszt. – Ha a vállára akasztottam, akkor sem nyúlt hozzá, hagyta, hogy leessen. Nem vette fel. Csak olajat öntött a tűzre, vérző szájjal hajtogatva, hogy áldja meg az Isten a két kezével, adjon nekem jobb belátást, világosítsa meg az elmémet. S hogy ő szeret engemet s imádkozik értem: térjek meg Jézushoz, aki megtiltotta Péternek, hogy fegyvert fogjon. A harctéren találkoztam vele később. Sebesültvivő volt.”⁴⁵

Romsics Ignác értékelése szerint: „A sovinizmusba hajló hazafias lelkesedés, a gyors győzelembe vetett optimista hit, a király és a kormány iránti feltétlen bizalom és az önféltetés készsége azonban korántsem jellemezte az egész magyarországi társadalmat. Nemcsak a szerb és néhány más nemzetiségi csoport július végi magatartása volt tartózkodó és ambivalens, sőt egyes esetekben méltatlankodó és kritikus, hanem az összlakosság több mint háromnegyedét kitevő parasztság és munkásság is... a paraszti lakosság kezdetől fogva érzékelhető rezignáltságának egyik oka a földhöz és a gazdaságához való szoros kötődés, a másik a külvilággal... szemben táplált hagyományos bizalmatlanság volt.”⁴⁶

Háborút aratás után illik kezdeni: a birtokos parasztságot elkeserítették éves munkája termésének betakarítási nehézségei, viszont a behívási rendelkezések e termelés biztosítása érdekében sok nagygazda-fiút mentesítettek egyelőre.

Miután Jászi újra megszólalt, megpróbálta objektíven elemezni: kik azok, akik itthon szubjektív okokból örülnek a háborúnak?

Ilyenek elsősorban a túlnépesedés áldozatai, az „öntudatlan malthusiánisták”. „A magyar Alföld nem egy része valósággal ujjongott a háború kitörésekor. Ez a hangulat sokkal szélesebb körű és mélyrehatóbb volt, semhogy a 'bicskázási kedvből' levezethető volna, mint némely felszínebb megfigyelők hiszik... tipikusnak kell tartanom egy rendkívül intelligens dunántúli fiatal parasztlegénynek következő motivációját: – Bizony a mi vidékünkön is nagy öröm volt a mozgósításkor. A fiatalság a falvakban abbahagyta a munkát és a kocsmába ment mulatni. Mert a régi állapotokat már nem lehetett elviselni... Túl sok a szegény ember, tehát az uradalom olyan feltételeket szab, amilyeneket akar. Nem volt olyan súlyos, jogtalan, vagy megalázó feltétel, hogy egy másik szegény ember ne jelentkezett volna azzal, hogy ő még olcsóbban elvégi... rosszabb állapot a mainál nem következhetik. Túl sok a szegény ember, hát ki kell pusztítani. Az uradalom megeszti a szegény embert, mi meg megesszük egymást. A háború után kevesebben leszünk, hát több lesz a munka és magasabb a bér. Azután a háborúban sincs megfeszítőbb munka, mint aratáskor s hozzá gondoskodnak az emberről.”⁴⁷

Ezután Jászi felsorolja a más szempontú csoportokat: a nemileg, a rossz házasságból felszabadultak, a „trampok”, akik kiszabadulnak a hétköznapi taposómalmából, a hadiszállítók és uzsorások, az ambíciózus tisztek és a fontoskodó kis übermenschek, „a nyáj fanatikusai”, a kulturális kötöttségektől szabadultak, a nihilisták, a nacionalisták,

⁴⁵ Erdélyi József: Önéletrajzi írások. Budapest, 2001. 1. A harmadik fiú. 181.

⁴⁶ Magyarország az első világháborúban, 120–121. o.

⁴⁷ Jászi Oszkár: Kik örülnek a háborúnak? *Huszadik Század*, 1915/4. sz. 262–269. o. Újabb közli: Szabó 2009. 348–353. o.

„akiknek a nemzeti állam lényege a gyűlölet... más államokkal szemben”, a „vére vágyók” a fő típusok.

Jászi típusaira sok részletes megfigyelést lehetne felsorolni. Krúdy a háború első napjaiban jegyezte fel: „...az ősemberi tulajdonságok mily pontosan és csalhatatlan biztonsággal jelentkeztek Budapesten, midőn a háború kitört és egyszerre mindenki szerelmes lett a városban... a háború és a szerelem a legérdekesebb testvérek... mily nagyszerű búcsúzások lehettek Pesten ezen a héten... hány vőlegény jutott előbb menyasszonyához és hány tartalékos udvarló nyert meghallgatást az eddig hiába ostromlott hölgynél!... a bevagonírozott tartalékos, amint elhagyott kedvesei miatt érzett fájdalom csillapodik, titkon már úgy színezi a jövőt, hogy a messzi idegen országokban új, ismeretlen nőket talál.”⁴⁸

Nemzetiségi vidékeken visszatetszést okozott, hogy a katonai és helyi hatóságok sokfelé ellenségeként kezelték a szerb és ruszin lakosságot. A legcsekélyebb gyanú is elég volt nemzetiségi politikusok, görög keleti papok elhurcolására, internálására, a hadművelleti területeken a „kémgyanús” szerb és ukrán férfiakat gyakran jogi eljárás, nemegyszer formális ítélet nélkül végezték ki. A magyar kormány, maga Tisza többször volt kénytelen fellépni az ilyen túlkapások ellen. Tisza hivatkozhatott arra, hogy a magyar kivételes törvények, az osztrákoktól eltérően, a civil hatóság jogkörét bővítették ki, a katonai hatalmat csak kifejezetten a hadművelleti területen ismerte el. Augusztus 29-én Ferenc Józseftől kért védelmet a katonai hatóságok túlkapásai ellen, a császár ezután utasította hadsereg főparancsnokát, Frigyes főherceget a lojális lakosság zaklatásának megtiltására.⁴⁹ Az eredmény mérsékeltnek mondható.

Hasonló okokból keletkezett feszültség a hadvezetés és a bécsi kormány között. Galíciából mintegy 500 görög katolikus papot internáltak a Graz melletti Thalerhofban, ahol embertelen körülmények között éltek.⁵⁰ Csehországban is százával tartóztatták le a gyanús civileket, sőt, később, novemberben, a katonai vezetés egész Csehországra ki akarta terjeszteni a hadiállapotot, de ezt a Stürgkh kormány és Ferenc József is elutasították.⁵¹ Conrad hívei szerették volna Stürgkhöt megbuktatni és militarizálni a civil államigazgatást. Tervük nem sikerült, de idővel Stürgkh és Tisza is két tűz közé került; az AOK és a militarizmus ellenzői is elégedetlenek voltak velük.

Az otthon maradtak életére a háború nélkülözései az első hetekben még nem neheztek olyan súllyal, mint később. A városi lakosság, főleg a munkásság bajait ellensúlyozta a munkanélküliség megszűnése. Weiss Manfréd csepei hadiüzemében például a munkáslétszám a hadüzenet után hetek alatt 3 ezerről 14 ezerre emelkedett.⁵² Ha nem is ekkora, de jelentős létszámnövekedést jelentettek főleg a hadiiparban, míg az építőiparban és néhány más iparágban pangás volt kimutatható. A magánalkalmazottak körében is csökkent a munkanélküliség, fokozódott a női munkaerő alkalmazása az irodákban és az iparban. A javuló fizetések reálértékét még nem csökkentette az infláció. Az alapvető élelmiszerek ára 1914. október végére még csak 15%-kal emelkedett.⁵³ Az eltérő gazdasági

⁴⁸ *Magyarország*, 1914. augusztus 2.

⁴⁹ Bővebben *Vermes* 1994. 266.

⁵⁰ Österreichisches Staatsarchiv Krieg 1. c. K. 816.; *Bauer* 1965. 24–25. o.

⁵¹ *Rauchensteiner* 1993. 179–180., 205–206. o.

⁵² *Mucsi et al.* 1969. 108. o. –Részletes kimutatást közöl a fővárosi munkaerő-piac alakulásáról 1914 második felében: *H. Kohut* 1971. 324. o.

⁵³ Az MSZDP és a szakszervezetek a kormányhoz a munkások helyzetének romlásáról intézett 1914. november 7-i beadványából. Közl.: *Mucsi et al.* 1969. 56. o.

struktúra következtében Magyarországon jobb volt a közéleti helyzet, mint a Monarchia másik felén, különösen a városokban.

Másrészt egyre több gyárat nyilvánították hadiüzemnek, ahol tilos volt a sztrájk vagy a protest más módja, az erősebben fellépő bizalmi könnyen kaphatott katonai behívót; igaz, hogy az ipar militarizálása a tőkések kapzsiságát, visszaéléseit is korlátozta. A haditermelés zavartalanságát így 1915 végéig sikerült fenntartani, ehhez segítséget nyújtottak a szakszervezetek is. Felállították az Országos Hadisegély Bizottságot, amely szerény (napi 78 fillér, 8 éven aluli gyermekeknek ennek a fele), segélyt biztosított a katonák rászoruló családjának; bár Ausztriában a hadisegély és egyéb segélyek mértéke jóval magasabb volt, mint nálunk.

Így a gazdaság az első hónapok szállítási nehézségei és egyéb zavarai, szokatlan jelenségei után 1914 ősz végére feltalálta magát és alkalmazkodott a háborús viszonyokhoz. A hátszín, ahogy a hadsereg is, kitartott ötven hónapon át, a végkimerülésig.

BIBLIOGRÁFIA

- Asztalos – Pethő* 1933. *Asztalos Miklós – Pethő Sándor: A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig.* Budapest, 1933.
- Bauer* 1965. *Bauer, Otto: Die Österreichische Revolution.* Wien, 1965.²
- Dedijer* 1967. *Dedijer, Vladimir: The Road to Sarajevo.* London, 1967.
- Farkas* 1969. *Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában.* Budapest, 1969.
- Gratz* 1934. *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora.* Budapest, 1934.
- Holec* 2012. *Holec, Roman: 1918 g.: szlovaki mezdu lojalnosztvu i novoj reszpublike. In: Narodü Gabszburgskoj monarhii v 1914–1920 gg. : ot nacionalnüh dvizsenyij k szozdanyiju nacionalnüh goszudarsztv. I. k. Szerk. M. Volosz és G. D. Skungyin.* Moszkva, 2012.
- Kassák* 1957. *Kassák Lajos: Egy ember élete.* Budapest, 1957.
- H. Kohut* 1971. *Források Budapest történetéhez. II. k. Szerk. H. Kohut Mária.* Budapest, 1971.
- Körmendi* 1934. *Körmendi Ferenc: A boldog emberöltő.* Budapest, 1934.
- MT II. *Magyarország története. Főszerk. Molnár Erik.* II. k. Budapest, 1964.
- Mucsi et al.* 1969. *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. Szerk. Mucsi Ferenc, Kende János, Erényi Tibor, S. Vincze Edit.* 4/B k. Budapest, 1969.
- Pitreich* 1911. *Pitreich, Heinrich: Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns, verbunden mit der Betrachtung dermaligen internationalen Situation.* Wien, 1911.
- Rauchensteiner* 1993. *Rauchensteiner, Manfred: Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg.* Graz, 1993.
- Szabó* 2009. *Az első világháború. Szerk. Szabó Dániel.* Budapest, 2009.
- Vermes* 1994. *Vermes Gábor: Tisza István.* Budapest, 1994.

A MILITARISTA BIRODALOM MÍTOSZA

Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén

The Myth of a Militarist Empire.

The Austro–Hungarian Armed Forces on the Eve of World War I

The author describes the structure of the Austro–Hungarian Armed Forces (ground forces and navy) as it was in summer 1914, before the order on war mobilization. The paper gives a detailed picture of the organisation, numbers and service branches of the ground forces. Readers are given an account of the numbers of trained freshmen and of those actually serving in the armed forces, as well as of the expenses spent on the army before the world war, which was in fact low as compared to the other great powers. The author gives a summary of the reasons behind the neglect of army development, and presents the principles of the use of the armed forces as well as the power of the Empire's army after the mobilization at the end of July 1914. Readers are also given an evaluation of the strength of the Monarchy's armed forces as compared to other countries. The summary states that the Monarchy's armed forces, inferior to those of her bigger World War enemies in many respects, was able to meet the requirements of modern mechanized warfare only partially, and its efficiency reflected the army's status as it was in 1868.

Tibor Balla lieutenant colonel, Doctor of the Hungarian Academy of Sciences, Department Head of the Military History Institute of MoD Military History Institute and Museum. Research area: military history of the Austro–Hungarian Monarchy, history of the period 1867–1914 and of World War I. Major books: *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma* (Scolar. Budapest, 2003), *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyságok* (Argumentum, Budapest, 2013). E-mail: balla.tibor@mail.militaria.hu

Keywords: Austro–Hungarian Monarchy, Imperial ground forces, numerical strength of units, mobilization, modern mechanical warfare

1914 júliusában a már közel fél évszázada létező Osztrák–Magyar Monarchia kiterjedése (területe 676 443 négyzetkilométer), lélekszáma (népessége 1910-ben 51,4 millió fő) és politikai súlya alapján a korabeli Európa egyik vezető nagyhatalma. Nemzetiségei közül a német után a második legnépesebb a tízmilliós magyarság volt.

A történelmi Magyarország területe (325 400 négyzetkilométer), népessége (20,9 millió lakos), valamint a Monarchia közös költségeiből ráeső arány, a kvóta (1914-ben 36,4 százalék) alapján, a dualista birodalmon és annak haderején belül jelentős súllyal rendelkezett.

Ausztria–Magyarország fegyveres erejének tagolódása

Az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres ereje az 1867-es kiegyezés óta az általános hadkötelezettség elvén épült fel, és két haderőnemet foglalt magába. Az 1868-ban elfogadott véderőtörvényt (mely a birodalom hadügyeit alapjaiban 1918-ig meghatározta) 1889-ben,

majd 1912-ben újabbak követték. A szárazföldi haderő (szervezettség, kiképzettség, bevetethetőség, a fegyverzet szintje szerint) két fő részre – vonalra – oszlott. Gerincét a császári és királyi vagy közös hadsereg alkotta, amely a birodalom egész területéről egészült ki, vezényleti és szolgálati nyelve német volt, a közös hadügyminiszter alárendeltségébe tartozott, katonai ügyeit főparancsnok irányította. Békéidőben keretrendszerben létezett, külső és belső ellenség ellen bármikor rendelkezésre állt, mozgósítás és feltöltés után azonnal bevetették, benne minden fegyver- és csapatnem (gyalogság, lovasság, tábori és vartüzérség, műszaki, hadtáp, szállító és egészségügyi alakulat) képviselve volt. Egy eljövendő háború megvívására elsősorban ez a hadsereg volt hivatva. A birodalom és a dualista állam egységes jellegének egyik szimbóluma lett, a dinasztiahoz feltétlenül hű tiszti- és tábornoki kara volt, és egyfajta nemzetekfelettséget képviselt. Fenntartásához Magyarország népességének arányában járult hozzá, 1914-ben 70 000 újonccal. A császári és királyi hadsereg alakulatainak többségénél általában három-öt különféle nemzetiség szolgált együtt 1912 óta ténylegesen két évig. A közös hadsereg nemzetiségi összetétele nagyjából megegyezett a Monarchia népességének megoszlásával: 1910-ben 100 katona közül 25 német, 23 magyar, 13 cseh, 8 lengyel, 8 rutén, 9 szerb és horvát, 7 román, 4 szlovák és morva, 2 szlovén és 1 olasz volt.

A közös hadsereg kiegészítésének céljából a birodalmat 112 kerületre osztották, melyből 47 volt Magyarországon. Mindegyik kerület általában egy gyalogezredet állított ki.¹

Az 1868-ban megalakult, magyar (illetve a horvát egységeknél horvát) vezényleti és szolgálati nyelvű magyar királyi honvédség, valamint az annak ellensúlyaként a birodalom Lajtán túli felében létrehozott, utánpótlását az osztrák örökös tartományokból nyelő, németül vezényelt császári–királyi Landwehr csupán kiegészítő szerepet kapott, azok alkották a haderő második vonalát. Mindkettő élén honvéd főparancsnok állt, hivatalos ügyeiket a két honvédelmi miniszter intézte. Békében csak keretek képezték csapataikat, kivételesen a belső rend fenntartására, háborúban a közös hadsereg támogatására és honvédelemre alkalmazhatták. A haderő egységes voltát is biztosította, hogy a honvédség és a közös hadsereg ugyanazon fegyvernemének szabályzatai, jelvényei, rendfokozati jelzései, fegyverzete és felszerelése megegyezett. A különbség a német, illetve a magyar és horvát szolgálati nyelvben, a ruházatban és az eskü szövegében volt. Ugyanakkor az osztrák honvédségben még a vezényleti nyelv és az eskü szövege is azonos volt a császári és királyi hadseregével. A magyar és az osztrák honvédek szintén két évet szolgáltak ténylegesen. Az eredetileg csak gyalogos és lovas alakulatokból álló két honvédség fejlesztése a századforduló után a közös hadseregével lépést tartva történt, 1908-ban mindkettőt ellátták gyalogsági és lovassági géppuskás osztagokkal, 1908-ban a Landwehr, 1913-ban pedig a honvéd tüzérséget is felállították. Az első világháborút közvetlenül megelőző időszakra – kiképzésének, felszereltségének, harcértékének minőségi javulásával, létszámának jelentős növekedésével, a korábbi keretjelleg megszűnésével – a két honvédség előrerukkolt és bekerült a haderő első vonalába. Az 1912-es véderőtörvény e változást nem mondta ki, de a korabeli katonai közvélemény a közös hadsereget és a honvédséget azonos feltételekkel kezelte. Ezt a felfogást tükrözik a világháború megelőző években kiadott szakkönyvek is.²

¹ Balla 2010. 23–24. o.

² Ságvári 1994. 44. o.

Bizonyos mutatókat tekintve egyes egységek, például az osztrák Landwehr hegyi csapatai fegyverzetben és felszereltségben a közös hadsereggel összehasonlítva is jobban álltak. A magyar királyi honvédség 1914-ben 25 000 újoncot kapott Magyarországról, a Landwehr pedig 28 000 főt Ausztria területéről. Az évente tartott sorozáson csak minden negyedik-ötödik magyar újonc került a honvédséghez, a többiek a közös hadsereghez. A honvéd kiegészítő kerületek területileg 1912-ig elkülönültek a közös hadseregétől, azt követően pedig egybeestek azokkal.

A birodalom két felének honvédsége egymással összehasonlítva a dualizmus korszakában nagyjából azonos erőt képviselt, bár a császári-királyi Landwehr a fejlesztések során egyes területeken (például a hegyi ezredek és tüzérség) elsőbbséget élvezett a magyar királyi honvédséggel szemben. A Landwehrtől – ellentétben a honvédséggel, amely nemzeti katonaságnak számított – nem vált igazi osztrák katonaság, de nem lett cseh, galíciai hadsereg sem. Talán csak az alpesi tartományok történelmi hagyományokkal rendelkező alakulatai érték el ezt a „nemzeti” szintet. A magyar honvédség státusza, szervezete, külsőségei vonatkozásában nagyobb önállóságot mutatott osztrák megfelelőjénél.

A fegyveres erő második vonalát 1914-ben a haderő mobilizálásakor létrejövő magyar királyi népfelkelés, illetőleg a birodalom osztrák felében a császári-királyi Landsturm alkotta – a haderő első vonalának támogatására szolgált –, ahová 42 éves koráig minden hadköteles férfi tartozott, függetlenül attól, volt-e katona korábban vagy sem. A népfelkelés külön főparancsnoksággal vagy vezérkarral nem rendelkezett. A mozgósítás során a népfelkelő gyalogság ezredeket és dandárokat, a lovasság osztályokat alakított.

A szárazföldi mellett a másik haderőnemet alkotó, német vezényleti és szolgálati nyelvű, három bázison (Pola, Sebenico, Cattaro) állomásozó, 1913-ban 20 000 fős békélelétszámú császári és királyi haditengerészet központi szerve a közös hadügyminisztériumhoz tartozó, 1913-tól Polában székelő haditengerészeti szekció volt. Az Osztrák–magyar Hadiflotta még a fő riválisnak tartott olasszal összehasonlítva (1914 nyarán 17 csatahajó, 21 cirkáló, 121 romboló, 20 tengeralattjáró) is gyengébbnek számított. Korlátozott támadó hadműveletek végrehajtására csak az Adrián volt képes, elsősorban a birodalom 2100 km kiterjedésű adriai partvidékének hathatós védelmére szorítkozhatott. Az osztrák–magyar flotta főként a gyors és könnyű felszíni egységek (rombolók, torpedónaszádok), valamint a tengeralattjárók építésében maradt le a későbbi háborús ellenfeleihez képest, ami a világháború kitörése után, az Adrián zajló francia, majd olasz háború során egyértelműen bebizonyosodott. 1914. július végén a két csatahajóját (15 csatahajó), egy cirkáló- (12 cirkáló) és két torpedóflottillát (86 romboló és torpedónaszád), továbbá hat tengeralattjárót magába foglaló haditengerészeti flottát még a hat monitorból és ugyanannyi őrnaszádból álló Dunaflottilla egészítette ki, amely a dunai vízi utat a Vaskapuig tartotta ellenőrzése alatt.³ A haditengerészetnél a tényleges szolgálati idő három év volt, utánpótlását három kiegészítő körzetből kapott (Trieszt, Fiume, Sebenico), a legénység soraiban főként horvátok, magyarok és olaszok voltak. A flottánál szolgálókon kívül még további 10 000 haditengerészeti alkalmazott dolgozott a kikötőkben és a hajógyárakban.⁴

Az uralkodó, mint legfelsőbb hadúr, fejedelmi joga volt a birodalom fegyveres erejének vezénylete, a katonai döntések meghozatalának joga a kezében összpontosult. A közös

³ Sokol 2002. 266–273. o.; Csonkaréti 2001. 20–25. o.; Reinschedl 1999. 27–28. o.

⁴ Rauchensteiner 2013. 54. o.

hadügyek egységes irányításáról (jellemző módon mindez Bécsből történt) a császári és királyi hadügyminiszter (békében a fegyveres erő valamennyi beosztása és személye feletti előljáró), a hadsereg főfelügyelője, az uralkodó katonai irodájának főnöke, a vezérkar főnöke, továbbá az egységes tábornoki kar gondoskodott. Az egyes fegyvernemek, szolgálati ágak irányítását főszemlélők végezték.⁵

A szárazföldi haderő szervezete, létszáma és fegyvernemei a Nagy Háború előestéjén

1914 júliusában a dunai birodalom szárazföldi haderejének hétnyolcad része a közös hadseregben összpontosult, melynek békelétszámába 36 000 tiszt és 414 000 főnyi legénység, összesen 450 000 ember tartozott. A hadsereg hadiállományát 1,8 millió ember alkotta, ennek mintegy 30 százalékát Magyarország állította ki.

1914 nyarán Ausztria–Magyarország területén a közös hadseregnek 16 hadteste létezett (azok közül nyolc Ausztriában, hat Magyarországon, kettő Bosznia-Hercegovina területén helyezkedett el és onnan egészült ki), melyeket a mozgósításkor hat hadseregbe szerveztek. Általában két ezred képezett egy dandárt, melynek parancsnoka rendszerint ezredes vagy vezérőrnagy volt, két dandár (négy ezred) pedig egy gyalog-, illetve lovashadosztályt, melyek élén altábornagy állt. Ausztriában békében egy hadtest két közös hadseregbeli és egy Landwehr gyaloghadosztályt (a bécsit kivéve, amely négyet), Magyarországon csak két gyaloghadosztályt, valamint más fegyvernemhez tartozó csapattesteket (tüzérség, műszakiak, hadtáp, egészségügyiek) foglalt magába, ide értve a háború esetén létrehozandó menetalakulatokat is. A hadtest élén gyalogsági, lovassági tábornok, tábornoszernagy, kivételes esetben altábornagy állott, aki egyidejűleg vezénylő tábornoki tisztséget is betöltött a hadtestparancsnokság székhelyéül szolgáló békehelyőrségben, és a közös hadügyminiszter közvetlen alárendeltségébe tartozott.⁶

A haderőben a hadműveletek végrehajtására már önállóan is alkalmas legkisebb segegtest a hadosztály volt. A mozgósítás előtt csak kereteiben létező, majd azután 15 000 gyalogost számláló közös gyaloghadosztály 8–10 géppuskás osztaggal, 2–3 lovasszázaddal (450 fő) és hadosztály tüzérséggel (48 löveg) rendelkezett. A 3600 lovassal bíró császári és királyi lovashadosztály egy-két lovas géppuskás osztaggal (4–8 gépfegyver), egy három ütegbe szervezett, 12 löveges lovas tüzérosztállyal, 6600 lóval és 600–700 kocsit tartalmazó trénnel indult harcra.⁷

Az egész szárazföldi haderő 49 (33 közös hadseregbeli, nyolc honvéd és nyolc Landwehr) gyalog- és tíz (nyolc császári és királyi valamint két honvéd) lovashadosztállyal,⁸ 14 tábori (abból nyolc magyar királyi honvéd) és három hegyi tüzér-dandárparancsnoksággal, továbbá öt közös vartüzérdandárral rendelkezett a mozgósítás előtt.⁹ A közös hadsereg kötelékében megtalálható 33 gyaloghadosztály közül 12, a 9 lovashadosztályból négy rekrutálódott Magyarországról. A közös hadsereg gyalogságát 102 gyalogezred, négy tiroli vadászezred, négy bosznia-hercegovinai gyalogezred, 29 császári és királyi, valamint

⁵ Balla 2010. 25–27. o.

⁶ KA Nachlass (NL) B/997. Nr. 8.

⁷ Balla 2010. 27–30. o.

⁸ A világháború 1914–1918. 207–209. o.

⁹ Sobicka 1920. 5. o.

egy bosnyák vadászzászlóalj, hat határvédő vadászszázad alkotta. Az osztrák–magyar lovasságot 16 huszárezred, 15 dragonyosezred, 11 ulánusezred képezte, mindegyik hat századdal. A 7. lovashadosztály kötelékében egy kerékpáros zászlóaljat is létrehoztak. A császári és királyi tábori tüzéséget 42 tábori ágyús-, 14 tábori tarackos ezred, 14 nehéz tábori tarackos és 9 lovas tüzérosztály, tíz hegyi tüzérezred, egy önálló hegyi ágyúsosztály, a vártüzéséget 6 vártüzérezred és tíz önálló vártüzér zászlóalj képezte. A közös hadsereg műszaki és különleges csapataihoz 14 árkász-, 9 utász-, egy hidász zászlóalj, egy folyam-aknász-század, egy vasúti ezred, egy távíró ezred, a légjáró, valamint a gépkocsizó csapat tartozott. A felsoroltakon kívül a közös hadsereg hadrendjébe még 16 vonatosztály, a helyőrségi kórházakban található 27 egészségügyi osztag, valamint az élelmezési csapatok és intézetek tartoztak. A császári és királyi hadsereg csapattestei közül összesen 47 gyalogezred és nyolc tábori vadászzászlóalj, 16 huszár- és két ulánusezred, 18 tábori ágyúsezred, 6 tábori tarackos ezred, 4 lovas tüzérosztály, hat nehéz tábori tarackos osztály, 5 hegyi tüzérezred, két vártüzérezred, három önálló vártüzérzászlóalj, hat árkászzászlóalj, három utászzászlóalj, hat vonatosztály, nyolc egészségügyi osztag nyerte kiegészítését a történelmi Magyarország területéről. A felsoroltakon kívül a vasúti és a távíróezredhez, a légjáró és a gépkocsizó csapathoz szintén osztottak be magyar legénységet.¹⁰

A magyar nemzet a birodalmon belüli lakossági részarányánál (19 százalék) magasabb arányban képviseltette magát a közös hadseregben. A császári és királyi lovasságnál aránytalanul sok magyar (az összes ott szolgáló katona több mint egyharmada) teljesített szolgálatot, ugyanakkor nagymértékben felülreprezentáltak (szintén egyharmados arány) voltak a vonatszolgálatnál. A magyar katonák legkevesebben a vadászzászlóaljaknál (7 százalék) és a vártüzéségnél (14 százalék) szolgáltak.¹¹

Tisztán magyar legénységű alakulatok (a háború kitörésekor Magyarország lakosságának kevéssel több, mint a fele magyar nemzetiségű) alig voltak: például az ország területéről kiegészült 47 közös gyalogezredből csak nyolc, a 16 huszárezredből csupán tíz bírt tisztán magyar legénységgel. A tüzer, műszaki és vonatalakulatoknál (trén) csak elvétele léteztek túlnyomóan magyar állományú formációk.¹²

1914 nyarán a magyar királyi honvédség (a szárazföldi haderő egészének csupán egytizedét tette ki) békeállománya alig haladta meg a 30 000 embert, hadiállományát mintegy 200 000 fő képezte. Kötelékébe 32 gyalogezred, tíz huszárezred, nyolc tábori ágyúsezred (31 üteg), egy lovas tüzérosztály (három üteg) tartozott. Mindezeket a csapatokat nyolc gyalog-, és két lovashadosztályba valamint 8 tüzerdandárba vonták össze. A honvédségnél a legmagasabb szervezeti egységek a hadosztályok voltak.

A 32 honvéd gyalogezredből nyolc, a tíz honvéd huszárezredből három, a honvéd tábori ágyúsezredek közül három rendelkezett színmagyar legénységgel.¹³

Az osztrák Landwehr nyolc gyaloghadosztállyal (37 gyalogezred és három tiroli lövészezred), lovassága 6 ulánusezreddel, egy tiroli és egy dalmát országos lovas lövészosztállyal, valamint nyolc tábori ágyús és nyolc tábori tarackos osztállyal (összesen 32 üteg) rendelkezett.

¹⁰ Berkó 1926. 73. o.

¹¹ Deák 1993. 226. o.

¹² Lásd: Ehnl 1934. 18–46. o. Tisztán magyar legénységűnek azokat az ezredeket tekinthetjük, amelyekben a magyar legénység aránya 90 százalék vagy afellei volt.

¹³ Vö.: Ehnl 1934. 84–93. o.

A kiképzett újoncok és a haderőben ténylegesen szolgálók száma, valamint az osztrák–magyar fegyveres erőre fordított kiadások

Ausztria–Magyarország békeidőben kiképzett fegyvereseinek számát, hadicélokra fordított kiadásait tekintve alulmaradt legfőbb első világháborús ellenfeleivel szemben. A lemaradás elsősorban a birodalom politikai döntéshozóinak szűklátókörűségéből és a Monarchia gazdasági–pénzügyi lehetőségeinek korlátozott voltából eredt.

A Habsburg-monarchia hadserege állományának nagysága az 1868-as állapotokhoz képest szinte alig változott, miközben a lakosság száma 36 millióról közel másfélszeresére nőtt.¹⁴ 1914-ben több mint 51 millió lakosából elméletileg mintegy tíz millió férfit lehetett volna fegyverbe szólítani.¹⁵

A nagyhatalmak közül a Monarchia használta ki legkevésbé fegyverfogható lakosságának potenciálját: az éves újonckontingens 1912 után 212 500 fő volt, 28 000 az osztrák Landwehr, 25 000 a honvédség, 159 500 a közös hadsereg és haditengerészet számára.¹⁶ Az állításkötelezetteknek csupán 22–29 százalékát sorozták be ténylegesen. Ausztria–Magyarországon tehát csak minden negyedik férfi állampolgár teljesített ténylegesen fegyveres szolgálatot. A cári Oroszországban ez az arány 37, Németországban 40, Franciaországban 86 százalék volt.¹⁷ 1914 nyarán a birodalom 51 milliós lakosságából 450 000, míg a 40 milliós Franciaországban 600 000 fő szolgált a hadseregben.¹⁸ 1913-ban Franciaországban egy aktívan szolgáló katonára 65, Németországban 98, a Monarchiában 128 lakos jutott. 1914-ben a hadbavonultak száma Franciaországban a lakosság 8 százaléka, Németországban 5,5 százaléka, Ausztria–Magyarországon 2,75 százaléka volt.¹⁹

A szövetséges német vezérkar világháború előtt megfogalmazott véleménye szerint az osztrák–magyar haderő gyenge volt, leginkább csak egy kerethadseregnek felelt meg. 1912-ben egy közös hadseregbeli gyalogoszázad létszáma például 5 tiszt és 93 katona volt, amelyet 1914-re öt tisztre és 120 főre (a magyar királyi honvédségnél 4 tisztre és 120 honvédre²⁰) emeltek, de csak öt hadtest területén a létező 16 közül. (Az orosz európai kiegészítésű gyalogoszázad ugyanakkor négy tisztet és 165 főt, az ázsiai kiegészítésű 4 tisztet és 195 főt számlált.)²¹

Mivel a gyenge keretek mozgósítás esetén a csapattestek feltöltésére a kiképzett légnység egész állományát felhasználták, annak következtében elmaradt a tartalék hadosztályok²² és végeredményben egy tartalék hadsereg felállítása a világháború kezdetéig.²³

Ausztria–Magyarországon az egységes és nemzetek feletti közös hadsereg volt a legjelentősebb összetartó erő. Ezen belül a szociális összetétel és társadalmi helyét tekintve egyaránt középosztályi jellegű tisztikar volt az a testület, mely az összbirodalmi szellemet

¹⁴ Kerchnawe 1932. 8. o.

¹⁵ Bencze 2009. 191. o.

¹⁶ Kronenbitter 2003. 171. o.

¹⁷ Rauchensteiner 2013. 52. o.

¹⁸ Storz 1992. 244. o.

¹⁹ Schubert 1932. 59. o.

²⁰ Berkó 1928. 471. o.

²¹ Kerchnawe 1932. 42. o.

²² Storz 1992. 244. o.

²³ Kronenbitter 2003. 196. o.

a leginkább megtestesítette. A tiszteket az uralkodóhoz és a Monarchiához fűződő töretlen hűség jellemezte.

A hadapródiskolát (a világháború előtti években 19 ilyen intézmény működött a birodalomban) vagy katonai akadémiát (azokból összesen négy létezett) végzett hivatásos tisztek (számuk 36 000 fő 1914-ben, köztük a német tisztek aránya 78, a magyaroké több mint tíz százalék) – akik közül sokan a vezérkar szakiskolájának, a bécsi Hadiiskolának az elvégzése után vezérkari tisztként a hadsereg kulcspozícióiba kerültek, illetve fejezték be pályafutásukat tábornokként – a nagyszámú (1914-ben mintegy 25 000 fő) tartalékos tiszttel (köztük a németek aránya 60 százalék) együtt irányították a haderőt. A felsőbb tisztikar és tábornoki kar esetében – néhány kivételtől eltekintve – hiányoztak a háborús tapasztalatok.²⁴

A közös hadseregben a soknyelvűség is nehezítette a vezetést. 80 vezényszót a szolgálati nyelven, azaz németül adtak ki, a többi érintkezés a katonák legalább 20 százaléka által beszélt ezrednyelven történt.²⁵ A német mellett még tíz másik ezrednyelvet használtak. Gyakran előfordult, hogy a nemzetiségi összetételtől függően akár három ezrednyelv is használatos volt egy ezreden belül.

Szembevetve, hogy a Monarchia a nagyhatalmak közül abszolút értékben a legkevesebbet költötte védelmi kiadásokra. Az állam ráfordításainak csak egy csekély részét használták fel a hadsereg céljaira. A birodalom katonai kiadásai 1870-től 1910-ig 24,1-ről 15,7 százalékra estek vissza az éves állami költségvetésen belül.²⁶ Az osztrák–magyar haderő relatíve kicsi, ezért más államokéval összehasonlítva olcsóbb volt.²⁷

Ausztria–Magyarország 1881 és 1913 között összesen 14,9, ugyanakkor Oroszország 38,7, Franciaország 36,7, Németország 35,5 milliárd koronát költött fegyveres ereje kiépítésére.²⁸

1914-ben a dunai birodalom 910 millió koronát (amelyhez a magyar államháztartás 360 millióval járult hozzá), Németország viszont 2210 milliót, Oroszország 2205 milliót, Olaszország pedig 705 milliót fordított haderejére. Ausztria–Magyarország 1914-ben egy lakosra számítva 15,5 koronát, a vele szövetséges Németország 38,5 koronát, Franciaország 38,1 koronát, Oroszország 13,5 koronát, Olaszország 21,5 koronát, Nagy-Britannia 41,6 koronát, az Egyesült Államok 12,1 koronát költött hadikiadásokra.²⁹

Az Osztrák–Magyar hadsereg költségvetését, a rendelkezésre bocsátott pénz felhasználását a két országgyűlés a delegációkon keresztül ellenőrizte. A 20 magyar és 20 osztrák parlamenti képviselő felváltva Bécsben illetve Budapesten ülésezett.³⁰

Magyarországon a hadsereg fordított kiadások a GDP-hez viszonyítva 1913-ban 4,7 százalékot tettek ki. Az egy lakosra számított katonai kiadások a korabeli európai országok közül itt voltak a legkisebbek. Ez annak köszönhető, hogy a hadsereg fenntartásának költségeit kétharmad részben a Monarchia másik fele fedezte.³¹

²⁴ Rauchensteiner 2013. 62. o.

²⁵ Rauchensteiner 2013. 60. o.

²⁶ Rauchensteiner 2013. 55. o.

²⁷ KA Ms. Allg. Nr. 54. 598. o.

²⁸ Reinschedl 1999. 89. o.

²⁹ Reinschedl 1999. 89–90. o.

³⁰ Kronenbitter 2003. 150. o.

³¹ Katus 2000. 327–329. o.; Balla 2010. 30–31. o.

*Az osztrák–magyar fegyveres erő fejlesztésének elmaradása
és a haderő alkalmazási elvei*

A Habsburg-monarchia népessége 1867 és 1914 között több mint négy és fél évtizedes, a korábbi történetéhez képest nagyon hosszú békeidőszakot élt át. A korszakban a haderő csupán néhány rövid hadjáratban vett részt. 1869-ben a Cattarói-öböl környékén kitört lázadás leverésére, 1878-ban Bosznia és Hercegovina katonai megszállására, 1882-ben a Hercegovinában és Dél-Dalmáciában kirobbant fegyveres felkelés megfékezésére vetették be a közös hadsereget és részben a két honvédség alakulatait. A dualista állam szárazföldin haderejének az 1882-es felkelés leverése után az első világháború kitöréséig többször már nem volt alkalma hadműveletekben részt venni. A birodalomnak gyarmatok híján nem kellett másik kontinensen csapatokat állomásoztatnia. Nem véletlen tehát, hogy az európai nagyhatalmak közül Ausztria-Magyarország hadereje rendelkezett a legkevesebb harci tapasztalattal 1914-ben. Azok hiányát a békeévekben évente megrendezett és jól bejáratott sémák szerint végrehajtott hadgyakorlatok (melyeket az 1906-ban a vezérkari főnöki posztra lépett Franz Conrad von Hötzendorf altábornagy ugyan valamelyest új alapokra helyezett, hiszen 1907-től a három napig tartó manővereken már két hadtest hajtott végre hadmozdulatokat egymással szemben³²) csak megerősítették. Igaz ugyan, hogy a birodalom katonái részesei voltak néhány nagyobb, a nagyhatalmak egységes fellépését igénylő nemzetközi békefenntartó akciónak, például 1897 februárja és 1898 áprilisa közötti, török–görög ellentétekből fakadt krétai-válság során a dunai birodalom összesen 19 hajóval vett részt a sziget blokádjában. Egy 360 fős tengerészgyalogos századdal, majd a Cilliből kiegészült császári és királyi 87. gyalogezred 2. zászlóaljának közel 700 emberével pedig (más államok egységeivel együtt) a szárazföldön rendfenntartó feladatokat hajtott végre.³³ A kínai boxer-felkelés (1900. június – 1901. szeptember) leverésében Ausztria-Magyarország az európai nagyhatalmak, valamint Belgium, Hollandia, az Egyesült Államok és Japán csapataihoz csatlakozva a KAISERIN ELISABETH, az ASPERN és a ZENTA cirkálókról partra szállított kb. 500 fős tengerészkülönítménnyel vett részt, amely 1900 szeptemberében részese volt a Peking körül folyt harcoknak. Összesen 12 osztrák–magyar tengerész halt hősi halált.³⁴

Az 1912–13-as első Balkán-háború idején az észak-albániai Szkutari városának jövőbeni hovatarozása miatt kirobbant válság (1913. március–május) során, a Montenegró és Észak-Albánia partjai előtti nemzetközi tengeri blokádban (1913. április – május közepe) a Monarchia hét nagyobb és több kisebb flottaegysége vett részt. 1913. május közepe és 1914 augusztusa között Szkutari és környékének megszállásában, valamint a rendfenntartásban a Monarchia először egy 300 fős tengerészgyalogos különítménnyel, majd a Cilliből rekrutálódott 87. közös gyalogezred több mint 500 fős 4. zászlóaljával képviseltette magát.³⁵

A katonai konfliktusokban nem közvetlenül érintett nagyhatalmaknak, így a Monarchiának is, lehetőségük nyílt, hogy indirekt módon tapasztalatokat szerezzenek a modern háború lefolyásáról, hiszen a XIX. és XX. század fordulóját követő jelentősebb helyi há-

³² Sondhaus 2003. 99–100. o.

³³ Szijj – Ravasz 2000. 395–396. o.

³⁴ Józsa 1966. 113–115. o.

³⁵ Balla 1997.

borúkbán önkéntesekkel, hivatalos katonai megfigyelőkkel, illetve katonai attasékkal képviseltették magukat. Több magyar származású hivatásos vagy tartalékos tiszt is részt vett ilyen missziókban. Néhány magyar, korábban a közös hadseregben tisztként szolgáló önkéntes – péchújfalui Péchy Tibor, Simon Vilmos, Janssen Lajos – harcolt a búrok oldalán az 1899 októbere és 1902 májusa között lezajlott angol–búr háborúban.³⁶ Csicseric Miksa alezredes az orosz, Dáni Béla százados a japán oldalon készített feljegyzéseket az 1904 februárja és 1905 szeptembere között végbement orosz–japán háborúban. Windischgraetz Lajos herceg tartalékos főhadnagy a bolgár, Tánczos Gábor alezredes a görög fél hadműveleteit figyelhette meg közvetlen közélről az 1912 októbere és 1913 májusa közötti első Balkán-háborúban.

A hadművészetet a fent említett helyi háborúk sok új elemmel gazdagították. A búr háborúban már tömegesen alkalmazták a géppuskákat, a gyorstüzelő tábori ágyúkat, páncélvonatokat, időnként állásháború is kialakult. Az orosz–japán háborúban a felsoroltakon kívül a gyalogság zárt tömeg helyett rajvonalan támadott, a tüzérség fedett tüzelőállásból tüzelt, a katonák a terep színébe olvadó egyenruhát viseltek, először alkalmazták nagyobb tömegben az aknavetőket, a kézigránátokat, a mozgókonyhákat, a haditengerészetnél a torpedókat, az utánpótlás egyre növekvő fontossága is bebizonyosodott. A Balkán-háborúk alatt a koalíciós hadviselés elveit a gyakorlatban is kipróbálták, a hadviselő felek használták a repülőgépeket, a páncélgépkocsikat, a kerékpárokat, a drót nélküli távírót, a fedett tüzelőállásból történő tűzvezetést, továbbá megjelentek a légvédelem elemei.³⁷

A katonai delegátusok jelentéseiből a vezérkarok ismerték a szembenálló felek nagyságát, a bevetett fegyverek hatását, a hadászat megváltozásáról, az alkalmazott harcászati módokról is rendelkeztek ismeretekkel. Sajnálatos módon a kiküldött megfigyelők által gyűjtött harctéri tapasztalatokat, valamint a hadműveletekből levont és megfogalmazott tanulságokat az osztrák–magyar katonai felső vezetés a haderő fejlesztése során alig (például 1908–1909-ben jelentős újítás volt, hogy a gyalogságnál bevezették a terep színébe jobban beleolvadó csukaszürke tábori egyenruhát, felállították a géppuskás osztagokat és elkezdődött a tüzérség felfegyverzése modern lövegekkel) vagy egyáltalán nem vette figyelembe. A vezérkar úgy értékelte, hogy a helyi háborúk speciális körülmények között zajlottak, egy európai nagyhatalmak közötti háborúban minden másként fog történni. Mindehhez járult a politikusok és a delegációk részéről tapasztalható konzervativizmus, akik nem a jelentőségéhez mérten értékelték meg a harceszközök robbanásszerű fejlődését, a hadászatra és a harcászatra gyakorolt hatását, a hadügyi reformok és az azokra fordítandó pénzeszközök biztosításának szükségességét.

Annak ellenére, hogy a Monarchia élen járt a haditechnikai újdonságok fejlesztésében, azok nagy részét a császári és királyi katonai vezető szervek és hivatalok rövidlétága miatt nem ültették át a gyakorlatba. Megépítették például a világ első, 1905 mintájú, két géppuskával felszerelt, Gottlieb Daimler által tervezett kerekcsapású páncélgépkocsit. A Gunther Burstyn műszaki főhadnagy által tervezett motoros löveg a világ első páncélosa volt. A tervezett tank soha nem készült el, és a német szövetséges is elutasította a terv kivitelezését.³⁸

³⁶ Schmidl 1980. 224–254. o.

³⁷ Balla 2003. 9–11. o.

³⁸ Hauptner – Jung 2003. 68–81. o.

Az uralkodó maga is élen járt a technika-ellenességben: az 1906. augusztus 30. és szeptember 4. között Teschen környékén lezajlott ún. császárgyakorlaton első ízben jelent meg a fentebb említett Daimler páncélgépkocsi.³⁹ Ferenc József minden katonai jelentőséget nélkülöző játékszernek minősítette és elvetette annak alkalmazását, mert megrémíti a lovakat.⁴⁰

A trónörökös, Ferenc Ferdinánd is általában idegenkedett a technikai újításoktól (kivéve a haditengerészeti fejlesztéseket, amelyeknek elkötelezett híve volt) és ignorálta a modern háborúk tapasztalatait.⁴¹

Mindezek ismeretében nem csoda hát, hogy a birodalom két felének politikusai többnyire szívesen engedtek a parlamenti delegációk követeléseinek és törölték Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök igényeiből a létfontosságú fejlesztéseket.⁴²

A Monarchia az 1880-as évektől kezdve lemaradt a fegyverkezésben és a haderő fejlesztésében a többi európai nagyhatalomhoz képest. Ezzel a Monarchia döntéshozói tisztában voltak, mivel a Vezérkar Nyilvántartó Irodája folyamatosan nyomon követte a többi állam haderejének fejlődését.⁴³ A hadseregreform a XIX. század vége óta húzódott és csak 1912-ben az új véderőtörvény, illetve a honvédségi törvény elfogadásával érkezett el tetőpontjára. Azok rendelkezései 1914-ig, a háború kitörésének időpontjáig még kevésbé éreztették hatásukat.⁴⁴

A Habsburg-monarchiában a haderő fejlesztés elmaradása abban is megnyilvánult, hogy új fegyvereket, modern technikai vívmányokat, háborúban nélkülözhetetlen felszereléseket csak késve, vagy egyáltalán nem vezettek be, a meglévők tekintélyes része pedig elavultnak számított, jócskán rászorult a korszerűsítésre.

A gyalogság – amely több mint a felét tette ki a szárazföldi fegyveres erőnek⁴⁵ – csupán 800 000 darab, 1895 mintájú, modern, kiváló hatásfokú Mannlicher-ismétlőfegyverrel rendelkezett a háború kezdetén, mintegy 1,7 millió darab a szerb és orosz puskáknál részben gyengébb minőségű, 1888/90 mintájú Mannlicher (700 000 darab) vagy teljesen elavult egylövetű Werndl-rendszerű fegyver volt. A gyalogság tehát újrafegyverzésre szorult.⁴⁶

A géppuskák alacsony száma (kettő-négy gyalog-zászlóaljanként, négy lovas-hadosztályonként)⁴⁷ is befolyásolta a szárazföldi haderő bevetettségét. A Schwarzlose-rendszerű géppuskákból a többi európai hatalom hadseregéhez képest (például a német hadseregben 5000) csak kevés, mindössze 1600 támogatta a gyalogság és a lovasság harcát.⁴⁸

³⁹ Kastner 2002. 113. o.

⁴⁰ Deák 1993. 96. o.

⁴¹ Storz 1992. 245. o.

⁴² Balla 2003. 12. o.

⁴³ Kronenbitter 2003. 145. o. A Monarchia az ellenségeihez és szövetségeseihez képest rossz fegyverkezési állapotát a közös hadügyminiszter és a vezérkari főnök mindig panaszkolta. Blasius Schemua altábornagy, vezérkari főnök 1912 júliusában példának okáért kifejtette az uralkodónak, hogy amennyiben a tűzérő, az erődök és a léghajózás fejlesztésére követelt 250 millió koronás hitelt a hadsereg nem kapja meg, az osztrák–magyar haderő nem lesz többet olyan helyzetben, hogy támadó hadműveleteket folytasson. Vö.: KA Militärkanzlei Seiner Majestät, 1912 25-1/6.

⁴⁴ Reinschedl 1999. 245–248. o.

⁴⁵ Reden 1987. 126. o.

⁴⁶ KA Generalstab Operationsbüro Karton 814. 511–515. o.

⁴⁷ ÖULK 32. o.

⁴⁸ Reinschedl 1999. 120. o.

Az osztrák–magyar lovasság nem alkalmazkodott a hadügy változásaihoz sem megjelenésében, sem kiképzésében. A rikító színű egyenruha, a légénység és a lovak célszerűtlen felszerelése, a csekély lőszerjavadalmozás, a szurony és a gyalogsági ásó hiánya, a géppuskák nem elegendő száma ezredenként, a gyalog megvívott harc be nem gyakorlottsága, a támadás erőltetése nagy csapattestekben, a tábori szolgálatban történő kiképzés hiányai hátráltatták a lovasság tevékenységét. A rossz nyereg, a nem megfelelő málházás és a túl nagy megterhelés a lovat is idő előtt kifárasztották.⁴⁹

A lovas tisztikar egy része szemben állt a Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök által tervezett átalakításokkal, aki többek között megpróbálta eltörölni a lovasság színes egyenruháját, de a fegyvernemnek sikerült azt megőriznie. Csak az új géppuskás osztagokat bújatták csukaszürke tábori egyenruhába. A terepszínű uniformist a lovasságnak 1914-ben már megtervezték, de a háború kitörése miatt nem került bevezetésre.⁵⁰

A dunai birodalom tüzérsége általában nem érte el a várható ellenfelek hasonló fegyvernemének a szintjét, a modern 30,5 cm-es mozsarakból és más korszerű, csőhátasiklásos lövegtípusokból (utóbbiak maximális lőtávolsága alatta maradt a későbbi ellenségek lövegeiének, például az osztrák–magyar 8 cm-es tábori ágyú 700–1000 méterrel kisebb távolságra hordott, mint az orosz és a szerb hadsereg ilyen kaliberű ágyúja⁵¹) csak keveset gyártottak.⁵² A tüzérségi löszerek esetében a hadvezetés az egységesített, levegőben robbanó srapnelek (amelyek hatástalannak bizonyultak a beásott védelemben harcoló gyalogsággal szemben) gyártásának adott elsőbbséget, noha a becsapódáskor robbanó gránátok (amelyekből kevés állt rendelkezésre) többféle felhasználást tettek lehetővé.⁵³ A tábori ágyúk lőszerkiszabata nem haladta meg csővenként az 500 darabot, ami a fronton egy-két napos harc után elfogyott.⁵⁴ A lőszerutánpótlás a termelés szervezetlensége miatt a világháború egész ideje alatt is megoldatlannak bizonyult.

A tüzérséggel ellentétben az osztrák–magyar szárazföldi haderő műszaki csapatokkal elegendő mértékben el volt látva. A hadsereg egy gyaloghadosztálya két-három, az egész haderő 128 utász- és árkászszázaddal rendelkezett, amely megfelelt az európai hadseregek átlagának. Felszereltségük a kor szintjén állt, magasabb békeállománnyal bírtak, mint a gyalogság és a tüzérség.⁵⁵

A harctéri ellátást biztosító mozgókonyhákból is kevés állt rendelkezésre. Nem rendszeresítettek – az állásháborúban később oly hasznosnak bizonyult – könnyű gyalogsági ágyúkat, aknavetőket és kézigránátokat. Az osztrák–magyar hadvezetés lemaradt a repülőgépek fejlesztése terén is, 1914-ben a haderő mindössze 42 bevethető harci és 40 gyakorlógéppel rendelkezett,⁵⁶ szemben 500 orosszal. 1914 nyarán 15 repülőszázad létezett kereteiben, mindegyiknek átlag hat bevethető géppel kellett volna rendelkeznie. A megfelelően kiképzett pilóták száma is csekély – mindössze 85 fő – volt.⁵⁷

⁴⁹ KA NL B/203. Nr. 5 b. 6. o.

⁵⁰ Stone – Schmidl 1988. 283. o.

⁵¹ Balla 1993. 68. o.

⁵² A 30,5 cm-es mozsarakból 1914-ben csak 24 állt a haderő rendelkezésére.

⁵³ Balla 1993. 69. o.

⁵⁴ Bencze 2009. 190. o.

⁵⁵ Kerchnawe 1932. 49. o.

⁵⁶ Kronenbitter 2003. 196. o.

⁵⁷ Rauchensteiner 2013. 53–54. o., Kerchnawe 1932. 37. o.

A motorizálás terén is komoly hiányosságok mutatkoztak, néhány nehézlöveg (például a 30,5 cm-es mozsár) motoros vontatóján kívül a birodalom csak 400 tehergépkocsit és mindössze néhány páncélgépkocsit valamint motorkerékpárt tudott hadba állítani. A tények ismeretében kijelenthetjük, hogy 1914 nyarán az osztrák–magyar hadsereg nem volt felkészülve a Nagy Háborúra.⁵⁸

A felkészületlenség mellett a haderő alkalmazására vonatkozó hadászati és harcászati valamint kiképzési alapelvek is tévesnek bizonyultak. (Az osztrák–magyar vezérkar és stratégák mentségére szolgáljon, hogy szinte az összes európai nagyhatalom katonai vezetése hasonló nézeteket vallott). A hadseregen belül a fő és csatadöntő fegyvernemnek a gyalogságot tekintették, amely – tekintet nélkül a veszteségekre és a modern fegyverek tűzhatását alig figyelembe véve – az átkarolás mellett a frontális tömegrohamokban látta a siker minden áron való megszerzésének és a győzelem elérésének fő lehetőségét. A gyakorlatokon a fontos pontok birtokba vételéhez célravezetőbbnek tartották a gyorsaságot, mint a laza csatárláncok szökellő előremozgását, vagy a támadások előtti megkerülő meneteket.⁵⁹ Csupán a természetes terepakadályok és domborzati formák mögötti ideiglenes, rövid ideig tartó védekezésre számítottak a gyalogság kiképzése során, árokvédelemre egyáltalán nem. (A későbbi ellenfelek közül az oroszok és a szerbek az orosz–japán és a Balkán-háborúk tapasztalataiból okulva nagyon is számításba vették ezt az eshetőséget.)

A lovasságot elsősorban hadászati felderítésre és az ellenséges lovasság, gyalogság zárt kötelékben végrehajtott rohammal történő legyőzésére és lőháton történő üldözésére képezték ki (a gyalogosan vívott harc a lőkiképzéssel együtt mellőzött része volt a lovas felkészítésének, az előljárók is csak a legritkább esetben szemlélték)⁶⁰, s mivel a hadvezetés az orosz harctéren az ellenségeskedések megkezdése után nagy orosz lovas tömegek támadó fellépésével és számos lovassági találkozó ütközettel számolt, ezért főként Galíciában és Bukovinában összpontosították.⁶¹

A gyalogság és tüzérség együttműködésére nem fordítottak kellő figyelmet (Conrad vezérkari főnök például nem gyakoroltatta a gyalogság bevetése előtt a tüzérségi tűzcsepásokat), a tüzérségnek a gyalogság frontális támadását kellett tüzével támogatnia és az ellenség fegyvernemeit lekötnie.

Ausztria–Magyarország számára egy háború megvívása szinte vállalhatatlan volt. A központi hatalmak tagjaként a német szövetségi rendszerből adódó háborús céljai és kötelezettségei, valamint a birodalom haderejétől elvárható teljesítmény között jelentős ellentmondás feszült.

Ausztria–Magyarország fegyveres ereje a mozgósítás elrendelése után

A Monarchia hadereje 1914 augusztusában történetének legnagyobb kihívásával került szembe. A július végi mozgósítás után a szárazföldi haderő hadtesteit hat hadseregbe vonták össze, amelyek parancsnokságai az alábbi városokban voltak: 1. Bécs, 2. Budapest, 3. Pozsony, 4. Bécs, 5. Zágráb, 6. Szarajevó. A fegyveres erő összesen 52 gyalog- és

⁵⁸ Balla 2003. 13. o.

⁵⁹ Bencze 2009. 196. o.

⁶⁰ Koszorús 1938.

⁶¹ Balla 2010. 35–37. o.

11 lovashadosztályból tevődött össze, a tábori hadsereg létszáma 1,8-2 millió főre rúgott, amelynek mintegy egyharmada Magyarország területéről rekrutálódott.⁶²

A birodalom fegyveres erejét (a behívottak túlnyomó többsége a gyalogság sorait gyarapította, a lovasság 80 000, a tüzérség 200 000 fő, a műszakiak, a hadtáp és vonatcsapatok a gyalogsághoz képest csupán csekély létszámmal vonultak a frontra) a hadsereg-főparancsnokság irányította, amely a háború előtti vezérkarból alakult át. Székhelye eredetileg szintén Bécsben volt, a háború folyamán 1914 novemberéig Przemyslben, majd Teschenben működött, IV. Károly uralkodása idején (1916 végétől) pedig már Badenből irányította a hadműveleteket. Élén 1914 nyarától Frigyes főherceg gyalogsági tábornok állt, de a tényleges vezetés továbbra is Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, vezérkari főnök kezében maradt. 1916 decemberében IV. Károly maga vette át Frigyes helyét, a vezérkari főnöki posztra 1917 márciusában Arthur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornokot nevezte ki.⁶³

A honvéd hadosztályokat a hadrakelt tábori hadsereg császári és királyi hadtesteinek kötelékébe osztottak be, bevetésükre a közös hadseregbeli vagy a Landwehr csapattestekkel együtt, elvétele a szövetséges német hadsereg alárendeltségében került sor. A magyar királyi honvédség nyolc gyaloghadosztálya a mozgósításkor nyolc népfelkelő gyalogdandárral (összesen 29 népfelkelő gyalogezreddel) is gyarapodott, továbbá 9 népfelkelő hadtápdandárt és tíz önálló hadtápzászlóaljzat is létrehozta, amelyeket vasútbiztosításra, objektumok védelmére, hadifoglók őrzésére használtak. Katonáik az idősebb hadköteles korosztályokhoz tartoztak, közülük sokan polgári ruhában teljesítettek szolgálatot, fegyverzetük és felszerelésük nem volt egyenértékű a honvéd hadosztályokéval.

A mobilizálás során a békében is létező honvéd huszárezredek a budapesti 5. és a debreceni 11. honvéd lovashadosztályba vonták össze, amelyek egy-egy kerékpáros századosot is kaptak. Tíz népfelkelő huszárosztályt is létrehozta.⁶⁴

A honvéd tüzérség nyolc tábori ágyúezrede (összesen 31 üteg) és lovas tüzérosztálya (három lovas üteg) (a honvéd gyaloghadosztályokhoz, illetőleg a 11. honvéd lovashadosztályhoz beosztva) 9 menetüteget állított fel, amelyeket 1915 nyaráig önállóan alkalmaztak.⁶⁵

Az osztrák Landwehr ereje nyolc népfelkelő gyalogdandárral és menetalakulatokkal növekedett. A császári és királyi haditengerészet Anton Haus tengernagy parancsnoksága alatt állománya a mozgósítás után 34 000 főre, ereje pedig egy tengeralattjáróval nőtt.

Az osztrák–magyar haderő nemzetközi összehasonlításban

Az Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi haderejének relatív gyengesége és számos hiányossága nyilvánvalóvá válik, ha fő szövetségésének és két 1914-es ellenfelének ármádiájával hasonlítjuk össze.

A 67,5 millió lakosságú Németország hadseregének békelétszáma 1914-ben 775 000,⁶⁶ hadilétszáma 2,4 millió fő⁶⁷ volt, a német hadseregbe évente 300 000 újoncot soroztak be.

⁶² ÖULK I. Band. 80. o.

⁶³ Balla 2003. 13. o.

⁶⁴ Balla 2000. 135. o.

⁶⁵ Balla 2014. 99–100. o.

⁶⁶ Kerchnawe 1932. 4., 11. o.

⁶⁷ Rauchensteiner 2013. 54. o.

Békeidőben nyolc hadsereg-parancsnokság létezett, az egész haderő 25 hadtestre oszlott, amelyek mindegyike két gyaloghadosztályból állt. Az 50 első vonalbeli gyaloghadosztály mindegyike háborúban négy (három zászlóaljából álló) gyalogezredet, esetleg egy vadász-zászlóaljat és egy kerékpáros századot, négy lovasszázadot, egy tüzerdandárt (két tüzer- ezred, egyenként hat üteggel) és kiegészítő intézeteket foglalt magába. Létszámába 13 000 puská, 12 géppuská, 450 lovas, 72 löveg tartozott. A 11 lovashadosztály (a gárda kivételével) csak háborúban alakult meg, három-három lovasdandárból, melyek mindegyike két ezredből állt. Szervezetébe tartozott még két lovas üteg egyenként hat löveggel, egy lovas utászosztág, egy tábori távjelző-osztág. A lovashadosztályokat hadtestbe egyesíthették. Az aktív szolgálati idő két évet tett ki, a tartalékos hadkötelezettség 45 éves korig terjedt, ebből az utolsó öt évet a népfelkelésben kellett letölteni háború esetén. A népfelkelés tü-zérséggel és géppuskákkal alig rendelkezett. A 28–39 éves tartalékosokból álló seregtes-teket külön tartalékos hadtestekbe szervezték. Az 1914-es mozgósításkor a tábori hadse-regbe 25 hadtest, 11 lovashadosztály, 14 tartalékos hadtest, egy tartalékos hadosztály, egy népfelkelő hadtest, 15 önálló népfelkelő dandár, hat póthadosztály tartozott, 2,5 milliós létszámmal, a másfél milliós megszálló hadseregbe különböző intézetek, pótalakulatok, a népfelkelés nem mozgó egységei tartoztak, haderő összesen 5000 géppuskával és 9400 löveggel felszerelve indult harcra.

A 163,8 millió lakosú cári Oroszország hadseregének éves újonclétszáma a Nagy Há-ború előestéjén 455 000 fő volt, békelétszámát 1 340 000, hadiállományát 3 420 000 ka-tona képezte.⁶⁸ A birodalom területe 12 katonai kerületre oszlott, ezek egy-egy hadsereg-parancsnokságnak feleltek meg. A 37 hadtest mindegyike békében két gyalog-, egy-két lovashadosztályból, nehéz tüzérségből, műszaki alakulatokból és különféle (egészségügyi, ellátó stb.) intézetekből állt. A hadsereg 59 gyalog-, 11 lövész-, 24 lovashadosztállyal, 17 lövész- és nyolc önálló lovasdandárral bírt. A tényleges szolgálati kötelezettség három év volt a gyalogságnál és a tábori tüzérségnél, az összes többi fegyvernemnél pedig négy év. Mozgósításkor mindegyik hadtest egy tartalék hadosztályt állított fel. A mozgósított hadsereg létszáma 5,4 millió főt számlált, amely 6800 löveggel, 3900 géppuskával bírt, 74 gyalog- és 24 lovashadosztályból, valamint nyolc önálló lovasdandárból, 74 tábori tüzer-dandárból állt, továbbá a hadrendbe tartozott még néhány gárda- és gránátos hadosztály is. A gyalog- vagy lövészadosztály (21 000 fő) két dandárba sorolt négy gyalogezreddel (mindegyik négy zászlóaljjal), 16 géppuskás osztaggal (egyenként nyolc géppuskával), valamint két-három lovasszázaddal, egy két osztályt képező, (mindegyik három nyolclö-veges üteggel) tüzerdandárral rendelkezett, állományába 48 löveg, 32 géppuska tartozott. Mindegyik lovashadosztály négy-hat századból álló lovasezredből, egy lovas géppuskás osztagból, két hatlőveges lovas ütegből állt. A hadosztályokat kettesével lovas hadtestbe vonhatták össze.⁶⁹

A mindössze 4 millió lakosú Szerbia hadseregének első vonalát hat gyalog- és egy lovashadosztály, második vonalát öt gyaloghadosztály, harmadik vonalát 15 gyalogezred, 12 lovasszázad és 30 régi típusú tüzerüteg alkotta. A hadosztályokat folyókról nevezték el, ehhez toldották hozzá a vonalat jelző római számot például Duna I, Timok II. Az első vonalbeli hadosztályok (14 000 fő) mindegyike négy gyalogezreddel, három lovasszázad-

⁶⁸ *Rauchensteiner* 2013. 54. o.

⁶⁹ A hadsereg képes évkönyve 1914. Szerkeszti és kiadja a Hadsereg szerkesztősége és kiadóhivatala. Arad, 1914. 62–66. o.

dal és 9 tüzérüteggel (54 löveg), a második vonalbeliek egyenként három gyalogezerrel, négy lovasszázaddal és 6 üteggel bírtak. A szerb hadsereget összesen 264 000 főnyi gyalogos, 11 000 lovas és 828 löveg képezte.

A legnagyobb különbség Németország és a háborús ellenfelek javára a tüzérségi fegyvernem összevetése esetén mutatkozik. A tábori és hegyi tüzérség európai összehasonlításban gyengének számított, mennyiségi és minőségi lemaradása jelentősen befolyásolta a haderő csapásmérő képességét.⁷⁰ A Monarchia 441 tábori és hegyi üteget és összesen 2842 löveget számláló tüzérséggel indult századunk első világméretű háborújába. Egy gyaloghadosztály 42–48 löveggel, egy átlagosan két hadosztályból álló hadtest összesen 104 löveggel rendelkezett (ezzel az utolsó helyen állt a nagyhatalmak között), ebből 60 darab 76,5 mm-es könnyű tábori ágyú volt. A német hadsereg lövegeinek száma 9400 volt, a hadosztálynak 72, a hadtestnek 160 löveget rendeltek alá. A hadtest 52 közepes űrméretű, illetve nehéztarackkal rendelkezett.

Oroszországban a hadosztály 48, a hadtest 112 löveget tudott csatasorba állítani, ebből mindössze 16 volt nehéztarack, mivel a gyaloghadosztály csak könnyűágyúkkal volt felszerelve. A cári hadsereg összesen 6800 löveggel bírt, az orosz tüzérség minden osztrák–magyar löveggel szemben közel két és félszeres túlerővel rendelkezett.⁷¹

A dunai birodalomhoz képest tizedannyi lakossal sem bíró Szerbia hadserege 828 löveget küldhetett a harctérre, az első vonalbeli gyaloghadosztály harcát 54 löveg támogatta.⁷²

A Monarchia hadereje nem volt abban a helyzetben, hogy a gyalogsapatok létszámában és felszereltségben, valamint kiképzésben megmutatkozó gyengeségét eredményes és elsöprő tüzérségi tűzerővel kompenzálja. Ennek egyik megdőbbentő és érthetetlen bizonyítéka, hogy a dunai birodalom volt az egyetlen állam, amelyik a gyorstűzelő lövegekre történő átállás időszakában nyolcra hatlőveges ütegekre csökkentette a tábori tüzérségét, miközben mindegyik más ország hadserege növelte tábori ütegeinek számát.⁷³

A tábori ágyútól eltekintve a tüzérség eszközei elöregedtek, például a könnyű és nehéz tábori tarackok (12 hadosztályonként és nyolc hadtestenként), a hegyi ágyúk már elavultnak számítottak,⁷⁴ igaz, egy sor modern löveget már kipróbáltak és gyártásra előkészítettek (például a későbbi 15 M 7,5 cm-es hegyiágyút, a 14 M tíz cm-es tábori tarackot, a 14 M 15 cm-es nehéz tábori tarackot), de azok rendszeresítésére és tömeggyártására csak a háború folyamán került sor.⁷⁵

Az osztrák–magyar tüzérség ellenfeleivel ellentétben gyatrán volt ellátva lőszerrel, például a tábori ágyús ütegben minden lövegre 126 darab (96 srapel és 30 gránát) esett, az ágyús lőszeres oszlopban szállítottal együtt csövenként 482, ugyanakkor a Szerbiában 366 (az oszlopban szállítottal együtt ágyúként 466), Franciaországban 312 (a tartalékintézetekkel együtt 577), Németországban 137 (az oszlopban találhatóval együtt 257) lőszer jutott minden tábori ágyúra. A szerb és a francia tábori üteg tehát sokkal függetlenebb volt a lőszerutánpótlástól.⁷⁶

⁷⁰ *Kronenbitter* 2003. 196. o.

⁷¹ KA Generalstab Operationsbüro Karton 814.

⁷² *Balla* 2010. 40–41. o.

⁷³ *Kerchnawe* 1932. 44. o.

⁷⁴ *Storz* 1992. 244. o.

⁷⁵ *Franek* 1930. 25. o.

⁷⁶ *Balla* 1993. 61. o.

Az osztrák–magyar tüzérségnél ütegenként és évente 240 gránát valamint srapel állt gyakorlási célokra rendelkezésre. A többi európai országgal összevetve ez kevésnek bizonyult. Németországban 730, Oroszországban 5–600, Olaszországban 350, Szerbiában és Bulgáriában egyaránt 250 lőszert használt el minden löveg éves szinten a gyakorlatok során.⁷⁷

Összegzés

Ausztria–Magyarország a XIX. század utolsó évtizedeitől elhanyagolt hadereje csak részben tudott megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a modern gépi háború, nevezetesen a XX. század őskatasztrófájának tartott első világháború támasztott vele szemben. Történetének legnagyobb kihívásával úgy volt kénytelen szembenézni, hogy számos mutatót (technikai fejlettségét, fegyverzetét, felszereltségét, hadicélokra fordított kiadásait valamint kiképzett fegyveresei számát) tekintve alulmaradt nagyobb első világháborús ellenfeleivel szemben. A hadsereg ütközéssége összességében a dualizmus eleji, 1868-as állapotokat tükrözte.⁷⁸

Fogyatékoságai, korszerűtlensége, technikai lemaradása, harcászati és kiképzési alapelveinek, továbbá hadászati és felvonulási terveinek kudarca már a Nagy Háború első hónapjában nyilvánvalóvá vált, amikor tevékenységét sem a szerb, sem az orosz fronton nem koronázta a várva-várt áttűző és gyors siker, sőt, épp az ellenkezője történt: a defenzívába szorult császári és királyi fegyveres erő a világégés első másfél hónapja alatt óriási, több mint 600 000 fős veszteséget szenvedett, amelyből a nem pótolható veszteség (meghalt, eltűnt, fogságba esett) 350 000 katona volt.⁷⁹ Legjobban kiképzett tiszti és legénységi állományának elvesztését az osztrák–magyar haderő tulajdonképpen már soha nem volt képes pótolni.

⁷⁷ Kerchnawe 1932. 46. o.

⁷⁸ Kerchnawe 1932. 13. o. E helyütt érdemes néhány korabeli véleményt idéznünk a Monarchia haderejéről. Az osztrák–magyar hadvezetés erős kritikusának számító Alfred Krauss gyalogsági tábornok nagy lényeglátással az alábbi módon fogalmazta meg utólag a hadsereg gyengéit: „A csekély újonclétszám és az állandó vádak a hadsereg felszerelésének magas költségeiről megakadályozták a csapat- és seregtestek számának növelését. Az alacsony újonclétszám és békeállomány ellenére túl szűk keretek között nagy tömegeket gyűjtöttek össze a meglévő ezredek, a hosszú tartalékos szolgálat következtében gyakran csak a szükséges mértékben kiképzett katonákat...”

Hadseregünk kiképzése a háborúra nem volt megfelelő. Sem a csapatok, sem a vezetés nem voltak ténylegesen harcszerűen kiképezve...

Tüzérségünk gyengesége a lövegek számában, a lőtávolságban és a határfokban, a nem elégséges lőszerkészletben, a gránátok hiányában és a kiképzés helytelenségében állt, és az vétkes volt abban, hogy a gyalogság a hatásos tüzérségi tűz kivárása nélkül az ellenség tüzebe hajtott végre rohamot, továbbá az új alakulatok elhibázott alkalmazásának az lett a következménye, hogy legjobb katonaanyagunkat a háború kezdetén ostobán elpazarolták”. Krauss 1920. 90., 95., 98. o.

Az első világháború idején a császári és királyi Hadsereg-főparancsnokságra beosztott német Cramon tábornok visszaemlékezéseiben egyértelműen negatív véleményt fogalmazott meg a Monarchia hadseregéről: „A dunai monarchia és hadseregének ereje még éppen elegendő volt egy Szerbia elleni hadjáratra, az európai nagyhatalmak elleni háborúra nem; nem csak katonailag volt elégtelenül felkészülve, hanem velejéig beteg volt.” Cramon 1920. 200–201. o.

A német Hans von Seeckt vezérezredes, az 1920-as évekbeli német haderő, a Reichswehr parancsnoka így írt egykori szövetségese fegyveres erejéről: „Ausztria–Magyarország mind emberanyag, mind anyagi felszerelés dolgában, az összes nagyhatalmak közül a legrosszabbul volt a háborúra felkészülve. Ennek az állapotnak okait ne kutassuk. A következmények abban nyilvánultak meg, hogy az eredetileg kiváló hadsereg ütközéssége gyorsan csökkent és Németországot gazdasági téren is mindinkább igénybe vette.” Seeckt 1929. 77. o.

⁷⁹ Bencze 2009. 200. o.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- A világháború 1914–1918. A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. 1. k. Budapest, 1928.
- Balla* 1993. *Balla Tibor*: A magyar királyi honvéd tüzérség, 1912–1914 II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993. 4. sz. 43–75. o.
- Balla* 1997. *Balla Tibor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1997. 3. sz. 435–459. o.
- Balla* 2000. *Balla Tibor*: A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914. Budapest, 2000.
- Balla* 2003. *Balla Tibor*: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. Budapest, 2003.
- Balla* 2010. *Balla Tibor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje. In: Magyarország az első világháborúban. Főszerk. *Romsics Ignác*. Budapest, 2010. 23–41. o.
- Balla* 2014. *Balla Tibor*: A magyar királyi honvédtüzérség megalakulása és fejlődése (1913–1918). In: *Balla Tibor – Csikány Tamás – Gulyás Géza – Horváth Csaba – Kovács Vilmos*: A magyar tüzérség 100 éve. 1913–2013. Budapest, 2014. 89–109. o.
- Bencze* 2009. *Bencze László*: Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. Budapest, 2009.
- Berkó* 1926. *Berkó István*: A magyarság a régi hadseregben. Budapest, 1926.
- Berkó* 1928. A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Szerk. *Berkó István*. Budapest, 1928.
- Cramon* 1920. *Cramon, August von, Generalleutnant a. d.*: Unser Österreich-Ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Berlin, 1920.
- Csonkaréti* 2001. *Csonkaréti Károly*: Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete 1867–1918. Budapest, 2001.
- Deák* 1993. *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, 1993.
- Ehnl* 1934. *Ehnl, Maximilian Oberst a. D.*: Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensorganisation, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914. Wien, 1934.
- Franek* 1930. *Dr. Franek, Fritz*: Probleme der Organisation im ersten Kriegsjahre. (Ergänzungsheft 1. zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“.) Wien, 1930.
- Hauptner – Jung* 2003. *Hauptner, Rudolf – Jung, Peter*: Stahl und Eisen im Feuer. Panzerzüge und Panzerautos des k.u.k. Heeres 1914–1918. (Österreichische Militärgeschichte. Sonderband, 2003.) Wien, 2003.
- Józsa* 1966. *Józsa Sándor*: Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia. Budapest, 1966.
- KA Kriegsarchiv, Wien
- Kastner* 2002. *Kastner, Richard H.*: Mit Kaiser Franz Joseph auf Reisen. Amalthea. Wien, 2002.

- Katus* 2000. *Katus László*: A közös hadsereg a dualista rendszerben. In: Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. *Rácz Árpád*. Budapest, 2000.
- Kerchnawe* 1932. *Kerchnawe, Hugo*: Die unzureichende Kriegsrüstung der Mittelmächte als Hauptursache ihrer Niederlage. (Ergänzungsheft 4 zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“.) Wien, 1932.
- Koszorús* 1938. *Koszorús Ferenc*: Sereglovasságtól a gyorsanmozgó seregtestekig. *Magyar Katonai Szemle*, 1938. 6. sz. 41–44. o.
- Krauss* 1920. *Krauss, Alfred*: Die Ursachen unserer Niederlage. München, 1920.
- Kronenbitter* 2003. *Kronenbitter, Günther*: „Krieg Im Frieden“. Die Führung der k.u.k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914. München, 2003.
- ÖULK *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Erster Band. Das Kriegsjahr 1914. Unter der Leitung von Edmund Glaise-Horstenau.* Wien, 1930.
- Rauchensteiner* 2013. *Rauchensteiner, Manfred*: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. Wien–Köln–Weimar, 2013.
- Reden* 1987. *Reden, Alaxander Sixtus von*: Österreich-Ungarn. Die Donaumonarchie in historischen Dokumenten. Wien, 1987.
- Reinschedl* 1999. *Reinschedl, Manfred*: Die Aufrüstung der Habsburgermonarchie von 1880 bis 1914 im internationaler Vergleich. Dissertation. Wiener Neudorf, 1999.
- Ságvári* 1994. *Ságvári György*: Az Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi haderejének egyenruházata a hadszervezet tükrében az első világháború előestéjén. (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1994.
- Schmidl* 1980. *Schmidl, Erwin A.*: Österreich im Burenkrieg, 1899–1902. (Dissertation.) Wien, 1980.
- Schubert* 1932. *Schubert, Franz*: Haben Rüstungen den Weltkrieg verursacht? (Ergänzungsheft 4. zum Werke „Österreich-Ungarns letzter Krieg“.) Wien, 1932.
- Seeckt* 1929. *Seeckt vezérezredes*: Egy katona gondolatai. Ford. *Németh József* ny. vkszt. őrnagy. Budapest, 1929.
- Sobicka* 1920. *Sobicka, Oberstleutnant*: Gliederung und Entwicklung der Batterien der österreichisch-ungarischen Feld- und Gebirgsartillerie im Weltkriege 1914–1918. Wien, 1920.
- Sokol* 2002. *Sokol, Hans Hugo*: Des Kaisers Seemacht 1848–1914. Amalthea Verlag. Wien–München, 2002.
- Sondhaus* 2003. *Sondhaus, Lawrence*: Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse. Wien–Graz, 2003.
- Stone – Schmidl* 1988. *Stone, Jay – Schmidl, Erwin A.*: The Boer War and Military Reforms. Lanham–New York–London, 1988.
- Storz* 1992. *Storz, Dieter*: Kriegsbild und Rüstung vor 1914. Europäische Landstreitkräfte vor dem Ersten Weltkrieg. Herford–Berlin–Bonn, 1992.
- Szíjj – Ravasz* 2000. Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szíjj Jolán*, szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR HADITENGERÉSZET FELKÉSZÜLÉSE A NAGY HÁBORÚRA

The Preparation of the Austro–Hungarian Navy for the Great War

World War I was preceded by a naval rivalry, the most virulent period of navalism: neither before nor after this epoch were citizens of the great powers so much interested in naval issues. The most important theatre of naval rivalry prior to World War I was the North Sea. Germany, the greatest power of the continent in terms of economy and military, decided in the late 1890s to attempt to break Great Britain's naval hegemony. The naval rivalry was the most distinct in the North Sea, but it was not limited to this region. It was perceptible almost everywhere from the endless regions of the Pacific to the blue seas of the Mediterranean.

The Imperial and Royal Navy had gone through a major development and modernization in the decade preceding the war, and not only as compared to itself. With its dreadnoughts the Monarchy could take a place in the club of naval powers. These dreadnoughts were admittedly inferior to the British and German battleships of the time, but they were equivalent with those of Italy and France. Moreover, the first dreadnought of the Mediterranean Sea was set into service by the Monarchy, ahead of the Italians and the French. As a result of the program in 1911, significant modernization took place with the smaller ships; and the turbine cruisers, destroyers and torpedo boats which were built in the program met the standard of the time.

Despite the unprecedented scale of development, the limited available resources caused a certain degree of asymmetry in the navy, a phenomenon which did not happen for the first time in the history of the fleet. Besides the construction of battleships the money spent on the swift and light units was less than necessary, and not all of the ships of the 1911 program were ready by the beginning of the war.

War experiences soon proved that the light and swift escorting units were indispensable, and much more of these ships were necessary than it was estimated before the war. In August 1914 it turned out very quickly that the doubts about Italy were true, and the Monarchy had to face the French fleet, which was supported by British units, alone after 12th August. The worst thing, Italy's entering in war on the Entente's side came only in May 1915. Despite this, the overwhelming French numerical superiority made every manoeuvre in the Mediterranean Sea hopeless from the very beginning, and the Imperial and Royal Navy had to concentrate on protecting its supremacy over the Adriatic and on defending the coast. In this situation it seemed that the control over the eastern region of the Adriatic Sea might be at risk, too. The fact that the Monarchy was able to maintain its position here is primarily due to the development of the fleet between 1904 and 1914, to the dreadnoughts and the submarines.

Mihály Krámlí, general director of the Museum of Transportation, Budapest. Main research area: 19–20th century history of shipping

Keyword: navalism, Austro-Hungarian Monarchy, fleet development, hegemony in the Adriatic Sea

Az első világháborút a haditengerészeti versengés, a navalizmus legvirulensebb korszaka előzte meg: soha azelőtt, s azóta sem foglalkoztatták ennyire haditengerészeti kérdések a nagyhatalmak polgárait, mint ebben az időszakban. A felfokozott érdeklődést jelentős mértékben táplálta a tömegsajtó, mely a hadihajókat a tudomány és a technika

legfejlettebb és legcsodálatosabb produktumaiként mutatta be. Az első világháborút megelőző haditengerészeti rivalizálás legfontosabb színtere az Északi-tenger volt. A kontinens gazdaságilag és katonailag legnagyobb hatalma, Németország az 1890-es évek végén úgy döntött: kísérletet tesz Nagy-Britannia tengeri hatalmi monopóliumának megtörésére. A haditengerészeti versengés ugyanakkor nem korlátozódott csupán az Északi-tengerre, bár ott volt a leglátványosabb, jelen volt szinte mindenütt, a Csendes-óceán végtelen térségeitől a Földközi-tenger kék vizeig.

A földközi-tengeri stratégiai helyzet

A XIX. század folyamán a világ vezető hatalma, Nagy-Britannia számára a Földközi-tenger vitális jelentőségű volt. Ez kifejeződött a brit katonai jelenlétben is, mely a dolgok természeténél fogva szinte egyet jelentett a haditengerészeti jelenléttel. A Földközi-tengeri Flotta sokáig a Royal Navy flottái közül az egyik legfontosabb volt. A francia forradalmi és a napóleoni háborúk hat nagy tengeri csatája közül hármat (St Vincent, Abukir, Trafalgar) e flotta vívott meg. A Szuézi-csatorna 1869-es megnyitása jelentősen felértékelte a Földközi-tenger stratégiai és gazdasági jelentőségét, a legrövidebb út ezen túl itt vezetett Indiába. 1704 óta brit kézen volt a tenger bejáratát őrző Gibraltár, 1800 óta Málta, s 1882-ben ugyan formálisan nem, de gyakorlatilag megszerezték a kontrollt Egyiptom felett. Nagy-Britannia ellenőrzése alá vonta a Földközi-tenger két bejáratát és a középő részét.

A napóleoni háborúk lezárulta és az első világháború kitörése közt eltelt száz esztendő alatt jelentős változások következtek be a földközi-tengeri stratégiai helyzetben. A napóleoni háborúk vesztes csatái következtében Spanyolország kihullott az elsőrendű tengeri hatalmak sorából, s az Oszmán birodalom maradék tengeri ereje is erodálódott a század első felében (Navarino, Sinope). Itália 1861. és 1870. között lezajlott egyesítésével új földközi-tengeri hatalom jelent meg, az Olasz királyság, melynek flottája rövid időn belül a térség második legerősebbévé lépett elő. Az első számú mediterrán tengeri hatalom, Franciaország ugyan megőrizte tengeri hatalmi státuszát, de egykori második helyéről Európában a harmadik, a világrangsorban az ötödik helyre csúszott vissza. Oroszország, melynek fekete-tengeri flottája a francia forradalmi háborúk idején részt vett a földközi-tengeri harcokban, az 1841-ben kötött Dardanellák-egyezmény óta technikailag nem számított mediterrán hatalomnak, ugyanakkor mindig ott lebegett annak a lehetősége, hogy egy konfliktus esetén orosz hadihajók jelenjenek meg a Földközi-tengeren. Az Olasz királyság mellett még egy új tengeri hatalom jelent meg a térségben, az Osztrák–Magyar Monarchia. A Monarchia haditengerészete az XIX. század utolsó negyedében a Földközi-tenger harmadik legerősebb flottájává vált. 1912-ben a britek mellett egy újabb nagyhatalom hadihajói jelentek meg a Mediterráneumban: a német Mittelmeerdivision egységei.

Nagy-Britannia a XIX. század végén Franciaországot és Oroszországot tekintette legfőbb potenciális ellenfelének. Az első világháborút megelőző haditengerészeti verseny gyökerei is a mentendszerű brit „flottapánikok” egyikéig nyúlnak vissza, amely ekkor még a francia és az orosz haditengerészet miatt tört ki. 1888-ban kritikus szakértői vélemények kerültek a parlament elé a flotta állapotáról, valamint nyugtalanító hírek érkeztek a francia és az orosz flotta fejlesztéséről. Ezek hatására 1889 májusában a brit parlament elfogadta az 1889-es *Naval Defence Act*-et, mely kimondta a two-power standard elvet,

és 20 millió font extra juttatást biztosított a flotta fejlesztésére. A two-power standard azt jelentette, hogy a brit flottának legalább annyi csatahajót kellett birtokolnia, mint amennyi a két utána következő tengeri hatalomnak együttesen volt, azaz abban az időpontban Franciaországnak és Oroszországnak. A törvény egyik fő célja a brit szupremácia biztosítása mellett a potenciális ellenfelek elrettentése volt a flottafejlesztéstől, ezáltal végső soron a haditengerészeti versengés korlátozása. Mint oly sokszor a történelem során, végül éppen az ellenkező hatást érte el: nem csillapította, hanem jelentősen fokozta a flottaversenyt, melyet tovább fűtött a francia–orosz katonai egyezmény cári ratifikálása 1894-ben.

A három hatalom közötti feszültség miatt a brit haditengerészeti jelenlét folyamatosan növekedett a Földközi-tengeren, csúcspontját az 1902–1905. közti időszakban érve el. Az 1904. áprilisi francia–angol szerződés (entente cordiale) hatása nem érződött rögtön a brit jelenlétben, aminek az orosz–japán háború és a brit–orosz feszültség volt az oka. Ugyan ebben az időben kezdett teljesen világossá válni, hogy a jövőben nagy valószínűséggel Németország, és nem Franciaország meg Oroszország lesz Nagy-Britannia ellenfele. Nagy-Britannia 1907 augusztusában szerződést kötött Oroszországgal, így teljes egészében a német fenyegetésre koncentrálhatott. Sir John Fisher tengernagy, nem sokkal első tengeri lordnak való kinevezését követően, 1904 végén megkezdte a brit flotta reorganizációját, melynek egyik legfontosabb eleme a német veszély ellensúlyozására a legmodernebb egységek hazai vizeken való koncentrációja volt. Ez együtt járt a Földközi-tengeri Flotta állományának csökkentésével. A brit Admiralitás 1907-es és 1908-as haditervei számoltak először azzal az eshetőséggel, hogy egy Németország elleni háború esetén hazavezényelnék a Földközi-tengeri Flottát.¹

A Franciaországgal és Oroszországgal való megegyezés ellenére komplikálta a helyzetet két, brit szempontból új tényező: az olasz és az osztrák–magyar flotta. 1905–1906. előtt e két flotta egyáltalán nem szerepelt a britek Földközi-tengerre vonatkozó terveiben, London szemszögéből nézve annyira marginálisak voltak. Két dolog hozott ebben változást: Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia az új ellenség, Németország szövetségesei voltak, s flottáik ereje látványos növekedésbe kezdett. Utóbbi különösen akkor vált nyugtalanítóvá, amikor 1909–1910-ben mindkét hatalom dreadnoughtok építésébe kezdett. Az olasz és az osztrák–magyar dreadnought tervek vezettek el az 1909-es brit flottapá-nikhoz, amikor a brit sajtó már 16-18 ellenséges (olasz és osztrák–magyar) dreadnoughtot vizionált.² A valóságban a helyzet komplikáltabb volt, sokan tisztában voltak vele, hogy a hármas szövetségben Olaszország a leggyengébb láncszem, ezért különféle elképzelések születtek az olaszok leválasztására. A két hatalom egymás riválisa volt az Adrián, s bár 1882 óta szövetségesek voltak, valójában – a nemzetközi események függvényében változó mértékben – továbbra is potenciális ellenfélként tekintettek egymásra. Londonból vagy Párizsból nézve ugyanakkor az olasz–osztrák–magyar rivalizálást nem mindig sikerült a valódi súlyának megfelelően megítélni.

A brit–francia közeledés ellenére a lehetséges haditengerészeti kooperáció területén semmilyen előrelépés nem történt évekig. A konkrét tárgyalásokat csak 1911 júliusában,

¹ Halpern 1971. 5. o.

² Ramoser 1998. 197. o. A brit Admiralításban sokan úgy vélték, a Monarchia német sugallatra épít dreadnoughtokat. Az osztrák–magyar dreadnought tervek hatására döntöttek úgy a britek, hogy Új-Zéland finanszíroz egy csatacirkálót (HMS NEW ZEALAND).

az agadíri válság kellős közepén kezdték meg. Az 1911. augusztus végén létrejött informális megállapodás alapján háború esetén a Földközi-tengeren koncentrálódó francia flotta hatókörét kiterjesztették a Tarantói-öbölre, s feladata az olasz flotta legyőzése volt. Az osztrák–magyar flottával csak abban az esetben kellett megütköznie, ha az elhagyta volna az Adriát, hogy csatlakozzon az olasz flottához. Az Adria bejáratának és a Szuezi-csatornának az őrzése brit feladat volt, akárcsak a kereskedelmi hajózás védelme.³

A francia–brit haditengerészeti együttműködés és a földközi-tengeri brit jelenlét szempontjából két lényeges esemény történt 1911 őszén. Szeptemberben kitört az olasz–török háború, s a győztesen kikerülő Olaszország annektálta Tripolit. A török vereség eztán háborúk láncolatát indította el a Balkánon. 1911. október 25-én pedig a fiatal és agilis Winston Churchill lett az Admirális első lordja, és franciákkal való megállapodást szorgalmazó Sir Arthur Wilson tengernagy az első tengeri lord. Az egyre erősödő német, olasz és osztrák–magyar haditengerészet, közvetlenül pedig a Haldane-misszió 1912. februári kudarca⁴ vezetett a brit flotta reorganizációjához és a brit–francia haditengerészeti megállapodáshoz. Churchill 1912. március 18-án ismertette az új haditengerészeti politika alapelemeit a brit alsóház előtt. Az új program legfőbb alapelve a two-power standard helyett a Németországgal szembeni 60%-os fölény fenntartása lett. A Mediterráneumra vonatkozólag Churchill a nehéz hajóegységek teljes kivonását javasolta a Földközi-tengerről. A következő hónapok során heves politikai csatározások zajlottak a kérdéssről, főként az Egyiptom elleni esetleges török támadástól való félelem miatt. Júliusra kompromisszum született az ügyben: 1915-ig csatahajók nem, de négy csatacirkáló fog állomásozni a Földközi-tengeren. A csatacirkálók tényleges száma végül sosem haladta meg a hármat. A brit flotta reorganizációjával párhuzamosan megkezdődtek a tárgyalások a franciákkal egy haditengerészeti megállapodásról.

A franciákkal való titkos tárgyalások még 1911 novemberében kezdődtek meg, majd januárban egy időre megakadtak. Az érdemi tárgyalások 1912 júliusában kezdődtek újra, miután megszületett a döntés a brit földközi-tengeri jelenlét végleges formájáról. A szándékosan szakértői és nem kormány szinten zajló tárgyalások elsősorban a preambulum megszövegezése körül forogtak, végül novemberre sikerült megállapodni. A brit–francia haditengerészeti egyezmény alapján egy Németország, illetve hármass szövetség elleni háború esetén Nagy-Britannia vállalta Franciaország atlanti partjainak a védelmét, míg Franciaország teljes flottáját a Földközi-tengerre koncentrált, s magára vállalta az itteni brit érdekek védelmezését.⁵ 1912 őszén ténylegesen megtörtént a francia harmadik csatahajóraj átvezénylése a Földközi-tengerre. A következő év végére a Földközi-tengerre

³ Halpern 1971. 9–10. o.

⁴ 1912 februárjában Lord Haldane brit hadügyminiszter Berlinbe utazott, hogy a két hatalom közötti feszültség csökkentése érdekében tárgyaljon. A németek a haditengerészeti fegyverkezés felgyorsításának feladásáért cserében a feltétlen brit semlegesség garantálását kérték. Miután a britek erre nem voltak hajlandóak, a tárgyalások holtpontra jutottak, majd áprilisban a németek a Reichstag elé terjesztették a flottatörvény újabb kiegészítését.

⁵ A helyzet ennél részleteiben persze bonyolultabb volt. A britek a tárgyalások során mindvégig ódzkodtak a kötőerővel bíró, formálisan is szövetséget jelentő megállapodástól, ezért ragaszkodtak a szakértői szinthez, sőt a Külügyminisztériumot is csak az utolsó pillanatban tájékoztatták. A franciák ellenben a legmagasabb szinten (Raymond Poincaré miniszterelnök) képviselték magukat. Háború esetén szükséges volt a kormányok megerősítése, hogy az egyezményben foglaltak ténylegesen életbe lépjenek.

koncentrált francia flotta szembe találta magát a hármass szövetség haditengerészeti egyezménye eredményeként az egyesített olasz–osztrák–magyar flotta jelentette fenyegetéssel.

1912-ben a megromlott olasz–osztrák–magyar viszony következtében már az is kérdésessé vált, hogy a hármass szövetséget megújítják-e egyáltalán. Ám a nemzetközi politika fordulatai ismét közelebb vitték Rómát Berlinhez és Bécshez. 1912 decemberében, az utolsó pillanatban végül a hármass szövetséget meghosszabbították. A tárgyalások során Olaszország vetette fel, hogy az 1912-es brit–francia haditengerészeti egyezmény ellensúlyozására kössék meg újból a haditengerészeti egyezményt is. A kezdeményező Olaszország volt, de Németország örömmel bábáskodott a lényegében a Földközi-tengerre koncentráló egyezmény megszületése körül. A helyzet ugyanekkor már gyökeresen más volt, mint 1900-ban, az első egyezmény idején. Németország a világ második legnagyobb haditengerészetének birtokosa volt, míg az olasz és az osztrák–magyar flotta egyesített potenciálja is jóval imponálóbb volt, mint 12 évvel korábban. Az 1913-ban lefolytatott tárgyalások eredményeképp létrejött haditengerészeti megállapodás 1913. november 1-jén lépett hatályba.

1914 nyarán nagyjából kiegyenlített erők néztek farkasszemet egymással a Földközi-tengeren: a brit egységekkel támogatott francia flotta és az egyesített olasz–osztrák–magyar flotta kiegészülve a német Mittelmeerdivision egységeivel. A háború kitörése után pillanatokon belül ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Olaszország semleges maradt, s az osztrák–magyar haditengerészetnek egyedül kellett szembenéznie a jóval erősebb francia flottával. A stratégiai kérdések ezzel a Földközi-tengeren lényegében ekkor eldőlték, Olaszország 1915-ös hadba lépése az antant oldalán már nem sokat változtatott a helyzeten: a már meglévő antant fölény csak még nagyobb lett.

A császári és királyi haditengerészet fejlesztése 1904–1914

1909 áprilisában Alfred Tirpitz tengernagy, a német Birodalmi Tengerészeti Hivatal vezetője a következőket üzenté Rudolf von Montecuccolinak, a cs. és kir. haditengerészet parancsnokának: „[Tirpitz] A jelenlegi cs. és kir. haditengerészeti parancsnoknak szívből sok szerencsét kíván abban, hogy végleg leszámolhasson a »pusztán partvédelem« jelszavával, ami egy képtelenség, s ami a korábbi években olyannyira fékezte a cs. és kir. flotta fejlesztését. Mihelyst Ausztria a tervezett nyílt tengeri flotta birtokába jut, abba a helyzetbe kerül, hogy minden földközi-tengeri kérdésben döntő szava legyen.”⁶

Az alapvetően szárazföldi orientációjú Habsburg birodalom a későn jöttek közé számított a tengeri hatalmak sorában. Az állandó haditengerészet csak 1786-ban jött létre, s az 1850-es évekig teljesen jelentéktelen erőt képviselt. A reáköltött összegek és a birodalom valós gazdasági teherbíró képessége között közel egy nagyságrendnyi szakadék tátongott, természetesen a haditengerészet kárára. Ebből az állapotból a flotta csak Ferenc József ambiciózus öccse, Ferdinánd Miksa parancsnoksága (1854–1864.) alatt tudott kitörni. A haditengerészet költségvetése rövid idő alatt közel a tízszeresére növekedett, és 1861-től megkezdődött a páncélos hajók építése, versenyben az ekkor egyesített Olasz királyság

⁶ KA MS/PK 1909. I-4/9 1632. Montecuccoli titkára, Alfred von Koudelka titkos küldetésén Berlinben járt, hogy a német csatahajó-építésről tájékozódjon, ezzel is segítve az első osztrák–magyar dreadnought-osztály tervezési folyamatát. A két napos látogatás során Tirpitz két alkalommal is fogadta Koudelkát.

flottájával. Tegetthoff 1866-os lissai győzelme az olasz flotta felett hosszú távon, paradox módon a flottafejlesztés kerékkötőjévé vált. Tegetthoff 1871-ben bekövetkezett halála után hosszú, két évtizedes stagnálás köszöntött a haditengerészetre. A politika a flotta kizárólagos feladatát a partvédelemben határozta meg, az ezt meghaladó ambíciók esetleges hangoztatása szentségtörésnek számított. A haditengerészet részére építendő páncélos egységek számára a szükséges pénz megszavaztatása még a XX. század elején is komoly diplomáciai manővereket kívánt a haditengerészet aktuális parancsnokaitól, melyekben a fő jelszavak a „partvédelem” és a „pótlás” voltak. Ennek megfelelően a Monarchia páncélos egységei jóval kisebbek és gyengébb fegyverzetűek voltak, mint az elsőrendű tengeri hatalmak páncélosai. Több tényező együttes hatására a XX. század első évtizedének végén kezdődött meg a szakítás a „puszta partvédelem” koncepciójával, hogy egy rövid időre 1913–1914-ben a Monarchia mediterrán hatalmi tényezővé léphessen elő.

A császári és királyi haditengerészet stratégiai átalakulása a flotta történetében meghatározó jelentőségű 1904. esztendőben kezdődött. Ekkor került elfogadásra a haditengerészet történetének első, több éves rendkívüli hitele, mely az 1902 óta újra erősödő olasz fenyegetésre adott válaszreakció volt, s melyet nagyban motivált az orosz–japán háború kitörése. E hitel segítségével sikerült elmozdulni évtizedek után először a bűvös 7%-tól, amennyi korábban a haditengerészet részesedése volt a teljes haderő költségvetésből. 1904-ben ez az arány 11% fölé nőtt, 1913-ra pedig elérte a 25%-ot, miközben a haditengerészet költségvetése az 1903-as költségvetés több mint négyszeresére nőtt.⁷ Ugyanebben az évben minőségi ugrás végrehajtására szánta el magát a haditengerészet a csatahajó-építés területén. Ezt a szándékot a terminológia megváltozása jelezte először: a korábbi osztályokat a tervekben „páncélos hajónak” (*Panzerschiff*) nevezték, míg a jövőbeni osztály már a „csatahajó” (*Schlachtschiff*) megnevezést kapta, ráadásul számozásuk újra kezdődött (I–III). Az új elnevezésnek nem csak a flottán belül volt jelentősége: a haditengerészet ezzel a politikusok felé jelezte a „tisztán partvédelem” koncepciójával való szakítás szándékát. Míg a régebbi elnevezés afféle másodrendű, partvédő egységet sugallt, addig az új már a legnagyobb tengeri hatalmakéval egyenértékűt, melynek nem a puszta partvédelem a feladata. A haditengerészet e törekvését nagyban elősegítették az 1904-es port arthuri tapasztalatok, melyek megmutatták, hogy mi várhat egy partvédő jellegű flottára.

Röviden ki kell térni az osztrák–magyar flottafejlesztés belső tényezőire. Az 1890-es éveket megelőzően alapvetően a Monarchia mindkét fele flottaellenes volt. Ausztriában ez az 1890-es években, a feltörekvő új politikai erők, illetve az egyre markánsabb ipari érdekeltség megjelenésével kezdett megváltozni. Magyarországot pedig, közel egy évtizedes alkufolyamat eredményeként, éppen e hitel alkalmából az ipari megrendelések kvóta szerinti megosztásáról kötött megegyezéssel sikerült a flottafejlesztés ügyének megnyerni. Innentől kezdve a flotta intenzív fejlesztésének – elsősorban az anyagi érdekeltségen alapuló – bázisa biztosítva volt. S emellett nem szabad megfeledkezni még egy fontos tényezőről: a haditengerészetért rajongó Ferenc Ferdinánd trónörökös támogatásáról.

Bár e rendkívüli hitel csak amolyan gyorssegély volt, mely új csatahajók építését nem tette lehetővé, csak a megkezdettek gyorsabb befejezését, a következő években a Monarchiának a flottafejlesztés terén kettős szerencséje volt. A DREADNOUGHT 1906-os meg-

⁷ Krenshleiner 1972. Függelék.

jelenése gyakorlatilag „tabula rasa”-t teremtett, elavulttá téve a korábban épült hajókat. Ezzel Olaszország korábbi hatalmas fölénye pillanatok alatt összezsugorodott, és az épp ekkor felgyorsító Monarchia szinte egyenlő esélyekkel indulhatott az Olaszország elleni flottaversenyben. Ráadásul Olaszország az 1905-ös flottatörvénnyel mellékvágányra vitte flottafejlesztését: négy nagy páncélos cirkáló építését kezdték meg (mely típus épp ekkor avult el), miközben 1903 és 1909 között szünetelt az új csatahajók építése. Ez hatalmas előnyhöz juttatta a Monarchiát, mely ugyan csak 1907-ben tudta megkezdeni új csatahajóinak építését, hirtelen mégis lépéselőnybe került riválisával szemben. Az új hajók (RADETZKY-osztály), bár nem voltak igazi dreadnoughtok, csak vegyes nehéztüzérségű úgynevezett semi-dreadnoughtok, mégis hatalmas minőségi ugrást hoztak az osztrák–magyar csatahajó-építésben. Ezek voltak a Monarchia első olyan csatahajói, melyek miatt már nemzetközi összehasonlításban sem kellett szégyenkeznie, s nem mellékesen, Olaszország nem tudott semmi hozzájuk hasonlót szembeállítani velük.

A következő nagy lépést a valódi dreadnoughtok építése jelentette. Már a RADETZKY-osztály költségeinek megszavazásakor világos volt, hogy a Monarchiának a jövőben dreadnoughtokat kell építenie. Ezt diktálta a hatalmi státusz fenntartása, valamint Olaszország hasonló terve. A Monarchia dreadnought-programjának végrehajtása vált Rudolf von Montecuccoli parancsnoki időszakának (1904–1913) fő művévé. A csatahajók tervezése 1908 májusában kezdődött, s végső koncepciójuk kialakításával párhuzamosan sikerült 1909 nyarára a politika elvi hozzájárulását is megnyerni a költségekhez. A korábbi gyakorlattal ellentétben a program költségeit egy 312 milliós rendkívüli hitel volt hivatva fedezni. Az elvi egyetértés ellenére a program mégis késedelmet szenvedett, mivel a magyarországi politikai válság miatt 1910 végéig nem lehetett összehívni a delegációkat, így a hitelt csak 1911 elején szavazták meg. Az osztály első két egységének építése mégis megkezdődött 1910-ben, formálisan az építő gyárak saját kockázatára, a trónörökös politikai támogatásával. A 20 000 tonnás TEGETHOFF-osztály négy egysége 1912 és 1915 között állt szolgálatba. Dreadnoughtjai megépítésével a Monarchia ténylegesen földközi-tengeri hatalmi tényezővé lépett elő.

A háború kezdetén a Monarchia már sokkal kedvezőbb helyzetben volt Olaszországgal szemben, mint akárcsak egy évtizeddel azelőtt. Míg 1904-ben az első vonalbeli csatahajók tekintetében Olaszország kétszeres fölényrel rendelkezett, 1914-ben már csak minimális volt a fölényük e téren. Valóban korszerűnek nevezhető, elkészült, illetve még építés alatt álló csatahajóból (s a Monarchiában ekkor még ideszámíthatjuk a RADETZKY-osztály semi-dreadnoughtjait, mint ahogy a kortárs stratégiák is tették) a Monarchia 123 000 tonnával, illetve ezeken 60 db 30,5-es ágyúval rendelkezett, míg Olaszország 131 000 tonnával és 77 db 30,5-es ágyúval. A régebbi hajók tekintetében Olaszország fölénye persze nagyobb volt, de e hajók már csak másodvonalbeli feladatokra voltak alkalmasak. Ugyanakkor a rombolók, torpedónaszádok és tengeralattjárók területén továbbra is fennmaradt a kétszeres olasz fölény.

Miközben 1912 végétől a Monarchia és Olaszország ismét szorosabbra fűzte a kapcsolatot, a két hatalom továbbra is leginkább egymás ellen fegyverkezett a tengeren. Az Adrián zajló rivalizálás tempója tovább fokozódott. Mind a Monarchiában, mind Olaszországban folyt az építés alatt állóknál jóval nagyobb és erősebb, új generációs dreadnoughtok tervezése. 1913-ig nagyjából hasonló méretű és fegyverzetű (34,5–35 cm) egységek szerepeltek mindkét hatalom terveiben, de az olaszok ebben az esztendőben

jelentős mértékben felfelé módosították a paramétereiket. A Monarchiában a delegációk 1914 tavaszán szavazták meg azt a 426 millió koronás rendkívüli hitelt, amelyből a következő, immár 24 500 tonnás, 35 cm-es ágyúkkal felfegyverzett négytagú csatahajóosztályt építették volna meg. Olaszországban szintén 1914-ben szavazták meg négy új csatahajó költségeit, melyek az 1913-as koncepcióváltást követően 31 400 tonnásak lettek, 38,1 cm-es ágyúkkal. A Monarchiában az első két hajó építésének megkezdését 1914 őszére tervezték, de a háború kitörése miatt a munkák már el sem kezdődtek. Olaszországban mind a négy hajó építése megkezdődött, de 1916-ban ők is kénytelenek voltak felfüggeszteni a programot.

Miközben 1904-től egyre gyorsuló ütemben zajlott a haditengerészet fejlesztése, a haditengerészet státusza és adminisztrációja ezzel nem tudott lépést tartani, ami egyre nagyobb feszültségeket okozott. Az 1910-es években fő vonalaiban még mindig Tegetthoff 1868-as kompromisszumos rendszere volt érvényben. Tegetthoff jól tudta, hogy az uralkodó, Ferenc József nem ért egyet a teljesen független haditengerészet gondolatával, ezért nincs realitása önálló haditengerészeti minisztérium vagy admirális létrehozásának. Így egy autonóm, saját költségvetéssel rendelkező, de a közös Hadügyminisztériumnak alárendelt adminisztráció tervét terjesztette elő 1868-ban, amit az uralkodó el is fogadott. A haditengerészet adminisztrációjának irányító szerve a közös Hadügyminisztérium egyik osztályaként működő tengerészeti osztály (Marinesektion) lett. Ennek vezetője képviselte a Hadügyminisztériumot minden, a haditengerészetet érintő ügyben, és terjesztette a haditengerészet költségvetését a delegációk elé, ugyanekkor a haditengerészetért továbbra is a közös hadügyminiszter volt a felelős.⁸ Ferenc József Tegetthoffot nevezte ki a tengerészeti osztály vezetőjévé. Egészen 1917-ig a haditengerészet parancsnokai automatikusan a tengerészeti osztály vezetői is voltak.

A haditengerészet adminisztrációjának reformját először Max von Sterneck kezdeményezte 1884-ben. Szeretett volna egy haditengerészeti vezérkart (Admiralstab) felállítani, de ennek létjogosultságát az uralkodó megkérdőjelezte. A vezérkar feladatainak ellátására, persze jóval alacsonyabb státuszban 1885-ben a tengerészeti osztályon belül felállította a hadműveleti irodát (Operationskanzlei), melynek a parancsnok adjutánsa lett a vezetője.⁹ Hermann von Spaun 1900 nyarán megpróbálkozott a haditengerészeti adminisztráció gyökeres reformjával, miután viszonya nagyon megromlott Edmund Krieghammer közös hadügyminiszterrel. Az uralkodóhoz benyújtott javaslatában a tengerészeti osztály helyett egy szintén a hadügyminisztérium alá rendelt Admirális felállítását kezdeményezte. Ennek vezetője már közvetlenül tárgyalhatott volna a miniszterekkel minden haditengerészetet érintő kérdésben. Októberben Ferenc József elutasította a javaslatot, és minden maradt a régi.¹⁰

A reformtörekvések kudarcaiból nyilvánvalóvá vált, hogy amíg Ferenc József él, addig ezek sikertelenségre vannak kárthatva. A trónra készülő Ferenc Ferdinánd, aki a haditengerészet nagy patrónusa volt, a háborút megelőző néhány évben egyre aktívabban folyt bele a flotta ügyeibe, nem rejtette véka alá, hogy trónra lépte után önálló haditengerészeti minisztériumot kíván létrehozni, négyre emelve a közös minisztériumok számát.

⁸ Wagner 1961. 59–71. o. A haditengerészet 1857 óta rendelkezett önálló költségvetéssel.

⁹ Wagner 1961. 77–79. o.

¹⁰ Wagner 1961. 105. o.

Elképzelte reformjai első lépéseként 1912-ben sugalmazta a flottaszemléltői tisztség létrehozását. A flottaszemléltő feladata volt háború esetén mobilizálni a flottát, és átvenni annak tényleges parancsnokságát. A zavaros pénzügyei miatt kompromittálódott Montecuccoli kénytelen volt ebbe beleegyezni, és a trónörökös személyes döntése alapján flottaszemléltővé Anton Haust nevezték ki 1912 nyarán. A frissen kinevezett Haust a trónörökös több napos magánlátogatásra hívta meg. A találkozást követően Haus megállapította, hogy még sok baja lesz Ferenc Ferdinánddal, akit „begyöpösödött fejű”, előítéletes embernek jellemezte.¹¹

1913. február 23-án Haust kinevezték a haditengerészet parancsnokának. Ferenc Ferdinánd úgy tervezte, hogy Montecuccoli távozása után Haus Polában marad flottaparancsnoknak, míg a tengerészeti osztály élére jelöltje, Richard Barry kerül. Ám az uralkodó keresztülhúzta számítását, és Haust a hagyományoknak megfelelően a haditengerészet parancsnokává, egyben a tengerészeti osztály vezetőjévé nevezte ki, a flottaszemléltői tisztség pedig megszűnt. A trónörökös azonban nem akart lemondani tervéről, és márciusban megpróbálta rábeszélni Haust, hogy mondjon le valamelyik tisztségéről. Ám Haus ezt elutasította, és végül csak abba egyezett bele, hogy Polában marad, és Bécsben a helyettese lesz az adminisztráció tényleges vezetője. Hausnak ugyanakkor azt is sikerült megakadályoznia, hogy a tengerészeti osztályon a helyettese Ferenc Ferdinánd protezsáltja, Barry legyen. Arthur Bolfras-nál, az uralkodó katonai irodájának vezetőjénél tett látogatása alkalmával, pezsgőt bontva elégedetten állapították meg, hogy sikerült több „győzelmet” aratniuk a trónörökös felett. Bolfras ehhez hozzátette, hogy egyelőre még az uralkodó, és nem a trónörökös kívánságait kell figyelembe venni.¹² Ennek ellenére Ferenc Ferdinánd nem mondott le terveiről, és tovább bombázta Haust a reformelképzeléseivel, például a scutari-válság kitörésekor a vezérkari főnök alá akarta rendelni a haditengerészetet. Haus, a trónörökössel való minden konfliktusa ellenére a haditengerészet vezetőjeként, különös immunitást élvezett Ferenc Ferdinánd részéről, aki másoknak sokkal kisebb „vétkékért” is derékba törte a karrierjét.

Ferenc Ferdinánd halálával végképp eldőlt, hogy a nagyszabású reformok és a haditengerészet egyenjogúsítása a hadsereggel elmaradnak. A hadüzenetet követően az előzetes terveknek megfelelően Haust kinevezték flottaparancsnoknak (Flottenkommandant) is, ugyanakkor továbbra is megmaradt a haditengerészet parancsnokának, valamint a tengerészeti osztály vezetőjének. 1916-ban flottatengernaggyá (Großadmiral) léptették elő, ő volt az egyetlen aktív tengernagy, aki nem az uralkodóház tagjaként érte el ezt a rendfokozatot. A haditengerészet szervezete és adminisztrációja a flottaparancsnoki tiszttel vezetésén túl, aki személyében 1918. februárig azonos volt a haditengerészet vezetőjével, lényegében nem változott meg már az összeomlásig.

A haditengerészet anyagi fejlesztése 1904 után kéz a kézben járt a flotta stratégiai szerepének átalakulásával, a pusztá partvédelemmel való szakítással. Montecuccoli 1905 nyarán nyújtotta be emlékiratát, melynek fő célja a későbbi RADETZKY-osztály elfogadtatása mellett a haditengerészet hosszú távú fejlesztésének megalapozása volt. Az új csatahajók építését többek között azzal indokolta Montecuccoli, hogy a flotta akkori ál-

¹¹ Halpern 1998. 74–75. o. A cinikus természetű Haus kevés emberről nyilatkozott elismerően, Lukács László magyar miniszterelnököt például „szánalmas figurának” titulálta.

¹² Halpern 1998. 85–86. o.

lapotában nem lenne képes az ellenséggel (Olaszországgal) a nyílt tengeren megütközni, csak a kikötők védelme jöhetne szóba. Ettől azonban óva intett, a Port Arthurban lévő orosz flotta sorsára hivatkozva, rávilágítva, ha ugyanez történne az osztrák–magyar flottával, akkor az egész tengerpart védelem nélkül maradna. Montecuccoli további érveket is felsorolt a hosszú távú flottafejlesztés mellett: a tengerentúli kereskedelmi érdekek védelmét, illetve a nagyhatalmi státusz fenntartásának szükségességét, ami szerinte megfelelően erős flotta nélkül megvalósíthatatlan.¹³ Utóbbi ugyan nem ekkor tűnt fel először az érvek között, de innentől kezdve már nem söpörték le az asztalról, és a következő években egyre hangsúlyosabb szerepet kapott.

Montecuccoli 1906. július 4-én az osztrák delegáció előtt jelentette ki először: ha a brit DREADNOUGHT nem lesz egyedi hajó, akkor a cs. és kir. haditengerészetnek is 20 000 tonnás csatahajókat kell majd építenie, hogy lépést tartson a nemzetközi trenddel.¹⁴ Montecuccoli 1908 februárjában vaskos emlékiratot terjesztett elő, melyben a haditengerészet addigi történetének legambiciózusabb flottaprogramját vázolta fel. E program haladta meg először Tegetthoff 1868-as programjának – soha végre nem hajtott – célkitűzéseit. Az emlékirat négy dreadnought típusú csatahajó építését sürgette, Olaszország hasonló terveire hivatkozva.¹⁵ 1909 szeptemberében elviekben mindkét kormányzat zöld utat adott a dreadnoughtoknak, más kérdés, hogy a magyarországi politikai válság következtében megszavazása több mint egy évet késett. A dreadnoughtokra mondott igennel a politika is végérvényesen tudomásul vette, hogy a pusztá partvédelem jelszava már a múlté.

A balkán-háborúk idején a haditengerészet, különösen az új csatahajók az erőikivetítés kiváló eszközeinek bizonyultak.¹⁶ 1912–13 fordulóján a Monarchia egyértelműen kilépett az Adriáról a mediterrán hatalmi térbe. Az első Balkán-háború kitörésekor, két hónappal azelőtt, hogy az olaszok felvetették a haditengerészeti egyezmény újbóli megkötését, a haditengerészet vizsgálta az antant elleni olasz–osztrák–magyar együttműködés lehetőségeit. Az itt leírt földközi-tengeri támadó hadműveletek már igen messze estek attól, amit partvédelemnek lehet nevezni.¹⁷ Az 1913. november 1-jén hatályba lépett haditengerészeti egyezmény már egyértelműen közös olasz–osztrák–magyar hadműveletekkel számolt a Földközi-tenger nyugati medencéjében, s számos ehhez szükséges gyakorlati lépés a haditengerészet meg is tett 1914 nyaráig.

Riválisok és szövetségeseik: az osztrák–magyar–olasz viszony 1912–1914

A cs. (és) kir. haditengerészet számára 1814-től kezdve a legfőbb mércét és az első számú rivalist az itáliai majd olasz haditengerészet jelentette. Az olasz–osztrák haditengerészeti vetélkedésnek az olasz egység utáni időszakára tekintve megállapíthatjuk, hogy a két hatalom tengeri ereje között többé-kevésbé valamiféle egyensúly alakult ki. Ezt elsősorban a két állam hasonló gazdasági potenciálja magyarázza, de nem teljes mértékben. Az olaszok jóval többet, átlagában kétszer annyit költöttek flottájukra, mint a Monarchia,

¹³ KA MS/PK 1905. I-4/11 1434.

¹⁴ Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates (StPD) XLI/I. 1906. 465. o.

¹⁵ KA MS/PK 1908. XV-7/9 108. Tegetthoff 1868-as programja 1878-ra tizenöt páncélos hajót irányzott elő, ebből csak tizenegy valósult meg. Az 1908-as program tizenhat csatahajót irányzott elő.

¹⁶ Bővebben lásd: Balla 1997.

¹⁷ Halpern 1971. 228. o.

Olaszország ugyanis nem csak Ausztriával, hanem Franciaországgal is rivalizált a Földközi-tengeren. Mégis, ennek ellenére a szóban forgó időszak jelentős részében fennállt ez a bizonyos egyensúly. Ennek oka a következő: mint az a kortársak számára széles körben ismertes volt, az olasz flotta anyagi–technikai fölényét az osztrák–magyar haditengerészet személyi állományának magasabb képzettsége és jobb harci szelleme ellensúlyozta.

Az 1882-ben létrejött hármass szövetség a két riválist, legalábbis formálisan, szövetségessé tette. A hármass szövetség első haditengerészeti megállapodását 1900. december 5-én írták alá Berlinben. Egy Oroszország és Franciaország ellen vívott háború esetén a megállapodás értelmében mindhárom flotta a számára kijelölt körzetben önálló hadműveleteket hajtott volna végre. Az osztrák–magyar körzet az Adriára korlátozódott. Egyedül a Földközi-tenger keleti medencéjét jelölték ki közös olasz–osztrák–magyar körzetként. A szövetségeseink haditengerészeteinek gyengesége miatt a megállapodás elsősorban védelmi jellegű volt. Az 1902. novemberi Barrére–Prinetti-paktum, melyben az olaszok francia–német háború, pontosabban Franciaországot ért agresszió vagy „direkt provokáció” esetén semlegességet ígértek, gyakorlatilag holt papírrá tették az 1900-as megállapodást.

A következő években az olasz–osztrák–magyar viszony erősen megromlott, a két hatalom egyre inkább potenciális ellenfélként tekintett egymásra. Sokáig kérdésesnek tűnt magának a hármass szövetségnek a megújítása is. Végül a nemzetközi politika fordulatai újra közelebb vitték Rómát Berlinhez és Bécshez. Az olasz–török háború következtében megromlott az olasz–francia viszony, majd Albánia kérdésében az olasz és az osztrák–magyar érdekek találkoztak. 1912 decemberében, az utolsó pillanatban sor került a hármass szövetség megújítására. A brit–francia haditengerészeti egyezmény és a francia csatahajók Földközi-tengeren való koncentrációja is erős motiváló tényező volt Olaszország számára a hármass szövetség megújításában. A tárgyalások során az olaszok vetették fel, hogy szükséges lenne az 1900-as haditengerészeti egyezmény alaposan revideált formában való újra megkötése. A németek örömmel üdvözölték a tervet, elsősorban amiatt, hogy a földközi-tengeri együttműködés képesnek látszott megakadályozni az észak-afrikai francia csapatok átszállítását Franciaországba.¹⁸ Bár részvételük mértékét a britek magatartásától tették függővé, a fentiek miatt a németek örömmel bábáskodtak a lényegében a Földközi-tengerre koncentráló egyezmény megszületése körül.

Még az 1912. decemberi olasz felvetések előtt, 1912 októberében a cs. és kir. haditengerészet vezetése utasítást adott az olasz–osztrák–magyar haditengerészeti együttműködés lehetőségeinek vizsgálatára. A hadművelési iroda által készített emlékirat az hármass antant és a hármass szövetség közötti esetleges háború haditengerészeti aspektusait vette számba. Ebben megállapították, hogy a földközi-tengeri egyesített angol–francia flotta 33 csatahajóval és 29 páncélos cirkálóval rendelkezik, szemben a 29 osztrák–magyar és olasz csatahajóval, illetve 11 páncélos cirkálóval. Az elemzés megállapította, hogy ennek ellenére, feltéve, hogy az orosz flotta a Fekete-tengeren marad, lehet remény a sikerre, ennek viszont alapfeltétele az olasz és az osztrák–magyar flotta egyesítése.¹⁹ Ez a memorandum is jól mutatja, mennyit változott az elmúlt évtizedben az osztrák–magyar stratégiai gon-

¹⁸ Foerster 1927. 400–401. o.

¹⁹ Halpern 1971. 228. o.; Halpern 1998.

dolkodás: 1900-ban még nem voltak hajlandók elhagyni az Adriát, 1912-ben, még minden hivatalos megkeresés előtt, földközi-tengeri közös támadó hadműveletekkel számoltak.

1912 októberével kapcsolatban, azon túl, hogy ekkor tört ki az első Balkán-háború, több fontos összefüggésre kell rávilágítanunk. Küszöbön állt a Monarchia és egyben a Földközi-tenger első dreadnoughtjának, a VIRIBUS UNITIS-nek a szolgálatba állítása. A hónap elején nyújtotta be a közös minisztertanács elé Montecuccoli egy újabb dreadnought-osztály tervét, igaz ekkor még eredménytelenül. A fentiekre, illetve a memorandumra tekintettel ugyanebben a hónapban Montecuccoli kijelentette az osztrák delegáció előtt, hogy „mediterrán hatalom vagyunk”.²⁰ E kijelentés egy évtizeddel korábban még politikai vihart kavart volna, ekkor azonban már a delegáció többségének egyetértésével találkozott.

Ferenc József 1913. január 18-án engedélyezte a tárgyalások megkezdését a német haditengerészet irányából érkező javaslatról. Montecuccoli ekkor tájékoztatta az ügyről Haust, aki kijelölt flottaparancsnokként háború esetén hivatva volt átvenni a flotta irányítását. Haus az együttműködés lehetősége kapcsán csak ennyit mondott: „Mindez szép és jó, de mi lesz a szénnel?” – rátapintva az egész terv egyik legnagyobb potenciális buktatójára, az ellátás kérdésére. Ugyanekkor Haus, aki egyébként alapvetően borúlátóan ítélte meg a kérdést, gyors számítást végzett, mely egészen más eredményt adott, mint a fentebb említett memorandum. Szerinte 18 franciával szemben 28 olasz és osztrák–magyar csatahajó állt volna szemben. Az eredmény fellelkesítette, s ennek örömeire kidolgozott egy tervet Málta meglepetésszerű megtámadására.²¹

A trónörökös, Ferenc Ferdinánd, aki egy pillanatig sem bízott az olaszokban, tudomásul vette ugyan a kezdeményezést és a tervezett haditengerészeti megállapodást, ugyanakkor távol tartotta magát az ügytől. Az egyezményről csak abban a formában értett egyet, hogy az nem tartalmazhatott kötöttségeket a Monarchiára nézve egy esetleges olasz–francia konfliktus esetére.²²

A tényleges tárgyalásokkal még várni kellett, mivel mind az olasz, mind az osztrák–magyar haditengerészet élén személycserék történtek. 1913. február 23-án Montecuccolit Haus váltotta fel a cs. és kir. haditengerészet élén, míg az olasz flotta új vezérkari főnöke, Paolo Thaon di Revel április 1-én foglalta el hivatalát. Thaon di Revel a tárgyalások lefolytatásával Angelo Ugo Conz fregattkapitányt, a haditengerészet hírszerzésének korábbi főnökét bízta meg. Egyébként Conz tárgyal 1915-ben az antant oldalán való hadba lépésről, s ő volt az, aki 1918. után az egykori osztrák–magyar flotta felosztásáról tárgyal, az követelve, hogy az egész flottát adják át Olaszországnak, vagy semmisítsék meg. Conz április 26-án Berlinbe utazott, majd onnan érkezett május 5-én Bécsbe. Haus kezdetben meglehetősen hűvösen fogadta Conzot, s figyelmeztette, hogy Ferenc Ferdinánd személyén elbukhat az egész kezdeményezés. Conz ezt követően találkozott Conraddal, aki május 9-én megszerezte Ferenc József hozzájárulását a haditengerészeti megállapodás megkötésére. Az uralkodó engedélyt követően összehívtak egy konferenciát június elejére a megállapodás részleteinek megtárgyalására.²³

²⁰ Sondhaus 1994. 208. o.

²¹ Halpern 1998. 79–82. o.

²² Conrad von Hötzendorf 1921–1925. III. k. 81. o., 86–88. o.

²³ Halpern 1971. 244–246. o.

A számos technikai részlet mellett a legfontosabb kérdést az egyesült flotta parancsnoksága jelentette. Végül az olaszok belátták, hogy a Monarchia, hiába ad kevesebbet a közös flottába, többet kockáztat, amikor védelem nélkül hagyja a partjait egy földközi-tengeri offenzíva kedvéért, így Thaon di Revel saját kezdeményezésére felajánlotta a parancsnoki posztot Hausnak. A konferencia június 1-jén vette kezdetét, melyen Haus gyomorműtétje miatt nem tudott részt venni. A konferencia június 23-án zárult, melynek végeztével a legfontosabb pontokban megállapodtak. A kész szöveg az uralkodók elé került, akik közül Ferenc József ratifikálta utolsóként, október 12-én. A megállapodás 1913. november 1-jén lépett életbe.²⁴

A megállapodás két részből állt: magából az általános megállapodásból, illetve egy kiegészítő részből, mely a Földközi-tengerre vonatkozott. Rögzítették, hogy az egyesült flotta parancsnoka vagy egy olasz, vagy egy osztrák–magyar tengernagy. A kiegészítő megállapodás Haust nevezte meg főparancsnokként, egy olasz és egy osztrák–magyar törzsfőnökként. A főparancsnok feladata az ellenséges flották minél gyorsabb legyőzése, és a Földközi-tenger feletti uralom megszerzése volt. Háború esetén a közös flotta gyűlekezési körzete Messina környéke volt. Az osztrák–magyar hajók számára Augustát, míg az olasz hajók számára Messinát és Milazzot jelölték ki. Az olaszok vállalták, hogy az osztrák–magyar fél számára egy havi készleteket halmoznak fel. A megállapodás szerint 1914-ben az egyesült flotta 17 olasz csatahajóból (ebből három dreadnought) és 12 osztrák–magyar csatahajóból (ebből három dreadnought) állt. Ehhez csatlakozott még a német földközi-tengeri kötelék egy csatacirkálójával és két cirkálójával. A közös kódkönyv elkészítését a németekre bízta.²⁵

1913 decemberében Haus és Thaon di Revel titokban egy zürichi szállodában találkoztak, ahová álnéven jelentkeztek be. A megbeszélések fő témája a logisztika és a francia támadás lehetősége volt. Nagy-Britannia várható magatartásának megítélésében mindketten optimisták voltak. A tárgyalások során megállapodtak, hogy taktikai elképzeléseiket 1914 őszén egy hadgyakorlat keretében tesztelik. A német GOEBEN csatacirkáló szerepéről arra a megegyezésre jutottak, hogy az a hadműveletek első fázisában a francia konvojok ellen önállóan tevékenykedik, majd csak ezt követően csatlakozik a főerőkhöz, eggyel növelve a dreadnoughtok számát. Ezzel a német haditengerészet vezérkari főnöke, Hugo von Pohl is egyetértett.²⁶

Az 1914-es év folyamán megkezdődött az egyezményben foglaltak végrehajtása. Berlinben kinyomtatták a közös kódkönyvet (*Trippelkodex*), az olaszok pedig, ígéretükhöz híven, megkezdtek a készletek felhalmozását. Ezzel párhuzamosan Haus is megkezdte a szénkészletek feltöltését: 1913–14-ben 400 ezer tonnányi szenet raktároztak el, a korábban szokásos évi 70–80 ezer tonnával szemben. A szén amúgy is kulcsszerepet játszott, mivel a megfelelő minőséget Nagy-Britanniából, a potenciális ellenféltől kellett importálni. Az egyesített flotta osztrák–magyar kontingensének szénfogyasztása egyébként óránként kb. 400–500 tonna volt. Emellett megkezdtek egyes osztrák–magyar hajók átfestését az

²⁴ Halpern 1971. 249–253. o.

²⁵ Halpern 1971. 252–255. o. Az osztrák–magyar fél ragaszkodott ahhoz, hogy a közös kódkönyvet teljes egészében a németek készítsék el, mivel így az olaszok nem juthattak semmilyen, az osztrák–magyar flotta jelzéseivel és manővereivel kapcsolatos titkos információhoz.

²⁶ Halpern 1998.

Adrián használatos zöld (úgynevezett „Montecuccolizöld”) színről a Földközi-tengeren használatos sötét színre.

A szarajevói merényletet követően, a júliusi válság idején az olasz haditengerészet megkezdte az előkészületeket a hármas szövetség haditengerészeti egyezményében foglaltak végrehajtására. Július 29-én Thaon di Revel parancsba adta az első és a második csatahajóraj parancsnokának, hogy kezdjék meg a mobilizálás előkészítését. Lepecsételt borítékokban parancsokat küldtek szét a különböző parancsnokságokra azzal az utasítással, hogy hadba lépés esetén bontandók fel. Thaon di Revel ugyanezen a napon informálta a római osztrák–magyar haditengerészeti attasét, hogy Augustában teljes mértékben feltöltötték a széntárolókat, Messinában pedig tízezer tonna olaj áll rendelkezésre. Conzot is Rómába rendelték, hogy a háború kitörése esetén elfoglalhassa a helyét Haus mellett olasz törzsfőnökként.²⁷ Miután Olaszország augusztus 2-án deklarálta semlegességét, az előkészületeket leállították. A hármas szövetség haditengerészeti egyezménye e napon holt papírrá vált.

Az osztrák–magyar haditengerészet a háború küszöbén

Mint annyian a kortársak közül, Haus is tisztában volt vele, hogy a nagy európai konfliktus elkerülhetetlen, s ebben a Monarchia a létéért fog küzdeni. Haus a háború kitörését 1913-ban 1916-ra prognosztizálta.²⁸ A háború azonban hamarabb eljött, és 1914. augusztus 2-án kiderült, hogy a rosszabbik forgatókönyv válik valóra. Haus egyébként lelke mélyén egy pillanattal sem bízott az olasz szövetségesben, s mint kiderült, Thaon di Revelnek is jobban tetszett egy Monarchia elleni háború. 1913–1914-ben Haus tudta, hogy a cs. és kir. haditengerészet még nincs felkészülve az eljövendő háborúra, s olasz kollégája is így gondolta a saját flottájáról.

Ugyan a cs. és kir. haditengerészet felkészülésének mértéke elmaradt a Haus szerint kívánatostól, a háborút megelőző évtized során a flotta hatalmas fejlődésen és modernizáción esett át, s nem csak önmagához viszonyítva. Dreadnoughtjai révén a Monarchia helyet foglalhatott a tengeri hatalmak klubjában. Igaz, e dreadnoughtok elmaradtak a kortárs brit és a német csatahajók mögött, de egyenértékűek voltak az olasz és a francia dreadnoughtokkal. Sőt, a Földközi-tenger első dreadnoughtját a Monarchia állította szolgálatba, megelőzve az olaszokat és a franciákat. Az 1911-es programnak köszönhetően komoly korszerűsítésre került sor a kisebb hajók körében, az ennek keretében épült turbinás cirkálók, rombolók és torpedónaszádok a kor színvonalát képviselték.

A minden korábbinál nagyobb léptékű fejlesztés ellenére, a rendelkezésre álló források korlátozott volta miatt bizonyos mértékű, a flotta történetében nem először előforduló aszimmetria²⁹ ismét sújtotta a haditengerészetet. A csatahajók építése mellett a szükségesnél kevesebb jutott a gyors, könnyű egységekre, még annak ellenére is, hogy az 1911-es

²⁷ Halpern 1971. 275–276. o.

²⁸ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

²⁹ Az 1880-as években a haditengerészet szinte kizárólag a könnyű páncélozatlan egységek építésére koncentrált. 1898. és 1904. között épp fordítva volt: a páncélos hajók kaptak teljes prioritást, ezért ebben az időszakban nem történt romboló- és torpedónaszád beszerzés.

rendkívüli hitelben az ezekre előírányzott összegeket utólag felemelték.³⁰ Az eredeti program hat 800 tonnás rombolót, tizenkét torpedónaszádót, és hat tengeralattjárót tartalmazott. Ez 1912 októberében annyiban módosult, hogy a torpedónaszádok számát felemelték huszonhétre, a tengeralattjárók száma pedig ötre csökkent. A háború tapasztalatai megmutatták, hogy különösen a rombolók száma volt fájóan alacsony. A torpedónaszádok számát ugyan több mint megduplázták, de jóval kisebbek voltak a szükségesnél. A tengeralattjárók esetében járt a legrosszabbul a haditengerészet: a Németországban megrendelt öt egységet a háború kitörése után a németek lefoglalták. Az 1914-es rendkívüli hitel hajóépítési programja még aránytalanabb volt, a csatahajókon és a cirkálókon kívül mindössze hat rombolót tartalmazott.³¹

A háború kezdetén az 1911-es program hajói még nem mind készültek el. A négy dreadnoughtból csak három állt szolgálatba, a három cirkálóból kettő, a rombolókat pedig ugyan átvette a haditengerészet, de konstrukciós problémák miatt decemberig csak korlátozottan voltak hadra foghatók. A huszonhét torpedónaszádból nyolc állt szolgálatba, a tengeralattjárókat pedig, mint már említettük, a németek lefoglalták, s a háború végéig már nem is sikerült hasonló méretű és teljesítményű egységeket beszerezni, csak kicsiny és elavult konstrukciókat. A háború tapasztalatai hamar bebizonyították, hogy a könnyű, gyors kísérőegységek nélkülözhetetlenek, s sokkal többre van belőlük szükség, mint azt a háború előtt gondolták. Ezzel kapcsolatban keserű kritikát fogalmazott meg 1918 augusztusában a SZENT ISTVÁN csatahajó elsüllyesztését vizsgáló bizottság.³² A háború során hamarosan kiderült, hogy az Adria nem a nehéz egységek bevetésének terepe lesz,³³ az itt zajló korlátozott háború főszereplőivé a könnyű, gyors felszíni egységek és a tengeralattjárók váltak. A Monarchia épp ezek építésében maradt le a háború előtt és alatt.

1914 augusztusában pillanatok alatt kiderült, hogy az Olaszországgal kapcsolatos kétélyek igazak, s augusztus 12. után a Monarchiának egyedül kellett szembenéznie a brit egységekkel támogatott francia flottával. A legrosszabbra, az antant oldalán történő olasz hadba lépésre még 1915 májusáig várni kellett. Ennek ellenére a nyomasztó francia túlerő már a kezdetek kezdetén reménytelené tett minden földközi-tengeri hadműveletet, a császári és királyi haditengerészetnek az Adria feletti uralom megtartására és a part-

³⁰ A 312 millió koronás hitel elfogadása előtt az a kompromisszum született, hogy politikai okokból ez az összeg felső határa, de a kisebb egységekre szükséges többletköltségeket később a rendes költségvetésben megkapja a haditengerészet.

³¹ KA MS/PK 1914. XV-7/7 1035.

³² Közli: *Bánsági Andor*: A Szent István csatahajó elsüllyedése dokumentumok tükrében. *Hajózástörténeti Közlemények*, interneten elérhető: www.kriegsmarine.hu (A letöltés ideje: 2014. június 5.). Az Alfred Cicoli ellentengernagy vezette bizottság a következő véleményt fogalmazta meg: „Két értékes csatahajónak, az egyetlen igazi harci értékű hajócsoporthoz 7 kísérőhajóval történő biztosítása nem tekinthető elégségesnek. Tény viszont az is, hogy az összes kifutni képes egység részt vett a hadműveletben, és alkalmasságuk szerint kerültek bevetésre. A cs. és kir. haditengerészetnek csak kevés torpedónaszád állt rendelkezésére. A turbina-meghajtású hajók többségét a háború alatt építették. Ezért a kialakult helyzetért az illetékes körök a bűnösök, amelyek történelmileg bizonyíthatóan nem ismerték fel a haditengerészet jelentőségét.”

³³ A franciák a JEAN BART csatahajó megsérülése, majd a LEON GAMBETTA páncélos cirkáló elsüllyesztése után végképp kivonták nehéz egységeiket az Adriáról. Olaszország a hadba lépését követően gyorsan elvesztett két páncélos cirkálót, a GARIBALDI-t és az AMALFI-t. Mind a négy hajót tengeralattjáróról kilőtt torpedó találta el. Ezt követően természetesen egyik hatalom sem kockáztatta szívesen nehéz egységeit az Adrián, különösen, hogy tudatában voltak annak, egyetlen hajójuk sem rendelkezik hatásos torpedóvédelemmel.

védelemre kellett koncentrálnia. Ebben a helyzetben úgy tűnt, hogy még az Adria keleti oldala feletti uralom is veszélybe kerülhet. Hogy erre nem került sor, és a Monarchia meg tudta őrizni pozícióit, mindenekelőtt az 1904 és 1914 közötti flottafejlesztésnek, a dreadnoughtoknak és a tengeralattjáróknak köszönhető.

Ugyanekkor Haus sem mert semmilyen komolyabb akciót megkockáztatni – pedig 1914 előtt minden haditengerészet egy második Trafalgarra készült – hiszen tudta, hogy még egy csodába illő győzelem is annyira meggyengítené a haditengerészetet, hogy az Adria feletti uralom érett gyümölcsként hullana az olaszok ölébe. Haus 1914. szeptember 6-án így foglalta össze az általa követendő politikát: „Addig, amíg fennáll annak a lehetősége, hogy Olaszország hadat üzen nekünk, elsődleges feladatunknak flottánk épségben való megőrzését tekintem, hogy készen álljon a végső küzdelemre legveszedelmesebb ellenségünkkel.”³⁴

³⁴ Idézi: *Sondhaus* 1994. 323. o.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- Balla* 1997. *Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. Hadtörténelmi Közlemények*, 1997. 3. sz. 435–459. o.
- Conrad von Hötzendorf* 1921–1925. *Conrad, Franz von Hötzendorf: Aus meiner Dienstzeit I–V*. Wien, 1921–1925.
- Foerster* 1927. *Foerster, Wolfgang: Die deutsch-italianische Militärkonvention. Die Kriegschuldfrage*, 1927. 5. sz. 395–416. o.
- Halpern* 1971. *Halpern, Paul G.: The Mediterranean Naval Situation 1908–1914*. Cambridge, 1971.
- Halpern* 1998. *G. Halpern: Anton Haus. Österreich-Ungarns Großadmiral*. Graz, 1998.
- KA MS/PK *Kriegsarchiv*, Wien, Marinesektion/Präsidialkanzlei
- Krenselehner* 1972. *Erich Krenselehner: Die k. u. k. Kriegsmarine als wirtschaftliche Faktor 1874–1914*. (PhD-disszertáció.) Wien, 1972.
- Ramoser* 1998. *Ramoser, Christoph: K. u. K. Schlachtschiffe in der Adria. Österreich-Ungarns Tegetthoff-Klasse*. Wien, 1998.
- Sondhaus* 1994. *Sondhaus, Lawrence: The Naval Policy of Austria-Hungary 1867–1918*. West Lafayette, 1994.
- Wagner* 1961. *Wagner, Walter: Die obersten Behörden der k. (u) k. Kriegsmarine 1856–1918*. Wien, 1961.

TRIANON OKAI

A szembenézés narratívái a magyar történeti gondolkodásban

The Causes of Trianon.

The Conflicting Narratives in Hungarian Historical Thinking

As a result of the Trianon Peace Treaty which marked the end of World War I, the Kingdom of Hungary lost more than two thirds of her territory and almost two thirds of her population. In addition to the ethnic minorities, 3.3 million Hungarians found themselves outside the new borders, too. About half of these Hungarians lived in neighbouring territories along the new borders. Hungary did not have to go through such a catastrophe since the Ottoman conquest in the 16th century. Every politically conscious Hungarian was aware of the catastrophic consequences of the decision of the peace conference in Paris. However, no social consensus was born about the causes, neither then, nor during the time passed. The unexpected and great shock gave way, and gives way even today, to the proliferation of different irrational explanations, which are sometimes fairytale-like, sometimes devolve responsibility and designate scapegoats. Political rivals characteristically blamed and blame the other party for the decision. Some historians could and can not escape the influence of these phenomena. Hungarian historiography, however, produced a multifactorial and rational explanation scheme during the past decades, too, which meets academic criteria in every respect. The majority of today's Hungarian historians, although with different extent and emphases, designate four important factors. These are chronologically as follows, (1) 19th century movements of ethnic groups and Hungarian nationality politics; (2) the irredentism of the neighbouring countries and of the political emigrés during the war; (3) the territorial promises of the victorious great powers during the war, and their real or perceived strategic interests; (4) the internal situation in Hungary, the weakness of the government's power. Ignác Romsics presents the different views in chronological order, beginning with Cécile Tormay's extremely subjective 'diary' in 1920 (*Bujdosókönyv*) and finishing with Attila Csernok's equally one-sided but leftist historical-political essay in 2008 (*A komáromi pontonhíd*). Between these two works the author describes the viewpoints of Gyula Szekfű, Sándor Pethő, Oszkár Jászi, Endre Bajcsy-Zsilinszky, Erzsébet Andics, Péter Hanák, Mária Ormos, Ferenc Fejtő, Géza Jeszenszky and Ernő Raffay, among others.

Ignác Romsics: member of the Hungarian Academy of Sciences, main research area: political history between the two world wars, Trianon Peace Treaty. E-mail: romsicsi@gmail.com

Keywords: Trianon Peace Treaty, Hungarian historiography

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés értelmében a Magyar Királyság elveszítette területének több mint kétharmadát és lakosságának közel kétharmadát. A nemzetiségi lakosság mellett az ország határain kívülre került 3,3 millió magyar is, akiknek mintegy fele összefüggő területeken az új határok mentén élt. Ilyen veszteség Magyarországot a XVI. századi török hódítás óta nem érte. A párizsi békekonferencia döntésének katasztrofális következményeivel minden politikailag tájékozott magyar ember tisztában volt. Annak okairól azonban sem akkor, sem azóta nem alakult ki társadalmi konszenzus. A nem várt és hatalmas sokk miatt sokáig burjánoztak, sőt újabban ismét burjánoznak a különböző irracionális – olykor meseszerű, máskor felelősség áthárító és

bűnbakokat kijelölő – magyarázatok. Ezek hatása alól a történészek egy része sem tudta/tudja kivonni magát. Az elmúlt évtizedek során a magyar történetírás ugyanakkor egy olyan többtényezős, racionális magyarázó sémát is kidolgozott, amely minden szempontból megfelel a tudományosság kritériumainak. Írásunk célja e közel száz esztendő gondolkodási folyamat nyomon követése a különböző interpretációs ajánlatok bemutatásán keresztül.

A bűnbakkeresés és felelősségáthárítás narratívái az 1920-as években

A konzervatív és jobboldali radikális értelmezések

Az 1918–19-es forradalmakat közvetlenül követő évek diskurzusát a hatalomra került konzervatív és jobboldali radikális erők reprezentánsainak értelmezései dominálták. Ezek közül három jellegzetes, nagy hatású és már 1920-ban megjelent munkát emelünk ki: Tormay Cécile naplóként prezentált visszaemlékezését (*Bujdosó könyv*), Bangha Béla politikai programadását (*Magyarország újjáépítése és a kereszténység*) bevezető történeti visszatekintését, valamint Szekfű Gyula nagy ívű történetpolitikai eszmefuttatását (*Három nemzedék*).

Tormay Cecile (1876–1937) a korszak ismert és sikeres íróője, valamint lapszerkesztője volt, aki 1919 januárjában létrehozta a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége nevű konzervatív-nemzeti beállítottságú szervezetet, s ettől kezdve politikai téren is számottevő tevékenységet fejtett ki. 1919. november 16-án egyike volt azon közéleti személyiségeknek, akik a Parlament előtt üdvözölték a Nemzeti Hadsereg élén Budapestre érkezett Horthy Miklóst. Naplószerűen tagolt könyve, melynek első kötete 1920-ban, a második pedig 1921-ben jelent meg, 1918. október 31-ével kezdődik és 1919. augusztus 8-ával zárul. Vagyis az 1918–19-es forradalmak korával foglalkozik, melyet a magyar történelem mélypontjának és Trianon egyetlen megnevezett okának tart. A világháborút – indította elbeszélését Tormay – Magyarország valójában nem veszítette el, mert hiszen állította, „a fegyverek nem bírtak legyőzni” bennünket. Október végén „még mindent meg lehetett volna menteni, csak ököl kellett volna, amely az asztalra csap”. Ilyen ökle azonban csak egyetlen magyar politikusnak volt: Tisza Istvánnak. Őt viszont már az első napokban megölték, s azok, akik a helyébe léptek, nem a nemzet megmentésére, hanem romba döntésére szövetkeztek. Linder Béla ezért ereszti szélnek a még intakt hadsereget, majd írja alá a padovai fegyverszünetnél kedvezőtlenebb belgrádi katonai egyezményt, amelynek értelmében „Oda kell adnunk a Szamostól a Maros–Tisza vonaláig, a Duna folyásától a horvát szlavón határig azt, ami ezer év óta a mienk”.¹ Jászi Oszkár, az „oláh irredenta régi

¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia és az antant hatalmak képviselői által 1918. november 3-án aláírt padovai fegyverszüneti egyezmény csak az 1915-ös londoni szerződésben foglaltak szerinti olasz–osztrák és olasz–horvát demarkációs vonalat rögzítette. A leendő határokról ebben több szó nem esett. Azt viszont tartalmazta, hogy a szövetséges és társult hatalmak szabadon mozoghatnak Ausztria–Magyarország egész területén, és hogy hadseregeik – a rend fenntartása, valamint katonai hadműveletek folytatása érdekében – bármely stratégiai pontot megszállhatnak. A balkáni francia haderő főparancsnoka és a Károlyi-kormány által november 13-án aláírt belgrádi katonai konvenció ezzel szemben délen és keleten is demarkációs vonalat állapított meg. Az ettől délre és keletre eső bácskai, bánági és erdélyi területekről a magyar haderőt, amelynek jövőbeli nagyságát 8 hadosztályban állapították meg, ki kellett vonni. A rend fenntartása a helyükbe lépő francia, szerb és

cinkosa”, aki „gyűlöl mindent, ami magyar” „Aradon ezért tékozolja el az oláhok javára a mienket” november 12–14-ei tárgyalásai során; a magyar kormány ezért biztosít különvonatokat az elszakadást kimondó december 1-jei gyulafehérvári gyűlésre igyekvő román delegátusoknak; Pogány József, a Katonatanács vezetője ezért hiúsítja meg az érsekújvári ellenállást 1919 elején; s Károlyi Mihály, „Magyarország úgynevezett miniszterelnöke” ezért „ígéri meg rablásra induló kis szomszédjainknak, hogy ha jönnek, bántódásuk nem lesz, fegyvert nem szegezünk ellenük”.

Trianon felelősei tehát az őszirózsás forradalom vezetői, akik Tormay szerint túlnyomórészt zsidók voltak. „A kormányban ma kimondottan három – ténylegesen öt zsidó miniszter ül. [...] Javarészt zsidók a Nemzeti Tanács tagjai is. Zsidó a várossparancsnok, a katonatanács kormánybiztosa, a munkástanács vezetősége; kizárólagosan zsidók Károlyi Mihály tanácsadói” – olvashatjuk. Ráadásul olyan zsidók, akik számára „ország sincs, haza sincs”, és akik „azt akarják, hogy nekünk se legyen”. „És ezer év óta először történik, hogy Magyarország sorsának intézéséből mindenütt, a Kárpátok alatt és Erdélyen, a Délvidéken, a Dunántúlon, a véghetetlen rónán és minden tenyérnyi kis helyen ki van tiltva a magyar. Megosztottak az országunkon a csehek, oláhok, szerbek és a zsidók.” Maga Károlyi származása, sőt „imbecillis pojácaként”, az őt körülvevők bábjaként jelenik meg a regényes „napló” lapjain, akiből a radikális sajtó, illetve a „szabadkőművesek, a szocialisták, a feministák és a galileisták” csináltak „prófétát” már a háború alatt, és akit ennek alapján a „tömegek megtévesztően honmentőnek tartottak”. Pedig a valóságban „áruló” volt, akit feltehetően nem véletlenül, hanem hírszerzési feladatokkal engedtek haza Párizsból 1914 nyarán, a háború kirobbanása után a francia hatóságok.

Bár a „patkányforradalmat” követő kommün szembe fordult az idegen hadseregekkel, Tormaynak természetesen a Tanácsköztársaságról sem volt egyetlen jó szava sem. Sőt, nyíltan kimondta, hogy a Vörös Hadsereg győzelménél az „oláh seregek győzelme” is jobb. Előbbi ugyanis „halált jelent a nemzetnek”, az utóbbi viszont csak „megaláztatást”, amelyből „talpra lehet állni”.²

Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes a katolikus sajtó újjászervezőjeként és felkentőjeként, valamint a baloldali mozgalmak elszánt bírálójaként vált ismertté a háború előtti és alatti években. 1920-ban két kiadást is megért politikai programjához, melynek lényege Magyarország keresztény és nemzeti szellemű újjáépítése volt, Trianon okaival is foglalkozott. Az összeomlásért Tormayhoz hasonlóan ő is felelőssé tette az 1918 őszén hatalomra jutott „keresztényellenes és nemzetgyilkos idegen áramlatokat”. Az írónőtől eltérően ugyanakkor úgy látta, hogy a „katasztrófa” okai jóval messzebbre nyúlnak vissza, s a „nemzet nem roskadt volna így le, nem lett volna liberális szabadrablók és sajtóbérencék, szocialista agitátorok és országfosztók áldozatává, ha benső erőiben rég meg nem torpan, ha értelmileg és erkölcsileg meg nem gyöngül s el nem veszti belső ellenálló képességét.”

A bajok, amelyek a bukás felé sodorták az országot, Bangha szerint az 1840-es években s különösen a kiegyezés után kezdődtek, amikor a hagyományos és jól bevált nemzeti intézményeket vezetőink áldozatul dobták „külföldi mintáknak és a pillanat divatos elő-

román katonaság feladata lett, együttműködve a polgári magyar közigazgatással, amely a helyén maradhatott. A demarkációs vonalak nem végleges, hanem ideiglenes határvonalat jelentettek. A végleges határvonalak kijelölése a munkáját 1919 januárjában megkezdő párizsi békekonferenciára várta.

² Tormay 2003. 36., 39., 48., 55., 96., 104., 112–113., 145., 183., 194–195., 201., 272., 465. o.

ítéleteinek”. A „közsabadságok kiterjesztése”, a „liberális jelszavak”, a „zsidók recepci-ója”, az „elzsidósodott szabadkőművesség gyors elterjedése” és a „plutokrata-szabadkőműves-pánszemita uralom alá került sajtó Magyarország szellemi ábrázatát úgyszólván egy-két éven belül kicserélték, a nemzet gondolkodását és érzésvilágát a speciálisan szemita ízü logika és morál felé terelték”. A magyar közélet ugyanakkor fel sem ismerte „a bomlasztó kórságokat, amelyek a nemzet testén rágódtak”. „Arisztokráciánk, vezetőink, politikusaink nagy része mintha vak és siket lett volna e veszedelmekkel szemben: örökké izgett-mozgott, száz egérszülő hegyet mozgatott, szakadatlanul szónokolt és szerepelt s a lényeges kérdést mindig, mintegy varázslóban járva, mintegy megbűvölve egy átkos babonától, messze elkerülte.” Így aztán „sorsunk előre meg volt pecsételve”; az „ország-nak el kellett vesznie”. A kérdés csupán az volt, hogy „felülről vagy alulról buktatják-e meg a magyarságot”. Felülről, demokratikus díszletek között „a bankokrácia mindenható-vá fejlődése útján”, avagy alulról: „a szocialista mozgalmak által, melyekben a proletárok ismét csak kulisszák és sakkfigurák”, s a „szemita kalandoruralom a lényeg”. 1918. októ-ber 31-én végül „egyszerre indították meg a döntő támadást, a látszatra még mindig adva annyit, hogy egy a gyermekiességgig naiv magyar csoportot is felhasználtak átmenetileg cégerül”. „A plutokrata szabadkőművességet képviselő radikális párt s a szociáldemokra-ták versengéséből végre is az utóbbiak kerültek ki győztesül, s ezek is vitték az országot oda, ahová jutott.”³

Bangha összeesküvés-elméletbe ágyazott, újkonzervatív ihletésű modernitás-kri-tikáját, melynek antiliberális és antiszemita toposzai a korszak jobboldali sajtójának és közbeszédjének is sztereotip vezérmotívumai közé tartoztak, Szekfű Gyula (1883–1955) történész-levéltáros látta el konzervatív ideológiai preferenciáktól ugyancsak nem mentes történelmi háttérrel. Először 1920 nyarán megjelent, majd 1942-ig még hatszor kiadott sikerkönyvének tézise szerint a két forradalom – melyeknek „gyökértelenségét” persze maga is hangoztatta, és vezetőit Tormay Cecile stílusára emlékeztetve „pojácáknak” ne-vezte – „nem ok, hanem csak tünet volt”. Vagyis: „jelenség és következmény”, mint ahogy „a mérges daganat is csak jelensége és következése a vér megromlásának”. Ahhoz ugyan-is, hogy „Károlyi Mihály és hívei úrrá lehessenek a magyarságon és beletaszíthassák azt az orosz bolsevizmus barbárságába”, a „kórnak mélyen bele kellett ennie magát a nemzet-test szövetébe”.⁴

A nemzeti-romantikus történelemszemlélet bírálatával magának már korábban hírne-vet szerzett Szekfű a reformkorig követte nyomon az összeomláshoz vezető okokat. Az 1820 és 1920 közötti száz esztendő, vagyis az egymást követő három utolsó nemzedék küzdelmeit olyan hanyatlástörténetként mutatta be, amelynek háttérében döntően a ma-gyarok és nem magyarok, valamint a Bécs és Budapest közötti ellentét állt. A mű tragikus „főhőse” a keresztény és patrióta értékekkel felruházott, s ekként eszményivé stilizált és időtlenített normává emelt Széchenyi István, akinek két vezéreszméje volt: „Ne bántuk a nemzetiségi kérdést, és ne nyúljunk a közjogi viszonyhoz, mely Ausztriával összekap-csol.” Politikus társainak túlnyomó többsége, a „keleties”, illetve „kismagyar” liberális reformnemesség azonban – úgymond – éppen ezeket a tanácsait nem fogadta meg. Ku-ruckodó nacionalista ábrándjaiktól és ősi szenvedélyeiktől vezérelve, az ország több mint

³ Bangha 1920. 5–21. o. Az idézett részeket közli: Trianon 2003. 344–350. o.

⁴ Szekfű 1920. 9–12. o.

felét kitevő nemzetiségi lakosságot akár erőszakos eszközök árán is magyarosítani, Bécs főhatalmát pedig gyöngíteni akarták. Ez vezetett az utolsó száz esztendő első nagy „katasztrófájához”: az 1848–49-es forradalom és szabadságharc által előidézett „példátlanul nagy nemzeti összeomláshoz”.

Ez a megrázó élmény készítette az első nemzedék Széchenyi nyomdokain haladó legjobbjait – Andrássy Gyulát, Deák Ferencet, Kemény Zsigmondot és Eötvös Józsefet – az 1867-es kiegyezés megkötésére, amely „négy száz éves közjogi történetünknek a tetőpontja” volt. Ugyanők alkották meg az 1868-as nemzetiségi törvényt, amelyben „mi magyarok felajánltunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk”. A második nemzedék, amely az 1860-as évektől az 1890-es évekig irányította Magyarországot, azonban ismét letért a Széchenyi és követői által kijelölt helyes útról. A hanyatlás ezért tovább folytatódott. Néhányan a „kuruc álmok fényes istenségének”, az „ellenállhatatlan ékesszólással” és „geniális felelőtlenséggel” agitáló és izgató Kossuthnak az útmutatását követve, Béccsel szemben frondeurkodtek, mások „Széchenyi termékeny ideái helyett a doktrinér liberalizmus jelszavai után” nyúltak, s közben elmulasztották a potenciálisan nagy veszélyt jelentő zsidó bevándorlás szabályozását.

1890 után a hanyatlás gyorsuló ütemben folytatódott. A romlás tényezői a következők voltak: az időközben határozottan magyarellenes jelleget öltött nemzetiségi törekvések érvényesülésének ellenintézkedések nélküli tudomásulvétele; a Bécs és Budapest között kiélesedett terméketlen és romboló közjogi viszály, amely csúcspontját az 1905–1906-os alkotmányos válság idején érte el; az erőtlenségét délibábok kergetésével kompenzáló magyar imperializmus nagyra növése (Rákosi Jenő, turanizmus és a harmincmillió magyarországi vágyképe); a föld- és parasztkérdés elhanyagolása; a részben asszimilálatlan zsidóság kulturális expanziója és „hatalmának” uralkodóvá válása „a magyar lelkeken”; s végül a szociáldemokráciával és a polgári radikalizmussal azonosított „gyökértelesen”, „antikeresztény”, „doktrinér” és „internacionalista” politikai destrukció terjedése. A történész láttatásában ezek a „devianciák” jelentették a bukáshoz vezető út utolsó előtti stációit.

Szekfű feltételezte, hogy a társadalmi és szellemi téren immár általános hanyatlást ekkor még meg lehetett volna állítani. A liberalizmussal, dekadenciával és az ezeket hordozó társadalmi csoportokkal szemben a „vidék erkölcsét”, illetve a „romlatlan, de már romlásnak indult vidéki néposztályokat” kellett volna szembeállítani. Ehhez viszont „konzervatív pártalakulás, agrárkeresztény program, a kisemberek, köztük a parasztság öntudatos tétele, erkölcsi művelése lett volna szükséges”. Az ennek érdekében fellépő törekvések közül Szekfű háromra utalt elismerően: az 1883-ban megalakult Istóczy-féle Országos Antiszemita Pártra, amely a zsidó bevándorlás leállítását és a „zsidó befolyás ellensúlyozását” követelte „politikai, társadalmi s közgazdasági téren” egyaránt; az 1894-re megszerveződött Katolikus Néppártra, amely elsősorban egyház- és oktatáspolitikai síkon fordult szembe a liberalizmussal; s végül az agrárius mozgalomra, amely többek között a tőzsdei spekulációk, valamint a termelő és a vevő közé ékelődött kereskedelem ellen lépett fel. Ezek voltak azok a jobboldali, újkonzervatív politikai törekvések, melyek a „nemzeti illúziókkal szövetkezett budapesti liberalizmus ellen irányultak”, s amelyekből szerencsés esetben, ha nem maradtak volna „gyöngye kezdetek, tapogatózó kísérletek”, a hanyatlás megállítását és a „katasztrófa” elkerülését remélni lehetett volna.

A mélypontot, ahová a magyarság a XX. század elejére jutott, Szekfű Ady Endre életével és költészetével példázta. Azzal az Adyével, aki – bár a „fajtáján elhatalmasodó bajokat érzékelté”, és ezeknek Berzsenyiéhez és Kölcseyéhez fogható felelősségérzettel hangot is adott – végeredményben „azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat szétzülleszteni törekedtek, de asszimilálatlan voltak miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt a »fajmagyart« használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére”.

Ady ellenpólusa Szekfű szemében Tisza István volt, akinek „egy darabból öntött egyénisége sikerrel állott ellent a kór támadásainak”, és akinek „veleszületett nemes lelki tulajdonai ősi frissességben maradtak meg a romlott világgal érintkezése közben is”. Az összeomlást – részben azért, mert túl későn érkezett, legfőképpen pedig azért, mert korának gyermekeként maga is a liberalizmus rabja volt – mindazonáltal ő sem akadályozhatta meg. A végzetnek – mivel „liberális elvekből, jól tudjuk, lehetetlenség tömör, vízálló, széllel és zivatarral dacoló töltést emelni” – ezért elkerülhetetlenül be kellett következni.⁵

A nemzetiségi törekvések, a túlzott liberalizmus és a magyar kormánypolitika határozatlansága mellett – jóval kisebb terjedelemben – Szekfű még egy olyan tényezővel foglalkozott, amely nézete szerint hozzájárult a történelmi magyar állam bukásához: a szomszédos kisállamok irredentizmusával és a csehek nemzetépítő programjával. A XIX. század utolsó harmadától – állapította meg – „nem kevesebb, mint három imperialisztikus gépezet működött, megkenve szilárd akarat, erőszak és kész hazugságok minden olajával; cseh, oláh és szerb egyesületek százai vitték szét a tömegekbe az imperialisztikus gondolatot, cseh és oláh bankok és pénzintézetek készítették elő a nagy harcot, sőt az imperialista katonaság is készen volt, kiképezve ártatlan testgyakorló egyesületekben. Mindez pedig határainkon ment végbe, azon kimondott és mindenütt hevesen átérzett, áhított céllal, hogy az új impériumok területe Magyarország véres testéből lesz kiszakítható”.⁶

A három 1920-as értelmezés jelentős mértékben különbözött. Tormay kizárólag 1918–19-el, Bangha és Szekfű pedig döntően a háború előtti évtizedek fejleményeivel magyarázták az ország darabokra hullását. Eltért stílusuk is. Tormay szenvedélyesen gyűlölködő és a személyesség illúzióját keltő narrációjához képest Bangha indulatosan, de személytelenül, Szekfű pedig higgadt és távolságtartó módon közölte érveit. A lényegben azonban egyezett véleményük: mindhárman belső okokkal indokolták a történeteket, s e belső okok közül a bűnbakká tett zsidóság és szövetségeseik „destruktív” törekvéseinek tulajdonították a legnagyobb jelentőséget. Bangha és Szekfű szerint ehhez járult a dualizmuskori politikai elit erélytelensége, amely nem akart vagy nem tudott gátat vetni a magyar nemzeteszmét aláásó irányzatoknak.

A baloldali diskurzus

A két forradalom vezetői és hívei az 1920-as évek elején nem voltak abban a helyzetben, hogy a konzervatív és jobboldali radikális szerzők széles körökben népszerűsített „leleplezéseivel” hatékonyan szembeszállhattak volna. Külföldön megjelent, s az országba becsempészett emlékirataikban és politikai pamfletjeikben azonban módszeresen

⁵ Szekfű 1922. 191., 260., 285., 304., 307., 317., 322., 352., 377., 480., 484., 492–493., 504–507., 511–522. o.

⁶ Uo. 427. o.

igyekeztek elhárítani magukról a Trianon miatt nekik tulajdonított felelősséget. Egyik legsúlyosabb vádpontnak a hadsereg széttűlesztését tartották, amelynek valótlanágát a frontokon már hatalomra jutásuk előtt kialakult zűrzavarral, az uralkodó feltétel nélküli megadást elrendelő október 30-ai döntésével, valamint az ezredek többségének vegyes etnikai összetételével támasztottak alá.⁷ A balkáni francia haderő előnyomulása és Franchet d'Esperey kifejezett kívánsága miatt elkerülhetetlennek tartották a belgrádi katonai konvenció megkötését is, amelynek az előírásait egyébként utólag kifejezetten előnyösnek gondolták. „Ha az ántánt a fegyverszüneti szerződés pontjait betartotta volna – írta például a Károlyi-kormány Tanácsköztársasággal semmiféle közösséget nem vállaló egyik szociáldemokrata tagja, Garami Ernő (1876–1935) – akkor minden későbbi katasztrófa, amely Magyarországra rászakadt, elmaradt volna.”⁸ Jászi Oszkár (1875–1957), Károlyi bizalmasa és kormányának nemzetiségügyi minisztere ugyanakkor arra emlékeztetett, hogy a románokkal folytatott aradi tárgyalásainak platformját, vagyis Erdély kantonális autonómiákká szervezését indulása előtt „bemutatta Erdély legexponáltabb sovínisztaí-nak”, köztük Bethlen Istvánnak és Apáthy Istvánnak, s figyelembe véve a körülményeket, azzal ők is egyetértettek. „Sem a Nemzeti Tanácsban, sem az erdélyi magyar feudális urak közül – írta 1921-es visszatekintésében – nem akadt senki, aki előterjesztésem lényegét kifogásolta volna, vagy aki egy más, járhatóbb és kevesebb áldozatokat követelő utat lett volna képes megjelölni.”⁹

Károlyi Mihályt, akit politikai ellenfelei tehetségtelen és az eseményekkel sodródó pojacának láttattak, az októbrista memoárookban olyan tragikus hősként jelent meg, aki a reménytelen helyzetben mindössze kármentésre vállalkozhatott. Ha – feltételezte például Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke a testület egyik ülésén még 1918 őszén – Károlyi pár hónappal vagy akár csak „néhány hát előtt” kormányt alakíthatott volna, akkor „Magyarország ma nem állana itt fegyvertelenül és kiszolgáltatva, hanem mint méltó és tisztelt ellenfél, aki képes volna tisztességes békefeltételeket biztosítani magának”. Károlyiról különösen Jászi írt elismerően – felmentve minden vádpont alól, felruházva a legnemesebb jellemvonásokkal és így módon a legnagyobb magyar államférfiak közé emelve.¹⁰

A baloldali diskurzus tehát minden felelősség alól felmentette az 1918–19-es vezetőket, a konzervatív rendszer 1918 előtti szociáldemokrata és polgári radikális kritikusaival szemben megfogalmazott vádpontokkal pedig érdemben nem is foglalkozott. A háború alatti és előtti „korhadt” és „reakciós” társadalmi-politikai rend, valamint a problémák adekvát kezelésére képtelen kormánypolitika felelősségét viszont annál inkább hangsúlyozta. A bukás ódiума ebben a megközelítésben kizárólag a régi rend képviselőire hárult. Ennek rögzítésével vezette be 1923-ban megjelent emlékiratát Böhm Vilmos (1880–1949), a Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosa, aki szerint a „henye, tudatlan és konzervatív” magyar vezető réteg, a „haladás és a kultúra kerékkötője” kegyetlenül elnyomta az ország lakosságának többségét adó nemzetiségeket. „A közigazgatás és jogszolgáltatás nyelve a magyar volt. A tisztviselők a magyar dzsentri köréből kerültek ki. Az iskolákban tüzzel-vassal magyarosítottak, vagy pedig egyáltalában nem adtak iskolát a többi nemzeteknek.

⁷ A baloldali emlékirat-irodalom elemzésére részletesebben lásd: *Romsics Gergely* 2004. 72–89. o.

⁸ *Garami* 1922. 44. o.

⁹ *Jászi* 1989. 184. o.

¹⁰ Uo. 112–115. és 183. o.

[...] Így kergetik szerencsétlen végzete felé a természeti kincsekben gazdag országot. A nem-magyarok gazdasági, kulturális és politikai elnyomása az ország lakosságának felét kitevő nemzetek elszakadó törekvéseit éleszti, megteremti az ország szétdarabolásának előfeltételeit.” A nemzetiségi lakosság elidegenítése mellett a „magyar agráruralom” felelős a háború kirobbantásáért is, amennyiben önző vámpolitikájával „saját zsírába akarta fullasztani a szerencsétlen Balkán-népeket”. S ily módon „aláaknázza egész Európát, előkészíti a világháborút”. Történelemi bűneit a magyar elit 1919-ben azzal tetézte, hogy a románokkal harcoló Vörös Hadsereg támadási terveit kiszolgáltatta a franciáknak, s az antant hatalmakhoz eljuttatott jegyzékeiben „inkább a román megszállást választotta, mint a magyar proletariátus uralmát”. Horthy Miklós, Teleki Pál, Bethlen István, Julier Ferenc és társaik ezzel kimerítették a hazaárulás fogalmát, és a „hazaáruló 48-as muszkavezető magnások” „méltó utódaivá” váltak. „Alföldi magyar anyák, akik a hazáért a Tisza mellett halálba kergetett magyar fiaitokat siratjátok, gondolatok a kiolt-hatatlan gyűlölet, harag és megvetés átkával hazánk megrontóira: a hazaáruló Horthykra, Bethlenekre, Telekiekre és Julierekre!”¹¹

A történelmi magyar elit kizárólagos felelősségét hangoztatta Ormos Ede (1873–1944) szociáldemokrata újságíró, a Tanácsköztársaság egyik propagandistája is 1921-ben, Bécsben megjelentetett, kismonográfia méretű történetpolitikai pamfletjében. Ormos nem vitatta, hogy a katasztrófa közvetlen okának „a világháborúban való bukásunk” tekintendő. Ez azonban nem volt más, mint „az ősi bűnökért sújtó ítélet szentesítése”. Az ősi bűnök elkövetői azonban nem a „zsidók”, a „szabadkőművesek” és az egyéb „nemzetellenes erők”, hanem azok az „ezer év óta dühöngő úri haramiák” voltak, akiknek „népellenes és sovíniszta politikája” olyan gyűlöletessé tette szemükben a magyar uralmat, hogy azt 1918-ban „a legbecsületesebben ígért demokrácia, nemzetiségi jogegyenlőség és önkormányzat sem tudta számukra kívánatosá tenni”.

A „rablógyilkos, úri magyar uralom” Ormos szerint Szent Istvánnal kezdődött, aki „levert mindenkit, aki útjában volt”, s az országba került különböző népfajok összeolvasztása helyett azok elkülönítésére törekedett. S ez folytatódott évszázadokon át. Az Árpád házi királyok uralkodása alatt, akiket „nemzeti királyoknak” hívunk, „semmi sem történt a magyar faj, a magyar nyelv védelmére”. Ellenkezőleg: „A királyi hatalom az egyházi és világi oligarchia erősödésével szemben újabb meg újabb idegen telepítésekben keresett támogatást”. Az erkölcstelenségekbe süllyedt és erőszakosan hittérítő katolikus főpapok és a kizárólag vagyonuk gyarapítását szem előtt tartó világi főurak látóköréből ugyancsak hiányzott a nemzeti szempont; ők is szívesebben telepítettek birtokaikra „szerényebb igényű románokat”, szerbeket és ruszinokat, mint „önérzetesebb és nagyobb igényű magyar jobbágyokat”. Ez az önző politika vezetett Mohácshoz és a Mohács utáni széthúzáshoz, amikor az ország lakosságának etnikai összetétele végérvényesen a nem magyarok javára billent.

A nem magyarok tömegeinek asszimilálása, amire változó módszerekkel ugyan, de a XIX. századi magyar politika folyamatosan törekedett, a nacionalizmusok korában törvényszerűen kudarcra ítéltetett. Megoldást egyedül az „idejekorán uralomra jutó teljes demokrácia és nemzeti jogegyenlőség” hozhatott volna, amelyet azonban a magyar ve-

¹¹ Böhm 1923. 14–17. és 456–459. o.

zető réteg az utolsó utáni pillanatig megakadályozott. Ehelyett fokozta a „nemzetiségi üldözést”, amellyel csak „érlelte és siettetette a régi Magyarország nemzetiségeinek elszakadását s ezzel Magyarország földarabolását”. A nemzetiségi elnyomás a háború alatt már „valóságos emberirtássá” fajult. „A nemzetiségi katonákat, ha nem vallották magukat magyarnak, ütötték-verték; emberséges tisztek kioktatták a legénységet, hogy a pléghal-léros atyaúristenek kérdésére, ha egy szót sem tudnak magyarul, akkor is azt feleljék: »Magyar vagyok!«. Majd nagykegyesen megengedték az ilyen választ: »Magyar–tót, magyar–román, magyar–szerb vagyok!«. Az ún. kombinált ezredekben összegyűjtötték s a legveszedelmesebb helyekre küldték a »megbízhatatlan« nemzetiségi katonákat. Erdélyből egy ilyen főként románokból álló hadosztályt a Piavénél frontáttörésre dobtak. Húszezer emberből alig maradt életben ötezer. Lehet-e csodálkozni, hogy ilyen háború után, amint lehetett, elszakadtak a nemzetiségek a magyar hazától? [...] Lehet-e csodálni, hogy évszázadokon át elnyomott, a világháború előtt nemzeti öntudatukban már megerősödött s ezzel szemben még inkább üldözött nemzetiségek fölszabadulva a Habsburgok és a magyar sovíniszta uralkodó osztály nyomása alól, az októberi forradalom demokrata kormánya helyett is inkább csatlakoztak önálló nemzeti államaikban élő fajrokonaikhoz, hogy egyszer s mindenkorra megszabaduljanak az idegen uralom alól.”

Ormos megközelítésében a világháború kiobbantásáért is ugyanez az „úri politika”, illetve „rendi osztályuralom” volt felelős. Mert igaz ugyan, hogy „a világ kapitalizmusában küzdő érdekellentétek szórták el a világháború viharmagvait; de a közvetlen előkészítést a Szerbiát megfojtani akaró magyar agrárfeudalizmus végezte, és a tűzcsóvát a robbanó anyagra a szerb ultimátummal dobták bele. Ebben pedig ha van személyes érdem – és van bizony – a hadi dicsőségekre pályázó osztrák tábornokok, a Conradok mellett nem tagadhatjuk azt meg a magyar nemesi uralom utolsó »nagy« alakjától, a Habsburg-uralom utolsó legerősebb oszlopától: Tisza Istvántól”. Mindent egybevetve: „Magyarország alapjában véve megérdemelte sorsát.”¹²

A munkához írott előszavában Jászi Oszkár egyértelművé tette: Ormos interpretációját ugyanúgy egyoldalúnak tartja, mint a „feudális-klerikális-nacionalista és dinasztikus érdekkör” szempontjai szerint készült „állami történetírást”, amely a „nemzeti katasztrófaért való minden felelősséget a két forradalomra [...] hárít”. Ez utóbbi hiteltelenítésének fontossága miatt mégis melegen üdvözölte a vállalkozást, s a „két szélsőséges ellentétből” megalkotandó „igazságos szintézis” elkészítését egy „jobb, szabadabb és tárgyilagosabb kor” feladatául szabta.¹³

Az 1920-as évek első felének jobb- és baloldali Trianon-diskurzusából két olyan történelemkép körvonalazódott, amelyek tartalmilag diametrálisan szemben álltak egymással. Formailag viszont nagyon is hasonlítottak, mondhatjuk: egymás tükörképei voltak. Hasonlóságuk abban állt, hogy mindkét megközelítés kizárólag belső okokra vezette vissza a történeteket, s ezeket prezentálva előszeretettel élt a politikai ellenfelet bűnbakká stilizáló felelősségáthárítás mechanizmusaival. Azt a rosszat, amit az egyik fél szemében a „zsidók”, „szabadkőművesek” és Károlyi Mihály szimbolizáltak, a másikéban a „reakciós régi rend”, a „földbirtokos oligarchák” és Tisza István személyesítették meg.

¹² Ormos Ede 1921. 7–10., 17–18., 22–25., 113–121. o. – A munka bevezetését és befejezését közli: Trianon 2003. 355–359. o.

¹³ Uo. 3–5. o.

Egyedül Szekfű utalt rá, de ő is csak jelzésszerűen, hogy a trianoni döntés okai között a szomszédos államok irredentizmusa és a csehek államalapító törekvései is szerepet játszottak. A tágabb értelemben vett külpolitikai dimenzió, vagyis a győztes nagyhatalmak érdekezérelt politikája azonban nemcsak szerzőtársai, hanem az ő szempontjai közül is hiányzott. Ezt a nyilvánvaló hiányosságot igyekezett pótolni Horváth Jenő (1881–1950) diplomáciatörténész, egyetemi magántanár, aki elsőként vállalkozott a döntés nemzetközi meghatározottságának vizsgálatára.

A nemzetközi dimenzió megjelenése

Horváth először 1924-ben ismertette a trianoni béke létrejöttének diplomáciai hátterét, majd a későbbiekben még kétszer is visszatért rá. Először az 1928-as *Igazságot Magyarországnak!* című kötetben közölt terjedelmes tanulmányában, majd 1939-ben külön kötetekben is (*Felelősség a világháborúért és a békeszerződésekért* és *A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja*). Ezekben és más munkáiban Horváth részletesen foglalkozott a délszlávok és a románok háború előtti és alatti nemzetegyesítő törekvéseivel, valamint a fiatalabb cseh politikusok szeparatizmusával, mindenekelőtt Masaryk és Beneš háború alatti aktivitásával. Megállapította, hogy „a magyar államhoz nem tartozott csehek, szerbek és románok idegen földek szerzése végett a nyugati városokban propagandaügynökségeket állítottak”, amelyek az antant hatalmakhoz eljuttatott javaslataikkal „Ausztria–Magyarország felosztását célozták”. Javaslataik az 1919–20-as békeszerződésekben öltöttek testet. Ez ellen a propagandatevékenység ellen a magyar kormányzat nem védekezett. A kormányzati passzivitás jelentős részben azzal magyarázható, hogy a Magyar Királyság nem rendelkezett saját diplomáciai hálózattal, az osztrák kormányzat pedig akadályozta „a magyar nemzeti érdekeket védő propagandát”. Hasonló súllyal estek latba a háborús győzelem elérése érdekében Szerbiának, Olaszországnak és Romániának tett 1914-es, 1915-ös és 1916-os területi ígérek, amelyek előre jelezték a központi hatalmak veresége esetén várható hatalmas magyar területi veszteségeket. S mindehhez járultak a győztes antant hatalmak távlatos stratégiai céljai, mindenekelőtt a Németország sakkban tartása érdekében „a németek hátában álló szlávok támogatása”, valamint az osztrákok és a magyarok gyengítése. A háború utáni belső fejleményekkel Horváth nem foglalkozott. Azt azonban, hogy a padovai fegyverszünet alapján az integritás védhető lett volna, határozottan cáfolta. Azt ugyanis – mint írta – „Csehország, Szerbia és Románia már megkötésekor sem tekintették véglegesnek, és a maguk részéről mindent megtettek, hogy azt az ő fegyveres támogatásukat igénybe vett hatalmak se tekintsék véglegesnek és magukra nézve kötelezőnek. Meg kell tehát állapítanunk azt, hogy a páduai szerződés a háborút katonailag nem fejezte be, mert a tisztán katonai jellegű fegyverszüneti egyezményt politikai célok érdekében hatálytalanítani törekedtek, és mert az egyezményt követő megszállások sem harcászati, hanem az annexiókat biztosító katonai előnyomulássá alakultak.” A már akkor nyilvánosságra került közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján Horváth cáfolta azt a tévhitet is, miszerint Tisza István akarta volna a háborút. Kezdetben – mutatott rá – Tisza volt az egyetlen, aki ellenezte, s csak később tette magáévá a kardcsörtető többségi álláspontot.¹⁴

¹⁴ Horváth 1924. 3–5., 10., 21–22., 34. o.

Horváth fenti megállapításait az elmúlt évtizedek kutatásai teljes mértékben alátámasztják. Nem igazolták viszont azt az állítást, mely szerint a párizsi döntések egy része a döntéshozók „tudatlanságával” lenne magyarázható. A békekonferencia mindenki által kutatható s nagyrészt már közzé is tett jegyzőkönyveiből és egyéb dokumentumaiból világosan kitűnik, hogy a döntéseket előkészítő folyamatokban meghatározó szerepet játszó szakértők jól ismerték a térség földrajzi, gazdasági, etnikai és egyéb viszonyait, s magyar szempontból ésszerűtlennek és/vagy méltánytalannak minősíthető javaslatokat nem tudatlanságból, hanem az etnikai igazságosság elvét felülíró stratégiai és egyéb megfontolásokról vezérelve tették meg. Ugyanilyen valótlanágnak vagy legalábbis nagyfokú túlzásnak kell minősítenünk azt a széles körben elterjedt feltevést, mely szerint a nemzetközi szabadkőművesség okozta volna Magyarország veszét. Somogyi István gyöngyösi ügyvéd (1880–?), 1920–1922-ben kereszténypárti nemzetgyűlési képviselő, akit a forradalmak alatt bántalmaztak, majd 1919 áprilisában börtönbe zártak, a szabadkőművesség „igazi arcával” foglalkozó 1929-es munkájában ezzel kapcsolatban egyenesen azt állította, hogy az 1917-es párizsi szabadkőműves kongresszus határozatainak „reánk vonatkozó része csaknem betűről-betűre került be a trianoni békeszerződésbe”. „Trianon tehát a szabadkőművesség munkája! A megcsonkított Magyarország a világszabadkőművesség bűne! Ez a Világszabadkőművesség már 1917-ben elhatározta a történelmi Magyarország felosztását, szétdarabolását, s a békétárgyaláson részvevő ügynökeinek nem volt szabad ezeken változtatniuk.”¹⁵ A kategorikus, ám forrásokkal alá nem támasztott állításokból annyi az igazság, hogy a szövetséges és semleges országok szabadkőművesei 1917 júniusában valóban tartottak kongresszust Párizsban, s ezen tényleg bírálták a „nemzeteket erőszakkal, mesterségesen összetartó” Osztrák–Magyar Monarchiát. Sőt, azt is kimondták, hogy támogatják a „független Lengyelország visszaállítását”, „Csehország függetlenségét”, továbbá azt az „elvet”, hogy „valamennyi, ma a Habsburg-birodalom politikai és adminisztratív szervezete által elnyomott nemzetiséget fel kell szabadítani, vagy egyesíteni kell olyan államokban, amelyeket a fenti nemzetiségek népszavazás útját hoznak létre”.¹⁶ A nemzeti elv háború utáni érvényesítése tehát kétségtávolan összhangban állt a szabadkőművesség szellemiségével és határozattá emelt törekvéseivel. Ennek kizárólagos magyarázatá emelése azonban oly mértékben negligálja a Trianon felé mutató egyéb külső és belső tényezők ismert szerepét, hogy az egy komplex történelmi folyamat bűnbakki-jelölő leegyszerűsítésénél többnek nem igen tartható.

Szintetizálásérletek az 1920-as években

Az 1920-as évek második felében két szintetizáló jellegű művel gazdagodott a Trianon okaival érdemben foglalkozó irodalom: Pethő Sándor *Világostól Trianonig* című áttekintésével a „magyarság újabb kori történetéről” és Jászi Oszkár oknyomozó monográfiájával a Habsburg Monarchia felbomlásáról. Előbbi 1925-ben jelent meg Budapesten, az utóbbi 1929-ben Chicagóban (*The Dissolution of the Habsburg Monarchy*).

Pethő Sándor (1885–1940) történelemtanári végzettséggel és történelemtanári praxissal rendelkező újságíró, 1913 és 1920 között a nemzeti radikális *Új Nemzedék* pub-

¹⁵ Dr. Somogyi 1929. 125–126. o.

¹⁶ Fejtő 1990. 318–332. o.

licistája, 1920-tól a nemzeti radikalizmust legitimizmussal színező *Magyarság* alapító fõmunkatársa volt. Bár perspektíváját alapvetõen forradalom- és zsidóellenes ideológiai preferenciái határozták meg, történészi iskolázottsága mérsékelte, nemzeti radikális és legitimista kötõdései pedig sajátos jegyekkel ruházták fel elõítéletességét. Károlyi Mihály az õ szemében nem „pojáca” és nem is „balek”, hanem „jóhiszemû utópista” volt, akinek egyetlen bûne abban állt, hogy olyan történelmi feladatra vállalkozott, amelyre „szellemi és erkölcsi gyarlóságai egyenesen diszkvalifikálták”. Ugyanezt állította Jásziról, a „dogmatikus, vaskalapos emberrõl”, akit „tragikus csalódásai talán máig nem tudtak kijózanítani könyvszagú ábrándjaiból”. Legnagyobb és legvégtetesebb tévedésük abban állt, hogy „elmulasztották a fegyveres védekezést az ellenséges inváziók ellen”, mert azt hitték, hogy „ha jogfenntartással és fellebbezéssel élnek, megakadályozzák azt, hogy a ténybõl jogállapot váljék”. „Nem ismerték a diplomáciában a *fait accompli* hatalmát.” A Tanácsköztársaságot ugyan maga is a „keleti zsidóság szellemiségéhez szabott” uralomként értékelte, ám helytelenítette, hogy a „ghettocsõcselék lázadásáért” egyetemlegesen a „magyarországi zsidóság” tétessék felelõssé. Másrészt – bárhog is vélekedjünk róluk – a forradalmak szerepe a történelmi Magyarország bukásában csak „másodrangúnak” tartható – hangsúlyozta mintegy Szekfût ismételve. „A forradalom csupán siettette ezt a bomlási folyamatot. [...] Az elsõdleges elemeket a régi uralom belsõ korhadtságában és tehetetlenségében, a korszerû reformoktól való irtózásban kell keresnünk.” Az *ancien régime* mulasztásaira és baklõvéseire csak „rádupláztak azok az elemek, amelyek a nemzeti tanácsban egyesültek”.

A hibák sorozata azzal kezdõdött, hogy a „magyar politikai társadalom egyetemes ellenállást tanúsított a nemzetiségi törvény végrehajtásának kísérlete ellen”, és ugyanakkor nem tulajdonított jelentõséget a magyar állameszmét fenyegetõ külsõ és belsõ veszélyeknek, mindenekelõtt az erdélyi és a regáti románság, valamint a „tõt értelmiség” és az „új-csehek” között kifejlõdõ kapcsolatrendszer irredenta dinamikájának. „Minél hevesebb és általánosabbá vált a magyar közvélemény ellenszegülése az Eötvös- és Deák-féle tradíciókhoz való visszatéréssel szemben, annál inkább növekedett a nemzetiségi izgatások feszítõ ereje, felelõtlenége, irredenta-jellege.” Az ebbõl származó veszélyeket növelte a külföldi propaganda, amelynek olyan szószólói is támadtak, mint Lev Tolsztoj, Björnstrøjne Björnson vagy Robert Seton-Watson. A Monarchia tehát „kül- és belpolitikai viszonylatai szerint a szétesés felé haladt”, s az új korszak kihívásaira válaszoló reformok, amelyek révén az Ottomán Birodalom sorsa esetleg elkerülhetõ lett volna, egyre késtek. A háborúban aztán a „lappangó nemzetiségi irredenták” mellett „sorompóba léptek az európai nagyhatalmak”, és ezzel „a magyar állam sorsa megpecsételõdött”. „A régi Magyarország annyi megoldatlan kérdése nyomta a forradalmat, hogy embereit akkor is széttáplította volna, ha azok eleven hûsvérpolitikuskok s nem könyvmolyok, fellengzõ irodalmárok vagy agitátorok.”¹⁷

Az 1919 nyarától Bécsben, 1925-tõl pedig az Egyesült Államokban tartózkodó és egzisztenciáját egyetemi tanárként biztosító Jászi három tényezõre vezette vissza a Habsburg Birodalom és ezen belül a történelmi Magyarország felbomlását. Ezek a következõk voltak: 1) a nemzetiségek öntudatra ébredése, akiknek a vezetõi egyre világosabban látták, hogy önállósulási céljaik elérése a Habsburg Birodalmon belül „hiú remény”, s megoldást

¹⁷ Pethõ 1925. 129–138. és 202–230. o.

csak a kiválás hozhat; 2) a környező országok irredentizmusa, amelyet a háború során az antant hatalmak is felkaroltak; és 3) a világháború, amely katalizátori hatást gyakorolt a nemzetileg motivált belső ellentétekre, s ezzel „kulminációjává” vált „egy belső dezintegrálódási folyamatnak”. A háború utáni átalakulást és ezen belül a történeti magyar állam felbomlását Jászi tehát egy olyan hosszútávú „belső fejlődés” eredményének tartotta, amelyet a „külső, háborús komplikációk” legfeljebb csak siettettek és elősegítettek, és amely alapvetően illeszkedett az államfejlődés általános európai modelljéhez: a közös nyelvet beszélő és közös kultúrában élő népek nemzetileg homogén vagy homogénebb és független politikai közösségekké szerveződéséhez. A nemzeti államok kialakulását mindazonáltal nem elkerülhetetlen szükségszerűségként, hanem a történelmi lehetőségek egyikeként fogta fel. Ha a „Monarchia összes nemzetei – tért vissza régi, kedves ideájához – önkormányzatot nyertek volna, és a birodalom fokozatosan a népek szabad konföderációjává alakult volna”, úgy „számos irredentát le lehetett volna csendesíteni a határokon belül”. „Nem volt megírva a sors könyvében elkerülhetetlen végzetként, hogy a Monarchia délszlávjainak minden körülmények között Belgrád felé kell vonzódnuk, sem pedig az, hogy az erdélyi románoknak szükségszerűen a bukaresti központ felé kell tendálniuk. Megfelelő körülmények között éppen az ellenkező tendencia lehetett volna az erősebb, és a szerb királyság szerbjei vonzódhattak volna Zágráb felé a délszláv egység elérése érdekében, vagy a román királyságban élő románok irányulhattak volna Erdély, mint az egyesült román nemzetállam Piemontja felé.”¹⁸

A jobboldali diskurzusnak azzal a visszatérő feltevésével, hogy más politika esetén még 1918–19-ben is el lehetett volna érni kedvezőbb határokat, ezáltal nem foglalkozott. A „nemezis rohanó tankját, melyet nemzedékek megmérgezett politikája gördített a Kárpátok csúcsairól, lehetetlen volt megállítani” – írta 1921-ben, s ezt valószínűleg ekkor és a későbbiekben is így gondolta.¹⁹

Trianon okai a népiségtörténet olvasatában az 1930-as években

A nemzetállami átalakulás feltartóztathatatlanságának s ennyiben Trianon elkerülhetetlenségének tézisért részletesebb formában a német népiségtörténet szempontjait adaptáló magyar történetírók és politikai gondolkodók fejtették ki az 1930-as években. Ennek egyik első szószólója Asztalos Miklós (1899–1986) könyvtáros és nemzetiségpolitikai szakértő, az 1925-ben alakult Bartha Miklós Társaság elnöke volt. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetét ismertető 1934-es kismonográfiájában Asztalos feltételezte, hogy semmiféle nemzetiségi politika „sem lett volna alkalmas arra, hogy a bekövetkezendőket feltartóztassa”. „A nemzetiségek már tisztában voltak céljukkal, mely mindenütt az volt, hogy az általuk lakott területen a saját nemzeti nyelvük érvényesüljön, s hogy teljes tömegükben politikai jogokat nyerjenek.” A felbomlás tehát nem politikai hibák, hanem a nemzetiségi lakosság politikai törekvéseinek hosszabb távon elkerülhetetlen következménye volt. Az egyetlen dolog, amit a magyar kormánypolitikának tennie lehetett és kellett volna – hangsúlyozta Asztalos – a magyarság megerősítése, vagyis egy olyan preventív nemzetvédelmi politika lett volna, amely telepítéssel és célzott állami támogatásokkal

¹⁸ Jászi 1982. 75., 478–479., 557. o.

¹⁹ Ormos Ede 1921. 3. o.

„megvédte volna a veszélyeztetett területek magyarságát”. „... nem a nemzetiségi politika kapkodó és suta volta miatt kell elítélnünk a dualista kor magyar politikusait – hangsúlyozta –, hanem azért, hogy mit sem tettek a magyarság megerősítésére a nemzetiségileg veszélyeztetett területen. A preventív nemzetiségi politika teljes hiánya miatt veszett el oly könnyen az ország kétharmada, mint ahogyan elveszett.”²⁰ Asztalossal egyidejűleg Németh László (1901–1975) is hangot adott hasonló véleményének. Szekfű Gyulával vitatkozva, egyik 1934-es írásában evidenciaként fogalmazta meg, hogy „A Habsburg-monarchiát a nacionalizmus végső következése, a népek önrendelkezésének az elve dobta szét; mihelyt nemzetiségeinket ez a XIX. századi elv teljesen hatalmába kerítette, Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenységgé éppúgy fellobbantotta volna, mint a türelmetlenség”.²¹

Asztalossal és Németh Lászlóval egyezően értelmezte Trianon okait Szabó István (1898–1969) levéltáros, 1943-tól a debreceni egyetem történészprofesszora is a magyarországi magyar és nem magyar népek demográfiai és településtörténeti múltját szintetikus igényel felvázoló 1941-es munkájában (*A magyarság életrajza*). „A magyarországi nemzetiségek nacionalizmusa is, mint minden nacionalizmus – írta –, saját politikai életforma kiküzdésére törekedett, s ennek megfelelően igen hamar a nemzetiségi terület különálló politikai szervezete és a terület saját népi önkormányzata lebegett előtte.” 1848–49-ben ugyan még csak autonómiát követeltek, ám „minden igény mögött végső célként, kimondva vagy kimondatlanul, a teljes politikai hatalom kézbevétele rejtett: a nemzetiség állami önállósága, illetőleg a nemzetiségnek az anyanép államába való térése, egyben tehát a magyar állam felbontása.” Az asszimiláció, amelyben a magyar vezető réteg reménykedett, és amelyre iskolapolitikájával 1879-től törekedett, a kor magyarságának „nagy tévedése” volt. Bár a városi lakosság, a szórványok és a nyelvhatárok közelében élők körében markáns jelei mutatkoztak a magyarosodásnak, „a magyarság és a nemzetiségi tömbök népterületeinek érintkezési vonala az 1790-es évek óta lényegében nem mozdult”. Az összefüggő, tömör nemzetiségi területek lakossága nem magyarosodott. Magyarország tehát „e tekintetben eleve valószínűtlen és megoldhatatlan feladat előtt állt.”²²

A népiségtörténet determinista szempontjai a korszak fiatal értelmiségére jelentős hatást gyakoroltak. A közgondolkodás egészét azonban korántsem alakították át. Az 1920-as évek magyarázatainak különböző elemei egészen a korszak végéig hatottak, és a közbeszédben, a napi sajtóban, a publicisztikai irodalomban újra és újra felszínre bukkantak. Ennek egyik jellegzetes példája Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) 1941-es történetpolitikai eszmefuttatása (*Helyünk és sorsuk Európában*). Bajcsy szerint tévesek azok a nézetek, amelyek szerint a „trianoni katasztrófa okainak keresésében Ádámig, Éváig vagy Szent Istvánig, esetleg Mohácsig kell visszamennünk”, s amelyek szerint „a trianoni bukás nagy történelmi erők összejátszásának lett volna elháríthatatlan következménye”. Éppen ellenkezőleg: a nagy történelmi erők, ha érvényesülhettek volna, „mind a Szent István-i magyar birodalom fönntmaradásáért és megerősödéséért, hivatásának nem megszükitéséért, hanem kiszélesüléséért dolgoznak vala”. Még az sem állítható, hogy „18-ban menthetetlen lett volna Magyarország”. „Egy hatalmas szellem, egy nagy

²⁰ Asztalos 1934. 41. és 86–87. o.

²¹ Németh 1989. 119. o.

²² Szabó 1941. 204., 219–220., 230. o.

vezéri egyéniség, egy új kossuthi varázsló talán még az utolsó pillanatban is meg tudta volna tenni a csodát: a lángész villámló és mennydörgő módján föl tudta volna rázni a magyar történelmi lelkiismeretet, meg tudta volna értetni a halálosan fáradt nemzettel, hogy nem érkezett el az ideje még a pihenésnek, a fegyver letételének, most kell igazán marokra fogni a puskatust... Egy istenadta géniusz bizonynyal másként fogalmazta volna meg szegény Tisza István ama bejelentését, hogy a háborút elvesztettük, olyasfélét kellett volna mondania, hogy a központi hatalmak elvesztették ugyan a háborút, de Magyarország még nem, és meg kell védeni minden emberi erővel, a magyar birodalmi hivatás nem semmisült meg, hanem csak új helyzetbe került, új szerephez jutott, új feladatok elé sodródott. Egy istenküldötte nagy magyar vezérember egyetlen tigrisugrással vetette volna rá magát a gyökeresen megváltozott helyzet adta zsákmányra: a nagy káoszra, ami itt elkövetkezett, s villámgyorsan fogott volna össze a lengyel nemzettel és Olaszországgal, esetleg a horvátokkal és szerbekkel is. [...] nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy 1918 ősze még rengeteg lehetőséget kínált minden nagyszabású elgondolás, minden bátor cselekvés, minden hősi kiállítás és minden jól megokolt kész helyzet számára. És ha a nyomorúságos, vánszorgó cseh betolakodók kész helyzetet teremthettek a Felvidéken, akkor a magyar oroszán megsebzetten és fáradtan is megmutathatta volna Európának, micsoda félelmetes erők lakoznak benne. Hiszen még egy félévvel későbben is csak Clemenceau sürgönye állította meg a magyar vörös csapatokat, s ha az akkori bolsevista rendszer megtalálja vala a maga nemzeti és katonai fékező és átértékelő mesterét, s új lendületet tud vala adni a magyar támadásnak: a magyar hadakat cseh erők Prágáig sem állíthatták volna meg. Hát még 1918 őszén, mikor egymillió emberünk volt fegyverben, és az ősi határokat egyetlen idegen katona sem lépte át...”

Károlyi Mihályt és társait tehát Bajcsy szerint is súlyos felelősség terhelte tétováságukért és a honvédelem elmulasztásáért, továbbá azért is, mert „gyámoltalanul és bűnös kishitűséggel” átadták a hatalmat a kommunistáknak. Nem menthetők azonban fel Tisza István és az 1880-as évek utáni más vezető magyar politikusok sem, akik érzéketlenek voltak a magyarság milliós szociális problémái iránt, s a német szövetséggel külpolitikai téren is rossz irányba vezették az országot. A felelősséget tehát „meg kell osztani az októbristák és a háború előtti 67-es kormányok és kormányzati rendszerek, meg a háborús kormányok sokféle balfogása és mulasztása között”. A magyar összeomlás igazi oka nem a háborús vereség volt, az legfeljebb lökést adott a folyamatnak. „Mi elsősorban a magunk évtizedes hibáinak és mulasztásainak súlya alatt roppantunk össze.”²³

Bajcsy-Zsilinszky Endre sajátos és önellentmondástól nem mentes értelmezésének fontos és a maga korában szinte egyedülálló vonásaként vehetjük számba, hogy Károlyi és általában az 1918–19-es forradalmak bírálata nem kapcsolta össze a korszakban oly gyakori antiszemita toposzokkal és a tördőfés-elmélet más szokásos elemeivel. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert az 1920-as években – a *Szózat* főmunkatársaként, majd 1922-től főszerkesztőjeként – ezek terjesztéséhez maga is érdemben hozzájárult.²⁴

A második világháború utáni radikálisan új politikai helyzetet bevezető néhány éves átmeneti periódusban ketten érintették a témát: Bibó István (1911–1979) és Andics Erzsébet (1902–1986). A népi mozgalomhoz kötődő és elkötelezetten demokrata Bibó a

²³ Bajcsy-Zsilinszky 2008. 65–72. o.

²⁴ Víg 1992. 56–69. o.

népiségtörténeti megközelítésnek megfelelően a kelet- és közép-európai nacionalizmusok magától értetődő törekvésének tartotta, hogy „azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén más nyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját”. A nemzetiségek szeparatizmus irányába fejlődő autonómiatörekvéseit, melyek 1848–49-ben jelentkeztek először, a magyar vezetés folyamatosan elutasította. Az 1867 utáni magyar politika azt gondolta, hogy ha „a különféle magyarországi nem magyar nyelvek közjogi érvényesülését kicsinyes módon megakadályozza, ezzel biztosítja a történeti Magyarország fennmaradását”. A valóságban viszont ennek éppen a fordítottja történt. A már akkor „teljesen különálló nemzeti tudattal” rendelkező horvátok, szerbek és románok mellett a magyarsággal harmonikusabb szimbiózisban élő „északi területek szlovák és orosz lakossága is végleg elszakadt a történeti Magyarország gondolatától”. „Ebben a helyzetben érte Magyarországot az 1918. évi összeomlás, amikor hamarosan kiderült, hogy a történeti Magyarország felszámolása elkerülhetetlen.”²⁵ A felbomlást elkerülni – feltételezte Bibó Jászi Oszkárhoz hasonlóan – csak egy nagyon radikális és a nemzetiségeket egyenjogúsító demokratikus átalakulással lehetett volna – talán. Egy ilyen átalakulás azért lett volna kétesélyes, mert „ugyanúgy jelenthette az asszimiláció lehetőségét, mint az elszakadás veszélyének a felidézését”.²⁶

A kommunista narratíva uralma

A Moszkvából hazatért kommunista Andics Erzsébet részben a marxizmus internacionalizmusát és osztályszempontjait, részben a nemzetek önrendelkezési jogát hangoztató leninizmus dogmáját alkalmazta a magyarországi helyzetre. A nemzetiségek önállósodási törekvéseit ennek megfelelően „jogosnak”, a független nemzetállamok kialakulását pedig a „történelmi fejlődés hatalmas eredményének” és „minden további haladás előfeltételének” minősítette. „Minden nemzetnek, kicsinek, nagynak – hangoztatta Marxra és Engelsre hivatkozva – egyaránt szuverén joga belső ügyeit a saját tetszése szerint önállóan intézni. Egyetlen nemzetnek sincs joga más nemzetek ügyébe beavatkozni, azok függetlenségét korlátozni, szabadságát megnyirbálni.” „A nemzetiségi kérdés egyetlen gyökeres megoldása a népek önrendelkezési jogának teljes elismerése.” A magyar vezető körök XIX. századi törekvése magyarok és nem magyarok „erőszakos összetartására a magyar szentistváni állam keretei között” éppen ezért „igazságtalan, reakciós, imperialista politika” volt. Ugyanis „nemcsak az imperializmus, ha más népek meghódítására törekszünk, hanem az is, ha idegen népeket erőszakkal igyekszünk uralmunk alatt tartani.”

Az elszakadásra való jog persze – idézte Sztálint az eddigieknek némileg ellentmondva – azonban csak lehetőség, de nem „kötelesség”. A sztálini szovjet gyakorlatot álságos módon mintaszerűként bemutatva, feltételezte, hogy demokratikus politika esetén a modern korban is fennmaradhatnak többnemzetiségű államok. A dualizmus kori magyar sovinizmus és az ebből következő németbarátság azonban elkerülhetetlenül „katasztrófába sodorta Magyarországot”. „Az összeomlás, az ország feldarabolása, a trianoni béke

²⁵ Bibó 1981. 207. és 211–213. o.

²⁶ Bibó 1981. 269–270. o.

tehát ostoba, reakciós nemzetiségi politikáknak volt egyenes és kikerülhetetlen következménye. Legjobb fiaink pusztulását, rengeteg anyagai kárt, nemzeti megaláztatásunkat mind-mind elkerülhettük volna, ha nemzetiségeinkhez való viszonyunk terén nem Tiszáék parancsszavát, hanem Széchenyi István, Kossuth Lajos, Eötvös József eszméit követtük volna.”

A magyarlakta határ menti területek mindazonáltal talán még 1919-ben is megmenthetők lettek volna. A „magyar urak” azonban csak szavakban követelték a honvédelmet, a valóságban hazaárulók voltak. A magyar területek védelme helyett ugyanis – elevenítette fel az 1920-as évek baloldali diskurzusának túláltalánosított vádját – „azokkal szövetkeztek, akik Magyarország ellen törtek: az antant imperializmussal, sőt a románokkal és a szerbekkel is; készek voltak akár az ördöggel is cimborálni, csak hogy visszakapják földjeiket és gyáraikat”. Horthy, Bethlen Gömbös, Teleki Pál, Károlyi Gyula és a többiek, amikor a Tanács hatalom bukása után az antanthatalmak és a román csapatok segítségével visszajöttek az országba, mintegy a zsebükben hozták az országot megcsonkító békeszerződést. „Ha egyszer magyar területekre aspiráló hatalmakkal szűrték össze a levét a magyar nép forradalma ellen, ebből logikusan következett, hogy alá kellett írniuk a békeszerződést is, amelyet ezek a hatalmak diktáltak. Valójában a magyar ellenforradalom 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés aláírásával azt a váltót törlesztette, amellyel 1919 nyarán az antanthatalmaknak lekötötte magát. Amikor ezek a magyar nagybirtokos és nagytőkés osztályt visszasegítették az ország élére, ezt épp azért tették, mert tudták, hogy a végleges magyar határok kérdésében és általában a győztesek minden igényét illetően ezek az osztályok parírozni fognak. Így is történt. Erdéllyel, a Délvidékkel és a Felvidékkel, Kolozsvárral, Araddal, Nagyvárad, Kassával, Pozsonnyal, Szabadkával, Újvidékkel stb. fizetettek a magyar ellenforradalmárok Romániának, Csehszlovákiának, általában a győztes antanthatalmaknak azért, mert ezek visszasegítették őket ezerholdjaik és bankjaik birtokába.”²⁷

Az 1948–49-es kommunista hatalomátvételt követő évek hivatalos történelemszemléletét természetesen nem az 1949-ben félreállított Bibó, s nem is a debreceni egyetemen elszigetelődött Szabó István vagy a mártírhalt halt Bajcsy-Zsilinszky Endre, hanem Andics Erzsébet nézetei határozták meg. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy említettek és társaik munkáinak többsége tiltó listára és a könyvtárak zárt osztályaira került, miközben Andics brosráit számos kiadásban – a fent idézettel legalább négyben – terjesztették. Ezzel magyarázható, hogy a magyar történelmi elitet egyedüli felelősként, sőt osztályérdekei által vezérelt önző hazaárulóként prezentáló hamis interpretációjának megállapításai a hazai történeti irodalomnak és a politikai publicisztikának ugyanolyan toposzaivá váltak, mint Tormayé, Bangháé, Szekfűé és követőiké a Horthy-korszakban. Jó példa erre az 1950-es években több kiadást megért és középiskolai, valamint egyetemi tankönyvként egyaránt használt, első marxista szellemű magyar történeti szintézis, amely az 1868-as nemzetiségi törvény és a dualizmus kori nemzetiségpolitika bírálata után így magyarázta a történeteket: „A magyar uralkodó osztályok meghálálták, hogy az antant juttatta hatalomra őket és 1920. június 4-én aláírták Trianonban (Párizs mellett) a békét. A súlyos feltételeket szabó imperialista békét annál is inkább elfogadták a magyar ural-

²⁷ Andics 1949. 5., 14–15., 23–30. o.

kodó osztályok, hogy teljes erejükkel a belső forradalmi erők, a munkásosztály, a dolgozó nép ellen fordulhassanak.”²⁸

A horthysta emigráció köreiben megjelentetett munkákat ugyanakkor az ellenforradalmi korszak jobboldali diskurzusának magyarázó sémái uralták. Ez utóbbinak frappáns példája a magyarbarátságáról ismert, neves brit történész, C. A. Macartney Kállay Miklós (1887–1967) miniszterelnök 1954-ben, New York-ban megjelent visszaemlékezéséhez (*Hungarian premier*) írott előszavának egy mondatos verdiktje: „a Károlyi Mihály kezdeményezte baloldali forradalom vezetett Magyarország megcsönkítéséhez.”²⁹ Vagy Pethő Sándor egykori újságíró-társának, Milotay Istvánnak (1883–1963) először ugyancsak 1954-ben, Innsbruckban kiadott történeti összefoglalása, amelyben Trianon főfelelőse ugyancsak az „önbizalmukat veszített régi politikusokból” és „a pesti kávéházak söpredékéből” kormányt alakító Károlyi Mihály, akinek az „ügynökei szétzüllesztették és lefegyverezték a hazatérő magyar csapatokat”, miközben „az utódállamok csapatai [...] egyszerre három oldalról nyomultak be az országba”. Milotay szerint felelősség terheli azonban IV. Károlyt is, aki kormányalakításra kérte fel Károlyit, ahelyett, hogy Tisza segítő keze után nyúlt volna. Ugyanis „Magyarországon csak egy erős szívvel párosult erős kéz segíthetett s ilyen csak egy volt, a Tisza István szíve és keze”.³⁰ Ezeknek a nézeteknek a terjesztése Magyarországon természetesen ahhoz hasonló, sőt a pluralizmus teljes hiánya miatt még nagyobb akadályokba ütközött, mint az 1918–19-es emigráns forradalmároké a Horthy-korszakban.

Andics Erzsébet új bűnbakokat kreáló propagandisztikus túláltalánosítása az 1970-es évekig hatott. Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete által gondozott magyar munkásmozgalom-történeti kézikönyv szerzője még az 1970-es második kiadásban is úgy fogalmazott, hogy az „imperialista hatalmak” 1920-as „diktátuma”, illetve a nemzetiségi területek mellett magyarok lakta területek elcsatolása annak volt a „bére”, hogy „a román és a csehszlovák hadsereg segített visszaállítani a tőkés-földbirtokos uralmat Magyarországon. A magyar uralkodó osztályok ezt fizették meg a trianoni szerződés aláírásával.”³¹

Visszatérés a nemzetközi dimenziókhoz – a 70-80-as évtizedek történeti irodalma

A kádári liberalizmus körülményei között egyre szakszerűbbé váló történetírás más képviselői ugyanakkor már az 1960-as években szakítottak ezzel a politikailag motivált propagandisztikus szemlélettel. A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–19-es kapcsolatrendszerét vizsgáló 1965-ös szakmonográfiájában L. Nagy Zsuzsa (1930–2010) a legkisebb mértékben sem követte Andics iránymutatását. Ehelyett tényszerűen ismertette a trianoni döntés irányába mutató háború alatti titkos szerződéseket, amelyekre hivatkozva az ország elszakadásra törekvő nem magyar népei sikerrel teremtettek kész helyzeteket – függetlenül a békekonferencia döntéseitől. Nem tagadta, hogy a „pacifista” és „antant-barát” Károlyi-kormány „nem tudott s nem is mert hatékonyan fellépni a nemzetiségek ellen”. Döntő tényezőnek azonban nem ezt, hanem a nagyhatalmi érdekeket és politikát

²⁸ Heckenast – Karácsonyi – Lukács – Spira 1951. 437. o.

²⁹ Kállay 1991. 16. o.

³⁰ Milotay 2002. 150–151. o.

³¹ A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1970. 293. o.

tartotta. Ezek voltak azok az okok, amelyek a Károlyi-kormányt „kül- és belpolitikailag egyaránt lehetetlen helyzetbe sodorják,” amelyek „Magyarország helyzetét, fejlődésének útját döntően befolyásolták”. És amelyek „az első világháború utáni új európai rendet kialakították”.³²

A dualizmus korának kutatójaként ismertté vált Hanák Péter (1921–1997) Jászi Oszkár és Bibó István téziseit újrafogalmazva, egyik 1971-es előadásban fejtette ki témákra vonatkozó nézeteit. Kijelentette, hogy a Monarchia és ezen belül Magyarország felbomlása is egy „hosszú folyamat végeredménye” volt. E folyamat dinamikáját alapvetően az országon belüli és kívüli nacionalizmusok határozták meg, amelyekkel szemben sem az osztrák, sem a magyar kormányok nem tudtak hatékony ellenstratégiát kidolgozni. Pedig a felbomlásnak volt alternatívája: „a demokratikus integráció programja, amelyet a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus képviselt”. Demokratikus reformokkal és különbékével Hanák szerint a folyamat talán még a háború első felében is megfordítható lett volna. 1917 végétől, 1918 elejétől azonban már nem. Addigra a legtöbb nemzetiségi csoport vezetésében megerősödött a szeparatizmus, amelyet „az antant hatalmak befolyásos körei is támogattak”. E támogatás mögött pedig nem ideális megfontolások, hanem Németország meggyöngyítésének a szándéka húzódott meg, amellyel egybevágtak a háború alatt tett területi ígéreteik Szerbiának, Olaszországnak és Romániának. „A Monarchia, illetve Magyarország szétbontásának alapkérdései tehát már jóval a párizsi békekonferencia előtt, sőt már az összeomlás előtt eldőlték.” A döntéseket végeredményben ugyan a győztes nagyhatalmak hozták, ám a felbomlás „egy régóta érlelődő történelmi folyamat” végállomása volt.³³ Ugyanezek a gondolatok jelentek meg abban az 1969-ben született, de csak 1971-ben közreadott vitairatban, amely a 10 kötetesre tervezett új magyar történelmi szintézis 6., 7. és 8. kötetének az elvi alapvetéséül szolgált. A dualista Monarchia – olvasható ebben – „felbomlásának történelmi tendenciáit kezdettől fogva magában hordta, jóllehet ezt is, mint minden történelmi folyamatot, csak tendenciaként foghatjuk fel, vagyis úgy, hogy nem végzetszerű szükségszerűséggel, hanem emberi cselekvéseken keresztül érvényesült”. Egyfelől hangsúlyozni kell tehát, hogy a „Monarchia felbomlását a háború kimenetele, a győztes nagyhatalmak politikája [...] keretében lehet csak megérteni”. Másfelől viszont nem kevésbé fontos belátnunk, hogy „a fölbomlás nem csupán, nem is első sorban a külső körülmények erőszakolta megoldás volt, hanem a belső fejlődés logikus következménye, illetve a belső fejlődés egyik variánsának logikus következménye”.³⁴

Az 1980-as években elsősorban olyan munkák születtek, amelyek a trianoni döntés külső okait vizsgálták. Ezek közül kiemelkedik Ormos Máriaé, aki a francia külügyminisztérium addig jórészt ismeretlen iratanyaga alapján nyúlt a témához. Bár kifejezetten Trianon okairól nem írt, a Monarchia felbomlásának értelmezése a történelmi Magyarország végóráira is vonatkoztatható volt. A Hanák és társai által kifejtettekhez hasonlóan maga is úgy vélte, hogy „A Monarchia két fő, egymást erősítő tényező hatására bomlott fel: a belső feszítő tendenciák tetőzése és az ennek nemcsak megfelelő, de elő is segítő, lendítő és ezt számos vonatkozásban gyakorlatilag is támogató nagyhatalmi törekvések egybeestek. Nemcsak a nemzeti mozgalmak nyújtottak az antantnak lehetőséget a Mo-

³² L. Nagy 1965. 8., 24–25., 230. o.

³³ Hanák 1975. 441–465. o.

³⁴ Hanák – Lackó – Ránki 1971. 48–49. o.

narchia bomlasztására, de fordítva: az antant állásfoglalásai, politikai és katonai lépései is szárnyakat adtak a nemzeti mozgalmaknak, s ezt a tendenciát végül is megfordíthatatlanná tették. E kétoldalú és gyakorlatilag egyetlen folyamattá egységesülő hullámzó mozgás több szakaszban zajlott le, s különösen az antanthatalmak részéről kísérté több megtorpanás, kitérés. [...] A közvetlen katonai érdek az antant elé azt a kérdést állította, hogy vajon Ausztria-Magyarország kikapcsolását a háborúból a nemzetiségek nyomása, a belső felbomlasztás segítségével lehet-e gyorsabban elérni vagy azáltal, ha különbékét kötnek. Az utóbbi lehetőség 1917 tavaszától 1918 tavaszáig nyitva állt.” A halálos ítélet csak 1918 tavaszán mondatott ki. Ezt követően minden azon múlt, hogy ki győz. Azt, hogy a Monarchiát ténylegesen is „a sírba lehessen fektetni”, a központi hatalmak háborús veresége tette lehetővé.³⁵ Egyik 1985-ös előadásában Kosáry Domokos ugyanebben a szellemben értelmezte a történelmi Magyarország „fölszámolását”. Az „első ok – írta – az volt, hogy az országon belül kiéleződtek a nemzeti ellentétek, a második pedig az, hogy ezeket a nemzeti ellentéteket az első világháború végén felhasználta a győztes hatalmak politikája.”³⁶

1986-ban közzétett monográfiájában Jeszenszky Géza (1941) Magyarország angliai presztízisének háború előtti és alatti elvesztését tárta fel főleg brit levéltári és egyéb anyagok alapján. Gazdagon dokumentálta, hogy a Wickham Steed, R. W. Seton-Watson és társaik, valamint a monarchiabeli emigránsokból álló csoport magyarellenes propagandája érdemben befolyásolta a békekonferencia döntőnökeit. Ennek abszolutizálásától ugyanakkor óvott. Határozottan elutasította azt a két háború között terjedő önfelmentő mítoszt, mely szerint a háborút nem is a csatatereken, hanem „a nyugat-európai közvéleményben veszítettük el”. A trianoni békeszerződést – szögezte le – „nem ördögi, gonosz machinációk idézték elő, hanem a hazai és a nemzetközi események, valamint a történelem aligha feltartóztatható folyamatai”.³⁷

A népiségtörténet és mások determinista, a dezintegratív belső tendenciák feltartóztathatatlanságát hangsúlyozó szemléletével szemben a késői Kádár-korszak történészei tehát két tényezőnek tulajdonítottak meghatározó szerepet: a belső nemzetiségi ellentéteknek és a háború alatti és utáni nagyhatalmi politikának. A forradalmi kormányok 1945 előtt ugyancsak sokak által hangoztatott felelősségét a rendkívül szűk mozgásterére hivatkozva tagadták, a horthysta elit Andics és követői által sulykolt „hazaárulását” pedig fel sem vették. Az egyik 1988-as kerekasztal-beszélgetés résztvevőjeként Ormos Mária mellett ezt az álláspontot képviselte Litván György és L. Nagy Zsuzsa is. Bár a „békeszerződés győkei – szögezte le a nemzetiségi mozgalmakra célozva ezúttal is Ormos – messzire nyúlnak vissza”, a felbomlás nem szükségszerűség, hanem csak „lehetőség” volt, amely csak 1918 tavaszán-nyarán, a különbéke-kísérletek kudarca és az orosz szövetséges eltűnése után vált bizonyossággá. Az addigi keleti szövetséges különbékéje a központi hatalmakkal felértékelte a nyugati szövetségesek szemében „a közép-európai térreumat”, s a Németországgal szövetséges Monarchia helyett velük szövetséges nemzetállamok létrehozását vélte előnyösebbnek. Litván György szerint ugyancsak „1918 elején dőlt el” véglegesen a Monarchia sorsa. A döntés a győztes nagyhatalmak fővárosaiban született meg, amelyet

³⁵ Ormos Mária 1983. 13–14. o.

³⁶ Kosáry 1989. 15. o.

³⁷ Jeszenszky 1986. 9–13. o.

a forradalmi és ellenforradalmi kormányok politikája érdemben nem befolyásolhatott. A „határok ilyenén való megvonását” tehát – szögezte le L. Nagy Zsuzsa – „nem a demokratikus vagy a kommunista forradalom »bűnei« okozták”.³⁸

A magyarországi történészekről némileg eltérően, a Párizsban élő Fejtő Ferenc viszont kizárólag a háborús vereség és a nagyhatalmi érdekek döntő jelentőségét hangsúlyozta franciául 1988-ban, magyar fordításban 1990-ben megjelent könyvében. Azt persze Fejtő sem tagadta, hogy a Monarchián és így a történelmi Magyarországon belül is léteztek „állami függetlenségre törekvő belső erők”. Ezek a centrifugális törekvések azonban – vélte – „nem vezethettek volna belülről kiinduló bomlásra, ha a szeparatista törekvéseket (amelyekről sem azt nem lehet bizonyítani, hogy egységesek voltak, sem azt, hogy a lakosság többségét képviselték) nem támogatták, bátorították volna az antant »döntéshozói«”. „Közép-Európa sorsát nem Közép-Európa népei döntötték el, amelyeket senki sem kérdezett meg, hanem a Károly király és császár békejavaslatait a priori elutasító nyugati államférfiak, azok között is különösképp Clemenceau, aki az Osztrák–Magyar Monarchiában csupán a reakciós, klerikális, antidemokratikus, agresszív, a németek segédereje szerepére ítélt zsarnokság megtestesülését, a népek börtönét látta.” A Monarchia ezért nem „felbomlott”, mint általában olvasható, hanem „erőnek erejével szétbomlasztották”. Az antant hatalmak mellett a Monarchia-ellenes erők között említette Fejtő a nemzetközi szabadkőművességet is, amely – mint már utaltunk rá – az általa feltárt dokumentumok szerint 1917-től törekedett a nemzeti elv érvényesítésére, és ennek keretében a Monarchia nemzetállamokká alakítására.³⁹

A rendszerváltás utáni Trianon diskurzus

Trianon okainak magyarázata a történeti irodalomban

A rendszerváltást követő években a Trianon iránti érdeklődés megélénkült. A történészek közül ez sokakat indított a kérdéskörrel való valamilyen szintű szembenézésre. Bár a trianoni békeszerződéssel kutatási szinten nem foglalkozott, annak okairól több alkalommal markáns véleményt nyilvánított Tőkész László (1951). Először 1991-ben, amikor Fejtő könyvére reflektálva egyetértően jelentette ki, hogy 1918–19-ben nem „szétesés, hanem szétverés következett be”. Nem igaz – indokolta álláspontját –, hogy „a dualizmus és benne a történelmi Magyarország nem volt képes társadalmi-nemzetiségi problémái megoldására”. A cseh nemzet többsége például „csak a végső, már eldöntött háborús stádiumban állt a függetlenség mellé”; a „trializmusért hadakozó horvátok” a végsőig kitarottak; a „mérsékelt szociáldemokrácia pedig nemzeti különbségek nélkül a birodalom, illetve Magyarország mellett állt”.⁴⁰ A trianoni békeszerződés aláírásának 80. évfordulója alkalmából közzétett publicisztikájában még kategorikusabban fogalmazott. „Trianonnak – írta ekkor – nincs mélyen gyökerező előtörténete, bár természetesen vannak az utólagos igazolásokhoz tartozó történelmi elemek. Valójában Trianont az első világháború utolsó két évének nagyhatalmi érdekeiből s a korábban adott antantígérek beváltásából koty-

³⁸ Trianon a történelemben és a történelmi tudatban 1988. 229–237. o.

³⁹ Fejtő 1990. 17–27., 323–324. és 361. o.

⁴⁰ Tőkész 1999. 78. o.

vasztották össze olyan emberek, akik nagy részének fogalma sem volt a térség történelméről és valóságáról.”⁴¹

1990-ben megjelent dokumentumkötetének bevezetőjében Raffay Ernő (1948), aki 1987-ben az 1918–19-es erdélyi impériumváltásról jelentetett meg jól dokumentált monográfiát (*Erdély 1918–1919-ben*), sokkal differenciáltabb álláspontot fejtett ki. A trianoni döntés távolabbi okai véleménye szerint három tényezőben keresendők: a „nagy hatalmak, különösen Franciaország magyarellenességében és érdekeiben,” az „irredenta mozgalmak törekvéseiben” s végül „a magyar nemzetiségi és külpolitika tévedéseiben”. Ezekhez járult a háborúban elszenvedett katonai vereség, mint közvetlen ok. Raffay felfogásának a fentiekén túl két fontos jellemzője volt. A dualizmuskori magyar nemzetiségpolitika nagy hibájának a tipikus baloldali megközelítésekől eltérően nem a szűkkeblűséget, hanem éppen ellenkezőleg, az „engedékenységet”, valamint a népiségtörténet álláspontjához hasonlóan azt tartotta, hogy az „nem párosult a magyar nemzeti érdekek következetes védelmével”, és ugyanakkor „lebecsülte” a nemzetiségi mozgalmakban „rejlő elszakadási törekvések lehetőségének veszélyét”. A másik: elismerően írt Károlyi Mihályról, méltányolva, hogy előbb a diplomácia, majd a „fegyveres honvédelem” eszközeit is bevetve törekedett Magyarország egységének és önállóságának megőrzésére.⁴²

Raffaytól és különösen Tőkéczkitől eltérően egyik 2005-ös tanulmányában Jeszenszky Géza úgy vélte, hogy a „történelmi Magyar Királyság 1918–21 közötti fölosztásának gyökere” egészen a „mohácsi csatavesztésig” nyúlik vissza. A magyar népesség vérvesztése, valamint a részben spontán, részben szervezett betelepítések következtében a lakosság etnikai összetétele radikálisan megváltozott. Ez volt a társadalmi alapja a XIX. századi nemzetiségi törekvéseknek, amelyek az etnikai alapú területi autonómia követelésében csúcsosodtak ki, s amelytől az „akkori magyar társadalom – a történeti jog mellett a lakosság kevert jellegére hivatkozva – elzárkózott”. A magyarok és nem magyarok közötti elmérgesedett viszony okozta, hogy 1918-ra az autonómia-törekvések szeparatizmussá fokozódtak. Erre, vagyis a Monarchia nemzetiségi területeinek elszakítására törekedett a román és szerb kormánypolitika, valamint a cseh és a délszláv emigráció is. Utóbbiak „szisztematikus meggyőző kampányt” folytattak a Monarchia fölosztása és helyén nemzeti államok létrehozása érdekében. Hangsúlyozta Jeszenszky a nagyhatalmi érdekérvényesítés fontos szerepét is. Utalt rá, hogy a háború alatti területi ígéretek „már a földarabolás irányába mutattak”, s arra is, hogy Wilson 1918 elején meghirdetett önrendelkezési programja összecsengett a szeparatista nemzetiségi törekvésekkel. Azt viszont cáfolta, hogy Trianon oka a „döntéshozók tudatlansága vagy félrevezetettsége” lett volna. Valójában arról volt szó, hogy az etnikai határok elvét „részrehajló, elfogult, politikai számításból eredő eltorzított” módon alkalmazták. A leendő győztesek felosztás irányába mutató politikája 1918 tavaszára, az Oroszország kiválása következtében előállt helyzetben véglegesült. Negyedik tényezőként a Károlyi-kormány naivitását és ebből fakadó tétlenségét említette. Azzal, hogy „a győztesek ígéreteiben és a majdani békekonferencia méltányosságában bízó Károlyi-kormány nem látta sem értelmét, sem esélyét a fegyveres ellenállásnak, ezért az antant által átadott jegyzékekben kiürítendőnek megjelölt ország-részeket harc nélkül föladta”, „sajnos mi magyarok is hozzájárultunk saját balsorsunkhoz”

⁴¹ *Tőkéczki* 2000. 21. o.

⁴² *Raffay* 1990. 7–9. o.

– állapította meg. A „Tanácsköztársaság budapesti kikiáltásának” viszont – tette hozzá – „közvetlenül nem volt szerepe a – döntésekben”.⁴³

Korábbi álláspontját fenntartva egyik 2005-ös írásában Ormos Mária Jeszenszkyhez hasonlóan azt hangsúlyozta, hogy Trianon „sokrétű okságai viszonyai” közül két tényező vált meghatározóvá: „egy évszázadokkal korábban elindult hosszú folyamat és egy másik, sokkal rövidebb, az első világháború kirobbanásával kezdetét vett, aktuális hatalmi elképzelések, valódi és vélt érdekek által meghatározott tendencia”. Előbbiek alatt a kielégítetlen nemzetiségi törekvéseket és azt értette, hogy „Ausztria-Magyarország nem volt képes a jellegének megfelelő belső szerkezeti átalakítás végrehajtására”. Utóbbi alatt pedig a háború alatt felerősödött nemzetiségi szeparatizmust és irredentizmust, amelyek megértésre találtak Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. „1918 késő tavaszától kezdve a szövetségesek számos eszközzel elősegítették Ausztria-Magyarország és azon belül Magyarország felbomlásztását.” Magyarország 1918-19-es belső gyengesége nem szerepelt az okok között.⁴⁴

Sajátos, a két világháború közötti jobboldali diskurzus egyes megállapításaira emlékeztető nézeteket fejtett ki egyik 2010-es cikkében a népi mozgalom kutatójaként ismertté vált Salamon Konrád. A „trianoni békediktátumhoz vezető útnak” véleménye szerint ugyanis nem a nemzetiségi antagonizmus és nem is a nagyhatalmi akarát, hanem „a nemzeti megosztottság, majd az egymással a vörös-, illetve a fehérterror képében polgárháborút vívó két táborra szakadtság volt az egyik legfontosabb meghatározója”. A Trianon felé mutató másik tényezőnek véleménye szerint Magyarország „elkeserítően rossz” nemzetközi megítélése tekinthető az első világháború előtt. Ez a körülmény „bizonyíthatóan hatott a majdani békeszerződést előkészítő nyugati szakértők tevékenységére”. Az ország negatív megítélésének okai közt – mint írja – „ott találhatók a XX. század elején tevékenykedő magyar baloldali ellenzéknek a hazai állapotokat túlzottan elmaradottnak beállító, a kisebbségekkel szembeni magyar elnyomást erősen felnagyító tanulmányai”. Hogy milyen más okok vezettek még ehhez a rossz megítéléshez, arról – Jeszenszkytől eltérően – a szerző nem írt.

A fenti tényezőkhöz járultak a két forradalom hibái. Először „Károlyi Mihály elvakult pacifizmusa” és Linder Béla „teljes leszerelést hirdető ostoba katonapolitikája”, amelyeket betetőzött a kormány későbbi hadseregszervező munkáját akadályozó „szélsőballal” szembeni erélytelenség, ami végül a kommunisták március 21-ei hatalomátvételébe torkollott. Bár a Tanácsköztársaság vállalta a fegyveres harcot a románokkal és a csehekkel szemben, a „vörös hadsereget létrehozó hatalom számára a honvédelem elavult szólam volt”. „Ők nem a hazát, hanem a proletárforradalmat védtek.” Másrészt „Magyarország képviselői miattuk nem jelenhettek meg idejekorán Párizsban, ezért az elkerülhetlennél is súlyosabb békeszerződéssel sújtották a magyarságot”.⁴⁵

E sorok írója először 1999-ben, a Habsburg Birodalmon belüli nacionalizmusokról írott tanulmányában fogalmazta meg explicit módon is álláspontját. Ormoshoz és különösen Jeszenszkyhez nagyon hasonlóan három tényező fontosságát hangsúlyozta: a „nemzetiségek jogkiterjesztési, illetve önállósodási törekvéseit”; „a birodalom határai mentén a 19.

⁴³ Jeszenszky 2005. 7–24. o.

⁴⁴ Ormos Mária 2005.

⁴⁵ Salamon 2010. 82–85. o.

században kialakult államok irredenta céljait”, valamint a „győztes nagyhatalmak stratégiai érdekeit”. „Nem állítható – írta a szerző –, hogy e három tendencia összetételalkozása elkerülhetetlen szükségszerűség volt, mint ahogy az sem, hogy merő véletlen.” Jászihoz, Bibóhoz és Hanákhhoz hasonlóan feltételezte, hogy a föderalizálás, illetve a demokratikus hatalommegosztás egyéb eszközeinek az alkalmazása esetleg más irányt adhatott volna az események folyásának.⁴⁶ Újabb munkáiban – így például az először 2001-ben megjelent Trianon-könyvében és a békeszerződés aláírásának 70. évfordulója alkalmából írott cikkében – e három tényezőt kiegészítette egy negyedikkel: a háborút követően kialakult „kaotikus magyar viszonyokkal”. „Az a körülmény – olvasható 2010-es tanulmányában – hogy a magyar békedelegáció csak 1920 januárjában tudott kiutazni Párizsba, s hogy a magyar államterületek háromnegyedét román, cseh és szerb haderő tartotta megszállva, [...] nem javította, hanem rontotta a magyar diplomaták tárgyalási pozícióit”. A Tanácsköztársaság fegyveres harcainak kudarca alapján az aktív honvédelem lehetőségeit illetően ugyanakkor kételyeinek adott hangot.⁴⁷

Összegezve a rendszerváltást követően kialakult Trianon-diskurzus okokkal kapcsolatos magyarázatait megállapíthatjuk, hogy a magyar történészek többsége – igaz, nem azonos mértékben és változó hangsúlyokkal – négy tényezőnek tulajdonít fontos szerepet. Időrendben haladva ezek a következők: 1) a XIX. századi nemzetiségi törekvések és a magyar nemzetiségpolitika; 2) a szomszédos államok és a háború alatti nemzetiségi emigráció irredentizmusa; 3) a győztes nagyhatalmak háború alatti területi ígéretei és vélt vagy valós stratégiai érdekei; 4) a magyarországi belső helyzet. Ettől a többletényezős, komplex magyarázattól, amely a negyedik ponttól eltekintve egyezik az 1980-as évek konszenzuálisnak tekinthető álláspontjával, ketten térnek el: Tőkéczi László, aki a háború alatti nagyhatalmi politikát és Salamon Konrád, aki a „nemzeti megosztottságot”, a világban kialakult rossz hírünket s különösen a forradalmak politikát okolja a történetért.

A Trianonnal kapcsolatos történelmi ismeretterjesztés néhány példája

Trianon okairól persze nemcsak a történészek, hanem a közélet különböző rendű és rangú emberei is markáns véleményt formálnak. Ezekkel a nem szakmai megközelítésekkel, melyek nagyon gyakran a politikai jobb- és baloldal régi keletű előítéletes leegyszerűsítéseit fogalmazzák újra, részletesen nem kívánunk foglalkozni. *Trianon-legendák* című tanulmánykötetében Ablonczy Balázs ezt már egyébként is megtette.⁴⁸ Két jelentős visszhangot kiváltó, ideáltipikus alkotással, melyek sűrítetten tartalmazzák a történelmi igazsággént prezentált félígazságokat, csúsztatásokat és valótlanságokat, azonban indokolt a szembenézés. E két történelmi példabeszéd szerzői Koltay Gábor (1950) filmrendező és Csernok Attila (1929) közgazdász. Deklarált célja mindkét szerzőnek ugyanaz: a trianoni traumával való őszinte szembenézés igénye. A produktum, amit létrehoztak, azonban a lehető legkevésbé felel meg ennek a célnak. Tudatosan vagy öntudatlanul – ennek latolgatásába nem bocsátkozunk – mindketten olyan szelektíven kezelték a múlt ismert tényeit, s azokat olyan mértékben ruházták fel ideológiailag meghatározott jelentésekkel, hogy al-

⁴⁶ Romsics 2004. 83–84. o.

⁴⁷ Romsics 2012. 10. o. Vö.: Romsics 2007.

⁴⁸ Ablonczy 2010.

kotásaik sokkal inkább a történelmi propaganda, semmint a történelmi ismeretterjesztés műfajába tartoznak.

Koltay filmjében szakértőkként Nemeskürty István (1925) és Raffay Ernő keresik „Nagy-Magyarország keresztre feszítésének” okait. A századforduló éveire kialakult szövetségi rendszerek ellentéteinek tárgyyszerű ismertetése után Bangha Bélára és Szekfű Gyulára jellemző módon mindketten a liberalizmusnak, pontosabban a liberalizmus Magyarországon kialakult „túlhajtott változatának” (Raffay), illetve „kozmodopolita változatának” (Nemeskürty) tulajdonítanak fontos szerepet. Ez a szellem volt az, fejt ki Nemeskürty, amely „bizony a nemzeti öntudat elsorvadásához vezetett. Hát Károlyi Mihály és pártja ennek volt a fő szószólója”. A liberalizmus és a liberálisok mellett Raffay – ugyancsak az 1920-as évek jobboldali diskurzusához hasonlóan – felelőssé teszi a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, a „marxista irányzatokat” és a polgári radikálisokat is, akiknek a törekvései „a magyar nemzeti tudat szétfelválásához vezettek”. Azt, aki szembeszállhatott volna az országra leselkedő veszélyekkel, az „egy igaz férfit” (Remenyik Sándor) „gondosan megszervezett akció keretében” meggyilkolják. A „gondos szervezethez” mibenlétéről (kik, mikor, hogyan?) többet nem tudunk meg, mint ahogy bizonyítás nélkül marad Nemeskürty azon állítása is, hogy a frontokról hazatérő katonáktól nemcsak a fegyvereket vették el, hanem „leköpik őket, letépik a rangjelzésüket, megrugdossák őket”. E politika mögött – mint mondja – „egy nagyon jól szervezett földalatti működés nyomaira bukkunk”. Nemeskürty nem mondja ki, hogy kik ennek az illegális tevékenységnek az aktorai, ám a korábbiak alapján minden néző csak ugyanarra gondolhat: a liberálisok, a szabadkőművesekre, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok, vagyis a politikai baloldal. A két világháború közötti jobboldali diskurzus bűnbakjai közül egyedül a „zsidók” hiányoznak, akiket a film szereplői nevesített formában egyetlen egyszer sem hoznak szóba.

1990-es szakmai álláspontjától eltávolodva Raffay azért is bírálatban részesíti Károlyit, mert az aláírta a belgrádi fegyverszünetet, miközben – állítja teljesen alaptalanul – a pádovai fegyverszünet „kimondja Magyarország területi integritását”. Károlyi ezzel a lépésével azt sugallta a románoknak, cseheknek, szerbeknek és a nagyhatalmaknak, hogy „Magyarország kormánya tulajdonképpen nem is ragaszkodik olyan egyértelműen a magyar államhatárokhoz”. Az 1980-as évek végén és 1990-ben Raffay még tudta, hogy Károlyi „az antant által (szerinte) képviselt pacifizmusba vetett hittől a kiábrándulás keserű stációján át 1919 elejére, mindenfelé felülemelkedve, immár államférfiúi magaslatról szemlélve nemzete sorsát, eljutott az ország és a forradalom vívmányai fegyveres megvédéséhez”; hogy március 3-án a Székely Hadosztály előtt ezt a szándékát Szatmáron be is jelentette; s hogy a március 20-ai Vix-jegyzékre adandó választ latolgatva Böhm, Stromfeld és Tombor ezredes „felelősségteljesen állapították meg a fegyveres védekezés reménytelenségét”.⁴⁹ 2004-re azonban – úgy látszik – elfelejtette vagy megváltoztatta akkori álláspontját.

Az első forradalom hangoztatott felelősségéhez képest a másodikról viszonylag kevés szó esik a filmben. Kun Béla – ugyancsak Raffay szerint – egyszerűen folytatta, amit Károlyi Mihály elkezdett.⁵⁰

⁴⁹ Raffay 1987. 299., 304. o.

⁵⁰ Trianon. Koltay Gábor dokumentumfilmje. Korona film, 2004.

Koltaytól és alkotótársaitól eltérően Csernok Attila a politikai baloldal önostorozó mítoszaihoz visszakanyarodva a történelmi magyar elitben találta meg Trianon elsődleges felelőseit. „Nagy-Magyarországot” – visszhangozta Ormos Ede, Andics Erzsébet és mások elfogult nézeteit – „nem az őszirózsás forradalom és nem Károlyi Mihály, hanem évszázadok feudális, hűbéri rendszere, saját politikai elitje tette tönkre, robbantotta fel.” A bajok elkezdődtek a 16. században, amikor a magyar nemesség előbb meggyengítette az ország védelmi képességeit, majd behívta a török hadsereget. „Trianon bölcsőjét” tehát a „XV–XVI. században Magyarországon, magyarok faragták”, s a későbbiekben, a XIX. században „a magyar nemesség Ausztria-ellenes mozgalma, szabadságharca ringatta”. „Mohácstól Trianonig hosszú évszázadok tévedésekkel, hibákkal, bűnökkel teli, keserves útja vezetett”, melyekért a nemesi magyar vezető rétegnek kell viselnie az elsődleges felelősséget. A Trianont közvetlenül megelőző két évtized „politikai vakságáért” és a háborúért azonban „Uraival együtt a korabeli magyarság nacionalista, sovíniszta többségének” is osztoznia kell a felelősségben.

A háború alatt egyszer, kétszer még felvillant a korrekció lehetősége. Ám „Magyarország politikai-katonai erejének sem elég esze, sem elég lelkiereje nem volt, hogy önállóan keresse a menekülés útját”. Az ekkor elmulasztott lehetőségekért különösen nagy felelősség terheli Tisza Istvánt, aki „a föderalizmusnak és a jogok demokratikus megosztásának még a gondolatától is irtózott”. „Látókörének beszűkültségére jellemző, hogy még 1918 őszén sem hitte el, hogy geszti birtoka a békekötés után román fennhatóság alá került. Pedig 1918 elején – a parlamenti többség vezéréként – akár döntő szava is lehetett volna. Ő azonban a Monarchia végóráiban azon fáradozott, hogy szabotálja a jogok kiterjesztésére vonatkozó uralkodói szándékot és a megegyezést a nemzetiségekkel. Az ő személyes korlátain elbukott az utolsó utáni lehetőségünk is.” 1918 őszén már nem volt mit tenni. „Tökéletesen mindegy, hogy Károlyi bízott vagy nem a »majdani békekonferencia méltányosságá«-ban. Akkor már senki nem törődött a mi »bizalmunk«-kal, ott már nem voltak alternatívák. A fronton az osztrák-magyar hadsereg alakulatai – legelőször a nemzetiségi ezredek – 1918 végén sorban megtagadták az engedelmisséget, mindenki ment haza. A flottát át kellett adni a horvátoknak. Ezek után milyen haderővel kellett volna megállni a »Kárpátok bércein«? – tette fel a kérdést Jeszenszky Gézával vitatkozva. Másrészt – folytatta költői kérdéseit – mennyivel lett volna jobb, ha Erdélyt és a Felvidéket nem »harc nélkül«, hanem »véres harcok árán« adja fel? Ha előbb szétlövetti „Kolozsvárt, Rozsnyót és Kassát”? „az ország kétharmadát nem az őszirózsás forradalom, nem a Tanácsköztársaság, nem a franciák és nem a magyar baloldal »ármánykodása«, hanem – évszázadok történelmi kényszerűségei mellett – saját mulasztásaink, hibáink, sőt bűneink miatt veszítettük el.”⁵¹

Az érzelmekre hatni kívánó szubjektivitás, a politikailag motivált egyoldalúság, valamint a bűnbakkeresésbe torkolló önsajnálát és az önvád szerencsére nem kizárólagosan uralják a Trianonnal kapcsolatos történelmi ismeretterjesztést. A pozitív ellenpéldák közül kiemelkedik a Szakály István rendezésében készült 2006-os *Trianon szindróma* című film, amelyben a hozzáértő magyar szakértők szinte teljes köre mellett francia, amerikai, cseh, szlovák és román történészek is kifejtették álláspontjukat. A döntés okainak és

⁵¹ Csernok 2008. 26–91. o.

körülményeinek alapos körüljárásával és multiperspektivikus bemutatásával Szakály és munkatársai – mindenekelőtt a narrátori és moderátori szerepben megjelenő Ablonczy Balázs (1974) – hatásosan bizonyították: a legérzékenyebb történelmi témáról is lehet higgadt hangvételű és érvelő jellegű ismeretterjesztő filmet készíteni. Sőt talán azt is, hogy ha valóban szembe akarunk nézni Trianonnal és történelmünk más tragikus eseményeivel, akkor csak így érdemes és csak így szabad. Az illúzióktól terhes önsajnálattól és a mazochista önostorozástól egyaránt mentes reális önismeret ugyanis nemcsak az egyének, hanem a nemzetek számára is elengedhetetlen.

BIBLIOGRÁFIA

- Ablonczy* 2010. *Ablonczy Balázs*: Trianon-legendák. Jaffa Kiadó, Budapest, 2010.
- Andics* *Andics Erzsébet, dr.*: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika. Szikra, Budapest, é. n.
- Asztalos* 1934. *Asztalos Miklós, dr.*: A nemzetiségek története Magyarországon betelepülésektől máig. Lantos Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1934.
- Bajcsy-Zsilinszky* 2008. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Helyünk és sorsunk Európában. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.
- Bangha* 1920. *Bangha Béla*: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Szent István Társulat kiadás, Budapest, 1920.
- Bibó* 1981. *Bibó István*: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága és Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István* Összegyűjtött Munkái. 1. k. S. a. r. *Kemény István és Sárközi Máttyás*. Bern, 1981. EPMSZ, 202–251. és 255–288. o.
- Böhm* 1923. *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatúra. Ellenforradalom. Verlag für Kulturpolitik, München, 1923.
- Csernok* 2008. *Csernok Attila*: A komáromi pontonhíd. Szerző kiadása, Budapest, 2008.
- Fejtő* 1990. *Fejtő Ferenc*: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva, Atlantisz, Medvetánc, Budapest, 1990.
- Garami* 1922. *Garami Ernő*: Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok. Pegazus kiadás, Wien, 1922.
- Hanák* 1975. *Hanák Péter*: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlási folyamatában. In: *Hanák Péter*: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 441–465. o.
- Hanák – Lackó – Ránki* 1971. *Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György*: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Heckenast – Karácsonyi – Lukács – Spira* 1951. *Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György*: A magyar nép története. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951.

- Horváth* 1924. *Horváth Jenő*: A trianoni béke megalkotása 1915–1920. Diplomáciai történelmi tanulmány. A „Magyar Külpolitika” kiadása, Budapest, 1924.
- Horváth* 1928. *Horváth Jenő*: A trianoni szerződés diplomáciai története. In: Igazságot Magyarországnak. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1928. 19–106. o.
- Jászi* 1982. *Jászi Oszkár*: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- Jászi* 1989. *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989.
- Jeszzenszky* 1986. *Jeszzenszky Géza*: Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Jeszzenszky* 2005. *Jeszzenszky Géza*: Trianon, az európai tragédia. *Magyar Szemle*, 2005/5–6. sz. 7–24. o.
- Kállay* 1991. *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I. k. Európa, Budapest, 1991.
- Kosáry* 1989. *Kosáry Domokos*: Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története 1970. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I–II. k. A szerk. biz. elnöke *Nemes Dezső*. Második kiadás. Budapest, 1970.
- Milotay* 2002. *Milotay István*: *Mohácstól Budaörsig*. Gede Testvérek, Budapest, 2002.
- L. Nagy* 1965. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- Németh* 1989. *Németh László*: *Sorskérdések*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989.
- Ormos Ede* 1921. *Ormos Ede*: Mi okozta Magyarország szétbomlását? Verlag Julius Fischer, Wien, 1921.
- Ormos Mária* 1983. *Ormos Mária*: Padovatól Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Ormos Mária* 2005. *Ormos Mária*: Trianon okai. *Rubicon*, 2005/6. 8–12. o.
- Pethő* 1925. *Pethő Sándor*: Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Enciklopédia R.T., Budapest, 1925.
- Péterfi* 2011. *Péterfi Gábor*: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei. L'Harmattan, Budapest, 2011.
- Raffay* 1987. *Raffay Ernő*: Erdély 1918–1919-ben. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Raffay* 1990. *Raffay Ernő*: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal. Tornado Damenija, Budapest, 1990.
- Romsics Gergely* 2004. *Romsics Gergely*: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan, Budapest, 2004.
- Romsics Gergely* 2010. *Romsics Gergely*: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010.

- Romsics* 2007. *Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés.* Harmadik, bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- Romsics* 2012. *Romsics Ignác: 1920 – A trianoni békeszerződés.* In: *Romsics Ignác: Magyar sorsfordulók.* Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 9–51. o.
- Romsics* 2013. *Romsics Ignác: Szemben az árral. A Habsburg Birodalom küzdelme a modern nacionalizmusokkal.* In: *Romsics Ignác: Nemzet, állam, régió. Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században.* Komp-Press Kiadó, Korunk. Kolozsvár, 2013. 9–74. o.
- Salamon* 2010. *Salamon Konrád: Trianon okairól. Trianoni Szemle, II. (2010) 1. sz.* 82–85. o.
- Szabó* 1990. *Szabó István: A magyarság életrajza.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Dr. Somogyi* 1929. *Dr. Somogyi István: A szabadkőművesség igazi arca.* Apostol Nyomda Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1929.
- Szekfű* 1922. *Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. „Élet”* Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest, 1920. [Második kiadás, 1922.]
- Tormay* 2003. *Tormay Cécile: Bujdosó könyv.* Gede Testvérek Bt., Budapest, 2003.
- Tőkészki* 1999. *Tőkészki László: Történelem, eszmék, politika.* Kairosz Kiadó, Budapest, 1999.
- Tőkészki* 2000. *Tőkészki László: Egy nemzetek feletti struktúra szétverése. Magyar Nemzet, Hétvégi magazin.* 2000. jún. 3. 21. o.
- Trianon* 2003. *Trianon.* Szerk. *Zeidler Miklós.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Trianon a történelemben és a történelmi tudatban* 1988. *Trianon a történelemben és a történelmi tudatban.* *Világosság,* 1988/4. 229–237. o.
- Vígh* 1992. *Vígh Károly: Bajczy-Zsilinszky Endre 1886–1944.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

LÁZÁR BALÁZS

KRAJOVAI ÉS TOPOLYAI
BÁRÓ KRAY PÁL
TÁBORSZERNAGY KATONAI PÁLYÁJA

KÖZLEMÉNYEK

KLEMENSITS PÉTER

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE A TÁVOL-KELETEN ÉS AZ 1914-ES HADMŰVELETEK

The Outbreak of World War I in the Far East and the Operations in 1914

Following the outbreak of the European conflict in August 1914, World War I began in the Far East, too. The paper aims to present the antecedents of the war, the strategic plans, as well as the operations in the war theatres in the Far East and the Pacific Ocean.

Germany concentrated on the defence of the naval base at Tsingtao in the first place, while she ordered her East Asian Fleet to attack the commercial ships of the Entente Powers. The British administration realized the seriousness of the threat, therefore turned to the alliance agreement of 1902 and claimed Japan's help. Thus the island nation's entry into the war against Germany became an accomplished fact. The Japanese government and the general staff of the army considered the occupation of Tsingtao as the most important step of the desired territorial expansion, while the leadership of the navy urged the occupation of the German colonies in the Pacific Ocean. The Japanese Army mobilized great forces for the siege of Tsingtao, and they were aided only by smaller British formations. The defence of the Germans were supported by the Austro-Hungarian cruiser Kaiserin Elisabeth. Despite the superiority of the Entente the operations lasted as late as November when the Japanese and British troops finally took the fortification. Without her base at Tsingtao the German Fleet, also lacking service- and coal-stations, was not able to fulfill her task and was finally destroyed by the superior British Navy in the Battle of the Falkland Islands off the coast of South America in December. It was only Cruiser Emden whose independent mission proved to be successful and before her sinking in November destroyed several commercial ships during her prowls in Southeast Asia. The German colonies of the Pacific Ocean north of the Equator were occupied by the Japanese Fleet without any resistance, while in the south New Guinea and Samoa were taken by Australian and New Zealand forces, thus the plans from before the war were realized. Unlike in the other theatres of war the Entente Powers gained a strategic victory in the Far East and the Pacific Ocean as early as the end of 1914, which accomplishment changed the strategic relations of the region. Japan and Great Britain gained significant positions with Germany's defeat, but despite their cooperation which lasted until the end of the war the differences gradually parted the two allies from each other and projected the emergence of new conflicts.

Péter Klemensits PhD, temporary instructor at PPKE-BTK (Budapest). E-mail: peterklemensits@yahoo.com

Keywords: World War I, theatre of war in the Far East, German colonies, siege of Tsingtao, naval operations

1914 augusztusában, az európai szövetségi rendszerek közötti konfliktus kirobbanását követően nemcsak a kontinensen, de a gyarmatokon is megkezdődött az addigi legnagyobb háború. Németország távol-keleti és csendes-óceáni gyarmatai és a védelmet biztosító Kelet-Ázsiai Hajóraj stratégiai jelentőségre tett szert, ezért a brit nemzetközösség a veszélyforrás mielőbbi megszüntetésére törekedett. Japán, az 1902-es szerződésre hivatkozva, mint Nagy-Britannia szövetségese elérkezettnek látta az időt a területi terjeszkedés megvalósításához, ezért augusztus 23-án hadat üzent Németországnak, körülzárta a Shantung-félszigeten Csingtaó erődjét, és ellenállás nélkül elfoglalta az egyenlítő-től északra található csendes-óceáni német gyarmatokat. Délen az ausztrál és új-zélandi csapatok vették birtokba a volt német területeket, novemberben pedig a japán–brit erők Csingtaó elfoglalásával vetettek véget a szárazföldi hadműveleteknek, biztosítva az antant győzelmét. A német Kelet-Ázsiai Hajóraj a kereskedelmi hajók ellen elért sikereit követően decemberben a Falkland-szigetekenél semmisült meg, lehetővé téve a nemzetközösségek és Japán számára a tengerek feletti uralmat és az utánpótlás zavartalan továbbítását Európába. Németország korai vereségével az új stratégiai helyzetet, Japán előretörését kezdetben még elfogadták szövetségesei, de az 1920-as években ez már újabb konfliktus alapjait rejtette magában.

A tanulmány célja, hogy a háború előzményeinek és a hadviselő felek stratégiájának ismertetésén keresztül, a hadműveletek áttekintésével bemutassa az első világháborús távol-keleti és csendes-óceáni hadszíntér eseményeit, melyekben, köszönhetően a KAISERIN ELISABETH cirkáló tevékenységének, magyar tengerészek is részt vettek, utalva az Osztrák–Magyar Monarchia érintettségére a térség küzdelmeiben.

A stratégiai környezet és a háborúhoz vezető út

Az 1870-es évektől kezdve Németország nagyhatalmi státuszának biztosítékát látta a gyarmati terjeszkedésben, ezért noha Otto von Bismarck kancellár kezdetben nem támogatta a gyarmatosítást, végül hozzájárulását adta az első afrikai és csendes-óceáni kolóniák megalapításához.¹ A gyarmati versenyben a német császárság későn érkezőnek számított, így a gazdaságilag számottevő területek megszerzésére már nem volt esélye, mindazonáltal presztízs okokból kifolyólag a befolyási övezetek kiterjesztése szükségesnek tűnt.² 1884-ben megalakult Német Új-Guinea, amely közigazgatásilag Új-Guinea keleti felén kívül magába foglalta a Salamon-szigeteket, Palaut, a Karolina-, Mariana- és Marshall-szigeteket és Naurut, csupán Német Szamoa maradt külön kormányzás alatt.³ A haditengerészet vezetése viszont rámutatott arra, hogy az új szerzemények stratégiai értelemben nem jelentettek különösebb értéket Berlin számára, hiszen túl messze voltak Németországtól ahhoz, hogy háború esetén hasznukat vegyék, ezért az admirálisok a további terjeszkedés ellen foglaltak állást.⁴

¹ Washausen 1968. 113–115. o.

² Hiery 1995. 1–2. o.

³ Új-Guinea 1884-es elfoglalását követően két évvel később a Salamon-szigeteket annektálta Németország, majd az 1899-es német–spanyol megállapodás értelmében megvásárolta a Karolina- és a Mariana-szigeteket Spanyolországtól, a Marshall-szigeteket pedig 1906-tól képezték a német birodalom részét.

⁴ Hiery 1995. 1. o.

A XIX. század végén Németország a kínai eseményeknek is egyre nagyobb figyelmet szentelt. A flottafejlesztések következtében 1894-ben létrehozták a távol-keleti cirkáló osztályt 4 hajóval, a távol-keleti német érdekeltségek védelmére és a csendes-óceáni gyarmatokkal való kapcsolattartás biztosítására, de művelési képességét jelentősen behatárolta, hogy német haditengerészeti bázis hiányában teljes mértékben a brit és a japán kikötők szervizelési kapacitásától függött.⁵ Ezért nem tűrt halasztást egy ideális támaszpont kiépítése. A helyszín pontos meghatározása a cirkáló osztály parancsnokának, Alfred von Tirpitz ellentengernagynak jutott feladatául, aki a kezdetektől Kiaocsou partvidékét favorizálta,⁶ de az ellenvélemények miatt egyelőre döntés nem született a kérdésben.

Az 1894–95-ös kínai–japán háború elsőpró japán sikereket hozott, melynek következtében Japán jelentős területeket szerzett Kínától, de az európai hatalmak Oroszország, Franciaország és Németország önmérsékletre intette a szigetszágot, és egyes kínai régiók visszaadását követelték, miközben saját pozícióik megerősítésén fáradoztak. Oroszország megszerezte Port Arthurt, Franciaország bizonyos dél-kínai területeket, Németország pedig Csingtaót, de Nagy-Britannia is kibérelte magának Vejhajvejt legfőképp a német és az orosz törekvések ellenőrzése végett.⁷ Csingtaó elfoglalásához 1897-ben két német miszcionárius meggyilkolása jelentette az ürügyet, melynek következtében egy évvel később aláírt egyezmény értelmében Németország 99 évre bérbe vette Kiaocsout Kínától, ezzel kezdetét vette az apró gyarmat (552 km²) infrastrukturális fejlesztése, a gazdasági lehetőségek kiaknázása és egy modern flottabázis kiépítése. A boxerlázadás⁸ során a német haditengerészet a többi nagyhatalomhoz hasonlóan kivette a részét az európai érdekek védelméből, és tovább erősítette jelenlétét a kínai vizeken.

Tirpitz tengernagy, 1897-től, mint haditengerészeti államtitkár sokkal kevesebb figyelmet szentelt a haditengerészet kelet-ázsiai művelési lehetőségei iránt, ezért, mivel elsősorban a csatahajókból álló erős flotta megteremtése képezte fő célját, a távol-keleti cirkáló osztály fenntartása csak annyiban állt érdekében, hogy a gyarmatosítás híveit kielégítse, akiknek a támogatására mindvégig szüksége volt a britek ellen irányuló nagyszabású flottafejlesztés finanszírozásának biztosításához. II. Vilmos császár és a távol-keleti terjeszkedés hívei a cirkálók bevetését részesítették előnyben, ezért Csingtaó alapvetően az újonnan létrehozott Kelet-Ázsiai Hajóraj bázisává vált. Tirpitz azt az álláspontot képviselte, hogy a cirkáló hajóraj képes lenne megvédeni a bázist bármilyen ellenséges haditengerészeti támadás esetén mindaddig, amíg az Európából érkező német csatahajók fel nem mentik az erődöt.⁹ Az elmélet számos hibát hordozott magában, 1914-re pedig teljes mértékben meghaladottá vált, és csak negatív következményeket eredményezhetett. Ráadásul az erőd szárazföld felőli oldalát sem sikerült maradéktalanul megerősíteni. A boxerlázadást követően több tanulmány is készült e tárgyban. A protektorátus védelméhez ideális esetben

⁵ Gottschall 2003. 136–137. o.

⁶ Gottschall 2003. 142. o.

⁷ Reischauer 1995. 131–132. o.

⁸ A nyugati elnevezés „az igazságos és egyet értő öklök” társaságára utal, amely a mandzsu császárság támogatásával a külföldi hatalmak ellen indított népi felkelést. Az állampolgáraikat ért atrocitásokra válaszul a nagyhatalmak 1900-ban katonai intervenciót hajtottak végre Kínában, melynek eredményeként a korábban is súlyosabb jóvátétel és hátrányos feltételek elfogadására kényszerítették az országot.

⁹ A világháború kitöréséig ez a hadászati elgondolás határozta meg a német erők alkalmazását a Távol-Keleten.

egy hadtestre, de minimálisan is egy hadosztályra lett volna szükség, viszont Tirpitz tengernagy túl költségesnek tartotta ekkora haderő fenntartását, ezért a bázisterület védelmét mindössze egy tengerészszázlóját biztosította, feltételezve, hogy a gyengén kiképzett és rosszul felszerelt kínaiakkal szemben sikerrel vehetik fel a küzdelmet, más ellenség támadása pedig teljesen valószínűtlen.¹⁰

Csingtaótól eltérően a csendes-óceáni német gyarmatokon még minimális előkészületeket sem tettek háború esetére, nem létesítettek erődöket, fel sem merült a lakosság katonai kiképzése, még a hadihajók számára szükséges széntartályok biztosítása sem történt meg.¹¹ A Kelet-Ázsiai Hajóraj alkalomszerű látogatásai csupán szimbolikus jelentőséggel bírtak, a szigetek védelmét érdemben nem befolyásolták, a haditengerészet vezérkara pedig háború esetén mindössze Anglia és a domíniumok közötti kereskedelem akadályozását jelölte meg a flottaegység fő feladatául. A gyarmati igazgatás polgári vezetői igyekeztek elejét venni a katonai és haditengerészeti befolyás térnyerésének, továbbá úgy vélték, hogy saját területüket nem érintené az európai háború, ezért fegyveres konfliktusra nem készültek fel.¹² Valójában a berlini kormány a világháború előestéjén stratégiai terveiben már nem is számolt a csendes-óceáni gyarmatokkal, ezért védelmükről sem gondoskodott, de a Kelet-Ázsiai Hajóraj és Csingtaó is csupán sokadrangú jelentőséget kapott, hiszen 1914 nyarától a döntéshozók figyelmét teljes mértékben az európai hadszíntér kötötte le.¹³

Németország legfőbb szövetségese, az Osztrák–Magyar Monarchia távol-keleti tervei szintén a haditengerészet fokozódó jelentőségével álltak szoros összefüggésben. Az 1884-es flottafejlesztési terv partvédelmi és missziós feladatokra cirkálók építését irányozta elő, melyeket a későbbiekben missziós cirkálóknak neveztek.¹⁴ Ezek feladata a külföldön tartózkodó osztrák–magyar állampolgárok védelme, hasznot ígérő nemzetközi kapcsolatok létesítése, szerződések kikényszerítése és a nagyhatalmi állás szimbolikus kifejezése lett. Az 1890-es évekre megépült a KAISER FRANZ JOSEF I és a KAISERIN ELISABETH védett cirkáló, melyek rendeltetése a missziós utak mellett a torpedóhajók leküzdésére is kiterjedt, csakhogy pénzhány következtében csupán a hajók legebevezhetőbb részét borították be páncélzattal, ezért erősebb fegyverzetű hajókkal szemben komoly hátrányban voltak. A nagyhatalmak Kínával szemben elért sikerei hatására 1899-ben a KAISERIN ELISABETH cirkáló parancsot kapott egy Csingtaó mintájára létesítendő szerződéses kikötő megszerzésére, de különféle nehézségek folytán a Monarchiának végül le kellett tennie a kínai gyarmat alapításáról.¹⁵ A boxerláadás leverésére szerveződött nemzetközi különítményben a Monarchia haditengerészete is képviseltette magát 4 cirkálóval, melynek következtében a győzelem eredményeként az 1901-es pekingi jegyzőkönyv biztosította a tiencsini letelepedési terület létrehozását, amely osztrák–magyar igazgatás alá került. Ettől kezdve a pekingi követség és a tiencsini körzet védelmére a Monarchia

¹⁰ Denis.

¹¹ Az egyetlen pozitívum, hogy rádióállomások építése révén a Berlinnel való közvetlen kommunikációt sikerült biztosítani, amely háborúban különösen fontosnak számított. Hiery 1995. 12. o.

¹² Hiery 1995.

¹³ Földrajzi fekvése és gazdasági jelentősége miatt Németország afrikai gyarmatai is prioritást élveztek a Távol-Kelettel szemben.

¹⁴ Csonkaréti 2001. 10. o.

¹⁵ Az utasítás gyakorlatilag haditengerészeti bázis létesítésére vonatkozott, ez viszont állandó hajóraj távol-keleti állomásoztatását feltételezte volna, szenelő állomások kialakításával egyetemben, amihez azonban sem gazdaságilag sem politikailag nem rendelkezett kellő erővel az ország. Balogh 2009. 97–100. o.

állandó állomáshajót tartott fenn a kínai vizeken, ez pedig 1903-tól kezdve a KAISER FRANZ JOSEF I és a KAISERIN ELISABETH cirkálókat jelentette.¹⁶ 1913 októberében a KAISERIN ELISABETH elindult utolsó útjára, a Távol-Keletre és 1914 nyarán itt érte a háború kitörésének híre, amely kizárva a hazatérés lehetőségét, végül a hajó pusztulását eredményezte egy reménytelen küzdelemben. Mivel a Monarchia nem rendelkezett jelentős érdekeltségekkel Kelet-Ázsiában, a kormány és a haditengerészet vezérkara alapvetően Európára fókuszált, hiszen a balkáni válság súlyos következményekkel fenyegetett, a haditengerészet pedig mindössze partvédelmi feladatokra volt alkalmas, nem a brit vagy a francia flottával való összezsapásra.

Nagy-Britanniát elsősorban Oroszország közép-ázsiai és koreai előretörése aggasztotta, amikor megkötötte Japánnal az 1902-es szövetségi szerződést, melynek értelmében a szerződő felek vállalták, hogy kölcsönösen megsegítik egymást, ha bármelyik fél két nagyhatalommal kerül konfliktusba.¹⁷ Az 1904–1905-ös orosz–japán háborút követően a cáár állama már nem számított fő veszélyforrásnak, ezért a brit kormány figyelmét egyre inkább Németország felé fordította, ugyanis Tirpitz erőfeszítései következtében a német flotta egyre nagyobb kihívást jelentett a britek számára. Winston Churchill, 1911-től az Admirális első lordja, elődeihez hasonlóan meg volt győződve arról, hogy egy európai háború kitörésekor Anglia a csendes-óceáni térségben Japán segítségére szorulna, főleg hogy a Távol-Keleten állomásozó haditengerészeti erők jelentős részét visszarendelte Európába, számítva az északi-tengeri hadműveletekre.¹⁸ A japánokkal való együttműködés gondolata azonban riadalmat keltett egyes kormányzati körökben, a külügyminisztérium pedig tartva Japán imperialista szándékaitól, igyekezett elejét venni a szigetország hadba lépésének az európai hatalmak konfliktusának esetén. Edward Grey külügyminiszter csupán a német gyarmatokról indított brit területek elleni támadás okán tartott volna igényt a japán támogatásra, de 1914 augusztusában végül a német Kelet-Ázsiai Hajóraj képezte fenyegetés és Churchill erőteljes szorgalmazása folytán hajlandónak mutatkozott az ázsiai szövetséges segítségét kérni, aki nem hezitált háborúba lépni Németország ellen.¹⁹ A londoni kabinet mellett az Egyesült Államok és Ausztrália, valamint Új-Zéland is gyanakvással tekintett Japán expanzionista politikájára, növekvő haditengerészetére, továbbá a faji előítéletek is megnehezítették egyenlő partnerként való elfogadását. (*l. ábra.*)

Az Admirális a brit flotta Európába történő koncentrálása végett a Hong Kongban állomásozó erők és a német Kelet-Ázsiai Hajóraj közötti paritásos erőviszonnyal számolt, ezért előkészületek történtek a franciákkal való együttműködésre, habár elavult flottájuk aligha jelenthetett döntő segítséget.²⁰ A japánok kívánt részvételét az a tény is alátámasztotta, hogy Herbert Asquith miniszterelnök kormánya elsősorban a német cirkálók kereskedelmi konvojok elleni támadásától tartott, amely akár az Ausztráliával és Új-Zélanddal való összeköttetés megszakadásával is végződhetett, így a tengerek feletti uralom megőrzéséhez szükség volt a japán flottára, csakúgy, mint a német gyarmatok, fontosabb bázisok

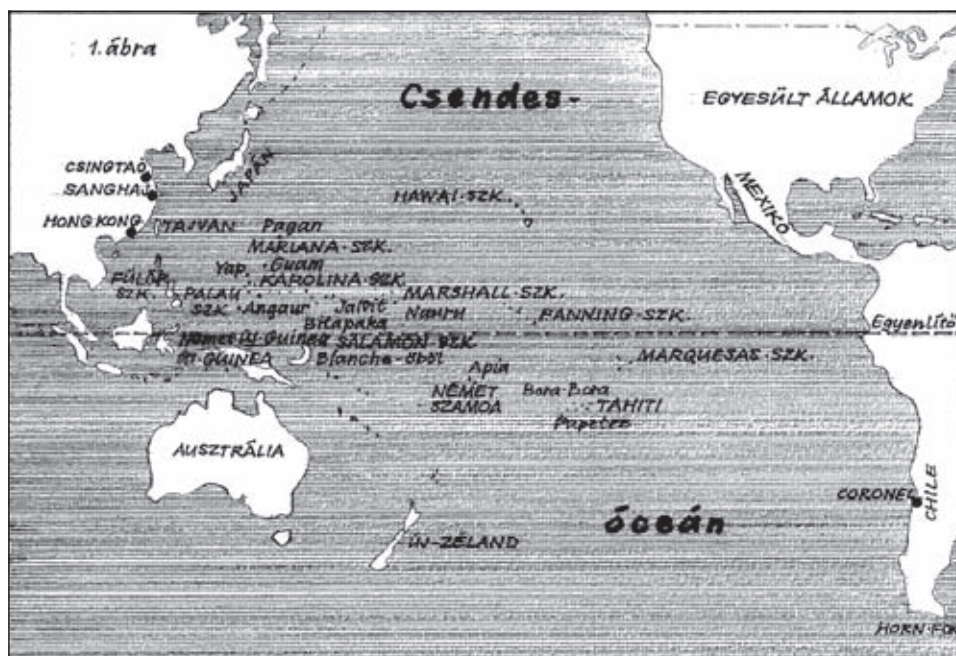
¹⁶ Balogh 2009. 117. o.

¹⁷ Duffy.

¹⁸ Saxon 2000. 4. o.

¹⁹ Az Admirális első lordja kritizálta Grey lassú taktikázását mondván: „Nem látok középutas megoldást aközött, hogy bent vannak [a háborúban a japánok], vagy kint tartjuk őket. Ha belépnek bajtársainkként köszöntendők.” Saxon 2000. 5. o.

²⁰ Halpern 1997. 70. o.

mielőbbi elfoglalásához is, megfosztva ezáltal a német hajókat szervizelési és szenelési lehetőségeiktől.

A brit politikát az érintett domíniumok, Ausztrália és Új-Zéland is jelentősen befolyásolta. A csendes-óceáni német gyarmatok tárgyában pedig komoly nézeteltérésre is sor került az anyaországgal. A XIX. század végéig a londoni kormányzat nem tulajdonított nagy jelentőséget Németország csendes-óceáni terjeszkedésének, ezért az appeasement politika jegyében támogatta a német törekvéseket, több esetben az ausztrálok és új-zélandiak tiltakozása ellenében is.²¹ Imperialista politikájának megfelelően az ausztrál és új-zélandi vezetés Új-Guinea és a környező szigetvilág gyarmatosítását tekintette fő céljának, idegen hatalmak beavatkozását pedig ellenséges lépésként értékelte. A németek mellett a franciák, az amerikaiak, de legfőképp Japán offenzív szándékaitól tartott,²² ezért az ausztrál–új-zélandi együttműködés a századfordulót követően a szomszédos területek meghódítására koncentrált. 1912–1914 között a brit–német viszony kiéleződésével párhuzamosan már London is kezdte elfogadni a német gyarmatok esetleges elfoglalására szőtt domíniumi terveket, és támogatta a katonai előkészületeket. 1914 augusztusában, mivel ellenséges támadástól nem kellett tartani, ugyanakkor a háború kitörése végre lehetőse-

²¹ Mackenzie 1941. 2–3. o.

²² A németek új-guineai megjelenésével párhuzamosan Franciaország agresszív lépéseitől is tartott az ausztrál és új-zélandi kormány, hozzáállásukon az 1904-es antant szerződés sem változtatott. A japán támadástól való félelem az 1905-ös csuszimai csatát követően vált meghatározóvá, de a „sárga veszély” kialakulásában a domíniumok rasszista politikája is szerepet játszott. Hiery 1995. 13–18. o.

get kínált az expanzióra, Ausztrália és Új-Zéland rögvest hozzálátott Német Új-Guinea elfoglalásához.²³

Japán egészen a XIX. század közepéig sikeresen elzárkózott a nyugati hatalmakkal történő bármiféle együttműködéstől, de Matthew Perry sorhajókapitány amerikai flottája 1853-ban rákényszerítette a szigetországot a kereskedelmi kapcsolatok létesítésére,²⁴ melynek következtében a külfölddel szembeni nyitás politikája átfogó társadalmi és gazdasági változásokat eredményezett. A Meidzsi restaurációt követően a császár vált újra a politikai hatalom legfőbb letéteményesévé, habár a tényleges hatalom a minisztertanács, a politikai pártok és a hadsereg vezérkarának a kezében összpontosult.²⁵ A gazdasági fejlődés hatására a fegyveres erőket angol és német mintára átszervezték, ezért a századfordulón Japán már ütőképes hadsereggel és haditengerészettel rendelkezett, melyek készen álltak a hódításra. Az ország vezetői a túlnépesedés és a gazdasági problémák megoldását, valamint a nagyhatalmak közé való emelkedést a gyarmatosítástól remélték, melynek az ázsiai szárazföld (Kína, Korea) képezte legfontosabb célterületét. 1874-ben az első tengerentúli expedíció során Japán megszerezte Tajvant, két évvel később pedig olyan szerződéses viszonyt kényszerített Koreára, amely gazdasági és politikai értelemben japán befolyás alá helyezte az államot. Kína nem volt hajlandó feladni koreai pozícióit, de az 1894–1895-ös kínai–japán háborúban viszont súlyos vereséget szenvedett, így lemondott a stratégiai jelentőségű Liaotung- félszigetről és lehetővé tette a japán gazdasági behatolást az országba. Mivel a nagyhatalmak megakadályozták Japánt a területi nyereségek érvényesítésében, ehelyett Oroszország szerezte meg Port Arthurt, az újabb északi fenyegetést a szigetország erővel igyekezett elhárítani. Az 1902-es brit–japán megállapodás révén a cárnak nyújtandó nagyhatalmi támogatástól nem kellett tartani, ezért 1904 februárjában Japán támadást indított és az 1904–1905-ös háború során köszönhetően a haditengerészeti sikereinek, vereséget mért Oroszországra, a portsmouthi szerződés értelmében pedig megkapta a Liaotung-félszigetet és Szahalin déli felét. 1910-ben annektálta a Koreai-félszigetet és készen állt a további expanzióra Kína rovására.²⁶

Habár a japán politikai és katonai vezetők többsége a hódítás szükségességét nem kérdőjelezte meg annak irányát tekintve jelentős nézeteltérés alakult ki közöttük. A hadsereg és a haditengerészet vezérkara a belpolitikai célok elérését eltérő külpolitikai stratégiával igyekezett biztosítani, rivalizálásuk pedig kizárta az egységes hadászati irányvonal kialakítását. A Meidzsi korszak kezdetén az állam alapvetően hatalma konszolidálására törekedett, ebben pedig jelentős szerepet szánt a hadseregnek, amely a nemzeti költségvetésből is jóval nagyobb arányban részesedett, mint a haditengerészet.²⁷ A XIX. század végéig a tendencia állandósult, miközben a tengernagyok egyre jelentősebb részesedést követeltek a nemzeti javakból. Az orosz–japán háború rávilágított a flotta jelentőségére, ez pedig a pénzügyi feltételek javulásán is érződött. A politikai pártokhoz fűződő kapcsolatok kiépítése pedig mindkét haderőnemet meghatározó befolyáshoz juttatta az egymást váltó ellen-
tételt célokat képviselő kormányok támogatása folytán. A hadsereg vezérkara Koreában

²³ Hiery 1995. 19–20. o.

²⁴ Totman 2006. 389–391. o.

²⁵ Totman 2006. 409–410. o.

²⁶ Reischauer 1995. 130–133. o.

²⁷ Schenking 1998. 311–312. o.

és Kínában kívánt terjeszkedni és a gazdasági előnyök megszerzése céljából a szárazföldi előretörést hirdette, ezzel szemben a haditengerészet már a kezdetektől a Nanshin (déli expanzió) elméletét részesítette előnyben, amely a csendes-óceáni szigetek elfoglalásával és egy erős flotta megteremtésével garantálta volna az ország biztonságát.²⁸ A haditengerészet fejlesztését pártoló kormányok bukását követően végül 1914-ben felálló új kabinet a külügyminiszter Kato Takaaki vezérletével a kínai érdekszféra kibővítését támogatta, majd a kiaoocsoui német gyarmat megszerzésével kívánt kedvező pozíciót kialakítani a Kínával tervezett tárgyalások során. A flotta vezérkara ennek ellenére a korábbi politikai és pénzügyi pozíciói visszaszerzésén dolgozott, és az első adandó alkalommal készen állt a csendes-óceáni német gyarmatok elfoglalására és a déli terjeszkedés megvalósítására.

A háború kitörése és Csingtaó ostroma

1914. július 28. és augusztus 5. intervallumban a központi hatalmak (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia), illetve az antant (Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország) között beállt a hadiállapot és megkezdődött a Nagy Háború.²⁹ Augusztus 7-én a brit kormány hivatalosan felkérte Japánt a német cirkálók elleni tengeri hadműveletekben való részvételre, amely egyúttal Japán hadba lépését is eldöntötte, noha az 1902-es szövetségi szerződés záradéka szerint a pusztán európai hatalmak között folyó háborúban Japán semleges maradna. Okuma Shigenobu kormánya azonban nem akarta elszalasztani Kiaoocsou megszerzésének esélyét, ezért augusztus 15-én ultimátumot küldött Németországnak. Két fő követelést támasztott Berlinnel szemben: „(1) Rendelje vissza a német hadihajókat és mindennemű fegyveres járművet a japán és kínai vizekről... (2) Szolgáltassa ki legkésőbb 1914 szeptember 15-ig minden feltétel és kárpótlás nélkül az egész kiaoocsoui bérelt területet...”³⁰ Az ultimátum elfogadására a japánok augusztus 23-ig adtak haladékot. Mivel Németország válasz nélkül hagyta a dokumentumot, ezen a napon Japán hadüzenete hivatalossá vált.

Az Osztrák-Magyar Monarchia Japánnal szembeni háborúba sodródása teljes egészében a KAISERIN ELISABETH cirkáló sorsához köthető. Mivel a Monarchia nem rendelkezett számottevő távol-keleti érdekeltségekkel, Japán a békés kapcsolatok fenntartására törekedett. A hadihajó július 21-én érkezett Csingtaóba a haditengerészeti főparancsnokság utasítására, befejezve a kínai vizeken folytatott járőrözést. Az európai hadüzeneteket követően a hajó kapitánya Makowiz Richard a háború esetére szóló titkos parancsok közül csupán egyet talált alkalmazhatónak: „Működjön a Hármasszövetség érdekében”³¹ Makowiz Csingtaó német főkormányzójának Alfred Meyer-Waldeck kapitánynak a vezetése alá helyezte magát és a hajó a német tengerészeti egységekkel együtt őrszolgálatot teljesített. A japán ultimátumot követően a Monarchia diplomáciája a cirkáló semleges kikö-

²⁸ Az 1907-es stratégiai célok összehangolására hivatott konferencia rögzítette az eltérő haderőnemi célkitűzéseket és az északi, valamint a déli előretörést is egyaránt reális lehetőségnek tekintette. *Schenking* 1998. 314–316. o.

²⁹ A világháború előzményeiről és az egyes államok hadba lépésének konkrét időpontjáról részletesen: *Keegan* 2010. 13–147. o.

³⁰ *Neugebauer* 2009. 29. o. Kato külügyminiszter elképzelésének megfelelően a csendes-óceáni német gyarmatok átadásának követelése nem szerepelt az ultimátumban.

³¹ *Csonkaréti* 2001. 38. o.

többe történő állomásoztatását javasolta és a kérést a japán kormány is elfogadta. Makowiz Meyer-Waldeckel való egyeztetését követően kizárta a német Kelet-Ázsiai Hajórajhoz csatlakozás lehetőségét és úgy döntött, hogy utasítás hiányában semleges kikötőbe sem távozik inkább Csingtaóban marad. Augusztus 23-án parancsot kapott a hajó leszerelésére és a személyi állomány Tiencsinbe küldésére. II. Vilmos császár viszont egy hivatalos ceremónián kijelentette, hogy „a KAISERIN ELISABETH német szövetségésével válllvetve fog harcolni.”³²

Kezdetben, a német külügyminisztérium is a Monarchia semlegességét támogatta, de végül a katonai vezetés álláspontja győzött, ennek következtében Ferenc József is módosította véleményét, és augusztus 26-án Makowizot már arra kötelezte, hogy vegyen részt a német bázis védelmében. Ezzel egyidejűleg a Monarchia megszakította a diplomáciai kapcsolatot Japánnal és hazahívta nagykövetét, mire Kato külügyminiszter kijelentette, hogy ha a KAISERIN ELISABETH Csingtaóban marad, harcoló félnek fogják tekinteni. Mivel a kínai kormány semlegességére kényszerben vigyázott, a Tiencsinbe küldött személyi állomány vissza hozatala komoly problémát jelentett, de kalandos körülmények között, álcázva végül nagy részük visszajutott az erődbe, melynek következtében a császári és királyi haditengerészet 324 fővel állt készen a német gyarmat védelmére.³³

Meyer-Waldeck kapitány eredetileg a német Kelet-Ázsiai Hajóraj hadműveleteinek a támogatását tartotta elsődleges feladatának, de miután a német cirkálók távoztak a kikötőből, augusztus közepén a KAISERIN ELISABETH-en kívül csupán a Jaguár ágyúnaaszád és az S 90 torpedónaszád állt rendelkezésére, így az antant gyülekező flottájával szemben sokat aligha tehetett. A főkormányzó leginkább egy európai német győzelemben reménykedett, ezért minél tovább igyekezett kitartani a túlerővel szemben, hiszen győzelemre nem volt esélye. Vilmos császár utasítása értelmében az erődöt a végsőkig tartani kellett, felmentésről vagy további erősítésekről pedig már nem volt szó, így a védőket csupán a legfőbb hadúr személyes üzenete vigasztalhatta: „Az Úr legyen veletek ebben a nehéz küzdelemben. Gondolok rátok, Vilmos”³⁴

A japán kormány legfőbb háborús célja a „Kelet Gibraltárjának” is nevezett erőd gyors elfoglalása volt, ugyanis ahogy arról brit szövetségésüket is tájékoztatták, a későbbiekben azt vissza szándékoztak adni Kínának, persze megfelelő ellenszolgáltatás fejében. Együttal a japánok azt is világossá tették a britek számára, hogy a hadművelethez nem kérnek segítséget, azt egyedül szeretnék végrehajtani. Churchilllel ellentétben viszont Grey külügyminiszter továbbra is bizalmatlan volt a japánokkal szemben, ezért a blokádban részt vevő brit haditengerészet mellett a szárazföldi műveletekhez is küldött egy kisebb létszámú brit különítményt.³⁵

Az első harcselekményre augusztus 22-én került sor, amikor az S 90 torpedónaszád a kikötőtől távolabb járőrözött, majd három brit rombolóval került szembe. A németek két találatot is elértek a KENNETH rombolón és sikerült elmenekülniük Csingtaó felé, az üldöző britek feltűnésekor pedig már a partvédelem is tüzet nyitott, mire az ellenség

³² Mivel a németek még júliusban feltétel nélküli támogatást ígértek a Monarchiának Szerbiával szemben, most elképzelhetetlennek tartották, hogy Bécs ne viszonozza a segítséget. Balogh 2009. 198. o.

³³ Balogh 2009. 199. o.

³⁴ Neugebauer 2009. 54. o.

³⁵ Saxon 2000. 6. o.

megszakította az ütközetet és visszavonult.³⁶ Augusztus 26-án a japán-brit flotta megérkezett Csingtaóhoz, másnap pedig blokádnál vette a bázist. A Kato Sadakichi altengernagy vezette Második Hajóraj főleg régi, az oroszoktól zsákmányolt hadihajókból állt, az öt csatahajó mellett páncélos és könnyű cirkálókat, valamint rombolókat foglalt magában. A britek Hong Kongból a TRIUMPH csatahajót és az USK rombolót vezényelték a helyszínre, melyek japán főparancsnokság alá kerültek.³⁷ Az ősz általában kellemes száraz időjárással köszöntött a Shantung-félszigetre, de 1914-ben a csapadék mennyisége minden korábbit felülmúlt, a tájfunok pedig mind a haditengerészeti, mind a szárazföldi hadmozdulatokat jelentősen hátráltatták. Augusztus 30-án a vihar partra sodorta a SHIROTAYE japán rombolót, melyet végül a Jaguár ágyúaszád semmisített meg, miután legénysége elmenekült.

Egyes német tisztek a Vejhajvej elleni támadást tanácsolták a főkormányzónak, de Meyer-Waldeck fontosabbnak tartotta emberei megkímélését a szükségtelen veszteségektől, ugyanis a rossz utak miatt nagyobb alakulat célba érésére nem volt esély, kisebb erőkkel viszont nem ért volna el eredményt, ráadásul egy Csingtaó közelében végrehajtott japán partraszállás könnyen elvághatta volna a németeket a bázistól. A védelem megszerzése során Meyer-Waldeck rendelkezésére állt a helyőrséget alkotó 3. tengerészgyalogos zászlóalj 1300 emberrel, hozzájuk csatlakozott Tiencsinből és Pekingből a Kelet-Ázsia Haditengerészeti Különítmény, végül a tartalékosok és az önkéntesek beérkezésével, valamint a hajókról partra szállított tengerészek bevetésével együtt kb. 4000 fő 90 löveggel és 120 géppuskával.³⁸ A tenger felől a bázis védelmét aknák és 4 üteg, a szárazföld felől pedig a domborzati viszonyokat kihasználva 4 sáncerőd alkotta, melyek a tábori tüzérség és géppuskák számára szolgáltak védett állásokkal és megközelítésüket kiterjedt akadályrendszer nehezítette (támogatásukat 2 hegyiüteg biztosította). A védők létszámához alkalmazkodva az erőd határán húzódó utolsó védvonalat kívánta mindenáron megtartani a hadvezetés, a gyarmat többi részét feladta az ellenségnek.

A KAISERIN ELISABETH cirkáló is aktívan kivette részét a védelemből. Miután lövegei egy részét leszerelték és beépítették a parti ütegekbe, csupán a légvédelemre is alkalmasak maradtak a fedélzetén, a személyi állomány soraiból 122 embert szárazföldi szolgálatra helyeztek át, ezáltal a lég- és partvédelem lett a császári és királyi haditengerészek elsődleges feladata.³⁹

Az orosz–japán háború keserű emlékeit szem előtt tartva a japán hadsereg vezérkara mindent megtett, hogy minimális veszteségek árán, a rendelkezésre álló összes technikai vívmány igénybevételével teljes mértékben kihasználja a logisztika és tűzerő kínálta lehetőségeket, és egyfajta modell hadjáratban bizonyítsa a hadsereg erényeit.⁴⁰ Főparancsnoknak Kamio Mitsuomi altábornagyot nevezték ki, aki óvatos parancsnok hírében állt, nem annyira tehetsége, inkább alapossága révén emelkedett ki kortársai közül. A szükséges forrásokat biztosították a számára, de a vereséget nem kockáztathatta. Ennek megfelelően a tábornok kezdetben ugyan gondolt arra, hogy Csingtaó közelében tegye partra csapatait,

³⁶ Balogh 2009. 208–209. o.

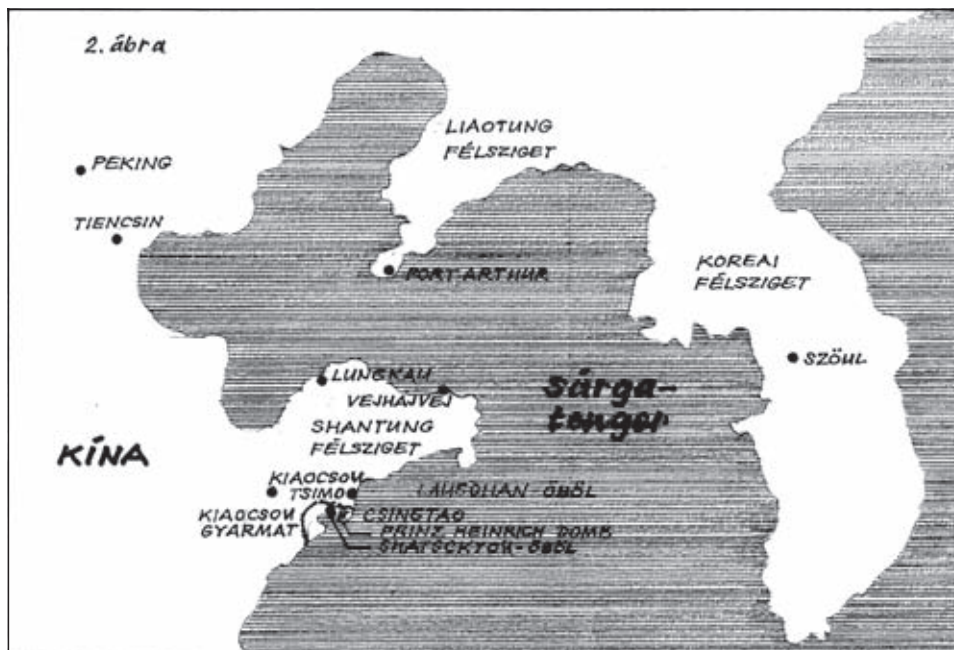
³⁷ A brit haditengerészet feltételezte, hogy a német Kelet-Ázsiai Hajóraj már elhagyta a bázist, ezért jelentős ellenséges erőkkel nem számolt.

³⁸ Veperdi.

³⁹ Balogh 2009. 204. o. A japánok maximálisan 8 repülőgéppel támadhattak.

⁴⁰ Denis.

de német ellentámadástól félve inkább a biztonságosnak számító megoldást választotta, vagyis egy a Shantung-félsziget északi részén történő partraszállást követően a csapatok gyalogmenetben felzárkóznak az ostromgyűrűhöz, a nehéztüzérség partra szállítását pedig csak megfelelő hídfőállások kialakítása után fogja engedélyezni.

Szeptember 2-án Lungkaunál a japán 18. hadosztály első alegységei megkezdtek a partraszállást.⁴¹ A magasabbegység 23 000 katonát és 142 löveget foglalt magában, melyhez a későbbiek során csatlakozott a 29. gyalogdandár. Ellenséggel nem találkozott, de a rendkívüli esőzések következtében fellépő áradások nemcsak a hadmozdulatokat tették lehetetlenné, hanem a csapatokat is életveszélybe sodorta, hiszen a kínai lakosság körében már nagyon sokan életüket veszítették. Szeptember 5-én egy japán repülőgép azonosított a kikötőben található hadihajókat, melynek következtében Kato tengernagy hajórajának egy részét elengedte a blokádból, hiszen bizonyossá vált hogy a német cirkálók már régen elhagyták Csingtaót.⁴² Másnap egy japán vízi repülőgép bombázta a KAISERIN ELISABETH-et és a JAGUÁR-t, az epizód pedig a történelem első légi-tengeri ütközeteként vált ismerté.⁴³ Szeptember 7-én az időjárás javulása következtében a japánok megkezdtek az előrenyomulást, bár rendes utánpótlásra aligha számíhattak. Hat nappal később Tsimónál harcérintkezésre került sor az előretolt német állásokkal, mire a védők

⁴¹ Neugebauer 2009. 66. o.

⁴² A japán vízi repülőgép a WAKAMIYA anyahajóról szállt fel (fedélzetén 5 repülővel) melynek gépei elsőként intéztek sikeres légitámadást földi és tengeri célpontok ellen egyaránt. Az első éjszakai bombázás szintén hozzájuk köthető. Nem mellékes, hogy a németeknek is volt egy tábori repülőgéjük, melyet Günther Plüchow hadnagy vezetett és elsősorban a felderítésben és tűzvezetésben vették hasznát. (Eredetileg a nyáron két gép érkezett Csingtaóba, de a másik balesetet szenvedett és nem volt bevethető állapotban.)

⁴³ Saxon 2000. 6. o.

annak ellenére is visszavonultak, hogy Meyer-Waldeck erősítések révén igyekezett minél tovább megtartani e pozíciókat. Kiaocsou elfoglalása után tekintettel a rendkívüli időjárási viszonyokra Kamio tábornok leállította a partraszállásokat. Az egyik gyalog dandárát partot érését követően, a hajókra való visszaszállásra utasította, hiszen a sártengerré vált utakon túl sokáig tartott volna előrevonása. Csingtaó mellett a Lau Schan öbölben kívánta partra tenni csapatait, ugyanis Tsimó birtoklása egyúttal a német ellentámadási törekvéseket is megghiúsította. A Tsimóhoz felzárkózott alakulatok támadásával egyidejűleg szeptember 19-én 30 km-re Csingtaótól a Lau Schan-öbölben partra szálltak a japánok, a haditengerészet tüzéségének a támogatásával. Miután a csapatok kapcsolatot létesítettek a Tsimóban várakozó egységekkel, a kiaocsoui pályaudvar elfoglalását követően 28-án bezárult az ostromgyűrű a német bázis körül.

Meyer-Waldeck parancsára a németek Tsimó mellett kisebb ellentámadással próbálkoztak, amely ugyan meglepte az előretolt japán állásokat, de ennél többet nem ért el, az ellenséget képtelenek voltak feltartóztatni. Szeptember végén Tiencsinből megérkeztek az első brit csapatok is, ők Nathaniel Walter Barnadish dandártábornok parancsnoksága alatt összesen 1500 fővel vettek részt a hadjáratban.⁴⁴

Az ellenség általános előrenyomulását a német hadvezetés a KAISERIN ELISABETH, a JAGUÁR és az S 90 hadihajók part menti célok elleni bombázásával próbálta lassítani, mire Kamio tábornok kérte Kato tengernagyot, hogy törekedjen a védők figyelmének elterelésére, amíg csapataival támadást indít, de kérésének nem sok fogamatja volt, bizonyítva a haditengerészet és a hadsereg későbbiekben is meglévő, nem kielégítő együttműködését.

Meyer-Waldeck megkísérelte kihasználni a terep viszonyokból származó előnyeit, és védelmi állásokat építtetett ki a Prinz Heinrich dombon, amelyet minden oldalról meredek sziklafal fogott közre és a környék legmagasabb pontjaként kitűnő megfigyelőállásnak számított. Kamio is érzekelte a problémát, ezért tájfun idején éjjel, műszakikkal megerősítve felküldött egy századot a csúcs elfoglalására, amely végül ugyan komoly veszteségeket szenvedett, de bekerítette a németeket és megadásra kényszerítette kis csoportjukat. A japánok ezzel megnyerték az „ostrom döntő összecsapását”, a németek pedig a második védelmi vonal kiürítésére kényszerültek.⁴⁵

Kamio a Shatsckyou-öbölben újabb hídfőállás kialakítására adott parancsot, mivel ez az ostromtüzéség számára is biztosította volna az ideális állásokat, de Meyer-Waldeck kísérletet tett az ellenség előkészületeinek akadályozására, és nehéztüzéségével a japánok hátsó vonalait vette célba. Október 2-án a jobbszárnyon 3 századdal éjszakai támadást indított, amely súlyos veszteségek árán kudarcba fulladt,⁴⁶ de a téves felderítési jelentések alapján a német vezetés győzelemként értékelte az eredményt. A német állásokkal szemben a japánok a 18. hadosztály parancsnokának utasítására, az időt nem kímélve számos ostromárkot, lövészárkot, kisebb megerősített körletet létesítettek, bizonyítva, hogy semmit sem akartak kockáztatni. A brit kontingens katonái nehezebb körülmények között harcoltak, mint szövetségeseik, ugyanis a németek ellencsapásai elsősorban őket keresték, ami veszteségeik miatt a morálra is negatívan hatott. Kamio pedig nem volt hajlandó fel-

⁴⁴ A Dél-Walesi Határvasász zászlóalj mellett a 36. szikh ezred 500 katonájából állt fel a különítmény.

⁴⁵ *Veperdi.*

⁴⁶ *Neugebauer* 2009. 106–108. o.

fedni lövegei pozícióját a briteknek nyújtandó tüzérségi támogatás kedvéért. A hadjárat során a brit és a japán hadsereg viszonyát már a kezdetektől komoly súrlódások jellemezték, hiszen a japán katonák gyakran összetévesztették szövetségeseiket a németekkel, és tüzet nyitottak rájuk.⁴⁷

Az antant haditengerészete fokozta a bázisra nehezedő nyomást, és október 14-én Kato flottája a korábbiánál is erősebb bombázást hajtott végre, de a védelem még kitartott. Az újabb tájfun lassította a japánok előkészületeit, melynek hatására, kihasználva a hadműveleti szünetet, Meyer-Waldeck éjszakai bevetésre küldte az S 90 torpedónaszádot, ami egyetlen torpedóval elsüllyesztette a japán TAKASHIHO könnyű cirkálót, majd sikerrel elmenekült, végül legénységét a kínaiak internálták.⁴⁸ Október 15-én a szövetséges erők jóváhagyásával a polgári lakosság távozhatott az erődből, a japán ostromtüzérség pedig készen állt a védelem megtörésére, de Kamio támadását csak alapos és körültekintő előkészületek után tervezte megindítani. A hónap végén Kato is összevonta flottáját a partvédelem semlegesítésére, ennek megfelelően a hajók tüzérsége rövid idő alatt megsemmisítette a partvédő ütegeket. Október 31-én a japán hadsereg több mint 100 löveggel lőtte az erődöt, melynek során a császári és királyi haditengerészet is elszenvedte első veszteségeit.⁴⁹ A szárazföldi ütegek megsemmisítése után a japán gyalogság újabb lövészárkok ásásával zárkózott közelebb a német vonalakhoz, és felkészült az utolsó rohamra. Látva, hogy az ellenállás már nem folytatható sokáig, a német főkormányzó ekkor parancsba adta a KAISERIN ELISABETH és a JAGUÁR elsüllyesztését. A szükséges teendők elvégzését követően Makowiz kapitány néhány emberével kihajózott az öböl legmélyebb pontjára, majd elsüllyesztette a hajót, amely november 3-án hajnali 2 óra 55 perckor elmerült.⁵⁰ Eközben a japánok már a második párhuzamos ostromárkot készítették elő a védelemmel szemben, 4-én pedig elfoglalva a szivattyúházat, sikerült elvágniuk a helyőrséget ivóvíz-készletétől. November 5-én a flotta az utolsó tengerparti üteget, míg az ostromtüzérség a dróttakadályokat és a még épen maradt védelmi létesítményeket pusztította el, a gyalogság pedig kiásta a végső ostromárkot. A főkormányzó parancsára másnap Günther Plüchow hadnagy repülőgéppel Kínába távozott, továbbítva Berlinbe a hadvezetés utolsó jelentéseit.⁵¹ Kamio készen állt a végső támadásra, melyben ragaszkodott a britek aktív részvételéhez is, és alakulatait a német védelem leggyengébb pontjai ellen vezényelte, melynek következtében Meyer-Waldeck a tartalékok bevetése ellenére kénytelen volt egymás után feladni állásait, így az áttörés megvalósult. A császári és királyi haditengerészet sem hátrált meg a japánok előtt, de a fegyverletétel elkerülhetetlenné vált. November 7-én reggel 6 óra 30-kor Meyer-Waldeck kapitány vezérkarával megadta magát, és a japán-brit erők birtokba vehették Csingtaót.

A hadműveletek során a német és az osztrák–magyar csapatok 493 főt veszítettek (199 halott) és 3600 hadifoglyot. A KAISERIN ELISABETH cirkáló személyi állományából 10-en meghaltak, 10-en megsebesültek, a többiek hadifogságba estek, közülük 58-an

⁴⁷ Ezzel szemben a két haditengerészet kiváló munkakapcsolatot épített ki egymással.

⁴⁸ A japán hajó legénységéből 3 kivételével mindenki odaveszett (267 fő). *Neugebauer* 2009. 116. o.

⁴⁹ A XV. üteget ért gránát becsapódását követően 5 ember meghalt, 3 megsebesült. A magyarok közül Ács József életét vesztette, míg Domokos Béla megsebesült.

⁵⁰ *Balogh* 2009. 307. o.

⁵¹ *Plüchow* 92–96. o.

magyarok.⁵² A japán veszteségeket a németek messze eltúlozták, valójában a hadsereg 1900 főt (415 halott) veszített, a haditengerészet kb. 300-at. A brit hadsereg kötelékéből 74-en kerültek veszteséglistára (közülük 13 halott).⁵³

Csingtaó elfoglalásával a japán kormány és a hadsereg elérte legfőbb háborús célkitűzését, megszerezte Németország kínai gyarmatát, és stratégiai pozíciókhoz jutott a Shantung-félszigeten. A későbbiek során Kiaocsou egyeztetések tárgyát képezte a Kínával szemben felmerülő japán követelések érvényesítése során, és végül 1922 decemberében visszakerült Kínához, habár a kulcsfontosságú Shantung vasútvonal továbbra is japán kézen maradt, garantálva a szigetország hadseregének kínai befolyását.

A német Kelet-Ázsiai Hajóraj hadműveletei

1914 nyarán a gróf Maximilian von Spee altengernagy parancsnoksága alatt álló német Kelet-Ázsiai Hajóraj messze szétszórta helyezkedett el a csendes-óceáni vizeken. A SCHARNHORST és a GNEISENAU páncélos cirkálók még júniusban elhagyták Csingtaót és kihajóztak a csendes-óceáni német gyarmatok felé, miközben a LEIPZIG könnyű cirkáló ágyúaszád diplomáciában vett részt Mexikó partjainál, a NÜRNBERG pedig éppen a felváltására indult, így a nagyobb hadihajók közül augusztus elején csupán az EMDEN könnyű cirkáló maradt Csingtaóban.⁵⁴ Spee páncélos cirkálóival a Karolina-szigeteken értesült a hadüzenetekről, majd miután a Csingtaóba való visszatérést túl veszélyesnek tartotta, a Mariana-szigetekre indult, ahová az EMDEN-t és a NÜRNBERG-et is rendelte, hogy koncentrálja flottáját. A Karl von Müller fregattkapitány vezette EMDEN július 28-án távozott Csingtaóból, de hamarosan az elfogott orosz RJAZANY postahajóval tért vissza, amelyet a bázisra való megérkezését követően a régi CORMORAN ágyúaszád fegyverzetével láttak el és átnevezték CORMORAN-ra. Augusztus 6-án az EMDEN a PRINZ EITHEL FRIEDRICH segédcirkálóval és a MARKOMANNIA ellátóhajóval együtt kihajózott a Mariana-szigetek felé, de négy nappal később a CORMORAN is elhagyta a bázist, utolsóként távozva az antant blokádjá előtt.⁵⁵

Martyn Jerram altengernagynak a brit kínai állomás parancsnokának a rendelkezésére álltak a TRIUMPH csatahajón kívül a MINOTAUR és a HAMPSHIRE páncélos cirkálók, a NEWCASTLE és a YARMOUTH könnyű cirkálók, valamint 8 romboló, néhány tengeralattjáró és ágyúaszád, melyek leszámítva a csatahajót, megközelítően hasonló erőt képviseltek, mint Spee egysége. A hadüzeneteket követően a francia DUPLEIX páncélos cirkáló és néhány romboló szintén megérkezett Hong Kongba. Tartalékosok és a folyami ágyúaszádok legénységének az igénybe vételével a TRIUMPH csatahajó személyi állományát is sikerült azonnal feltölteni, így rövidesen elhagyhatta a bázist, de számos felfegyverzett kereskedelmi cirkálót is szolgálatba helyeztek a britek. Jerram eredeti utasításainak értelmében fő feladatuk Spee hajórajának Csingtaóba való visszatérése megakadályozása volt, így pedig akár az EMDEN távozását is megelőzhette volna (Vejhajvejnél

⁵² A hadifoglyok többsége 1920-ban tért haza Európába.

⁵³ Balogh 2009. 229. o.

⁵⁴ Halpern 1997. 71. o.

⁵⁵ Van der Vat 1983. 34–39. o.

és a Jangce torkolatánál lévő hajóival erre lehetősége lett volna).⁵⁶ Az Admirális azonban utasította a Hong Kongba való visszavonulásra, amit a tengernagy végzetes tévedésnek minősített. Churchill ragaszkodott a német flottával szembeni minél nagyobb erőfölény kialakításához Délkelet-Ázsiában, így a módosított parancs elküldéséért elsősorban őt terheli a felelősség.⁵⁷

A berlini haditengerészeti főparancsnokság azon túl, hogy a NÜRNBERG-et Spee rendelkezésére bocsátotta, konkrét utasítást nem küldött a tengernagy számára a hajóraj alkalmazásáról. Az érvényben lévő hadművelleti terv szerint egy britekkel vívott háború esetén a német erőknek a kereskedelmi hajók elleni rajtaütésekre kellett koncentrálniuk Kelet-Ázsiában, ideális körülmények esetén akár India vagy Ausztrália partjai mentén. Az ellenséges hadihajókkal való összecsapást lehetőség szerint kerülni kellett. A feltételezések szerint a kereskedelmi útvonalak védelme érdekében a britek jelentős erők átcsoportosítására kényszerülnének az Atlanti térségből, ez pedig kedvezően hatna a német fő flotta hadművelleti lehetőségeire. Speenek az eredményes hadviseléshez viszont szüksége lett volna nagyszámú ellátó hajóra, javító, de legfőképpen szelőlő állomásokra, Csingtaó blokádja következtében azonban mindezeket nélkülöznie kellett, és valódi csendes-óceáni bázis nélkül nem sok reménye maradt a sikerre.⁵⁸ Miután a német flottilla megérkezett Paganhoz (8 ellátó hajójának befutása létfontosságú volt az admirális számára), Spee augusztus 13-ára konferenciát hívott össze, hogy tervéről tájékoztassa parancsnokait. A tengernagy, számolva japán hadba lépésével, az indiai-óceánon történő portyázást túl kockázatosnak minősítette, ezért úgy döntött, hogy Amerika nyugati partjai felé veszi az irányt, ahol kedvezőbbek a szelelési lehetőségek, majd a Horn-fokot megkerülve megpróbál hazajutni Németországba. Müller kapitány kisebb erők bevetését javasolta az indiai-óceánon folyó kereskedelem megbénításához, a küldetést pedig az EMDEN-nel kívánta véghezvinni. Spee támogatta a felvetést, majd a következő parancsot küldte a cirkálónak: „Ön ezáltal megkapja a MARKOMANNIÁ-t, és kikülönítésre kerül azzal a feladattal, hogy belépjen az Indiai-óceánra, és cirkáló hadviselést folytasson legjobb tudása szerint...”⁵⁹ Augusztus 14-én a német tengernagy hadihajóival elindult kelet felé, miközben az EMDEN kihajózott déli irányban az indiai-óceánra tartva.

Spee augusztus 26-án értesült a japán hadba lépésről, és a továbbiakban kizárva a Csingtaóba való visszatérés lehetőségét, a Csendes-óceánon is komoly nehézségekkel számolt. A NÜRNBERG könnyű cirkálót először a Hawai-szigetekre küldte, hogy a német kémhálózat útján Dél-Amerikában kiséreljen meg utánpótlást szerezni, majd a Fanning-szigetekenél futó mélytengeri kommunikációs kábelek elvágására utasította a hajót, amely a küldetését sikerrel végrehajtva, szeptember 7-én csatlakozott Spee páncélos cirkálóihoz a Karácsony-szigeteken. Mivel az új-zélandiak időközben elfoglalták Apiát, a tengernagy a kikötőben horgonyzó brit hajókra számítva, felfedte jelenlétét az ellenség előtt, és a SCHARNHORST, valamint a GNEISENAU páncélos cirkálókkal a bázis ellen indult,

⁵⁶ Jerram később megpróbálta elvágni az EMDEN feltételezett útvonalát, de nem járt sikerrel, viszont a Yap szigetén lévő német rádióállomást megsemmisítették a britek, megfosztva Spee tengernagyot a Berlinnel való kommunikációtól.

⁵⁷ Roskill 1977. 38–39. o.

⁵⁸ Churchill későbbi találó megjegyzése szerint a német hajóraj „vágott virág volt a vázában; jó nézni mégis halálra van ítélve.” Van der Vat 1983. 34. o.

⁵⁹ Taylor.

de végül megfelelő célpontot nem látva, tartózkodott a helyőrség elleni támadástól, nehogy a német lakosságot veszélyeztesse.⁶⁰ Tartva az új-zélandi és ausztrál konvojokat biztosító hadihajók felbukkanásától, a németek továbbhaladtak Bora Bora felé, ahol angoloknak kiadva magukat, sikerült megfelelő utánpótlást vásárolniuk, majd a jelentős széntartalékok megszerzésének reményében Tahiti felé vették az irányt. Papetee a csendes-óceáni francia gyarmatok központjának számított, de rádióállomással és nagyobb bázissal nem rendelkezett, csupán a kikötőben horgonyzó öreg ZÉLÉE ágyúaszád képviselt elméletben mérhető harcértéket, habár tüzérsége egy részét beépítették a partvédelembe. Szeptember 22-én a SCHARNHORST és a GNEISENAU feltűnésekor a ZÉLÉE figyelmeztető lövéseket adott le a németek felé, ezt követően a franciák hozzáálltak a hajó elsüllyesztéséhez és a széntartalékok elégetéséhez. Miután a jóval erősebb német hajók tüzérsége végleg a tenger fenekére küldte a ZÉLÉE-t, Spee követelte a kapitulációt, de végül a kikötőbe telepített aknamezőtől tartva és a szénkészletek megsemmisülése miatt, a partraszállást nem kockáztatta, és dolga végezetlenül távozott a helyszínről.⁶¹

Az Admirális a csapatszállító konvojok biztosítására rendelt ausztrál hajórajt küldte Spee semlegesítésére Sir George Patey ellentengernagy parancsnoksága alatt, amely az AUSTRALIA, MONTCALM és MELBOURNE csatacirkálókat jelentette, könnyű cirkálók és rombolók kíséretében, de végül nem sikerült ráakadnia a németek nyomára. Augusztus 13. után, a japán haditengerészet szintén nagy erőket mozgósított a német Kelet-Ázsiai Hajóraj elfogására. A Jamaja Tanin altengernagy vezette Első Déli-Tengeri Hajóraj (KURUMA, TSUKUBA csatacirkálók, az ASAMA páncélos cirkáló és egy flotilla romboló) a Karolina- és a Marshall-szigetek körül folytatta a keresést, míg Tsuchijama Matsuo ellentengernagy második déli-tengeri hajóaja (SATSUMA csatahajó, JAHAGI és HIRADO könnyű cirkálók) Japán és Ausztrália között kutatott az ellenség után.⁶²

Spee hadihajói azonban végleg elhagyták a távol-keleti és csendes-óceáni hadszínteret, ugyanis a francia Marqueses-szigeteken történt készletfeltöltést követően, október közepén továbbhaladtak a chilei partok felé, ahol a LEIPZIG és a DRESDEN könnyű cirkálók is csatlakoztak hozzájuk. November elsején a coroneli csatában a németek szembetalálták magukat Christopher Cradock ellentengernagy hajórajával (GOOD HOPE, MONMOUTH és GLASGOW könnyű cirkálók),⁶³ és fegyverzetbeli fölényüket kihasználva, elsüllyesztették az öreg MONMOUTH és GOOD HOPE cirkálókat. A brit haditengerészet 100 év óta első vereségét szenvedte el, melynek során Cradock is életét veszítette. Az Admirális ezek után jelentős erősítést küldött a dél-amerikai vizekre, ezért Spee hajórajának már nem maradt esélye az Atlanti-óceánra való áttörésre. December 8-án a falkland-szigeteki ütközetben a Sir Doveton Sturdee altengernagy parancsnoksága alatt harcoló brit hajóraj (INVINCIBLE, INFLEXIBLE csatacirkálók, CARNARVON és CORNWALL páncélos cirkálók, illetve a GLASGOW és KENT könnyű cirkálók) csatára kényszerítette ellenfelét, és nagyobb tüzerejének köszönhetően elsüllyesztette a SCHARNHORST és a GNEISENAU páncélos cirkálókat, (melyekkel Spee megpróbálta fedezni a többiek távozását), valamint a LEIPZIG és NÜRNBERG könnyű cirkálókat, csupán a DRESDEN

⁶⁰ Raeder 130–133. o.

⁶¹ Raeder 135–137. o.

⁶² Halpern 1997. 89–90. o.

⁶³ A brit tengernagy feltételezve alacsony sebességét, a vén CANOPUS csatahajót nem kívánta együtt alkalmazni a cirkálókkal.

tudott elmenekülni a helyszínről. Spee tengernagy hajójával együtt merült hullámsírba, a német Kelet-Ázsiai Hajóraj pedig végleg megsemmisült.⁶⁴

Az EMDEN az indiai-óceán felé tartva, a Holland-Kelet-Indiák partja mellett haladt, de mivel a hollandok semlegességüket akár erővel is készek voltak védelmezni, sok támogatásra nem számíthatott. Müller kapitány nagy hangsúlyt fektetett az ismert tengeri útvonalak elkerülésére és az álcázásra, ezért a hajó három kéménye mellé még egy negyedik álkéményt is építtetett, hogy ellenfeleik szemében a német cirkáló egy brit hadihajónak tűnjön. Szeptember 6-án az EMDEN megérkezett az Indiai-óceánra, és három nappal később már az első zsákmányát is megszerezte a görög PONTOPOROS szénszállító hajó formájában, amelyet a továbbiakban ellátó hajóként a kíséretéhez csatolt.⁶⁵ A britek feltételezték, hogy az EMDEN Spee hajórajával együtt a Csendes-óceánon portyázik, ezért a németeknek sikerült meglepniük ellenségeiket, akik nem számoltak a kereskedelmi hajókat fenyegető veszéllyel. Szeptember 10. és 14. között az EMDEN elsüllyesztett hat hajót, miközben kettőt ellátó hajó formájában a szolgálatába állított. Eljárása során Müller kapitány mindvégig törekedett a törvények betartására, így az elfogott hajók megsemmisítése során a személyzet biztonságára különös gondot fordított, és igyekezett minél hamarabb (egy másik hajóval) elbocsátani őket, miközben gondoskodott arról, hogy hollétét elfedje ellenfelei elől. Szeptember 22-én a Bengáli-öbölben tűnt fel a német cirkáló, és Madrasnál bombázni kezdte a brit olajipari létesítményeket, jelentős anyagi, de főleg presztízsbeli veszteséget okozva a briteknek.⁶⁶

Az Admirális utasította Jerram tengernagyot, hogy a MINOTAUR és HAMPSHIRE páncélos, illetve a YARMOUTH könnyű cirkálókkal kutassa fel és semmisítse meg az EMDEN-t. Hamarosan a japán IBUKI csatacirkáló is csatlakozott hozzájuk, de több orosz és francia hadihajó is részt vett a kutatásban.⁶⁷ A hadihajó helyett viszont október közepén mindössze a MARKOMANNIÁ-t tudta elsüllyeszteni a YARMOUTH brit cirkáló. (3. ábra.)

Szeptember 25–27. között újabb hat hajót küldött a tenger fenekére az EMDEN, majd Diego Garcíanál vetett horgonyt, ahol a helyiek nem értesülve a háború kitöréséről, ellátták a szükséges utánpótlással a németeket. Visszatérve a ceyloni partokhoz, október 16–19. között újabb öt kereskedelmi hajó került fel az EMDEN áldozatainak a listájára, ezt követően Müller kapitány viszont a Maláj-félszigeten Penang ellen tervezett rajtaütést, számolva a kikötőben állomásozó könnyű célpontot kínáló kereskedelmi és hadihajókkal. Október 28-án a penangi kikötőben horgonyzó orosz ZEMCSUG védett cirkáló a harc-készültség minimális jeleit sem mutatta,⁶⁸ ezért az EMDEN könnyen elsüllyeszthette, de a tengerről visszatérő MOSQUET francia romboló sem jelentett ellenfelet, így Müller eredményeit már hadihajók is gyarapították. A Szunda-szorosban tapasztalt gyér hajó-

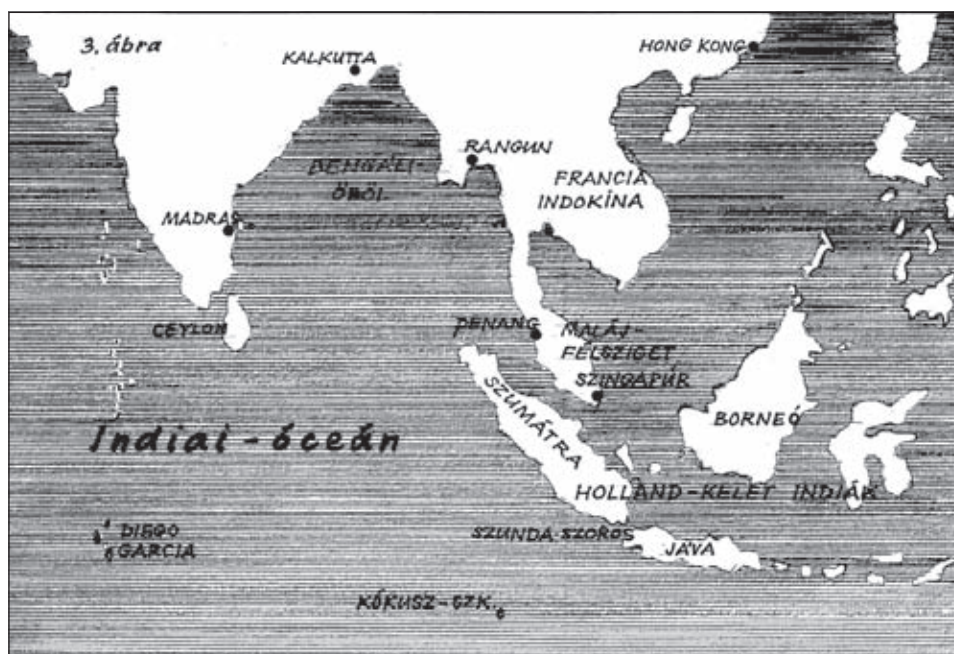
⁶⁴ A csata részletes leírása: *Hough* 2003.

⁶⁵ *Van der Vat* 1983. 41–50. o.

⁶⁶ *Van der Vat* 1983. 53–64. o.

⁶⁷ Churchillt különösen bosszantotta az EMDEN tevékenysége, ezért Sir John Fisherhez az első tengeri lordhoz intézett üzenetében kritizálta az antant erők tevékenységét, mondván: „Az EMDEN menekülése a Bengáli-öbölből nagyon nem kielégítő, és nem értem hogy a négy cirkáló, a HAMPSHIRE, YARMOUTH, DUPLEIX és CHIKUMA műveleteinek összehangolása miféle elven alapult...” *Van der Vat* 1983. 67. o.

⁶⁸ Az orosz hajó kapitányát hanyagság vádjával később hadbíróság elé állították, és börtönbüntetésre ítélték, de végül kegyelemben részesült, és rangjától megfosztva a frontra vezényelték. *Van der Vat* 1983. 90. o.

forgalom miatt a német kapitány úgy döntött, hogy a Kókusz-szigeteken történő szervizelést követően a brit rádióállomás megsemmisítésével jóval nagyobb esélye lesz sikerei folytatására. November 9-én azonban a német partraszálló osztag már nem gátolhatta meg a brit segélykérések továbbítását, ezért a közelben konvojbiztosító feladatokat ellátó ausztrál SYDNEY könnyű cirkáló érkezése végül megpecsételte a hajó sorsát. John Glossop kapitány hajója sebesség, fegyverzet, páncélzat tekintetében egyaránt felülmúlta az EMDEN-t, így a tüzérségi párbajt követően a német cirkáló zátonyra futott, majd elsüllyedt, Müller és a legénység nagy része pedig hadifogságba esett.⁶⁹ Az első világháború legjelentősebb kereskedelmi hajók elleni rajtaütés-sorozatában az EMDEN három hónap alatt tizenhét hajót fogott el összesen kb 71 000 t vízkiszorítással.⁷⁰ Két hadihajót is megsemmisített, miközben a sokszoros túlerőben lévő brit haditengerészet és szövetségesei képtelenek voltak megállítani.⁷¹

A Távol-Keleten és a Csendes-óceánon tevékenykedő német hadihajók közül A PRINZ EITHEL FRIEDRICH összesen tizenegy kereskedelmi hajót süllyesztett el, mielőtt 1915 márciusában internálta az Egyesült Államok, a másik segédcirkáló, a CORMORAN pedig utánpótlásától és szénlő állomásoktól megfosztva, egyetlen elfogást sem volt képes

⁶⁹ Van der Vat 1983. 102–116. o. A partraszálló különítmény Helmuth von Mücke sorhajóhadnagy vezetésével az AYESHA szkúnerrel elmenekült a Holland-Kelet-Indiákra, ahonnan egy német hajóval eljutottak Jemenig, majd vasúton, 1915 nyarán megérkeztek Konstantinápolyba.

⁷⁰ Halpern 1997. 76. o.

⁷¹ A veszteségek minimalizálása érdekében az Admirális konvojok szervezését tartotta szükségesnek, ez viszont nagymértékben lassította az áruforgalmat, és súlyos fennakadásokat eredményezett a háborús szállításokban.

végrehajtani, és végül 1917 nyarán semmisítette meg a legénysége Guamnál, elkerülendő az amerikai internálást. 1914 végére a távol-keleti német haditengerészet végzetét követően az antant kivívta a tengerek feletti ellenőrzést, és azt a háború végéig megőrizte, egyes német hadihajók alkalmoszerű feltűnése ellenére is.

A csendes-óceáni német gyarmatok elfoglalása

A háború kitörését követően Német Új-Guinea és Szamoa gyarmatai rendkívül nehéz helyzetbe kerültek. Mindenféle utánpótlás, segítség, de legfőképpen a Berlinből érkező határozott utasítások hiányában, ellenséges támadás esetén nem volt esélyük a védekezésre. Német Szamoán fel sem merült a fegyveres ellenállás gondolata, ezzel szemben Új-Guineán Eduard Haber főkormányzónak sikerült kb. 300 német és helyi lakosból katonai erőt verbuválni, melyekkel megpróbálta késleltetni a terület elfoglalását.⁷²

Nagy-Britannia számára a német Kelet-Ázsiai Hajóraj kommunikációs hálózatát alkotó rádióállomások megsemmisítése volt a legfőbb cél, amelyre Apiával kapcsolatban már augusztus elején felhívta az új-zélandi vezetés figyelmét. Augusztus 29-én egy új-zélandi expedíciós erő ellenállás nélkül foglalta el Szamoát, elsőként a német gyarmatok közül, megvalósítva a régóta tervezett területi expanziót.⁷³ Augusztus 8-án az Asquith kabinet az ausztrál vezetést is határozott lépések megtételére ösztönözte a német gyarmatokkal szemben. Az ausztrálok William Holmes ezredes parancsnoksága alatt egy 2000 fős expedíciós haderőt küldtek Új-Guineára, amely szeptember 11-én szállt partra a Blanche-öbölben. Spee tengernagy hajórajának feltűnésétől tartva, szinte az egész ausztrál flottát a művelet biztosítására vezényelték, de a német haditengerészet kerülte a szövetséges hadihajókkal való ütközetet. A gyengén kiképzett és rosszul felszerelt ausztrál katonákat meglepte a németek és melanézek szívós ellenállása, akik elavult fegyverzetük és tapasztalatlanságuk ellenére kiválóan védekeztek. A bitapakai rádióállomásért folyó harc során több ausztrál katona is életét veszítette, az ismeretlen terep és a kedvezőtlen klíma pedig tovább csökkentette az expedíciós alakulat ütőképességét. Szeptember 17-én az új-guineai német csapatok megadták magukat, cserébe az ausztrálok nagyvonalú engedményeket tettek a német lakosság számára. A kormányzat kapitulációja Német Új-Guinea teljes területére vonatkozott (beleértve a mikronéziai szigetvilágot), a továbbiakban csupán Hermann Detzner kapitány és néhány társa folytatta az ellenállást, visszahúzódva a dzsungelba, ők viszont a világháború végéig kitartottak.⁷⁴

A német gyarmatok elfoglalása gazdasági előnyökkel is járt, ezért bizonyos gazdasági érdekcsoportok Angliában és Ausztráliában egyaránt támogatták a vállalkozást. Nauru és Angaur gazdag foszfátlelőhelynek számított, így London utasítására minél hamarabb biztosítani kellett a szigetek feletti ellenőrzést, de a német haditengerészet jelentette fenyegetés és a japánok beavatkozása folytán az ausztrál erők végül csak Naurut tudták birtokba venni az év végén. Spee hadihajóinak feltűnése Apiánál magával vonta a japán haditengerészet fokozott jelenlétét a régióban, amely Nagy-Britannia hallgatóságos beleegyezésével

⁷² Hiery 1995. 2. o.

⁷³ Smith 1924. 14. és 57. o.

⁷⁴ Hiery 1995. 23–26. o.

szeptember 29. és október 21. között elfoglalta Német-Mikronéziát.⁷⁵ Ellenállástól nem kellett tartani, a német kormányzat minden esetben azonnal és feltétel nélkül kapitulált. A japán kormány kezdetben ellenezte a haditengerészet terveit, és megtiltotta a szigetek elfoglalását, de a flotta vezérkara azzal érvelt, hogy lehetetlen a német hajóraj elfogása a német bázisok megszerzése nélkül, továbbá a gazdasági előnyökről sem kívánt lemondani. Yamaja tengernagy Első Déli-Tengeri Hajórajára rögtön hozzáfogott az általa fontosnak tartott szigetek megszállásához, de felülről érkező jóváhagyás hiányában azokat kénytelen volt kiüríteni és a későbbiekben újra elfoglalni, miután október elején a vezérkar szentesítette politikáját szemben a kormány álláspontjával.⁷⁶ Az ausztrálokat és az új-zélandiakat ugyan nyugtalanította a japánok terjeszkedése, de a brit kormány 1914 végére lemondott az egyenlítőnél északra fekvő német gyarmatok megszerzéséről, az 1917 elején a japánokkal kötött titkos egyezmény értelmében pedig elismerte az egyenlítő a befolyási övezetek határának.⁷⁷ Az egykori csendes-óceáni német gyarmatok megszerzését követően az antant hatalmak igényeit a világháborút lezáró békeszerződések is megerősítették, és jóváhagyták az 1914-ben kialakult status quot.

A távol-keleti és csendes-óceáni hadműveletek jelentős eltérést mutatnak az első világháború többi hadszínterének eseményeitől, hiszen alig 4 hónap alatt az antant hadászati győzelmét eredményezték, így a térségben 1914 végére a fegyveres konfliktus véget ért. Stratégiai értelemben Németország korai veresége, gyarmatainak elfoglalása és a tengerek feletti ellenőrzés kivívása jelentős pozíciókhoz juttatta Nagy-Britanniát, de legfőképpen Japánt, amely területi nyereségei révén meghatározó befolyást szerzett a régióban. Habár Japán és a nyugati hatalmak együttműködése mindkét félnek kölcsönös hasznára vált, és a Nagy Háború végéig kitartott, a körvonalazódó új befolyási övezetek felszínre hozták a mélyen lappangó ellentéteket, melyek a későbbiekben a viszony megromlását eredményezték. Valójában, akárcsak Európában, az 1914-es év a Távol-Keleten is messze ható változásokat generált, és komoly befolyással bírt a terület XX. századi történelmére.

⁷⁵ Először a legtávolabb eső Jaluit atollt foglalták el a japánok az ausztrál befolyás ellensúlyozása végett. Hiery 1995. 27. o.

⁷⁶ Schenking 1998. 321–323. o.

⁷⁷ Hiery 1995. 30. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Balogh* 2009. *Balogh Tamás*: A „piros-fehér-piros” a Sárga-tengeren, A Kaiserin Elisabeth cirkáló története. Szekszárd, 2009.
- Csonkaréti* 2001. *Csonkaréti Károly*: Az Osztrák–Magyar Monarchia Haditengerészete. Budapest, 2001.
- Denis* *Denis, Colin*: Tsingtao Campaign. <http://www.gwpda.org/naval/tsingtao.htm> (A letöltés utolsó időpontja: 2013. 12. 10.)
- Gottschall* 2003. *Gottschall, Terrell D*: By Order of the Kaiser: Otto von Diederichs and the Rise of the German. Navy 1865–1902. Annapolis, 2003.
- Halpern* 1997. *Halpern, Paul G*: A Naval History of World War I. Annapolis, Maryland, 1997.
- Hiery* 1995. *Hiery, Hermann Josef*: The Neglected War: The German South Pacific and the influence of World War I. Honolulu, 1995.
- Hough* 2003. *Hough, Richard*: Falkland 1914: The Pursuit of Admiral von Spee. Cornwall, 2003.
- Duffy* *Duffy, Michael*: Primary Documents – Anglo-Japanese Alliance, 30 January 1902 <http://www.firstworldwar.com/source/anglojapanesealliance1902.htm> (Az utolsó letöltés időpontja: 2014. 01. 12.)
- Keegan* 2010. *Keegan, John*: Az első világháború. Budapest, 2010.
- Mackenzie* 1941. *Mackenzie, Seaforth Simpson*: The Australians at Rabaul. The Capture and Administration of the German Possessions in the Southern Pacific. In: *Official History of Australia in the War of 1914–1918*. 10th ed. Sydney, 1941.
- Neugebauer* 2009. *Neugebauer, Manfred*: Die Schlacht um Kiautschou: Japan erklärt in der Jahre 1914 den Krieg. Wolfenbüttel, 2009.
- Plüchow* *Plüchow, Günther*: A csingtaui repülő kalandjai 1917.
- Raeder* *Raeder, Erich*: Der Kreuzkrieg in den ausländischen Gewässern. In: *Der Krieg zur See 1914–1918, 1922–1923*.
- Reischauer* 1995. *Reischauer, Edwin O*: Japán története. Budapest, 1995..
- Roskill* 1977. *Roskill, Stephen*: Churchill & The Admirals. London, 1977.
- Saxon* 2000. *Saxon, Timothy D*: Anglo-Japanese Naval Cooperation 1914–1918. Liberty University, Department of History, 2000. http://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=hist_fac_pubs (Az utolsó letöltés időpontja: 2013. 12. 20.)
- Schenking* 1998. *Schenking, Charles J*: Bureaucratic Politics, Military Budgets and Japan's Southern Advance: The Imperial Navy's Seizure of German Micronesia in the First World War. *War in History*, Vol. 5 No. 3 1998.
- Smith* 1924. *Smith, Stephen John*: The Samoa (N.Z.) Expeditionary Force 1914–1915. Ferguson & Osborn Limited, 1924.

- Taylor* *Taylor, John M:* Karl Friedrich Max von Muller: Captain of the Emden During World War I. <http://www.historynet.com/karl-friedrich-max-von-muller-captain-of-the-emden-during-world-war-i.htm> (Az utolsó letöltés időpontja: 2013. 12. 10.)
- Totman* 2006. *Totman, Conrad:* Japán története. Budapest, 2006.
- Van der Vat* 1983. Van der Vat, Dan: The Last Corsair: The Story of the Emden. London, 1983.
- Veperdi* *Veperdi András:* A Kaiserin Elisabeth cirkáló Csingtao védelmében 1914. <http://www.mateinfo.hu/irasok/navy-csingtao.htm> (Az utolsó letöltés időpontja: 2013. 11. 21.)
- Washausen* 1968. *Washausen, Helmut:* Hamburg und die Kolonialpolitik des Deutschen Reiches. Hamburg, 1968.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ EMLÉKEZETE OLASZORSZÁGBAN

The Memory of World War I in Italy

Just as Italian history-writing typically turns inwards and deals almost exclusively with the events of the Italian front, the Hungarian knowledge of the Italian-related details of World War I is likewise insufficient in many cases. World War I explorations, having gained more attention with the centenary of the war, can only be interpreted in an international context. This statement is all the more true in the case of the events of the Italian Front as these were half-part shaped by the operations of the Austro-Hungarian Empire's troops, therefore it is important to study the same story from the Italian viewpoint, too. In order to facilitate this work, after naming some of the problematic topics the author gives an overview of the most important Italian historical literature of World War I, and describes the memory of the war in Italy.

Balázs Juhász, PhD candidate at the Modern and Contemporary World History Doctoral School of Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Budapest; works at MoD Military History Institute and Museum and teaches in Studio Italia Language School.

Keywords: World War I, Italy, historiography, memory of World War I

Az első világháború kitörésének századik évfordulója kapcsán, konferenciák és kiállítások eredményeképpen különféle monográfiák születése várható, melyek a jövő történészeinek a dolgát könnyítik meg. Ezen évfordulók, azon kívül, hogy termékenyítően hathatnak a szakma fejlődésére, egymás jobb megismerését is lehetővé teszik, és még inkább elősegíthetik a különféle – már meglevő, vagy csak kialakulóban lévő – nemzetközi kapcsolatok megerősödését.

A Magyar Királyság területéről származó katonák, mind az önálló Honvédség, mind a Monarchia közös hadseregének keretein belül, harcoltak az orosz, a román, a szerb, a török, a nyugati és az olasz fronton. Volt, aki több frontot is megjárta – sokan kerültek hadifogságba, mely esetenként az ideológiai szemléletüket is befolyásolta. Így érthető, hogy az évtizedek során mindegyik hadszíntér eseményeinek értékelése változott. A szomszédokkal, vagyis lényegében az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival való békés, barátságos kapcsolatok kialakulása és az immár több évtizedre visszanyúló sikeres együttműködés nem jutott el minden esetben addig a pontig, hogy közös történelemszemlélet alakuljon ki. A sokszor homlokegyenest ellenkező vélemények, értelmezések mögött a saját, belső ellenmondások, a szelektív emlékezet is rejlik. Ezért is különösen érdekes egy olyan ország történelemszemléletét megvizsgálni, amelyről a magyar szakma információi se mindig teljesek, és amelyet figyelmesen tanulmányozva felfedezhetjük, hogy az események saját értelmezése is hatalmas ívet járt be a fegyverek elhallgatásától napjainkig.

Jelen írás célja azon keretek bemutatása, melyek meghatározták az első világháború eseményeinek olasz értelmezését.

Annak ellenére, hogy az első világháborúban részt vevő, szövetségi rendszereket alkotó országok szinte automatikusan léptek be a háborúba, nem volt szükségszerű, hogy

ezt mindegyik ország valóban meg is tegye. Olaszország, mely földrajzi, és történelmi okokból is a két szövetségi rendszer határán helyezkedett el, kivételt képezett. A késlekedés oka az egységes nemzetállam kései kialakulásában, valamint abban keresendő, hogy Olaszország 1882-ben lépett be a Hármasszövetségnek nevezett, német–osztrák–magyar katonai védelmi paktumba. E döntés előzményeinek bemutatása nem feladata ezen közleményeknek, viszont a lépés következményei igen, mivel ezek határozták meg Olaszország külpolitikáját 1914 nyarán. A szerződés 1891-es megújításakor elfogadták azt a cikkelyt, melyre 7. paragrafusként hivatkoztak: s amely a status quo fenntartása érdekében területi kompenzációkat helyezett kilátásba Olaszország számára, amennyiben a Monarchia területi növekedést érne el a Balkánon.¹

Az olasz közvélemény csak az 1908-as annexiós krízis idején döbbsen rá, hogy a kompenzációk nem automatikusak, és csak bizonyos területi növekedés esetén lépnének érvénybe. A felismerés érezhető mértékben növelte a Monarchia-ellenes hangulatot. Az olasz kormány és politikai vezetés, amely tisztában volt ezzel a titkos kitételrel, azért is háborodott fel, mert az annexió bejelentése előtt a Monarchia nem egyeztetett az olasz kormánnyal, miközben a fenti 7. paragrafus ezt is előírta. Az olasz Külügyminisztérium erősen túlbecsülte saját potenciálját, és feltűnően próbálkozott elérni olyan célokat, melyek megvalósítására nem volt képes.²

1914 nyarára tehát teljesen elhidegült egymástól Olaszország és a Monarchia, az időközben Négyesszövetséggé bővült katonai paktum pedig formalitássá vált. Olaszország csakis a közvélemény által annyira óhajtott területi kompenzációkért lett volna hajlandó belépni a háborúba, amelynek kirobbantásával nem értett egyet. Amikor a Monarchia erre nem mondott, Olaszország 1914. augusztus 3-án bejelentette a semlegességet. Ezt követően, az 1915. április 26-ai londoni paktummal egyezsége jutott az Antanttal, és ennek logikus következményeként 1915. május 23-án hadat üzent a Monarchiának.³ Ez a hadüzenet jelentette az első olyan problémát, melyet fel kellett dolgozni az olasz történetírásnak. Főleg az alábbi három kritika volt gyakori:

– Olaszország elárulta szövetségeseit, amikor a Központi hatalmak helyett az Antant oldalán lépett be a háborúba. Ennek első megfogalmazása Ferenc József 1915. május 24-ei kiáltványában olvasható, melyet később Hitler is eredményesen hangoztatott. Mussolini kifejezetten érzékenyen reagált erre a vádra, mely különösen megfigyelhető azon erőfeszítéseiben, hogy az Acélpaktum aláírását ne május 23-ára vagy 24-ére időzítsék.⁴ Az árulás vádjára, válasz gyanánt, a Monarchiának a hadüzenet megküldése előtti egyeztetésre vonatkozó kötelezettségének figyelmen kívül hagyását adják magyarázatként, amely máig is minden tankönyvben és majdhogynem minden első világháborúval foglalkozó történelmi műben szerepel.⁵

A hadba lépést a tüntető tömegek kényszerítették ki. Ez a nézet az első világháború után az intervenciós megmozdulásokat saját előképükként feltüntető nacionalista és fasiszta

¹ *Giulio Caprin*: I Trattati segreti della Triplice Alleanza. Bologna, Zanichelli, 1922. 47–48. o.

² *Angyal Dávid*: A boszniai válság története. Bécs, 1932., illetve *Pietro Pastorelli*: Il principio di nazionalità nella politica estera italiana. In: *Pastorelli* 1997. 199–225. o.

³ A londoni egyezményrel kapcsolatos tárgyalásokra lásd: *Pietro Pastorelli*: Fiume e il Patto di Londra. In: *Pastorelli* 1997. 43–53. o.

⁴ *Pastorelli* 1997. 134–154. o.

⁵ *Ennio di Nolfo*: Dagli imperi militari agli imperi tecnologici. Roma-Bari, Laterza, 2009. 31. o., vagy az alábbi kronológiát: AA.VV.: Storia d'Italia. Cronologia 1815–1990. Novara, Edizione Club, 1991. 330. o.

irányzat miatt, a második világháború után pedig a kommunista és katolikus történész körökben a háborúba lépés népszerűségének és az alulról történő kiindulás igazolása érdekében bukkant fel. A személet egyik megnyilvánulása a dicsőséges májusi napok emlegetése. Ezzel a már megkötött londoni paktum alapján eldöntött, de még be nem jelentett, és a parlamentben még meg nem szavazott hadba lépés kikényszerítése érdekében szervezett 1915. májusi tüntetésekre utalnak. A kifejezés számos Mussolini beszédben olvasható, és a két világháború közötti időszak egyik jellegzetes formulája maradt.⁶

A londoni egyezményben előzetesen nem rögzítették, milyen gyarmati kompenzáció jár Olaszországnak, illetve az egyezmény alapján Fiume/Rijeka városát nem Olaszországnak szánták. Mivel 1915-ben fel se merült a Monarchia teljes felbomlása és helyette az Adriai-tenger mentén egy egységes délszláv állam létrejötte, így az olasz Külügyminisztérium direkt az esetleg születendő önálló horvát állam kikötőjeként hagyta ki Fiumét az igényelt területek listájából, miközben a dalmát tengerpartra igenis igényt tartott.⁷ A gyarmati kompenzáció témájának hangoztatása különösen a „kisemmizett győztes” szerepében tetszelgő nacionalista és fasiszta történelemszemlélet részéről volt jellemző, amely a második világháború utáni politikai helyzet miatt lehetett népszerű.

Olaszország csak 1916. augusztus 27-én üzent hadat a Német Császárságnak. Ez egyrészt megterhelte az Antanttal való viszonyt, de azt is szemlélteti, hogy Olaszországnak kizárólag a Monarchiával szemben voltak követelései. Ez a hozzáállás máig érzékelhető az első világháború olaszországi értelmezésében.

Az olasz tisztek az „olasz–osztrák” [sic!] háborúban történő részvételért kaptak emlékérmet;⁸ mivel az első világháború során szinte kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai ellen küzdöttek. Az olasz historiográfia ezért a Risorgimento, vagyis az olasz nemzetegyesítés befejezéseként, a IV. függetlenségi háborúként emlegette. A szemlélet főleg a fasiszmus bukásáig volt népszerű, de manapság is jelen van, akár hivatalos helyeken is, hiszen a római Vittorianóban⁹ működő Museo Centrale del Risorgimento máig 1918-cal zárja a korszakot.

Olasz szerző tollából nagyon ritkán származik olyan első világháborús monográfia, mely a többi fronton zajló eseményeket is tárgyalná. Ha véletlenül születik ilyen, az adott mű körülbelül 95 százaléka az olasz fronttal foglalkozik, és a maradékban említi meg a többi európai és török hadszínteret. Nem meglepő, hogy az afrikai harccselekményekről alig született olasz írás.

⁶ „Fasci di combattimento” 1919. március 23-ai milánói alapításakor elhangzott beszéd. In: Opera Omnia di Benito Mussolini. XII. köt. Firenze, La Fenice, 1953. 321–324. o. Szerk. *Duilio Susmel — Edoardo Susmel*. Azon hamis mítoszra, miszerint az olasz hadba lépés Mussolini és az általa szerkesztett „Il Popolo d'Italia” című napilap műve: *Renzo de Felice*: Mussolini il rivoluzionario 1883–1920. Torino, Einaudi, 1965. 288–315. o.

⁷ *Pastorelli* 1997. 43–53. o.

⁸ Medaglia commemorativa alla guerra italo-austriaca 1915–16–17–18. Lásd: *Annuario militare del Regno d'Italia. Anno 1924. Ufficiali del Regio esercito in servizio attivo permanente ed in posizione ausiliaria speciale e impiegati civili dell'amministrazione militare*. Roma, Stabilimento Poligrafico per l'amministrazione dello Stato, 1924. Az emlékérmét csak az 1920. július 29-ei 1241. sz. királyi rendelettel hozták létre, ugyanis Albánia pacifikálása keretében az olasz csapatok csak ekkor fejezték be a harci cselekményeket. Az emlékérem teljes neve: „Medaglia Commemorativa della Guerra Italo-austriaca 1915–1918 per il compimento dell'unità d'Italia”. [Az Olaszország egyesítéséért folytatott 1915–1918-as Olasz–osztrák háború emlékérmé]. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 222. sz. 1920. szeptember 18.

⁹ A műemlék a Vittoriano, vagy a „Haza oltára” néven ismert. Az ismeretlen katona sírján kívül itt őrzik a már nem aktív egységek zászlóit, itt található a Risorgimento Központi Múzeuma, illetve az épület egy szárnyát civil képzőművészeti kiállító teremként hasznosítják.

Az 1917. október 24-én kezdődött offenzíva következtében összeomlott az olasz front, és csak a Piave vonalánál sikerült megállítani a Monarchia és a Német Császárság csapatainak az előrenyomulását. A caporettoi/kobaridi/karfreiti áttörés, vagy más néven a XII. isonzói csata az az esemény, mely leginkább problémát jelent az olasz történetírásnak. Az összeomlást követően majdhogynem a teljes tábornoki kar veszélyben érezhette a pozícióit, viszont, amíg a vizsgálóbizottság ülésezett, egyik-másik szereplő pozíciója megváltozott. A legfőbb felelősök közül egyedül Pietro Badogliónak sikerült elkerülnie az azonnali leváltást, és eredményes munkával, valós érdemeket szerezve, haladnia a ranglétrán. A vizsgálóbizottság pedig nem marasztalhatta el a „tündöklő fényes csillagot”, aki az új főparancsnok jobb kezeként hozzájárult a végső győzelemhez. A caporettoi vizsgálóbizottság véleményét úgy kellett kialakítani, hogy Cadornát ne vádolják túlságosan, Badogliót pedig próbálják felmenteni. Ebből következett, hogy Luigi Capello, a 2. hadsereg parancsnokának szerepét sötétebben állították be, mint amilyen valójában volt. A jelentés közlését követően Capello tovább harcolt igazáért, ennek eredményeként sikerült elérnie, hogy egy szenatori vizsgálóbizottságot állítsanak fel ügyében, mivel azonban a szabadkőműveséget választotta a fasiszta párttagsággal szemben, a második jelentést, amely Capello számára kedvező lett volna, felsőbb utasításra nem lehetett publikálni. A tábornok a Matteotti ügy kapcsán is szembefordult a fasizmussal, az 1926-os Zaniboniféle merénylet ürügyén éppen szabadkőműves kapcsolatai miatt tartóztatták le Capellót, ami végleg megpecsételte a sorsát. Ezt követően tehetett bármit is, évtizedekig a hivatalos történetírás számára ő maradt Caporetto legfőbb felelőse.¹⁰

A két világháború közötti hivatalos szemlélet, melynek csúsztatásait a megkímélt tábornokok, és legfőképpen Badoglio, minden erejükkel védték, olyan mértékben gátolta a kérdés tisztázását, hogy a Badoglio személye körül kialakult polémia hatása napjainkban is érezhető.¹¹ A Caporetto-kérdés tehát különösen érzékeny részét képezi az olasz történetírásnak. A második világháborúig szinte mindenki a vizsgálóbizottság zárójelentésével vitatkozott, vagy azt védte. A második világháború után egyfajta konszenzus keretében a katonai intézetekre hagyták a katonai témák feldolgozását, ahol szintén csak bátortalanul fogtak hozzá az adatok feldolgozásához. Hozzávetőleg két évtized kellett ahhoz, hogy újra színvonalas és objektivitásra törekvő műveken keresztül kezdjék új szemszögből vizsgálni a történeteket. Ennek eredményeként mára a szakma a kérdések többségében egyetért.

Caporettoért a fő hibás a főparancsnok, vagyis Luigi Cadorna, aki nem dolgozott ki védelmi tervet, nem győződött meg arról, hogy a parancsnokok végrehajtják-e a védelmi állás felvételére vonatkozó parancsát, amely a téli időszaknak is jobban megfelelt volna. Utána Luigi Capello következik, mert a Cadornával való szembenállását kihangsúlyozva, nem teljesítette a parancsait, ráadásul a betegsége miatt nem tudta teljes mértékben ellátni a parancsnoki teendőket. Végül ott van Pietro Badoglio, aki szintén nem intézkedett arról, hogy

¹⁰ Capello emlékiratát Renzo De Felice bevezető tanulmányával 1967-ben adták ki. *Luigi Capello: Caporetto, perché? La 2ª armata e gli avvenimenti dell'ottobre 1917.* Torino, Einaudi, 1967.

¹¹ Badoglio negatív megítéléséhez a fasiszta rendszerben, és a második világháborúban betöltött szerepe is hozzájárult. Az egyik mértéktartó életrajza: *Piero Pieri – Giorgio Rochat: Pietro Badoglio.* Torino, Einaudi, 1974. A caporettoi vizsgálóbizottság jelentéséből, annak nyilvánosságra hozatalakor, 13 oldalt nem publikáltak, mivel azok különösen terhelőek lettek volna Badoglióra nézve. Ezeket utólag publikálta a könyv függelékében: *Paolo Matucci: Badoglio. Capo di Stato Maggiore generale (1925–1940).* Firenze, Paganini, 2008.

a csapatok felvegyék a védelmi felállást, fölöslegesen megnyugtató közleményeket adott ki, miközben a támadást követően azonnal elvágta a csapataitól, és lényegében eltűnt.

A teljes parancsnoki kar hibájából az egész parancsnoki lánc összeomlott. Hiába adott ki Cadorna értelmes parancsokat arról, hogy a tüzérség miként állítsa meg ellentűzzel az ellenség támadását, ha annak alkalmazására a több éves offenzív háborúhoz szokott tisztikar felkészületlen volt.

A Vittorio Veneto-i, vagyis a harmadik piavei csata idejére ez már teljesen megváltozott, amikor Badoglio, az új főparancsnok, Armando Diaz jobbkezeként, fiatal dinamikus tábornokként, képes volt szakítani az állandó előrenyomulás eszméjével.¹²

A politikailag és ideológiailag érzékeny témák mellett nem szabad megfeledkezni a két világháború közötti időszakban kiadott számos történelmi munkáról, amelyek ma is hasznosak, és sok esetben máig megkerülhetetlen alapl műnek számítanak. A munka koordinálását általában a katonai történelmi hivatalok végezték, hiszen az első világháborút követően Magyarországon és Olaszországban is létrejött a hadsereg kulturális örökségét kezelő intézmény, vagyis a budapesti Hadimúzeum és Hadilevéltár,¹³ illetve a haderőnemenként szerveződő Ufficio Storicó, vagyis „történelmi hivatalok” hálózata. Ezek alapvető feladatai közé tartozott az első világháborús részvétel történetének feldolgozása.

A magyar hadilevéltár egy teljesen eredeti sorozatban tervezte feldolgozni az első világháborús szerepvállalást, miközben az olasz szárazföldi történelmi hivatal több kisebb-nagyobb projektet is megvalósított. Ezek egyike azt a cél szolgálta, hogy a volt ellenséges országok szemszögéből ismertessék meg a világháború eseményeit az olaszországi közönséggel, így lefordították a külföldön megjelent összeállításokat. A fordítási munkát nem a történelmi intézmény végezte, ők a tevékenység koordinálásával foglalkoztak. A valódi munka a külföldre akkreditált olasz katonai attasék patronálásával zajlott, és a kötetek a katonai attasék valós vagy névleges fordításaként jelentek meg.¹⁴ Ennek az elgondolásnak a részeként keletkezett *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* sorozat első kötetének olasz fordítása, melyet a budapesti olasz katonai attasé, Enrico Mattioli alezredes jegyzett.¹⁵ A kötet akár egy hosszabb együttműködés kezdetét is jelenthette volna, hiszen az olasz fordítást megelőző évben jelent meg az ötödik, számát tekintve hatodik magyar nyelvű kötet.¹⁶ A Mattioli által lefordított, bevezetőként megírt kötet eredeti, magyar nyelvű előszava elismerte, hogy a felhasznált források jelentős részét a Bécsben őrzött levéltári anyag adta. 1935-ben pedig megjelent a bécsi hadilevéltár által összeállított anyag olasz fordítása is.¹⁷ A Mattioli-féle olasz fordítás, az előszó szerint a projekt utolsó, záró köteteként szerepelt.¹⁸

¹² Mario Isnenghi – Giorgio Rochat: *La Grande Guerra 1914–1918*. Bologna, Il Mulino, 2008.

¹³ Szijj Jolán – Jankó Annamária – Csárdi József: *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár, a Hadtörténelmi Térképtár, a Központi Irattár története és gyűjteményei*. Budapest, 1997. 10–14. o.

¹⁴ *Ministero della Guerra. Comando del Corpo di Stato Maggiore – Ufficio Storico: La guerra mondiale 1914–1918. I–II k.* Roma, 1927. I–II. k. (A Német Állami Levéltár összeállítása.)

¹⁵ Enrico Mattioli: *La guerra mondiale 1914–1918 con particolare riguardo all’Ungheria e all’azione delle truppe ungheresi*. Roma, 1935.

¹⁶ A kötetek kiadásának sorrendje: I. – 1928., II. – 1930., V. – 1932., III. – 1933., VI. – 1934., VII. – 1937., IV. – 1939., VIII. – 1939., IX. – 1940., X. – 1942.

¹⁷ *L’ultima guerra dell’Austria-Ungheria 1914–1918. Relazione ufficiale compilata dall’Archivio di Guerra di Vienna. I–II. k.* Roma, Ministero della Guerra – Comando del Corpo di Stato Maggiore. 1935–XIII.

¹⁸ További információk a két világháború közötti magyar–olasz katonai kulturális kapcsolatokról: Juhász Balázs: *Gondolatok egy tudatos (?) kultúrpolitika nyomában: a két világháború közötti olasz–magyar katonai*

Ezen kuriózum mellett, az alábbi kötetek máig alapműnek számítanak:

A Hadügyminisztérium Statisztikai Hivatalának munkája, de az első világháborús olasz erőfeszítések máig legjobb összefoglalója: *La forza dell'esercito. Statistica dello sforzo militare italiano nella guerra mondiale*. Szerk. Fulvio Zugaro. Roma, Ufficio statistico del Ministero della Guerra, 1927.

Az olasz hadsereg hadosztály szintig lebontott szerkezetét mutatja be a *Le grandi unità nella guerra italo-austriaca 1915–1918*. I–II. k. Roma, Ufficio Storico, 1926.

A *Riassunti storici dei corpi e comandi nella guerra 1915–1918*. I–XI. k. Roma, Ufficio Storico, 1926–1931. 11 kötetben a bersaglieri, alpesi és gyalogsági egységekről szóló információk analitikus feldolgozása található.

A Hadtörténelmi Levéltárhoz hasonlóan a szárazföldi erők történeti hivatala is elkészítette a saját hivatalos feldolgozását. 1931-ben kezdték el a munkát, a sorozat rövid elnevezése *Relazione ufficiale*, hivatalos címe viszont: *L'esercito italiano nella grande guerra 1915–1918*. Az 1930-as évek közepén megálltak Caporettnél, az erről szóló kötetet csak a második világháború után, az 1960-as évek végén adták ki. Az utolsó, 37. kötet 1918-ról az 1980-as években jelent meg.¹⁹

A második világháborút követően a Történeti Hivatal ezen hagyományokat követve folytatta a munkát: Filippo Stefani feldolgozta a nemzeti egység létrejöttétől a teljes értékű NATO tagságig az olasz szárazföldi fegyveres erők felépítését és katonai doktrínáit,²⁰ Oreste Bovio összeállította az olasz hadsereg historiográfiáját,²¹ illetve Maurizio Ruffo feldolgozta a Hármas Szövetség fennállása során készített és az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben használandó hadművelési terveket.²²

A történeti hivatalok tevékenységével egy időben sor került az olyan átpolitizált témák tisztázására is, mint például az „ardito”-k, vagyis a rohamosztagosok és a fasizmus kapcsolata.²³ Mostanra olyan különleges problémák is terítékre kerültek, melyek a két világháború között feszültséget kelthettek az osztrák–magyar–olasz viszonyban. Ilyen például a Riccardo Caviglioli-féle *L'aviazione austro-ungarica sulla fronte italiana 1915–18* című kötet (Milano, Castiglioni & Archenti, 1934), amely tudományos igényeknek is megfelelő, komoly kutatáson alapuló, jelentős újdonságokat tartalmazó könyv. Csupán az a gond,

kapcsolatok kulturális vetülete. *Asteriskos*, 2. A Történelemtudományi Doktori Iskola tanulmányai. Szerk. Bárdosi Vilmos. Budapest, 2012. 69–79. o.

¹⁹ Ezzel párhuzamosan a tengerészeti Történeti Hivatal is elindította a maga összefoglalóját, melyet nyolc kötetben írt meg: *Ufficio Storico della Regia Marina: La marina italiana nella grande guerra*. I–VIII. k. Firenze, Vallecchi, 1935–1942.; illetve *Cronistoria documentata della guerra marittima italo-austriaca 1915–1918*. I–V. k. [Roma], Ufficio Storico dello Stato Maggiore della Marina, illetve egy modernebb feldolgozás: *Franco Favre: La Marina nella Grande Guerra. Le operazioni navali, aeree, subacquee e terrestri in Adriatico*. Udine, Gaspari, 2008.

²⁰ *Filippo Stefani: La Storia della dottrina e degli ordinamenti dell'Esercito Italiano*. I., II/1–2., III/1–2. k. Roma, Ufficio Storico, 1984–1989.

²¹ *Oreste Bovio: L'Ufficio storico dell'esercito. Un secolo di storiografia militare*. Roma, Ufficio Storico, 1987.

²² *Maurizio Ruff: L'Italia nella Triplice Alleanza. I piani operativi dello Stato Maggiore verso l'Austria-Ungheria dal 1885 al 1915*. Roma, Ufficio Storico, 1998.

²³ Ezzel részletesen foglalkozott: *Giorgio Rochat: Gli arditi della grande guerra. Origini, battaglie e miti*. Gorizia, Goriziana, 1990.

hogy a szerző megjegyzései különösen sértőek és személyeskedőek a legyőzött ellenféllel szemben. Ezt végül nem a magyar, hanem az osztrák diplomácia tette szóvá Rómában.²⁴ A szakkérdések, technikai jellegű és kisebb-nagyobb részproblémák tárgyalása annyira bőséges, hogy köteteket lehetne megtölteni csak a címek felsorolásával. Ezek közül csak egyet említenék meg: a hadifogoly témakör feldolgozása, mely folyamatban van. Még az első világháborús élmények hatására, főleg az érintettek kiadtak minimális elemzésekkel színesített visszaemlékezéseket.²⁵ Két alapvető monográfia az utóbbi évtizedek terméke. Giovanna Procacci az olasz hadifoglyok kérdését dolgozta fel,²⁶ Alessandro Tortorato az Olaszországban hadifogságba esett katonák sorsát elemezte.²⁷ Ezek csak megerősítik azt a tendenciát, hogy a témát jellemzően helyi szinten dolgozták fel, általában városi kiadványok formájában.²⁸

A hadtörténet művelőivel párhuzamosan, még 1942–43-ban, Milánóban, majd 2010-ben, Goriziában újra megjelent Luigi Albertini háromkötetes monográfiája a világháború diplomáciai előzményeiről.²⁹ A szerző az olasz liberális hagyományok egyik legnevesebb képviselője, akit eszméi és a faszizmussal szemben mutatott ellenállása miatt távolítottak el a *Corriere della Sera* című napilap, az egyik legmeghatározóbb olasz folyóirat szerkesztősége éléről. A mű legálisan csak poszthumusz jelenhetett meg és csak hazai földön. Ez az ellentmondás teljes mértékben jellemző volt a faszizmus kultúrpolitikájára.

Albertini monográfiáján túl a két világháború közötti polgári történetírás termékei közül leginkább csak a forráskiadványokat lehet hasznosítani. A művek eléggé széles spektrumot fednek le, a szerzők hamar felismerték a népi levelezés fontosságát. Giuseppe Prezzolini szerkesztésében 1918-ban, majd 1920-ban újra kiadták a *Tutta la guerra* antológiát (benne 1917–1918 közötti írásokkal), amit 1968-ban a Longanesi kiadó újra megjelentetett. 1921-ben, Bonnban jelent meg Leo Spitzer osztrák nyelvész kötete: *Lettere di prigionieri di guerra italiani 1915–1918*, melyet olaszul csak 1976-ban adott ki a fenti címmel a Boringhieri kiadó. Főleg tartalékos tisztek magánlevelezése olvasható Adolfo Omodeo: *Momenti della vita di guerra. Dai diari e dalle lettere dei caduti 1915–1918*. (1935-ben Laterza, 1968-ban Einaudi, ez utóbbit Alessandro Galante Garrone szerkesztette) kötetében. A *Lettere al re* (Roma, Editori Riuniti, 1974) pedig Renato Monteleone gyűjtése, amely elsősorban a rendőrségi dokumentumokra támaszkodik: olyan emberek leveleinek a gyűjteménye, akik valamiért (nem mindig politikai okokból) elítélték a háborút.

²⁴ L. Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici (1931–1945) fond, Italia, 39 doboz, 7. dosszié és uo. 19. doboz, Miscellanea dosszié. Modern, és kevésbé pártos változata a könyvnek, AA. VV.: *Gli assi austro-ungarici della Grande Guerra sul fronte italiano*. Madrid, Del Prado, 2001. Az epizód rávilágít arra a tényre, hogy az olasz katonai minisztériumok ellenőrzés címén preventív cenzúrát vezettek, ami viszont nem mindig volt elég hatékony.

²⁵ *Giuseppe Carmine Ferrari*: *Relazione del campo di prigionia colerosi all'isola dell'Asnara nel 1915–16* (guerra italo-austriaca). Roma, Ufficio Storico, 1929.

²⁶ *Giovanna Procacci*: *Soldati e prigionieri italiani nella grande guerra*. Roma, Editori Riuniti, 1993.

²⁷ *Alessandro Tortorato*: *La prigionia di guerra in Italia 1915–1919*. Milano, Mursia, 2004.

²⁸ *Giancarlo Francione – Dező Juhász*: *La cappella ungherese. Storia, memoria e mito di un monumento che parla di pace*. Vittoria, Edizione Comune di Vittoria, 2004.

²⁹ *Luigi Albertini*: *Le origini della guerra*. I–III. k. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 2010. (Első kiadás: Milano, 1942–1943.)

Egy külön kategóriát képeznek az emlékiratok, ugyanis majdhogynem az összes főszereplő megírta, és kiadta a sajátját.³⁰ Ezt kiegészíti számos kisebb szereplő emlékirata,³¹ illetve már a második világháború után, Olindo Malagodi közreadta az első világháború alatt fontos szerepet betöltő személyekkel készített interjúit.³² Ezen hagyományok után érthető, hogy a diplomáciatörténeti összefoglalók írása mellett a civil társadalom is igen hamar elkezdte kibeszélni élményeit, és több munka is vizsgálta mit, és hogyan őrzött meg a kollektív emlékezet.³³

Jelenleg leginkább két szerző: Giorgio Rochat és Mario Isnenghi neve fémjelzi az első világháborúval kapcsolatos kutatásokat. Rochat főleg a hadtörténeti kérdésekkel foglalkozik, míg Isnenghi inkább az ideológiai, eszmetörténeti, szimbólumtörténeti kérdésekkel. Közös monográfiájuk bátran nevezhető a mostani első világháborús olasz történetiszemlélet szintézisének.³⁴

Az olasz történészek munkásságán kívül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a fontos tényezőt, hogy számos nemzetközi monográfia jelent meg, és jelenik meg folyamatosan olasz fordításban. Vannak közöttük olyanok, amelyeket többször is kiadtak, mint például Denis Mack Smith műveit.³⁵ Ezeket a kisebb helytörténeti munkák is felhasználják,³⁶ aminek köszönhetően nem jellemző, hogy súlyos torzítások lennének a helyi kiadványokban.

Egy különleges forráskategória az 1927 és 1931 között kiadott *Sui campi di battaglia* című sorozat, melyet a Touring Club Italia a katonai parancsnokságokkal együttműködve

³⁰ Példa csak a legfontosabbak közül: *Giovanni Giolitti*: Memorie della mia vita. Milano, Fratelli, 1922.; *Libro Verde*. Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri Sonnino. Milano, Treves, 1915.; *Sidney Sonnino*: Discorsi per la guerra. Foligno, Campitelli, 1922.; *Antonio Salandra*: I discorsi della guerra. Con alcune note. Milano, Treves, 1922.; *Antonio Salandra*: La neutralità italiana, 1914. Ricordi e pensieri. Milano, Mondadori, 1928.; *Antonio Salandra*: L'intervento. 1915. Ricordi e pensieri. Milano, Mondadori, 1930.; *Enrico Caviglia*: La battaglia della Bainsizza. Milano, Mondadori, 1930.; *Enrico Caviglia*: La dodicesima battaglia. Caporetto. Milano, Mondadori, 1935.; *Enrico Caviglia*: Le tre battaglie del Piave. Milano, Mondadori, 1935.; *Gaetano Giardino*: Rievocazioni e riflessioni di guerra. I–III. k. Milano, Mondadori, 1929–1930.

³¹ *Antonino Di Giorgio*: XXVII° Corpo d'Armata. Bergamo, Istituto Arti Grafiche, 1918.; *Emilio De Bono*: La guerra come e dove l'ho vista e combattuta io. Milano, Mondadori, 1935.; *Luigi Aldovrandi Mariscotti*: Guerra diplomatica: Ricordi e frammenti di diari. Milano, Mondadori, 1938.; *Silvio Crespi*: Alla difesa d'Italia in guerra e a Versailles. Milano, Mondadori, 1941. *Raffaele Rossetti*: Contro la „Viribus Unitis”. Roma, Libreria politica moderna, 1925.

³² *Olindo Malagodi*: Conversazioni della guerra 1914–1919. I–II. k. Szerk. *Brunello Vigezzi*. Milano–Napoli, Ricciardi, 1960.

³³ *Gisella Galassi – Francesca Rossi*: Controstorie di due guerre mondiali. Padova, La Linea, 1977. A szerzők egy általános iskolai projekt folytatásaként vizsgálták, milyen emlékek éltek a gyerekek rokonaiban a két világháborúról. Felmérésük során a gyerekeknek meg kellett interjúolni az idősebb rokonokat, és ahol ellentmondást találtak, ott többféle adatforrás segítségével meg kellett vizsgálni, mire emlékeztek rosszul. Végül a szerzők további következtetéseket vontak le a felmérésből. Az utóbbi időszak egyik legismertebb ilyen jellegű vállalkozása Mario Isnenghi szerkesztésében a *Luoghi della Memoria* sorozat, mely többek között az első világháborúhoz köthető személyekkel, helyszínekkel, jelképekkel, és eseményekkel is foglalkozik: *I luoghi della memoria*. Szerk.: *Mario Isnenghi*. Bari–Roma, Laterza, 1996–2011.

³⁴ *Isnenghi – Rochat* 2008.

³⁵ További népszerű, és gyakran felhasználásra kerülő külföldi művek: *Paul Fussell*: La Grande Guerra e la memoria moderna. Bologna, Il Mulino, 1984.; *Eric J. Leed*: Terra di nessuno. Esperienza bellica e identità personale nella I Guerra Mondiale. Bologna, Il Mulino, 1985.; *George L. Mosse*: Le guerre mondiali dalla tragedia al mito dei caduti. Roma-Bari, Laterza, 1990.; *Jay M. Winter*: Il lutto e la memoria. La Grande Guerra nella storia culturale europea. Bologna, Il Mulino, 1998.

³⁶ Egy példa a sok közül: *Angeli Giannino*: 1918: i tedeschi a Feletto e Tavagnacco. Tavagnacco, Comune di Tavagnacco, 1998.

készített el.³⁷ Ezeket az útikönyveket viszont nem aktualizálták az 1935–38 közötti tömeges műemlékátadások után. Ekkor ugyanis a rezsim egy sokkal hatékonyabb módszert talált a propagandára: kiépítette a ma is létező, és jellemzően csak részben aktualizált temetőket, és a mai napig a rendszer szimbólumaival ékesített emlékhelyeket.³⁸

Ezek közül az egyik legfontosabb *Redipuglia*. A háborús elesettek emlékére parkok és utak kialakítását sürgető 1922. decemberi körözüvények a Mussolini kormány oktatásügyi államtitkárához, Dario Lupihoz köthetők. Ennek hatására minden településen létrejött egy kisebb-nagyobb emlékkert. A csatamezők melletti temetőknél erre nem is kellett nagyon ösztönözni a lakosságot. Ebből a spontán emlékhelyből alakították ki – a központi akarat nyomására – a ma is látható monumentális temetőt. Az angol és a német hagyományokkal ellentétben, akik inkább nem szállították haza a külföldön eltemetett halottakat, a fasiszta kormány a halottak egy helyen, monumentális körülmények közötti csoportosítására törekedett. *Redipuglia* ennek az egyik leglátványosabb eredménye, amely egyedül több halottnak a végső nyughelye, mint Douaumont osszáriuma vagy a Somme melletti területek. 1931. július 8-án ide temették Aosta hercegét, a III. olasz hadsereg parancsnokát, amely egyrészt a temető első nagyszabású ünnepsége, másrészt az uralkodóház apoteózisa és a fasiszta rezsimmel való összefonódásának a jelképe volt. A végső felavatásra 1938. szeptember 18-án került sor. A dátumot kizárólag Mussolini elfoglaltságai alapján jelölték ki, szimbolikus jelentősége nincsen. *Redipuglia* az olasz fegyveres erőik napján³⁹ az ünnepségek egyik hivatalos helyszínén, így annak ellenére, hogy november 4-e 1977 óta nem állami ünnep, a *redipugliai* emlékhely továbbra is szorosan kötődik a padovai fegyverszünet évfordulójához. Az emlékhely ma is jelen van a köztudatban, ugyanis a vasfüggöny leomlása után itt vették át azon olasz katonák hazaszállított maradványait, akiket külföldön temettek el. Ez hozzájárult a hely népszerűségének újbóli növekedéséhez és máig tartó ismertségéhez.⁴⁰

A másik legfontosabb emlékhely a *Monte Grappa*. Itt a Risorgimento antiklerikális liberálisai kezdték el saját emlékhelyük kialakítását, amiből a XX. század elejére egy katolikus Mária kegyhely lett. Az első világháború harcai során a *Monte Grappa*, mint tüzérségi állás szerepe felbecsülhetetlennek bizonyult. Az érte vívott harcok során elesettek emlékének ápolása folyamatosan a nemzeti, hazafias szólamok irányába kezdte torzítani az eredeti vallásos jelleget, amely főleg a fasizmus alatt okozott konfliktusokat. A második világháború után a megemlékezés az ellenállás hagyományával egészült ki. Manapság a katolikus hagyományoknak megfelelő időpontban (augusztus első vasárnapja), körmenettel társítva tartják a nemzetközi jelleget is öltő hazafias megemlékezést,⁴¹ a Mussolini-féle túlzott grandiózusság által erősen meghatározott emlékhely előtt.⁴²

³⁷ A Touring Club Italia által szerkesztett piros útikönyv egy fogalom. A 2000-es évekre csak a hagyományos, vagyis a tartományi székhelyeket, illetve magukat a tartományokat bemutató kötetek maradtak életképesek, melyeket máig frissítenek, annak ellenére, hogy immár egy több mint 100 éves sorozatról van szó.

³⁸ *Patrizia Dogliani*: *Redipuglia*. In: *Isnenghi*: I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Szerk. Mario Isnenghi. Bari–Roma, Laterza, 1996. 387. o.

³⁹ Az olasz szárazföldi erőik, és az olasz légierő ünnepe a haderőnem alapításának napjára, míg a haditengerészeté június 10-ére, a SZENT ISTVÁN csatahajó elsüllyesztésének napjára esik. A sikeres akciót végrehajtó MAS-15 motorcsónak ma a Vittorianóban tekinthető meg.

⁴⁰ *Patrizia Dogliani*: *Redipuglia*. In: *Isnenghi* 1996. 375–389. o.

⁴¹ 2011. augusztus 7-én dr. Hende Csaba honvédelmi miniszter is részt vett a megemlékezésen. A látogatásról a *Corriere delle Alpi* 2011. július 30-ai, augusztus 2-ai és 7-ei száma is több cikket közöl.

⁴² *Livio Vanzetto*: *Monte Grappa*. In: *Isnenghi* 1996. 361–374. o.

E két első világháborús emlékhely közösségformáló erejével csak az audiovizuális források versenyezhetnek. Ezért is érdemes pár szót szólni a szakirodalom és a különféle források mellett az események egyéb reprezentációjáról is, hiszen ezek sok esetben egész generációk alapélményét jelentették az első világháborúval kapcsolatosan.

A fasiszta filmipar felettébb termékenynek bizonyult, köszönhetően mindezt a hatalom tudatos védelmének és Vittorio Mussolini személyes pártfogásának is. Ettől függetlenül a diktatúra alatt csak nagyon elnagyoltan lehetett beszélni az első világháborúról. A korszak filmtermésének két jellegzetes példája a *Maciste alpino* (1916), amelyben egy nagydarab volt kikötői munkásból utcai színésszé avanszáló Bartolomeo Pagano futamítja meg a németeket, illetve a komikus filmekén kívül még az elmesélés uralkodott a filmvásznon, mint például a Paolo Monelli alpesi regénye alapján írt, Marco Elter-féle *Scarpe al sole* (1935). A második világháború után indult az igazán komoly filmipari feldolgozás, mint például a Mario Monicelli rendezte, Vittorio Gassman és Alberto Sordi-féle *La grande guerra* (1959) vagy a Francesco Rosi-féle *Uomini contro* (1970), melyet Emilio Lussu: *Un anno sull'Altipiano* című könyve ihletett. Ermanno Olmi már kissé dicsőítőbb hangvétellel forgatta Mario Righi Stern forgatókönyve alapján az *I recupentanti*-t (1974).⁴³ A felsorolt művek közül Magyarországon inkább csak a *La grande guerra* [A nagy háború] és az *Uomini contro* [Tűz a Monte Fioron] ismert.

Olaszországnak az első világháborúval kapcsolatos emlékezete a centenáriumra alapvetően kiforrott, de számos olyan téma van még, amivel eddig nem igazán foglalkoztak az olasz történészek. Rengeteg részeredményt szükséges összegezni, amelyre remélhetőleg sor fog kerülni. Fontosnak tartom azt is megemlíteni, hogy az első világháborúval kapcsolatban földrajzilag meglehetősen beszűkült látókörrrel szemben, manapság egy igencsak nyitott, és a nemzetközi változások iránt érzékeny történelemkép párosul. Ez nem jelenti, hogy ne lennének olyan pontok, amelyek értelmezése során ne léteznének nézetkülönbségek. Elég csak a padovai fegyverszünet érvényességének kezdete körüli nézeteltérésre gondolni, de remélhetőleg ezek tisztázására is sor fog kerülni a százéves évforduló kapcsán szervezendő konferenciák során konferenciák során.

BIBLIOGRÁFIA

- Isnenghi 1996. I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Szerk. Mario Isnenghi. Bari–Roma, Laterza, 1996.
- Isnenghi – Rochat 2008. Mario Isnenghi – Giorgio Rochat: La Grande Guerra 1914–1918. Bologna, Il Mulino, 2008.
- Pastorelli 1997. Pietro Pastorelli: Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana. 1914–1943. Milano, Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, 1997.

⁴³ Isnenghi – Rochat 2008. 521. o.

RÉVÉSZ TAMÁS

EGY ELLENTMONDÁSOS CENTENÁRIUM

Az első világháború historiográfiája és a 100 éves évforduló Nagy-Britanniában*

A Controversial Centenary

Historiography of World War I and the Centenary in Great Britain

World War I occupies a prominent place in English historical remembrance and its interpretation is still very controversial in Great-Britain. The most debated topics turned up in literary and historical works, which mostly do not meet academic requirements, as early as between the two world wars. Then, influenced by the political atmosphere of the period, these topics got a markedly leftist interpretation in the 1960s. It was in this decade that the image of 'bad war' gained shape in public thinking as the result of different popular and literary works. Historians exploring the topic reacted to this tendency from the 1970s onwards by continuously trying to give another, more nuanced interpretation which questions the widespread myths and legends. The two evolving narratives went almost completely separate ways by the 21st century, making the organization of the centenary events quite difficult by 2014. Despite all of this, major steps have been taken to resolve the contradictions and to narrow down the gap between the two war-images, mainly by a more intensive dialogue within the field of history-writing and with the leaders of wider public thinking.

Tamás Révész historian, student of King's College London. Research area: history of Hungarian military aviation, history of World War I and the army organizations of the revolution in 1918-1919. Two of his books were published so far by Zrínyi Publishing House: *Repülőtér az Alpoknál* describes the military airport at Szombathely (2009), *A légjáró* explores the life of István Petrőczy, the first Hungarian army pilot (2013). E-mail: travasz@gmail.com

Keywords: World War I, historiography, propaganda, press, belles-lettres, responsibility, war goal, the senselessness of the war, military-diplomatic elite, public opinion

Az első világháború a brit történeti emlékezetben minden kétséget kizárólag kitüntetett helyet foglal el és ennek megfelelően a világégés megítélését mind a mai napig rengeteg ellentmondás jellemzi. Nem csak a számos – ma már csak az egykori katonák gyermekeit, unokáit, sőt dédunokáit tömörítő – veterán egyesület és civil szervezet, vagy a témával foglalkozó publikációk kiemelkedően nagy száma mutatja, hogy az Egyesült Királyságban a háború mind a mai napig „élő” történeti esemény, hanem a szinte éves rendszerességgel újra és újra feltámadó, történészek, politikusok és művészek részvételével zajló állandó viták sorozata is.¹ A „nagy háború” nem véletlenül ennyire fontos eleme a szigetország történelmének. A Brit Birodalom sem előtte sem utána semmilyen háborúban, beleértve a második világháborút is, nem viselte ilyen hosszan és ilyen mértékben egy fegyveres konf-

* A tanulmány létrejöttét és a King's College London tudományos gyűjteményeiben folytatott kutatást a Sólyom László volt köztársasági elnök által adományozott egy éves ösztöndíj tette lehetővé.

¹ A legnagyobb ilyen egyesület a Western Front Association, működésükről részletesen lásd: <http://www.westernfrontassociation.com/> (A letöltés ideje: 2014. május 15.), de ide sorolhatjuk a hadisírgondozásért felelős Commonwealth War Graves Commission is. <http://www.cwgc.org/> (A letöltés ideje: 2014. május 15.)

liktus gazdasági és katonai terheit. 1917-től – az orosz forradalom és a verdun-i ütközet után – a tengereken és a gyarmatokon zajló hadviselés mellett már a nyugati fronton is a brit csapatok, beleértve az igen népes ausztrál, kanadai, dél-afrikai és indiai alakulatokat játszották a legfontosabb szerepet a központi hatalmak elleni háborúban. Ez természetesen a halottak és a sebesültek számában is megmutatkozott: 1914 és 1918 között körülbelül 950 000 brit (az Egyesült Királyságot és a nemzetközösséget is beleértve) katona esett el a háború különböző hadszínterein, ami jelentősen meghaladja a hosszabb és összességében lényegesen véresebb második világháború 264 000 fős emberáldozatát.²

A következőkben megkísérlem bemutatni, hogy Nagy-Britanniában az elmúlt 100 év során hogyan változott a szélesebb közvélemény és a történészek körében az első világháború megítélése, valamint, hogy az 1960 után kialakult éles szembenállás ezen két interpretáció között a centenáriumi ünnepségek kapcsán milyen kihívásokat támaszt a történész szakmával szemben, illetve milyen lehetőségek látszanak ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására, vagy legalább is mérséklésére.

Politikusok és írók. A „Nagy Háború” az 1920-as, 1930-as években

A nemzetközi szakirodalom nagyjából egyetért abban, hogy az első világháború első nagy historiográfiai korszaka az 1920-as évek végén kezdődött és az 1930-as évek második feléig tartott. Ennek az időszaknak a legfontosabb jellemzője volt, hogy a legtöbb, a háborúval foglalkozó könyv nem céhes, profi történész tollából került ki, hanem jobbra az események alakítói – politikusok, diplomaták és a katonai felső vezetés tagjai – dolgozták fel az 1914 és 1918 közötti évek történeteit.³ Miután a szerzők zöme döntéshozó pozícióban volt az események idején – ráadásul a társadalomtörténeti szemléletnek az angolszász országokban még alig volt érezhető hatása – az írások zöme felülnézetből ábrázolta a háborút, elsősorban politikai alkukra és stratégiai döntésekre helyezte a hangsúlyt. A legtöbb mű nem tudományos céllal és igényességgel készült; a szerzők többségét élményeik papírra vetésében az önigazolás, vagy esetleges politikai ambícióik alátámasztása motiválta. Ez az évtized azonban mégis döntő fontosságú volt az első világháború historiográfiájában, elsősorban azért, mert az ekkor megfogalmazott tételek és a megteremtett mítoszok jelentős része mind a mai napig meghatározza a konfliktusról szóló európai diskurzust.⁴ Az Egyesült Királyságban ezekben az évtizedekben két jelentős alapmunka született: a Winston Churchill tollából hat kötetben 1923 és 1931 között megjelent *The World Crisis* [A Világválság], illetve Lloyd George 1933-ban publikált háborús memoárja. Előbbi elsősorban olvasmányos és magával ragadó stílusa miatt ért el nagy sikereket – noha leginkább Churchill saját szerepéről szól, mintsem magáról a konfliktusról –, míg utóbbi kiegészülve Basil Liddle Hart *The Decisive Wars of History* [A világtörténelem döntő háborúi] című munkájával, tulajdonképpen lefektette a nyugati fronton szolgáló inkompetens, „számár” tábornokok mítoszának alapjait. Lloyd George ugyanis – meg lehetősön sikeresen – a brit katonai parancsnokokra és különösen Sir Douglas Haig-re

² Holmes 2005. 13–14. o.

³ Winter – Prost 2005. 6–7. o.

⁴ Uo.

próbálta hárítani a felelősséget a Somme folyó és az Ypern térségében megindított nagy véráldozatokat követelő angol offenzívákért.⁵

Az 1920-as, 1930-as évek azonban nem csak a történeti művek, hanem a szépirodalmi feldolgozások révén is döntő hatást gyakoroltak a brit és egyben az egész európai társadalom első világháborús képére. Ugyan már közvetlenül a békeszerződés követően is kiadtak egy-egy háborús regényt, de az igazi nagy irodalmi „robbanás” csak a 20-as évek végén Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című könyvének angol megjelenése után kezdődött. Ennek és főleg filmváltozatának elképesztő sikere után ugyan is egyre-másra születtek meg olyan nagyhatású művek, mint például Siegfried Sassoon *Memoires of an Infantry Officer*-je [Egy gyalogsági tiszt visszaemlékezései], Robert Graves *Good-Bye to All that* [Isten hozzád, Anglia], vagy Richard Aldington *Death of a Hero* [Egy hős halála] című regénye.⁶ Zömük az egykor önkéntesnek jelentkező, jómódú felső-középosztálybeli szerzők nyugati fronton átélt élményeire támaszkodva született. Ezeknek a regényeknek a legismertebbjei – bár közel sem a megjelentek többsége – kiábrándult és megkeseredett hangnemben írt a háborúról, és azt egy értelmetlen és felesleges konfliktusnak mutatta be, amelyben a katonák minden szenvedése, önfeláldozása teljesen hiábavaló volt. A szövegek közelebbi vizsgálata után azonban kiderül, hogy a művekben megjelenő elkeseredettség sokkal inkább az írók háború utáni társadalmi viszonyokban való csalódottságára vezethető vissza, mintsem valamiféle erős elvi pacifizmusra, vagy negatív frontélményekre. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy a szerzők zöme kiváló és többszörösen kitüntetett katona volt, akik – mint ahogy azt például Sassoon-ról többször feljegyezték – a konfliktus alatt nemcsak a kiábrándultságról, de nagyfokú bátorságról, sőt túlzott harci kedvről is tanúbizonyságot tettek.⁷

Az 1920-as évek végén és 1930-as évek elején megjelenő szépirodalmi alkotások hatása földrengésszerű volt. Ekkor indult meg az első úgynevezett „memoár bum”, rengeteg veterán katona jelentette meg „ellen” visszaemlékezését, amelyek általában a háború pozitívabb vetületeit, a bajtársiasságot, a bátorságot és az áldozatvállalást emelték ki. Noha ezek számszerű fölénye vitathatatlan, a brit nemzeti kánonba – javarészt a következőkben tárgyalt 1960-as évek hatására – szinte kizárólag a Sassoon-hoz és Graves-hez hasonló „pacifista” szerzők kerültek be.⁸

„Szamarak” és „oroszlánok” egy „elbűvölő” háborúban. Az 1960-as évek

Az 1930-as évek végén egyre fenyegetőbb európai konfliktus, majd a második világháború és utána a kezdődő hidegháború egy jó időre háttérbe szorította az első világháborúról szóló diskurzusokat. A „nagy háború” csak az 1950-es évek végén kezdett újra a brit közvélemény érdeklődésének homlokterébe kerülni. Ennek az „újrafelfedezésnek” köszönhetően a következő évtizedben a témában publikált angol nyelvű folyóiratcikkek

⁵ Churchill 2007.; Liddell Hart 1929.; George 1933.; Winter – Prost 2005. 15. o.

⁶ Bond 2007. 31. o.

⁷ Sassoon például 1917-ben a vízbe hajította a kitüntetéseit, majd nem sokkal később egy rövid gyógykezelés után önként visszatért a frontra és előszeretettel vett részt önkéntesként különböző rajtaütéseken. Bond 2007. 31. o.

⁸ Todman 2007. 8–9. o.

száma mintegy megnégyszereződött.⁹ A fokozott érdeklődés háttérében egyfelől a közeledő 50 éves évforduló, másfelől a 60-as évek bel- és külpolitikai viszonyai álltak. A berlini fal, a kubai rakétaválság és az űrverseny évtizedében egy világméretű (atom)háború kitörése igencsak valószínű fenyegetésnek tűnt. Ez az évtized ráadásul a nukleáris leszerelést követelő baloldali szervezetek megerősödésnek is az időszaka volt. Egy ilyen politikai miliőben a milliók életét követelő és birodalmak felbomlását eredményező első világháborút nagyon könnyű volt aktuális, pacifista „üzenettel” felruházni. Az Egyesült Királyságra mindez fokozottan igaz volt, hiszen itt nem volt olyan éppen zajló konfliktus – mint például az USA vietnámi, vagy Franciaország algériai háborúja –, amely folyamatos hivatkozási alapul szolgált volna a belpolitikában a háború ellen tiltakozók számára.¹⁰

Az 1960-as évek két legmeghatározóbb történeti munkáján – amelyek azonban sokkal inkább ismeretterjesztő, mintsem igazi szakkönyvek voltak – nagyon erősen érezni a háborúellenes mozgalmak befolyását. Közülük az időrendben második, de hatását tekintve kétségtelenül első A. J. P. Taylor 1963-ban megjelent és lebilincselő stílusban íródott *Az Első Világháború Képes Krónikája* című műve. Taylor könyvének fő mondanivalója, hogy az 1914 és 1918 között zajló konfliktus egy értelmetlen és felesleges összecsapás volt a kor imperialista nagyhatalmai között, amelyben a katonai és politikai felső vezetés milliók életét áldozta fel, mivel képtelen volt kiszámítani cselekedeti következményeit és közben tartani az elszabadult folyamatokat. Taylor később ezt a tézist részletesen is kifejtette az 1969-ben megjelent könyvében a *War by Timetable*-ben [Háború menetrendre], amelyben amellet érvelt, hogy a gyors mozgósítás kényszere miatt a nagyhatalmak vezetői egy pont után már képtelenek voltak megálljt parancsolni az eseményeknek, és ezáltal a kor katonai stratégiája mintegy szükségszerűen behajszolta a szembenálló feleket a háborúba. A. J. P. Taylor értelmezésében nem nehéz észrevenni a párhuzamot egy feltételezett atomháború kitörésének forgatókönyvével.¹¹

A korszak másik és azóta is számtalan kiadást megért angol bestsellere Alan Clark *The Donkeys* (Szamarak) című könyve volt. A munka, bár sokkal alacsonyabb történeti színvonalon, mint Tayloré, szintén amellet érvelt, hogy az első világháború egy teljes egészében értelmetlen konfliktus volt, amiből Nagy-Britanniának ki kellett volna maradnia. Ahogy a könyv címe is mutatja Clark – részben támaszkodva a korábban már Lloyd George és Liddle Hart által megfogalmazott érvekre – az angol tisztikar tagjait inkompetens, a háború követelményeihez alkalmazkodni képtelen „szamaraként” mutatta be, akik rossz döntéseikkel halálba küldték az „oroszlánként” harcoló angol katonákat.¹²

Nem Clark és Taylor voltak azok, akik először mutatták be a közkatonákat a politikai és katonai vezetés áldozataiként, de az ő műveik rendkívül nagy mértékben elősegítették a „rossz háború” narratíva fokozatos elterjedését. Befolyásuk azért is volt jelentős, mert ezek a gondolatok és tézisek megtermékenyítően hatottak a szépirodalomra és az akkor már talán még befolyásosabb és népszerűbb filmművészetre is. A legjobb példa ennek a

⁹ Winter – Prost 2005. 16. o. Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy ez az időszak, amikor az egyetemi rendszer robbanásszerű növekedése miatt általában a történettudománnyal foglalkozó cikkek száma is megsokszorozódott.

¹⁰ Winter – Prost 2007. 21. o.

¹¹ Taylor 1969.; Taylor 1963.

¹² Clark 1991. Bár Clark ebben a könyvében csak a BEF 1914–1915 közötti történetét dolgozta fel, de a tábornokokról tett elítélő, egyoldalú megállapításait nagyon hamar az egész háborúra vonatkoztatták.

három világnak a „találkozására” az 1960-as évek legfontosabb első világháborús témájú irodalmi alkotása, a részben Alan Clark könyvén alapuló 1963-ban bemutatott és hat évvel később megfilmesített *Oh! What a Lovely War* [Óh, milyen elbűvölő háború] című zenés színdarab. A mű, amelyet aztán hosszú ideig rendszeresen játszottak az angol színházak, a háborút szélsőséges, részben bevallottan lenini értelmezésnek megfelelően mutatta be nézőinek. A színdarab az sugallja, hogy a burzsoá tisztikar és a polgári elit képében megjelenő idősebb generáció elárulta, becsapta és értelmetlen háborúba küldte a fiatalokat, akik egy iparszerű brutális tömegmészárlásban veszítették életüket.¹³

Az 1960-as évek azonban nemcsak az áldozati narratíva elterjedése miatt jelentettek újdonságot, hanem komoly megközelítésbeli változásokat is hozottak. A megváltozó társadalmi környezet – a kiépülő jóléti állam –, az Annales-iskola második generációjának nemzetközi sikere és a meginduló angol marxista történetírás hatására az első világháború kutatói új témák felé fordultak. Immáron már nem a diplomaták tárgyalásainak, vagy az egyes hadmozdulatok minden apró lépésének részletes rögzítése volt a kutatók célja, hanem sokkal inkább a hétköznapi emberek, a „közkatona” háborújának a bemutatása. Nagy-Britanniában ennek a tendenciának talán a legjobb és legnagyobb hatású példája nem egy szakkönyv, hanem a *The Great War* [A Nagy Háború] című televíziós dokumentumfilm-sorozat volt. Az 1964-re elkészült, összesen huszonhat részben a BBC rendkívül sok szemtanú megszólaltatásával dolgozta fel a háború minden fontosabb hadszínterének eseményeit. Az egyes részek szöveggényét a kor vezető hadtörténészei írták, akik ugyan egyáltalán nem akartak megfelelni a Clark- és a Taylor-féle pacifista szemléletnek, de a filmsorozat meglehetősen naturális képi világa és a rengeteg irodalmi idézet miatt a kortársak zöme mégis háborúellenes állásfoglalásnak látta az elkészült művet.¹⁴

A „béka-perspektíván” túl az 1960-as évek történetírásának másik fontos jellemzője a radikális baloldali értelmezéssel szemben álló „revizionista” irányzat megszületése volt. A kimondottan levéltári forrásokra építő történészek elsősorban az akkor már széles körben elterjedt pacifista narratívával szemben próbáltak fellépni. John Terraine *Douglas Haig, the Educated Soldier* [Douglas Haig, a képzett katona] című könyve például az *Oh! What a Lovely War*-ban igencsak sötéten ábrázolt franciaországi brit főparancsnok stratégiáját és harctéri döntéseit próbálta megvilágítani és árnyaltabban bemutatni.¹⁵ Szintén ebbe a sorba tartozik a katonai felső vezetést összehasonlító szemszögből vizsgáló Corelli Barnett több különböző munkája, illetve az első világháború legfontosabb angol ütközetit részletesen bemutató Anthony Farrar-Hockley két könyve a *The Somme* [A somme-i csata] (1964) és a *Death of an Army* [Egy hadsereg halála] (1967).¹⁶

A „Nagy Háború” 1970-től napjainkig: kultúra és mentalitás

Az első világháborúval foglalkozó szakirodalom harmadik nagy időszaka 1970-es évek második felében jött el, és nagy hasonlatosságot mutatott az egy évtizeddel korábban kezdődő trendekkel. A változásokat egyfelől az átalakuló társadalmi környezet – a csök-

¹³ Danchev 1991. 283. o.

¹⁴ A sorozat jelentőségét talán jól érzékelteti, hogy a BBC 2-es csatornája ezzel az adással indult el. Sheffield 2002. 22. o.

¹⁵ Terraine 1963.

¹⁶ Barnett 1963.; Farrar-Hockley 1967.; Farrar-Hockley 1964.

kenő hidegháborús feszültség –, másfelől a világ történetírásában bekövetkezett fordulat okozta. A korábbi társadalomtörténeti irányzat továbbra is uralkodó marad, azonban a kutatók érdeklődésének középpontjába immáron sokkal inkább a háborús konfliktus európai kultúrára gyakorolt hatásai és a közkatonák mentalitása került. Utóbbira a legjobb példa a John Keegan tollából magyarul is megjelent, a közkatonák harctéri viselkedését vizsgáló *A csata arca*, illetve az itthon kevésbé ismert Martin Middlebrook *First Day on the Somme* [A somme-i csata első napja] című munkája. Mindkettő a résztvevők beszámolóira támaszkodva, az egyszerű katonák szemszögéből dolgozta fel 1916. július 1-jét, a somme-i csata első napjának történéseit.¹⁷ Az ezekkel a könyvekkel megalapozott mentalitástörténeti kutatási irány mind a mai napig meghatározó a brit szakirodalomban, bár az elmúlt egy évtizedben a hangsúly egyre inkább a csapatok harci moráljának, illetve a katonák és tisztek közötti viszonyrendszer elemzésére helyeződött át.¹⁸

Az 1970-es évektől az úgynevezett nyelvi fordulatot követően a háborúnak a XX. századi kultúrára gyakorolt hatása is az érdeklődés középpontjába került. Paul Fussell posztmodern megközelítést alkalmazó analízisében a *The Great War and the Modern Memory*-ban [A Nagy Háború és a modern emlékezet] (1975) a nyugati front lövészárók hadviselésére adott irodalmi reakciókat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a háború súlyos törést eredményezett az angolszász kultúrában, melynek hatásait mind a mai napig érezni lehet. Az 1914 előtti pozitív, jóval romantikusabb irodalmi stílust felváltotta egy sokkal sötétebb és „ironikusabb” hangvételi narratíva, amely aztán az egész nyugati modernitásra hatással volt.¹⁹ A könyv már megjelenése után igen komoly bírálatokat kapott. Elsősorban azért támadták Fusselt, mert látványosan egyoldalúan válogatta ki forrásait; csak egy nagyon szűk csoport műveit vizsgálta, tudatosan hanyagolva a koncepciójába nem illő alkotókat.²⁰

Szintén a háború utóéletével foglalkozó irányzathoz sorolhatunk olyan történészeket, mint az 1980-as évek végétől a kollektív gyász és az emlékezetkultúra kialakulását vizsgáló Jay Winter, vagy Modris Eksteins.²¹ Ezek a művek igen nagy hatást gyakoroltak arra a jobbra az 1990-es években létrejövő (had)történész körre, amelynek tagjai elsősorban az első világháború örökségét vizsgálják és az irodalmi és történeti feldolgozásokon keresztül igyekeznek megérteni, hogy ez az első világégés milyen hatást gyakorolt háborúról való XX. századi gondolkodásunkra. Ennek szellemében születettek meg Gary Sheffield és Dan Todman munkái, amelyek a különböző toposzok (mint például a „szamar tábarnokok”, a „kiábrándult” költők, a „lövészárkok pokla” stb.) kialakulásával, elterjedésével és társadalmi funkcióival foglalkoznak.²² Ennek a kutatási iránynak rajtuk kívül minden kétséget kizárólag Brian Bond a legfontosabb alakja, aki munkáiban az első világháború emlékezetkultúráját vizsgálta elsősorban a háborús irodalom két világháború között és az 1960-as években betöltött szerepére koncentrálna. Az ő munkájuk eredménye, hogy mára már viszonylag világosan látszik, hogy az elmúlt száz évben miként került túlsúlyba

¹⁷ Legújabb kiadását lásd: Keegan 2013.; Middlebrook 1971.

¹⁸ Néhány példa az elmúlt évek terméséből: Watson 2008.; Watson 2004.; Sheffield 2000.

¹⁹ Heathorn 2006.; Fussell 1975.

²⁰ Sheffield 2002. 18. o.; Winter-Prost 27. o.

²¹ Eksteins 1989.; Winter 1998.

²² Todman 2007.; Sheffield 2002.

a világháború pacifista narratívája és ennek milyen következményei lettek a konfliktus megítélésére.²³

Bond, Sheffield és Todman munkáik alapján az elmúlt másfél évtizedben egyre nagyobb teret kapó revizionista irányzathoz szintén besorolhatók, bár ennek a körnek a többségét továbbra is inkább a hagyományos hadtörténeti témák iránti érdeklődés jellemzi. Közös bennük, hogy elődeiknél jóval differenciáltabban ítélik meg a szövetséges hadvezetés és a brit csapatok háború során nyújtott teljesítményét. Kutatásaik alapján arra jutottak, hogy az angol tisztikar a háború alatt folyamatosan tanulni tudott korábbi hibáiból, 1917–1918-ra a közkatonákkal együtt képes volt sikeresen alkalmazkodni a lövészárók hadviselés-kihívásaihoz és megtalálta azokat a harcjelzéseket, amelyek végső soron az 1918-as végső győzelemhez vezettek.²⁴

Ez az árnyaltabb álláspont azonban – noha a történészek körében mára már viszonylag általánosan elfogadottá vált – szinte alig gyakorolt hatást a szélesebb közvélemény háború-képére. Azt továbbra is a már az 1960-as években megjelent szépirodalmi és ismeretterjesztő művek, illetve az ezek örökébe lépő új alkotások határozzák meg. A folyamatnak az lett az eredménye, hogy az 1990-es évek elejétől már egymás mellett kétféle kép is jelen van a köztudatban, mégpedig egy „rossz” és egy „szükséges” háborúé. Jól példázzák ezt az évtized legsikeresebb első világháborúról szóló irodalmi alkotásai, Sebastian Faulks *Birdsong* (Madárdal) és Pat Barker *Regeneration* [Felépülés] című regényei, amelyek hangnemeiket – és utóbbi még szereplőit – tekintve is szorosan kapcsolódnak a háborús költők „kiábrándultságának” örökségéhez. Talán még a két műnél is nagyobb hatása volt azonban a *Blackadder* [Fekete Vipera] című angol televíziós sorozatnak, melynek záró évadában a főszereplők a nyugati front lövészárkaiban teljesítenek szolgálatot. Az 1989-ben elkészült hat epizód az 1960-as évek szinte összes toposzát megjeleníti: az ostoba és inkompetens tábornokoktól a frontról minden áron menekülni akaró kiábrándult katonákon keresztül az idióta, de lelkes felső középosztálybeli tisztekig. Zárójelenetét, amelyben minden fontos szereplő – leszámítva az agyálágyult „kastély tábornokot” – kilép a senki földjére, egy, a 2000-es évek elején elkészített felmérése alapján a nézők az angol televíziózás tíz legmeghatározóbb pillanata közé választották.²⁵

100 éves évforduló: kihívások és válaszok

1990-es évek elejére kialakult és korábban már tárgyalt interpretációk az elmúlt húsz évben a szakirodalom újabb eredményei ellenére sem sokat változtak. Sőt, az ezredfordulón az afganisztáni, majd még inkább az iraki háború következtében ez a szakadék, ha lehet, még tovább mélyült. Az angol közvélemény háború-képét 2014-ben továbbra is döntő módon nem a történészek szakmunkái, hanem költők és írók művei formálják, kiegészülve az 1960-as évek szellemében megszületett népszerűsítő könyvekkel és az ezekre épülő irodalmi feldolgozásokkal. A legfontosabb szerzők, mint Siegfried Sassoon és Wilfred

²³ Bond 2007.; Bond 2008.

²⁴ Lásd például: Robbins 2006.; Travers 1992.; Travers 2003.; Bond 2007. 96–97. o. Az elmúlt években talán a legmesszebbre a revizionista történészek közül William Philpott jutott, aki a somme-i csatáról megjelent könyvében az ütközet szükséges és végső soron sikeres volta mellett érvelt. Lásd: Philpott 2010.

²⁵ Bond 2007. 76. o.

Owen írásai a tananyag fontos részét képezik, így a diákok többsége a háborút elsősorban az ő műveiken keresztül ismeri meg, míg a történettudományos értelmezés még a középiskolákban is lényegesen kisebb súlyt kap.²⁶ Ennek következtében a közvélemény 1960-as években kialakult „rossz háború” képe a lövészárkokban zajló értelmetlen mészárlásról újra és újra megerősítést nyer.

Ez a narratíva ráadásul az elmúlt évtizedekben egy másik, egyáltalán nem várt helyről, maguktól a veteránoktól is komoly támogatást kapott. Az 1980-as évektől kezdve a figyelem egyre inkább a még élő szemtanúk felé fordult, a közvélemény bennük látta a háború „igazi” történetének képviselőit. Miközben azonban az egykori katonák egyénileg egyre többször tudtak megnyilatkozni, a veteránszervezetek megszűnése és átalakulása miatt kollektíven már nem tudtak hatást gyakorolni az első világháborúról szóló diskurzus alakulására. Tendenciává vált, hogy a korábbi inkább pozitív, de legalább is sokszínű veterán emlékezetben belül egyre inkább a pacifista narratíva lett az uralkodó. Dan Todman kutatásai szerint ez a változás elsősorban annak volt köszönhető, hogy a még életben lévőeknek – bajtársak híján – egyre kevesebb esélyük volt élményeik közösen, közösségben történő felidőzésére, és emlékeiket így a korábbiaknál sokkal jobban befolyásolni tudták a társadalom elvárásai. Paradox módon, ahogy a közvélemény minél inkább a háború kizárólagos hiteles „hangjaként” tekintett a veteránokra, annál nehezebben tudtak ellenállni az őket érő külső hatásoknak és annál inkább belesimult mondanivalójuk az uralkodó narratívába. Jól jellemzi a helyzetet, hogy az utolsó élő első világháborúban szolgált angol katona, Harry Patch a 2000-es évek második felében egyenesen pacifista kultuszfigurává vált, olyan gyakran idézett kijelentéseivel, mint például *„a háború számomra nem más, mint az engedélyezett gyilkosságok sorozata”*.²⁷

A szépirodalom majd az 1960-as évek népszerű szerzői által megteremtett és utána folyamatosan erősített értelmetlen és felesleges háború narratívával szemben azonban időközben kialakult egy másik, ennél jóval árnyaltabb és „pozitívabb” kép is. A történészek a levéltári forrásokra hivatkozva egyértelműen amellett kezdtek el érvelni, hogy a brit hadsereg 1914 és 1918 között egy figyelemreméltó fejlődési pályát írt le, melynek végén egy olyan professzionális hadsereggé vált, amely a harctéren is felül tudta múlni a német haderőt. Ráadásul a katonák naplóinak és levelezéseinek vizsgálata elég meggyőzően cáfolta a harcolók teljes kiábrándultságának tézisét és bizonyította, hogy döntő többségük bízott a feletteseiben és minden szörnyűség ellenére motiváltan, a háború fontosságába vetett hittel indult harcba.²⁸

A közvélemény és a történettudomány háború-képe közötti nagy szakadék a 100 éves évforduló közeledtével egyre zavaróbbá kezdett válni. A politikusok és az Egyesült Királyságban különösen nagy befolyással rendelkező civil társadalom is egyre többször tette fel a kérdést: hogyan kellene megemlékezni az első világháborúról: az ünnepségek inkább a nagy áldozatok árán kivívott katonai győzelemre vagy a brit történelemben példátlan emberi tragédiára és veszteségekre koncentrálnak? A vita – annak ellenére is, hogy a konzervatív-liberális kormány többször is elég erőteljesen az előbbi álláspont mellett tette

²⁶ Sőt, egyes iskolákban a Blackadder Goes Forth című sorozat is a történelem órák anyagának részét képezi. Bond 2007. 87. o.

²⁷ Todman 2007. 208–211. o. Életrajzát részletesen lásd: Patch 2008.

²⁸ Bond 2007. 76. o.

le a voksát – tulajdonképpen eldöntetlen maradt. 2013. május végén például zászlót bontott a baloldali – marxista No Glory In War mozgalom, amely az elmúlt egy évben számos konferenciát és más rendezvényt szervezett, így tiltakozva a centenárium szerintük militarista célokra történő felhasználása ellen.²⁹ Az viták 2014 elején, Michael Gove angol konzervatív párti oktatási és kulturális miniszter e témában írt cikkének köszönhetően váltak váratlanul ismét igen hevesse. Gove rövid írásában élesen bírálta az olyan színdarabokat és televíziós sorozatokat, mint az *Oh! What a Lovely War* és a *Blackadder Goes Forth*, amelyek szerint felelősek a brit társadalom hibás és túlnyomó részben negatív első világháborús képéért. Szerinte ezek a művek káros módon terelik el a figyelmet az angol katonai sikerekről, a bátorságról és a hősök áldozatvállalásáról, amit a centenárium kapcsán a mai generációk elé is példának kellene állítani.³⁰ A cikk nagyon nagy vihart kavart, számtalan történész és újságíró foglalt állást Gove állításait támadva, támogatva, vagy legalább árnyalva. A megjelenő publicisztikák, dokumentumfilmek és interjúk mindenestre jól körvonalazzák az angol történészek többségének részletekben gyakran igencsak eltérő álláspontját. Abban az első világháborúval foglalkozók többsége egyetért, hogy a 100 éves évforduló egy remek lehetőség arra, hogy a Gove cikkében egymás ellentétéként felvázolt „két háborút” valamilyen módon közelebb tudják hozni egymáshoz és a történezési, árnyaltabb értelmezésnek is nagyobb szerep jusson a közgondolkodásban. Ehhez a helyzet kétségtelenül kedvezőbbnek tűnik, mint az elmúlt évtizedekben bármikor. 2009-ben az utolsó veterán elhunytával a társadalomnak az első világháborúhoz kötődő személyes kapcsolata megszűnt, ráadásul az angol csapatok iraki kivonásával a háborúellenes attitűd általánosságban is sokat veszített aktualitásából.

Fontos azonban leszögezni, hogy a revizionista történészek nem gondolják úgy, hogy az ő háborúképük teljesen elfogulatlan és „objektív” lenne, ellentétben a „szubjektív” költőkével-írókéval, akik „félrevezetik” a társadalmat. Többségük csupán amellett érvel, hogy a forrásokon alapuló megközelítés révén egy sokkal komplexebb és teljesebb kép rajzolódhat ki, melynek segítségével könnyebben érthetővé válik, hogy 1914-ben az európai országok miért kezdték el a háborút és mi motiválta a katonákat, hogy elviseljék a szenvedéseket és gyakran feláldozták az életüket.³¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a művészi értelmezést figyelmen kívül kellene hagyni, sőt! A háborús irodalomra történő reflektálás és a kulturális hatások értelmezése megkönnyítheti, hogy a diskurzus elszakadjon a „rossz háborút” vagy „jó háborút” típusú gyakran teljesen tudománytalan ellentétpártól. Szerencsére az irodalomtudomány részéről szintén megkezdődött egy nyitási folyamat, melynek köszönhetően több kutató is igyekezett a háborúval foglalkozó műveket nemcsak művészi, hanem történeti kontextusukban is értelmezni és elemezni.³²

Az első világháború centenáriuma azonban nemcsak az irodalmárok és a történészek közötti párbeszéd megindítására teremt lehetőséget. A történészek többsége azt is fon-

²⁹ A szervezet honlapját lásd <http://noglory.org/> (A letöltés ideje: 2014. június 4.)

³⁰ Lásd a *Daily Mail* online cikkét: *Michael Gove: Why does left insists belittling true British heroes?* <http://www.dailymail.co.uk/debate/article-2532930/MICHAEL-GOVE-Why-does-Left-insist-belittling-true-British-heroes.html> (A letöltés ideje: 2014. június 5.)

³¹ Emellett érvel az évfordulóra megjelent legnépszerűbb első világháborúról szóló hadtörténeti mű szerzője Max Hastings is. *Hastings* 1914. London, 2013. Interjú William Philpott professzorral, London 2014. május 5.

³² *Heathorn* 2006. 1123. o. A legújabb ilyen munka: *Stevenson* 2013.

tosnak tartja, hogy a megemlékezések során a háború olyan aspektusai is bemutatásra kerüljenek, amelyek az elmúlt években kisebb figyelmet kaptak. Ilyen például a konfliktus globális jellege, vagyis, hogy a harcok nem csak a szép- és szakirodalomban egyaránt túlsúllyal bíró nyugati fronton, hanem több kontinensen, számos kisebb-nagyobb ország részvételével zajlottak. Ennek megfelelően komoly szándék mutatkozik arra, hogy olyan korábban a brit közvélemény előtt alig ismert térségekről is több szó essen, mint például Kelet-Európa, Mezopotámia, vagy a Balkán-félsziget. Szintén törekvés mutatkozik arra, hogy nyissanak más nemzeti narratívák felé és a történettudomány folyamatos párbeszédet folytatva próbáljon reflektálni a német, a francia, vagy éppen az orosz hadtörténetírás eredményeire.³³

Persze a történész társadalmon belül sincs minden kérdésben teljes egyetértés. Az évforduló kapcsán a leghevesebben újra kirobbanó vita a brit beavatkozás szükségessége és a háborús felelősség kérdése körül bontakozott ki. Ebben az egyik oldalon jobbra az 1960-as évek szerzői, mint Alan Clark és a kortársak közül Nail Ferguson állnak, akik amellett érvelnek, hogy egy németek dominálta Európa nem különbözött volna sokban a mai Európai Uniótól és nem feltétlenül jelentett volna fenyegetést a Brit Birodalomra. Következésképpen az 1914-es hadüzenet az Egyesült Királyságnak sokkal több kárt okozott, mint amennyi hasznot hajtott. Akaratukon kívül ugyan, de ennek az álláspontnak a támogatói között ott találjuk azokat a háború hiteles hangjának tartott kortárs alkotókat, akik műveikben a lövészárk-háború értelmetlenségéről írnak.³⁴ A történészek többsége azonban nem ezen az oldalon áll és úgy gondolja, hogy Nagy-Britanniának morális és biztonságpolitikai okokból is be kellett avatkoznia a háborúba. Ennek hangsúlyozását olyannyira fontos feladatnak tartják, hogy a Max Hastings szerkesztette és a világegésről szóló egy órás BBC-dokumentumfilmnek is a *Szükséges háború* címet adták.³⁵

A háború és a háborúba lépés értelmetlenségének kérdése összefügg a szintén igen régi, de az elmúlt években – a térségünkben is – felerősödött vitával, amely az egyes országoknak a konfliktus megkezdésében játszott szerepéről szól. A Taylor-féle „önkéntelen” és inkompetens katonai–diplomáciai elitet hibáztató álláspont a brit tudományos életben már viszonylag háttérbe szorult, és konszenzus alakult ki arról, hogy a háború kitöréséért elsősorban az agresszív és militarista Németország a hibás. Olyannyira igaz ez, hogy a BBC által 2014 elején megkérdezett tíz vezető angol és német hadtörténészből kilencen az Osztrák–Magyar Monarchiát vagy Németországot nevezték meg a konfliktus első számú felelősének.³⁶ Ebből a körből némileg kilóg a téma talán jelenleg legismertebb kutatója, Christopher Clark, aki egy évvel korábban megjelent *Sleepwalkers* [Alvajárók] című könyvében – ugyan egész más úton járva, mint Taylor –, de szintén amellett érvel, hogy mindegyik nagyhatalom egyformán hibáztatható a háború kitöréséért.³⁷

³³ The Debate. Dan Todman, Gary Sheffield, Annika Mombauer, Neil Faulkner és Paul Lay részvételével megtartott nyilvános vita a British Library-ben. A vita hanganyaga elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=jvr7UJI47UM> (A letöltés ideje: 2014. május 31.)

³⁴ Ferguson 2000.

³⁵ A *The Necessary War* című dokumentumfilmet lásd: <http://www.bbc.co.uk/iplayer/episode/b03wtmz6/sign/the-necessary-war> (A letöltés ideje: 2014. június 3.)

³⁶ Ezt az álláspontot képviseli a legnépszerűbb, újonnan megjelenő populáris feldolgozás is, lásd: *Hastings* 2013.; <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-26048324> (A letöltés ideje: 2014. május 31.)

³⁷ Clark 2013.

Az első világháború megítélése a 100 éves évforduló kapcsán, ahogy az előző oldalak alapján talán már egyértelműnek tűnhet, Nagy-Britanniában (sem) mentes az ellentmondásoktól és a vitáktól. Abban a szereplők közül talán senki nem is bízik, hogy ezek a különbségek a következő négy évben el fognak tűnni. A legtöbb – legalább is a tudomány oldaláról – azonban egyetértenek abban, hogy a most megkezdődő és feltehetően az elkövetkező időszakban újra és újra felélénkülő párbeszédnek nem feltétlenül az a célja, hogy megmutassa az „igazságot” a háborúról, hanem sokkal inkább az, hogy minél több – történészek, politikusok és főleg a mindennapi emberek – együtt gondolkodjanak a legfontosabb témákról és igyekezzenek reflektálni a konfliktussal kapcsolatos már meglévő ismereteikre. Ha a történészek ebben maguk is élen járnak és másokat is erre tudnak sarkalni, akkor már nem lehetnek elégedetlenek a munkájukkal.

BIBLIOGRÁFIA

- Barett* 1963. *Barnett, Corelli*: The Swordbearers: Supreme Command in the First World War. London, 1963.
- Bond* 2007. *Bond, Brian*: The Unquiet Western Front: Britain's Role in Literature and History. Cambridge, 2007.
- Bond* 2008. *Bond, Brian*: Survivors of a Kind: Memoirs of the Western Front. London–New York, 2008.
- Churchill* 2007. *Churchill, Winston*: The World Crisis 1911–1918. London, 2007.
- Clark* 1991. *Clark, Alan*: The Donkeys. London, 1991.
- Clark* 2013. *Clark, Christopher*: The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. New York, 2013.
- Danchev* 1991. *Danchev, Alex*: 'Bunking' and Debunking: The Controversies of the 1960s. In: The First World War and British Military History. Ed. *Bond, Brian*. London, 1991. 263–268. o.
- Eksteins* 1989. *Eksteins, Modris*: Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. New York, 1989.
- Farrar-Hockley* 1964. *Farrar-Hockley, Anthony*: The Somme. London, 1964.
- Farrar-Hockley* 1967. *Farrar-Hockley, Anthony*: Ypres 1914: Death of an Army. London, 1967.
- Ferguson* 2000. *Ferguson, Niall*: The Pity Of War: Explaining World War I. New York, 2000.
- Fussell* 1975. *Fussell, Paul*: The Great War and Modern Memory. Oxford, 1975.
- George* 1933. *George, David Lloyd*: War Memoirs Of David Lloyd George. London, 1933.
- Hastings* 2013. *Hastings, Max*: Catastrophe: Europe Goes to War 1914. London, 2013.
- Heathorn* 2006. *Heathorn, Stephen*: The Mnemonic Turn in the Cultural Historiography of Britain's Great War. *The Historical Journal*, 48. (2006) 1105–1106. o.
- Holmes* 2005. *Holmes, Richard*: Tommy: The British Soldier on the Western Front, London, 2005.
- Keegan* 2013. *Keegan, John*: A csata arca. Budapest, 2013.

- Liddell Hart* 1929. *Liddell Hart, Basil*: The Decisive Wars of History: a Study in Strategy. London, 1929.
- Middlebrook* 1971. *Middlebrook, Martin*: First Day on the Somme. London, 1971.
- Patch* 2008. *Patch, Harry-Emden, Richard Van*: The Last Fighting Tommy: The Life of Harry Patch, The Oldest Surviving Veteran of the Trenches. London, 2008.
- Philpott* 2010. *Philpott, William*: Bloody Victory: The Sacrifice on the Somme and the Making of the Twentieth Century. London, 2010.
- Robbins* 2006. *Robbins, Simon*: British Generalship on the Western Front 1914–1918: Defeat into Victory. London–New York, 2006.
- Sheffield* 2000. *Sheffield, Gary*: Leadership in the Trenches: Officer-Man Relations, Morale, and Discipline in the British Army in the Era of the First World War. New York, 2000.
- Sheffield* 2002. *Sheffield, Gary*: Forgotten Victory: the First World War: Myths and Realities. London, 2002.
- Stevenson* 2013. *Stevenson, Randall*: Literature and the Great War 1914–1918. Oxford, 2013.
- Taylor* 1963. *Taylor, A. J. P.*: First World War: an Illustrated History. London, 1963.
- Taylor* 1969. *Taylor, A. J. P.*: War by Timetable. London 1969.
- Terraine* 1963. *Terraine, John*: Douglas Haig, the Educated Soldier. London, 1963.
- Todman* 2007. *Todman, Daniel*: Myth and Memory. Hambledon–London, 2007.
- Travers* 1992. *Travers, T. H. E.*: How the War Was Won: Command and Technology in the British Army on the Western Front: 1917–1918. London–New York, 1992.
- Travers* 2003. *Travers, Tim*: The Killing Ground: the British Army, the Western Front and the Emergence of Modern Warfare, 1900–1918. Barnsley, 2003.
- Watson* 2004. *Watson, Janet*: Fighting Different Wars: Experience, Memory, and the First World War in Britain. Cambridge, 2004.
- Watson* 2008. *Watson, Alexander*: Enduring the Great War: Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914–1918. Cambridge–New York, 2008.
- Winter* 1998. *Winter, Jay*: Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge–New York, 1998.
- Winter – Prost* 2005. *Winter, J. M – Prost, Antoine*: The Great War: Historical Debates, 1914 to the Present. Cambridge, 2005.

JÜDISCHE SOLDATEN IN DER K.U.K. ARMEE IM ERSTEN WELTKRIEG

Jewish Soldiers in the Austro-Hungarian Army in the First World War

The number of Jewish soldiers serving in the armed forces of the Austro-Hungarian Monarchy during World War I is estimated at 300.000, and one tenth of these men gave their lives for the empire. The paper gives a short overview of the Jewish soldiers' participation in the world war, and lists the stereotypes which spread in connection with them in the literature of the topic. The author's paper is in fact a case study of the way a religious minority managed to integrate in the Austro-Hungarian army. The sources lead to the conclusion that the general statement about the tolerance towards the soldiers of Jewish religion needs to be revisited relatively.

Erwin A. Schmidl, PhD, historian in Austria, court counsellor, associate professor. Chairman of the Landesverteidigungssakademie, Institut für Strategie & Sicherheitspolitik, Vienna. Associate professor at the Department of Modern and Contemporary History, University of Innsbruck. Author of numerous books, research area: modern and contemporary history of Austria. E-mail: erwin.schmidl@bmlv.gv.at

Keywords: World War I, first years of the war, Jewish soldiers, social history, military history, headcount proportions, Anschluss, mentality, political strategy

In den letzten Jahren wurde ein Aspekt der österreichischen und ungarischen Militärgeschichte verstärkt untersucht, der bisher eher im Hintergrund der Forschung stand: die Frage der „nationalen“, ethnischen oder religiösen Zusammensetzung der Armee des Vielvölkerstaates. Hier ist natürlich an erster Stelle die Studie des verdienten Professors Dr. István Deák über das Offizierskorps der k.u.k. Armee zu nennen,¹ sowie weitere Arbeiten, die teilweise aus seinem Umfeld stammen.² Eine Arbeit über die Sprachenfrage – ein Thema, zu dem sehr viele Legenden kursieren – ist im Entstehen.³ Und der Autor dieser Zeilen hat sich seit längerem mit der Integration jüdischer Soldaten beschäftigt.⁴

Für viele Juden Österreich-Ungarns war der Erste Weltkrieg – der „Große Krieg“, wie er damals oft genannt wurde, zur Unterscheidung von den kleineren, zeitlich und räumlich begrenzten Kriegen der Jahre zuvor – zweifellos das einschneidendste Ereignis ihrer Generation. Nicht grundlos hieß die Sonderausstellung 2014 über den Ersten Weltkrieg und das Judentum im Wiener Jüdischen Museum „Weltuntergang“.⁵ Mit dem Untergang des

¹ Deák 1990. (Deutsche Übersetzung: Der k.(u.)k. Offizier. Wien–Köln–Weimar, 1991.)

² Rozenblit 2001.; Rachamimov 2002. Beide waren Dissertanten István Deáks. Vgl. außerdem: Neumayer – Schmidl 2008.; Sondhaus 1990.; Maior 2005.

³ Dr. Tamara Scheer aus Wien arbeitet seit einiger Zeit über dieses Thema und scheint durch ihre Sprachkompetenz besonders befähigt, hier bemerkenswerte Ergebnisse zu erzielen.

⁴ Zuletzt erschien Schmidl 2014. Alle weiteren Angaben dieses Beitrags folgen, sofern nicht anders angegeben, diesem Buch.

⁵ Vgl. dazu den sehr informativen Begleitband: Patka 2014.

Habsburger-Reiches verloren die Juden, mehr noch als andere Gruppen der Bevölkerung, ihr staatliches Selbstverständnis als Bürger eines großen Reiches, sahen sich vor die Frage einer neuen nationalstaatlichen Zugehörigkeit gestellt und waren zudem nach 1918 mit wesentlich stärkerem Antisemitismus konfrontiert als davor. Für Manche verstärkte das Kriegserleben wohl ihre jüdische, jetzt oft stark zionistisch geprägte Identität. Wobei das Erleben des Weltkriegs viele Formen annehmen konnte – als betroffene Staatsbürger im Hinterland, als Flüchtlinge aus dem Kriegsgebiet, vor allem aus Galizien, als plötzlich zu Feinden gewordene Fremde im Ausland oder auch als Soldaten im Heer des Vielvölker-Staates. Man schätzt, dass rund 300 000 Juden unter dem Doppeladler gedient haben;⁶ ein Zehntel, also rund 30 000, haben den Krieg nicht überlebt. Wobei man gleich zu Beginn betonen muss, dass dies Schätzungen auf Grundlage des Anteils der jüdischen Soldaten vor dem Kriege sind: genaue Zahlen für die Kriegszeit sind anhand der vorhandenen Quellen nicht verfügbar.⁷ Noch ein Punkt: alle in den Quellen enthaltenen Zahlenangaben beziehen sich ausschließlich auf Personen jüdischer (oder, wie es damals oft hieß: „mosaischer“ oder „israelitischer“) Religion. Eine etwaige teilweise oder gänzlich jüdische Abstammung ist anhand der vorhandenen Quellen nicht belegbar, obwohl zur Zeit des Ersten Weltkriegs der „rassische“ Antisemitismus natürlich bereits eine wichtige Rolle spielte. Personen mögen daher von ihrem Umfeld als „Juden“ angesehen worden sein, auch wenn sie einer christlichen Religion angehörten und sich oft selbst gar nicht (mehr) als „Juden“ fühlten. Dafür aber fehlen in den Quellen entsprechende Angaben.

Der folgende kurze Beitrag gibt einen Überblick über den Dienst jüdischer Soldaten in der k.u.k. Armee vor dem und vor allem im Ersten Weltkrieg. In der allgemeinen Vorstellung, in der Literatur und in Karikaturen gibt es gewisse, bekannte Stereotypen – so etwa, dass die meisten jüdischen Soldaten beim „Train“, d.h. dem militärischen Versorgungswesen, oder in der Sanität gedient hätten, oder das Bild vom jüdischen Militärarzt. Wie sich im Laufe der Forschungen schnell gezeigt hat, entsprechen diese Stereotype zum allerwenigsten der Realität: rund 90 Prozent aller jüdischen Soldaten dienten in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg (genaue Zahlen sind für die Jahre 1872 bis 1911 verfügbar) bei der kämpfenden Truppe, die Masse bei der Infanterie. Diese Verteilung gilt auch für die jüdischen Offiziere, deren Anteil unter den Berufsoffizieren allerdings mit rund einem Prozent geringer war als der jüdische Anteil an der Bevölkerung von (um 1900) rund vier Prozent. Unter den Reserveoffizieren hingegen waren fast 20 Prozent jüdischer Religion – auf den ersten Blick überraschend, entsprach dieses Verhältnis aber ungefähr dem Anteil der Juden unter Maturanten und Akademikern, aus denen sich die Reserveoffiziere rekrutierten. Der Anteil der jüdischen Militärärzte war mit 21,9%

⁶ In der Literatur werden zwischen 275 000 und 400 000 jüdische Kriegsteilnehmer genannt. Vgl. *Rubin* 1952, S. 17.; *Paul-Schiff* 1924–25, S. 152.

⁷ Für die Zeit zwischen 1872 und 1911 liegen in den amtlichen Militärstatistischen Jahrbüchern verlässliche Quellen vor, die für Mannschaften (und ab 1897 auch für Offiziere und Beamte, getrennt nach Aktiv- und Reservestand) nach Waffengattungen aufgeschlüsselte Zahlen liefern. Für 1911 werden 44 016 jüdische Soldaten genannt, das entsprach drei Prozent aller Mannschaften und lag damit nur knapp unter dem allgemeinen Bevölkerungsanteil der Juden von etwas unter vier Prozent. Von den Soldaten aus der Zeit des Ersten Weltkriegs liegen derartige Quellen nicht vor; die Personalunterlagen sind nicht vollständig erhalten; oft fehlen Angaben zur Religion.

(1911) hoch – aber auch nicht so hoch, das Bild vom „typisch jüdischen“ Militärarzt zu rechtfertigen.⁸

Die Geschichte der jüdischen Soldaten in Österreich-Ungarn ist auch eine Fallstudie über die Integration einer (in diesem Falle religiösen) Minderheit in eine militärische Organisation. Wobei in diesem Fall die Besonderheit dazukommt, dass sich die kaiserlich-königliche Armee als die militärische Macht eines multi-nationalen Reiches und daher bewusst als „über-national“ verstand. Ihre und vor allem ihrer Offiziere und Unteroffiziere Loyalität galt dem Herrscherhaus und dem Staat, nicht aber einer Nation bzw. Volksgruppe dieses Reiches. Diese „supra-nationale“, über den nationalen Streitigkeiten des Vielvölkerreiches der Habsburger stehende Identität war angesichts der zunehmend nationalen bzw. – teils radikalen – nationalistischen Strömungen der Zeit um 1900 geradezu anachronistisch, erleichterte aber die Einbeziehung nationaler oder auch religiöser Minderheiten.

Zur Zeit des Ersten Weltkriegs lag der Beginn der Rekrutierung jüdischer Soldaten schon 125 Jahre zurück. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts war in Österreich – nach preußischem Vorbild – die bis dahin übliche freie Werbung der Soldaten schrittweise durch die „Konskription“, eine Vorform der allgemeinen Wehrpflicht, ersetzt worden. Dazu kam zwischen 1770 und 1775 die Erwerbung Galiziens und der Bukowina – Gebiete, in denen viele Juden lebten. Damit aber stellte sich die Frage, ob Juden auch zum Militär eingezogen werden sollten, obwohl sie seit dem Mittelalter als nicht wehrwürdig galten.

Da heute unter „Juden“ vielfach auch Personen (teilweise) jüdischer Abstammung verstanden werden, muss an dieser Stelle darauf hingewiesen werden, dass sich diese Restriktionen und auch alle Zahlenangaben immer nur auf Personen jüdischer Religion beziehen. Getaufte Juden (richtiger: Christen jüdischer Herkunft oder Abstammung) wurden im 18. Jahrhundert weitgehend akzeptiert, konnten selbstverständlich auch im Militär dienen. Der „rassische“ Antisemitismus entstand erst im Laufe des 19. Jahrhunderts – im 18. Jahrhundert könnte man eher von einem mehr religiös geprägten Antijudaismus sprechen.

Zunächst waren Juden weiter vom Wehrdienst befreit und mussten stattdessen zusätzliche Steuern entrichten. 1785 tauchte erstmals die Idee auf, die Juden Galiziens zu „konskribieren“ und zum Fuhrwesenskorps, dem „Train“, einzuziehen. Dieses Korps war eben erst als stehende Truppe auch in Friedenszeiten geschaffen worden, hatte aber (trotz seiner Bedeutung) im Vergleich zur kämpfenden Truppe einen schlechteren Ruf. Der Vorschlag kam allerdings nicht aus dem Militär, sondern von der reformfreudigen Hofkanzlei (in ihrer Funktion etwa dem heutigen Innenministerium entsprechend). Diese verfolgte damit nicht zuletzt die Absicht, die galizischen Juden stärker in die allgemeine Gesellschaft zu integrieren. Der Hofkriegsrat, Vorläufer des Kriegsministeriums, lehnte dieses Ansinnen freilich ab: Das Fuhrwesen wäre eine vollwertige militärische Organisation, und Juden hätten beim Militär eben nichts verloren.

Drei Jahre später wurde der Hofkriegsrat dann gar nicht erst gefragt: 1788 verfügte die Hofkanzlei, dass Juden aus Galizien zum Fuhrwesens-Korps einzuziehen waren. Der Hofkriegsrat wandte zwar ein, dass man gerade im Krieg sei (Österreichs letztem

⁸ Schmidl 2014, S. 191–204. Mit graphischen Auflösungen der aus den Militärstatistischen Jahrbüchern der Jahre 1872 bis 1911 entnommenen Zahlenangaben.

Türkenkrieg, 1788–1791), daher andere Sorgen habe und mit der Einberufung von Juden wenigstens bis nach Kriegsende warten möge, doch wurden diese Bedenken ignoriert. Im Gegenteil: 1789 wurde die Maßnahme, die zunächst nur für die Juden Galiziens galt, auf sämtliche habsburgischen Länder ausgedehnt. Dies war früher als in anderen kontinentaleuropäischen Heeren – in Frankreich beispielsweise wurden Juden erst nach der Französischen Revolution zum Militär eingezogen.

Zunächst wurden Juden nur als „Trossknechte“ zum Fuhrwesen einberufen. Schon ab 1789 aber konnten Juden – zunächst freiwillig – auch „unter dem Feuergewehr“, also in der Infanterie dienen. In den Napoleonischen Kriegen fielen diese und andere Einschränkungen; es entfiel aber auch die 1788 von etlichen jüdischen Gemeinden geforderte und in den 1790er Jahren kurzzeitig eröffnete Möglichkeit, dem Dienst im Militär durch eine Zahlung oder den Ankauf eines Ersatzmannes zu entgehen. Mit den Reformen Erzherzog Carls wurde nicht nur die bis dahin theoretisch lebenslange Dienstzeit abgeschafft; Juden konnten fortan in allen Waffengattungen dienen. Dies entsprach dem neuen Geist einer „nationalen“, über-religiösen patriotischen Einigkeit des Volkes gegen die napoleonische Bedrohung.

Die Reaktionen der jüdischen Gemeinden auf die Einziehung der Juden zum Militär waren durchaus unterschiedlich. Die orthodoxen Gemeinden vor allem im Osten erblickten darin nicht zu Unrecht die Gefahr, dass viele junge Juden ihrem angestammten Milieu entrissen würden. Hingegen begrüßten die aufgeklärteren Juden im Westen diese Maßnahme als wesentlichen Schritt hin zur erhofften rechtlichen Gleichstellung. Die Übernahme bürgerlicher Pflichten sollte auch zur Gewährung bürgerlicher Rechte führen.

Die Zahl jüdischer Soldaten stieg schrittweise an. Nach der Einführung der allgemeinen Wehrpflicht 1868 näherte sie sich um 1900 mit bis zu 3,9% dem allgemeinen Bevölkerungsanteil, der damals etwas über 4% lag. Im Ersten Weltkrieg dienten – genaue Zahlen fehlen – etwa 300 000 Soldaten in der k.u.k. Wehrmacht, rund 3% der insgesamt über neun Millionen Mann, die 1914 bis 1918 mobilgemacht worden waren. Ein Indiz für die bedeutende Zahl jüdischer Soldaten ist auch die Einführung von Feldrabbinern ab 1866. Im Ersten Weltkrieg gab es in der k.u.k. Armee nicht weniger als 76 jüdische Feldgeistliche, dazu 19 in der k.k. Landwehr und 18 in der königlich ungarischen Honvéd. Insgesamt galt die Stellung der Juden in Ungarn aus verschiedenen Gründen als besser als in der österreichischen Reichshälfte – weshalb auch der Anteil von Juden in der Honvéd der Jahre 1848/49 und erneut ab 1867 etwas größer gewesen sein dürfte als in Österreich bzw. im gemeinsamen Heer. Eine massive Verschlechterung der Lage der Juden in Ungarn ergab sich erst nach dem Ersten Weltkrieg.

1788 und in den ersten Jahren danach wurde die Frage, ob Juden auch Unteroffiziere oder gar Offiziere werden konnten, noch kategorisch verneint. Immerhin wären sie damit ja auch Vorgesetzte christlicher Soldaten geworden.⁹ Dieses Misstrauen änderte sich aber bald; um 1808 wurden erstmals Juden zu Offizieren ernannt. Im 19. Jahrhundert wurde Juden auch die Möglichkeit eröffnet, an der militärärztlichen Hochschule, dem Josephinum in Wien, zu studieren (und danach als Militärärzte angestellt zu werden) sowie

⁹ Die Idee, Juden in geschlossenen Einheiten zu formieren, tauchte zwar anfangs kurz auf, wurde aber nicht weiter verfolgt, weil sie dem Ziel der weitergehenden Integration entgegengesetzt gewesen wäre.

die Theresianische Militärakademie in Wiener Neustadt und andere Ausbildungsstätten zu besuchen.

Auch die jüdischen Offiziere dienten, wie schon erwähnt, überwiegend in der kämpfenden Truppe, nicht nur, wie es in der Literatur oft scheint, beim Train oder bei der Sanität. Genauere statistische Angaben liegen erst für die Jahre um 1900 vor. Damals betrug der Anteil von Offizieren jüdischer Religion (in diesen Übersichten wurde generell nur die Religion erfasst) unter den Berufsoffizieren rund ein Prozent. Er ging von 1897 bis 1911 übrigens von 1,2 auf 0,6 Prozent zurück (in absoluten Zahlen war der Rückgang etwas weniger dramatisch, von 178 auf 109).¹⁰ Über die Gründe für diese Verminderung kann man nur spekulieren – obwohl das Militär auch der Öffentlichkeit gegenüber betonte, dass jeder, der des Kaisers Rock trug, in gleicher Weise ehrenhaft war, und obwohl gegen antisemitische Vorfälle in der Armee (etwa die Verweigerung der Satisfaktionsfähigkeit im Duell) disziplinar vorgegangen wurde, wäre es unrealistisch anzunehmen, dass der im Zivilleben seit dem letzten Viertel des 19. Jahrhunderts gestiegene Antisemitismus ganz ohne Spuren geblieben wäre. Andererseits stellten auch jüdische Autoren fest, dass „die jüdische Gesellschaft... ihre Söhne lieber Advokaten oder Ärzte werden [ließ] als Berufsoffiziere“.¹¹

Hingegen galt Maturanten und jungen Akademikern der Leutnantsstern des Reserveoffiziers als sehr wohl erstrebenswert, war dies doch auch äußeres Symbol der Anerkennung in der Gesellschaft. Daher finden wir zahlreiche prominente Schriftsteller und Künstler unter den Reserveoffizieren. Immerhin betrug der Anteil der Juden an den Einjährig-Freiwilligen (Reserveoffiziers-Anwärtern) und Reserveoffizieren um die 18%. Im Klartext: jeder fünfte k.u.k. Reserveoffizier war Jude, d.h. jüdischer Religion. Das entspricht etwa dem Anteil der Juden an den Maturanten und Studenten, belegt aber auch eindrucksvoll den Unterschied zwischen der multinationalen Donaumonarchie und dem national geeinten Deutschen Reich: In Preußen wurde zwischen 1885 und 1914 kein einziger Reserveleutnant ernannt – bei angeblich 30 000 jüdischen Offiziersanwärtern. In Bayern oder Württemberg gab es vereinzelte jüdische Reserveoffiziere; in Preußen erst wieder im Ersten Weltkrieg.

Juden erreichten in der k.u.k. Armee auch Generalsrang. Soweit das aus den Akten erschließbar ist, gab es im Bereich der kämpfenden Truppe fünf (ungetaufte) jüdische Generalmajore im aktiven Dienst (davon drei im Ersten Weltkrieg). Einer von ihnen, Eduard Ritter von Schweitzer (1844–1920), wurde bei seiner Versetzung in den Ruhestand (1908) sogar Feldmarschall-Leutnant (=Zwei-Sterne-General). Zwei weitere Oberste erhielten vor 1914 im Ruhestand den Titel eines Generalmajors, ebenso Márton Zöld de Siógárd (1865–1946, zuvor Mór/Moritz/Maurus Grün bzw. Grünhut) 1920 in Ungarn und Emil Sommer (1869–1947) 1923 in Österreich. Dazu kamen mehrere jüdische Militärärzte und Militärbeamte im Generalsrang. Obwohl zu dieser Zeit der rassistische Antisemitismus bereits stark war, erreichten darüber hinaus zahlreiche Offiziere jüdischer Herkunft hohe Ränge. Der bekannteste ist wahrscheinlich der Generaloberst Samu (Samuel) Baron Hazai

¹⁰ Der Anteil der jüdischen Berufsoffiziere könnte – Zahlen fehlen – vor 1897 noch etwas höher gewesen sein; darauf deuten die von 1894 bis 1897 für Berufs- und Reserveoffiziere zusammen vorliegenden Werte hin.

¹¹ Weisl 1971. S. 14.

(1851–1942, geb. Kohn), der immerhin ungarischer Verteidigungsminister und 1917–1918 Chef des Ersatzwesens für die gesamte bewaffnete Macht war. Generell muss man sagen, dass der Übertritt zu einem christlichen Glaubensbekenntnis einer erfolgreichen Karriere zweifellos dienlich, aber dafür nicht Voraussetzung war. Man kann annehmen, dass sich etwa ein Drittel aller jüdischen Offiziere vor oder während ihrer Dienstzeit taufen ließen.¹²

In der Literatur und auch in Erinnerungen ehemaliger jüdischer Soldaten wird oft betont, dass Juden in der k. (u.) k. Armee nicht diskriminiert wurden. Diese Aussage muss anhand der Quellen relativiert werden: einzelne Beispiele von Diskriminierungen lassen sich aus den Quellen sehr wohl belegen. Hier dürfte wohl manchmal die verklärende Erinnerung, vor allem angesichts der Schrecken des Holocaust, negative Erfahrungen überlagert haben. Grundsätzlich dürfte der Befund, dass es in der k.u.k. Armee weniger Antisemitismus gab als im Zivilleben, aber zutreffen. Denn das Selbstverständnis der k.u.k. Armee war im Vielvölkerstaat der Habsburger eben kein „nationales“ bzw., besser gesagt, nationalistisches wie in anderen Staaten, sondern ein dynastisches, wie es dem Charakter des Vielvölkerreiches der Donaumonarchie entsprach. Die Loyalität der Armee und ihrer Offiziere galt eben dem Reich, der Dynastie, dem Monarchen, nicht einer einzelnen Volksgruppe oder „Nation“. Die an den Universitäten im 19. Jahrhundert verstärkt propagierten nationalen Ideen (auch die deutsch-nationalen!) waren dem Offizierskorps ein Gräuel – und dementsprechend die Armee ein Feindbild vieler „nationaler“ Studenten. Das soll nicht heißen, dass die k.u.k. Armee besonders „judenfreundlich“ gewesen wäre: für die meisten Offiziere war „der Jude“ der Händler, dem man Geld schuldete, und den man keineswegs besonders schätzte. Jüdische Soldaten hingegen wurden als Soldaten, die des Kaisers Rock trugen, akzeptiert. Jüdische Unteroffiziere wurden wegen ihrer Sprachkenntnisse und generell „höheren Bildungsfähigkeit“ sogar besonders geschätzt.

Es wäre unvollständig, nicht auch die Probleme anzusprechen, die sich von Anfang an etwa bei Fragen wie dem Dienst am Sabbat oder der koscheren Verpflegung stellten. Es ist schwer, hier allgemein gültige Aussagen zu treffen – im Allgemeinen galt die Regel, dass jüdische Soldaten an Samstagen ähnlich behandelt werden sollten wie christliche an Sonntagen. Allerdings hat der jüdische Sabbat einen etwas anderen Stellenwert als der christliche Sonntag. Eine Ablöse der Verpflegung (um selbst koschere Speisen zu kaufen) war in der Regel höchstens an Feiertagen möglich. Die Möglichkeit koscherer Ernährung hing auch stark davon ab, ob in den jeweiligen Garnisonsorten zivile jüdische Gemeinden bestanden oder nicht. In der Praxis hing es stark vom Verständnis der jeweiligen Kommandanten ab, wie jüdische Soldaten ihren Wehrdienst erlebten.

Generell kann festgestellt werden, dass man bei der Einführung des Wehrdienstes für Juden ab 1788 wohl von einem „jüdischen Thema“, wohl auch von einem „jüdischen Problem“ sprechen kann, vor das sich das Militär gestellt sah. Im Laufe des 19. Jahrhunderts wurde diese Frage dann immer mehr „individualisiert“: einzelne jüdische Soldaten machten ihre eigenen, höchst unterschiedlichen Erfahrungen mit der Armee (und umgekehrt). Umso schwieriger, ja unmöglich wird es, fundierte allgemeingültige Aussagen zu treffen. Dieser Befund wird durch die Akten gestützt: die Eintragungen in

¹² Von den 373 „jüdischen“ Offizieren, die Moritz Frühling 1911 angibt, hatten sich 108 vor oder während ihrer Dienstzeit taufen lassen: *Frühling* 1911.

den Registerbänden zu den Stichwörtern „Juden“, „Israeliten“, „mosaische Religion“ usw. nahmen seit dem späten 18. Jahrhundert deutlich ab und verschwanden in den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg fast völlig. Dies kann man auch als indirekten Beleg für die im Großen und Ganzen gelungene Integration der jüdischen Soldaten in die Streitkräfte des Habsburger-Reiches sehen.

Bei Kriegsbeginn 1914 herrschte in der Bevölkerung bekanntlich allgemein eine sehr positive, patriotische Stimmung, selbst wenn man die Berichte über die Massenbegeisterung im Juli und August 1914 kritisch hinterfragen muss. Diese Einstellung wurde von den jüdischen Bürgern der Donaumonarchie geteilt – so wie christliche Priester und muslimische Imame riefen auch jüdische Rabbiner auf, für „Gott, Kaiser, König und Vaterland“ in den Krieg zu ziehen bzw. die Anstrengungen der Soldaten in der Heimat zu unterstützen. Die Juden bildeten da keine Ausnahme – im Gegenteil galten sie als besonders patriotische Untertanen des Kaisers und Königs. Dazu kam bei vielen Juden, vor allem bei Intellektuellen, noch ein weiteres Motiv: Die Befreiung der im Zarenreich unterdrückten Glaubensbrüder. So schrieb der jüdische Rechtsanwalt und Schriftsteller Leutnant der Reserve Dr. Hugo Zuckermann (1881–1914) kurz nach Kriegsbeginn, er „trete den Rachefeldzug für Kischiniew an“ – Kischinau (heute Chişinău, die Hauptstadt der Republik Moldawien) war im April 1903 Schauplatz schwerer Pogrome gewesen.¹³ Zuckermann wurde als Dichter des „Reiterliedes“ bekannt, das mehrmals, u.a. von Franz Lehár (1870–1948), vertont wurde und das die anfängliche Begeisterung von 1914 einfing. Allerdings: Es sollte anders kommen und der Krieg war nicht schon zu Weihnachten zu Ende. Dr. Zuckermann selbst starb am 23. Dezember 1914 an den Folgen im Kampf erlittener Verwundungen.

Da in diesen ersten Kriegsmonaten eine enorme Zahl an Berufsoffizieren fiel – Verluste, von denen sich die k.u.k. Armee nie mehr erholte – wuchs die Bedeutung der Reserveoffiziere. Immerhin verringerte sich von August 1914 bis Jänner 1915 die Zahl der Offiziere von 53 000 auf 25 000 und jene der Mannschaften von 1 180 000 auf 546 000 (jeweils Kampftruppen) – das war jeweils deutlich weniger als die Hälfte; der Rest war gefallen, verwundet oder in Kriegsgefangenschaft.¹⁴ Während die Zahl der Soldaten bis Mitte 1916 wieder annähernd auf den Stand von 1914 gebracht wurde, stieg die Zahl der Offiziere nicht über 36 000. Wenn wir bedenken, dass – nach den Zahlen vor dem Krieg – fast ein Fünftel aller Reserveoffiziere Juden waren, so wird klar, warum jüdische Offiziere im Zeitraum 1915 bis 1918 eine so wichtige Rolle spielten.

Auch unter den zahlreichen prominenten Schriftstellern und Künstlern, die im Kriegspressequartier oder im Kriegsarchiv die Kriegsanstrengungen unterstützten, waren viele Juden.¹⁵ Der bekannte zionistische Künstler Ephraim M. Lilien (1874–1925) meldete sich trotz seines Alters von über 40 Jahren voller Begeisterung freiwillig zum Militär. Er absolvierte die Ausbildung zum Reserveoffiziersanwärter und wurde anschließend dem Kriegspressequartier zugeteilt. 1918 unternahm er eine wichtige Foto- und Propagandafahrt in die Türkei. In Anerkennung seiner Leistungen wurde er 1918 zum Leutnant der Reserve ernannt.¹⁶

¹³ Rutkowski 1973.; *Kriegsgedenkblatt* 1914/15. Heft 2. S. 68–76.; R. A. 1992.

¹⁴ ÖULK 1930. Einleitung.; Franek 1933. S. 6. f.

¹⁵ Stiaßny-Baumgartner 1982. S. 3., 22–29.

¹⁶ Lilien 1985. S. 13. f. und passim; Schmidl 1996.; Schmidl 1998. S. 12–14.

Gerade von jüdischer Seite wurden die Leistungen jüdischer Soldaten noch während des Krieges und danach besonders betont, in der Hoffnung, so dem wachsenden Antisemitismus begegnen zu können. Diese Hoffnung erwies sich bekanntlich als trügerisch – auch höchste Auszeichnungen und im Krieg erlittene Verwundungen schützten nicht vor dem Rassenwahn der Nationalsozialisten. Dafür aber entschlossen sich – teils auch in Folge der Kriegserlebnisse – viele Juden nach 1918, nach Palästina auszuwandern. Zahlreiche Veteranen der k.u.k. Armee waren darunter, von denen viele den Weg zu den jüdischen Selbstschutzgruppen fanden, aus denen die Hagana und schließlich nach 1948 die Streitkräfte des Staates Israel entstehen sollten. Hauptmann a.D. Sigmund Edler von Friedmann (1892–1964) beispielsweise, Sohn eines Obersten und selbst hochdekorierter Offizier des Weltkriegs, war von 1934 bis 1938 Bundesführer des „Bundes jüdischer Frontsoldaten“, der größten und wichtigsten jüdischen Veteranenorganisation in Österreich. Nach dem „Anschluss“ 1938 konnte er nach Palästina flüchten, trat in die Hagana ein und wurde schließlich – unter dem neuen Namen Eitan Avisar – einer der ersten Generäle der neuen Israelischen Armee.

BIBLIOGRAPHIE

- Deák* 1990. *Deák, István*: Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. New York, 1990.
- Franek* 1933. *Franek, Fritz*: Die Entwicklung der öst.-ung. Wehrmacht in den ersten zwei Kriegsjahren. (Ergänzungsheft 5 zum Werke Österreich-Ungarns Letzter Krieg.) Wien, 1933.
- Frühling* 1911. *Frühling Moritz*: Biographisches Handbuch der in der k.u.k. österreichisch-ungarischen Armee und Kriegsmarine aktiv gedienten Offiziere, Ärzte, Truppen-Rechnungsführer und sonstigen Militärbeamten jüdischen Stammes. Wien, 1911.
- Kriegsgedenkblatt* 1914/15. *Jüdisches Kriegsgedenkblatt*, 1914/15.
- Lilien* 1985. *Lilien, E. M.*: Briefe an seine Frau, 1905–1925. Hrsg. v. *Otto M. Lilien* und *Eve Strauss*. Königstein, 1985.
- Maior* 2005. *Maior, Liviu*: Romanians in the Habsburg Army: Forgotten Soldiers and Officers. [Bukarest, ca. 2005.]
- Neumayer – Schmidl* 2008. *Neumayer, Christoph – Schmidl, Erwin A.* (eds.): Des Kaisers Bosniaken: Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k.u.k. Armee – Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918. Wien, 2008.
- ÖULK 1930. Österreich-Ungarns Letzter Krieg I. Wien, 1930.
- Patka* 2014. *Patka, Marcus G.* (ed.): Weltuntergang: Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg. Wien–Graz–Klagenfurt, 2014.
- Paul-Schiff* 1924–25. *Paul-Schiff, Maximilian*: Teilnahme der österreichisch-ungarischen Juden am Weltkriege: Eine statistische Studie. In: Jahrbuch für jüdische Volkskunde 1924–25. (Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde, 26–27.)

- R. A. 1992. R. A.: Treu bis in den Tod. *Israelitisches Wochenblatt*, Zürich, 1992 Januar 17.
- Rachamimov 2002. *Rachamimov, Alon*: POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. London, 2002.
- Rozenblit 2001. *Rozenblit, Marsha L.*: Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria During World War I. Oxford, 2001.
- Rubin 1952. *Rubin, E[li]*: 140 Jewish Marshals, Generals & Admirals. London, 1952.
- Rutkowski 1973. *Rutkowski, Ernst R. v.*: Dem Schöpfer des österreichischen Reiterliedes, Leutnant i.d. Res. Dr. Hugo Zuckermann, zum Gedächtnis. *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*, X. (1973) S. 93–104.
- Sondhaus 1990. *Sondhaus, Lawrence*: In the Service of the Emperor: Italians in the Austrian Armed Forces, 1814–1918. (East European Monographs CCXCI.) New York et al, 1990.
- Schmidl 1996. *Schmidl, Erwin A.*: An Artist, an Officer, and a Gentleman: Lt. Ephraim M. Lilien and the Austrian Presence in the Middle East. In: *Wrba, Marian* (ed.): Austrian Presence in the Holy Land in the 19th and early 20th Century: Proceedings of the Symposium in the Austrian Hospice in Jerusalem on March 1–2, 1995. Tel Aviv, 1996. S. 215–236.
- Schmidl 1998. *Schmidl, Erwin A.*: Der Künstler als Offizier: Ephraim M. Lilien im Ersten Weltkrieg. In: *Lilien, E. M.*: Jugendstil – Erotik – Zionismus. (Katalog zur Ausstellung im Jüdischen Museum der Stadt Wien sowie im Braunschweigischen Landesmuseum.) Wien, 1998.
- Schmidl 2014. *Schmidl, Erwin A.*: Habsburgs jüdische Soldaten 1788–1918. Wien–Köln–Weimar, 2014.
- Stiaßny-Baumgartner 1982. *Stiaßny-Baumgartner, Ilse*: Roda Rodas Tätigkeit im Kriegspressequartier: Zur propagandistischen Arbeit österreichischer Schriftsteller im Ersten Weltkrieg. (Phil. Diss.) Wien, 1982.
- Weisl 1971. *Weisl, Wolfgang v.*: Juden in der österreichischen und österreichisch-ungarischen Armee. *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*, VIII. (1971) S. 1–22.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

PÁSZTI LÁSZLÓ

A MAGYAR HONVÉDSEREG HARCÁSZATA
AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARCBA

MŰHELY

POLLMANN FERENC

VÉGÁLLOMÁS: SZABADKA Újabb adalékok a Putnik-afférhoz

Terminus Subotica.
A New Contribution to the Putnik Affair

Historians have already written about the adventures of the former chief of the Serbian general staff, Voivode Radomir Putnik, and of his daughter in Austria and Hungary in July 1914: Horst Haselsteiner's paper, published four decades ago, is still considered to be the most detailed account of the topic. However, a file recently found in the Military History Archives, Budapest, provides an interesting new contribution to the better understanding of the background of the event which took place one hundred years ago. The documents reveal that the idea of the high-ranking Serbian general's arrest did not come from the corps command in Budapest but from the general staff in Vienna. Cavalry General Tersztyánszky's co-workers then developed the idea further, but its realization finally followed a completely different plan.

Ferenc Pollmann, PhD, fellow of the Hungarian Military History Institute and Museum of the Ministry of Defence. Research area: military history of the Austro-Hungarian Monarchy, history of the period 1867–1914 and of World War I. Major books: *Balszerencse, semmi más...?* Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása (Balassi Kiadó, Budapest, 2003) and *Oroszlán, karddal és lúdtollal. Doberdói Bánlaky József élete és munkássága* (Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2014.) E-mail: pollmann.ferenc@mail.militaria.hu

Keywords: World War I, general staff in Vienna, Voivode Radomir Putnik, Cavalry General Károly Tersztyánszky

Az egykori szerb vezérkari főnök, Radomir Putnik vajda és leánya 1914. júliusi ausztriai és magyarországi kalandjait a történettudomány részéről mindmáig a legrészletesebben Horst Haselsteiner dolgozta fel kerekén négy évtizeddel ezelőtti dolgozatában.¹ Nem pusztán az első világháború kitörésének, illetve a tanulmány megjelenésének kerek évfordulója késztetett arra, hogy az ügyet újra elővegyem. A valódi ok egy szerencsés körülmények között előkerült akta, amely az ügy némely részletét a korábbiaknál jobban megvilágítja, illetve olyan információkat tartalmaz, amelyeket az osztrák történészcolléga dolgozata elkészítésekor nem ismerhetett.

A korszakkal foglalkozó hadtörténeteszek régóta tisztában vannak azzal, hogy a budapesti IV. hadtest iratanyagának talán legizgalmasabb része, amely a világháború kirombanását közvetlenül megelőző hónapokra vonatkozik, sajnálatos módon elveszett. Felte-

¹ *Haselsteiner* 1974. 238–244. o. A tanulmány változtatás nélkül belekerült a következő kötetbe is: *Haselsteiner* 1996. 165–171. o.

hetően a múlt század húszas éveiben végrehajtott átrendezés során keveredhettek el azok a dobozok, amelyek egyebek között a budapesti hadtestparancsnokság 1914. júliusi tevékenységével kapcsolatos dokumentumokat is tartalmazták. Mivel más forrásokból tudjuk, hogy ez a tevékenység fontos szerephez jutott a Monarchia és Szerbia közötti háború kiprovokálásában is, különösen fájdalmas a szóban forgó iratanyag hiánya.

Bizonyos jelekből ugyanakkor arra lehet következtetni, hogy a keresett dokumentumok nem végérvényesen vesztek el a kutatók számára. A történettudomány számos esetet ismer elvesztettnek hitt források váratlan előkerülésére: elég példaként a Schlieffen-hagyaték sorsát említeni. A legendás német vezérkari főnök iratai (köztük a nevezetes 1905-ben íródott memorandum), amelyekről sokáig úgy tudták, hogy 1945 áprilisában egy légítámadás során megsemmisültek, nyolc évvel később egy egyesült államokbeli levéltárban bukkantak fel.² A IV. hadtest hiányzó dobozainak szerencsés megkerülése ugyan még várat magára, ám a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban időről időre előbukkannak olyan irattörödékek, amelyek kétség kívül a keresett anyaghoz tartoztak. Így került elő nemrégiben egy akta, amely a IV. hadtestparancsnokság felzetén kívül a sokatmondó „Putnik Angelegenheit” feliratot viseli.³ A B 11-a/224 eredeti számú dosszié több, IV. hadtestparancsnoksági hírszerzési aktát tartalmaz.⁴ A bennük szereplő információk a Putnik-ügynek alapvetően két aspektusát érintik. Az egyik egy Szabadkában végrehajtandó akció a Magyarországon át hazafelé tartó szerb vezérkari főnök fel-, illetve letartóztatására, a másik az időközben Kelenföldön lefogott Putnik vajda őrizetben tartása egy budapesti helyőrségi kórházban.⁵

A Putnik-affér bel- és külpolitikai következményeit tehát a megtalált akta nem érinti. Hasonlóképpen nincs szó Tersztyánszky Károly lovassági tábornok, budapesti hadtestparancsnok szerepéről sem.⁶ A szerb vezérkari főnök hazajutásának megakadályozására szőtt tervek keletkezéstörténetére nézve azonban eddig ismeretlen információkat ismerhetünk meg belőle. Mielőtt azonban ezekre rátérnék, szükségesnek látszik röviden összefoglalni Putnik 1914. júliusi Monarchiabeli *anabázisának* alapvető tényeit.

A szerb vezérkari főnök 1914 nyarán lányával együtt külföldön üdült: előbb a bajorországi Bad Reichenhallban, majd a stájerországi Bad Gleichenbergben. Hogy mikor jöttek át az előbbi fürdővárosból az utóbbiba, arra nézve egy nemrégiben megjelent bécsi újság cikk adhat információt: eszerint június 26-án, azaz két nappal a szarajevói merénylet előtt költözött be apa és lánya a Villa Albrechtbe.⁷ Gleichenbergben töltött napjaikról viszonylag keveset lehet tudni.⁸ Mindenesetre Ferenc Ferdinánd és hitvese meggyilkolását követően érezhetően megváltozott a fürdőhely élete, és Putnik valószínűleg jobban tette volna, ha lányával együtt nyomban hazaindul. Maradásukkal nem kevés gondot szereztek a biztonságukért joggal aggódnó helyi kormánybiztosnak és a rendőrségnek. Mindenesetre

² A Schlieffen-dokumentumok sorsáról magyar nyelven lásd: Zuber 2005. 307–347. o.

³ Hadtörténelmi Levéltár (HL) 1. vh. 4596. Hálával tartozom Kiss Gábor főlevéltárosnak, aki az aktát megtalálta és létezését tudomásomra hozta.

⁴ HL K. Nr. 1196, 1177, 1178, 1189.

⁵ Ennek az aspektusnak a kiaknázását máskorra hagyom.

⁶ Tersztyánszky szerepét megpróbáltam megrajzolni a róla szóló monográfiámban. Pollmann 2003. 63–66. o.

⁷ *Kronen Zeitung*, 2014. április 8. 50. o.

⁸ Vor 40 Jahren begann die Tragödie Europas. *Wiener Zeitung*, 1954. június 29. 2. o.; Wojwode Putnik war 1914 in Gleichenberg. *Wiener Zeitung*, 1954. július 22. 2. o.; Noch einmal: Woivode Putnik. *Wiener Zeitung*, 1954. július 29. 3. o.; Lorenz 1955. 587. o.

július 5-én egy politikai ügyekben járatos rendőrtisztet küldtek Bécsből a helyszínre, aki- nek feladata a prominens szerb vendégek védelme volt.⁹ A hazautazásra Putnik vajda végül csak a Szerbiának küldött osztrák–magyar jegyzék átadását követően szánta el magát, ám ezzel is elkésett. Mivel az indulást csak 25-én reggelre tervezték, eleve tudni lehetett, hogy a jegyzékre adott válasz határidejének lejárt – azaz délután 18 óra – előtt nem fogják tudni elhagyni Magyarország területét. Amennyiben tehát Szerbia és a Monarchia között időközben beáll a hadiállapot, úgy a vezérkari főnök és leánya hazautazása bizonyosan nem lesz zavartalan.

A korabeli vasúti menetrend alapján megkísérelhetjük rekonstruálni Putnikék eredeti útitervét. Az elképzelés szerint a két utazó 25-én reggel 7:32-kor szállt volna fel Feldbachban a vonatra, amely Fehringen át azután közvetlenül Budapestre szállította volna őket. A Keleti pályaudvarra 14:25-kor kellett volna érkezniük. Itt átszálltak volna a 15:30-kor induló Belgrád–Nis–Szófia–Konstantinápoly gyorsvonatra, amellyel este 22:38-ra érték volna el a szerb fővárost.

Mivel Gleichenbergből Feldbachba csak gépkocsival lehetett eljutni, ez a körülmény alkalmat kínált arra, hogy akik szerették volna Putnikot minél hosszabb ideig osztrák–magyar területen tartani, cselekedhessenek. Az autót út során ugyanis egy – a visszaemlékezések szerint nem teljesen véletlen – gumidefekt történt, miáltal az utazók a budapesti vonatot lekésték.¹⁰ Így kénytelenek voltak megvárni a délután 15:05-kor induló gyorsot. Ez menetrend szerint este 22:10-re érte el a budapesti Keleti pályaudvart, ami lehetővé tette volna számukra, hogy a Nyugatiban átszálljanak a 23:30-kor induló Orient Expresszre, és 26-án reggel 5:58-ra Belgrádban legyenek. Ha azonban az expresszre nem volt biztosítva a helyük, úgy be kellett érniük az éjfél után 5 perccel induló személyvel, amely közvetlen hálókocsikat továbbított Belgrádon át Konstantinápolyba. Így 26-án délelőtt 10 órára juthattak el Belgrádba.

Ez a második, módosított útiterv szolgált alapjául annak az akciónak, amelynek során Putnikot és a leányát Szabadkán tartóztatták volna fel. Végrehajtására azonban végül nem került sor, mivel a két utazónak már 25-én este Kelenföldön el kellett hagynia a vonatot. Ezt követően Putnikot és a lányát eltérő helyen és körülmények között elszállásolták, majd másnap előkészületek történtek a szerb vezérkari főnök tartós internálására. Horst Haselsteiner tanulmánya részletesen tárgyalja az ezzel kapcsolatos belpolitikai csatározásokat, ezért ezekre nem térek ki. Végül uralkodói döntés alapján Putnik nem csupán a szabadságát nyerte vissza, de Ferenc József nagyvonalú döntése alapján lányával együtt különvonaton hagyhatta el Magyarországot.

A végül megghiúsult szabadkai akció tervéről eddig tudtommal semmiféle forrás vagy feldolgozás nem tett említést. Az előkerült dokumentumok azonban az elgondolás létezésén túlmenően további újdonsággal is szolgálnak a kutatók számára. Mindaddig az volt az általános felfogás, hogy a szerencsés véletlen folytán Magyarországon rekedt legfontosabb szerb katonai vezető elfogásának ötlete a IV. hadtestparancsnokságtól, személy szerint Tersztyánszky lovassági tábornoktól származik. Ez nem véletlen: a hivatalos osztrák–magyar világháborús aktapublikációban az egész Putnik-ügy legelső említése is

⁹ ÖUA Nr. 10069.

¹⁰ Lorenz 1955. 587. o.

Tersztyánszkyval kapcsolatos. A magyar miniszterelnök, gróf Tisza István július 25-én délután 16:50-kor a külügyminisztériumnak küldött táviratában ez olvasható:

„Szigorúan titkos. Putnik vajda ma éjszaka Magyarországon utazik keresztül. Hadtestparancsnok szándéka, hogy amennyiben a szerb válasz nem kielégítő, őt holnap reggel feltartóztatja és mozgósítás esetén hadifogolyként kezeli. Ettől nagy katonai előnyt remél. Azonnali választ kérek, mindez megengedhető-e.”¹¹

Ezt követően a terv óhatatlanul összekapcsolódott a budapesti hadtestparancsnokkal, ami annál is könnyebben történt, mivel egy efféle akció nagyon is illett a határozottnak és gyakorlatias gondolkodásának ismert tábornok imázsához. Ettől függetlenül nem lehet kizárni, hogy az ötletgazda valójában vezérkari főnöke, Dáni Béla vezérkari ezredes volt. Valójában ő sokkal gyakorlatiasabb és elfogulatlanabb katonai parancsnok volt, mint Tersztyánszky, és az akció megtervezése és lebonyolítása egyébként is őrá hárult. *Kifelé* azonban a hadtestparancsnok (egyben Budapest vezénylő tábornoka) jegyezte az egész vállalkozást, ami azt jelentette, hogy siker esetén ő aratta le a dicsőséget, kudarc esetén viszont az ő számlájára könyvelték el a fekete pontokat is. Egyébként pedig a nemes vadhoz méltó nemes vadász csakis ő lehetett: Putnik rangjához és tekintélyéhez méltó katonai vezető Tersztyánszky kivül akkor nem volt Budapesten.

Az újonnan előkerült dokumentumok alapján azonban úgy fest, hogy Putnik elfogásának nagyon is kézenfekvő gondolata már korábban felmerült a bécsi vezérkar berkeiben, mint amikor a budapesti hadtestnél szövegetni kezdték a vajda elfogásának tervét. Már július 24-én (azaz a tervezett elutazás előtti napon) értesítette a vezérkar hírszerzéssel foglalkozó osztálya (az Evidenzbüro) a IV. hadtestparancsnokságot arról, hogy Putnik másnap kora reggel a Grác–Budapest–Zimony útvonalon keresztül indul majd haza. Egyúttal utasította az érintett hadtestek (a budapesti és – Zimony révén – a zágrábi) parancsnokságait: amennyiben Putnik akkor érkezne Budapestre, illetve Zimonyba, amikor a mozgósítási parancs már érvényben van, úgy őt a továbbutazásban meg kell akadályozni, egyébként azonban nem.¹² Tény azonban, hogy ha az elsőséget el is vitathatjuk a IV. hadtestparancsnokságtól, azt semmiképpen sem, hogy ők az eredeti gondolatot alkotó módon továbbfejlesztették. Az előkerült aktában megtalálható a feltartóztatási akció vázlatos terve, stílszerűen egy kézzel írott cédulán. A kézírás egyértelműen Dánié, aki saját feljegyzéseit később jellegzetes zöld írójával még ki is egészítette.¹³ Ez az Instrukciók címet viselő feljegyzés tartalmazza az eredeti evidenzbüros elgondolás továbbfejlesztését, aminek lényege: Putnikot mindenféleképpen őrizetbe kell venni. A szerb vezérkari főnököt két detektív kíséri (feltehetőleg feltűnés nélkül) egészen Szabadkáig. Amint a vonat odaér, sor kerül a vajda letartóztatására, mégpedig attól függően, bekövetkezett-e már időközben a mozgósítási parancs kiadása. Ha igen: úgy Putnik hadifogoly. Ha nem: akkor kémgyanús idegen. Mindkét esetben visszakísérik Budapestre, közben mindvégig rangjának és életkorának megfelelő udvariassággal bánnak vele.

Ez volt tehát az eszme, aminek megvalósítása azonban precíz időzítést kívánt. A helyes időrend utólagos rekonstruálása azonban szinte lehetetlen, mivel a pontos időpontok

¹¹ ÖUA Nr. 10707.

¹² HL K. Nr. 1178. (HL 1. vh. 4596.)

¹³ Dáni ismeretlen okból vonzódott a zöld ceruzához. Rendszerint jellegzetesen lendületes, zöld nagy D-vel szígnálta az általa láttamozott aktákat.

a legtöbb esetben nem szerepelnek a fennmaradt dokumentumokon. Mindenesetre egy 25-én, ismeretlen időben feladott távirat fogalmazványa, amelyet a budapesti hadtestparancsnokság Szabadkára, az ottani 86. közös gyalogezred parancsnokának, Josef Schaffer ezredesnek küldött, tudatja a nevezettel, hogy Putnik másnap (azaz 26-án) hajnali 4:19-kor vonaton Szabadkára fog érkezni. Az ezredesnek a két detektív segítségét igénybe véve, személyesen kell a vajdát letartóztatnia – éspedig pontosan azon az alapon, ahogy az a cédulán olvasható instrukciókban szerepel: azaz a mozgósítási parancs kiadása esetén hadifogolyként, egyébként pedig kémgyanú alatt álló személyként, majd udvariasan Budapestre kell kísérnie a letartóztatottat.¹⁴

Mit tudhatunk a fenti távirat feladásának valószínű időpontjáról? A szabadkai érkezés ideje nyilvánvalóan árulkodó. Egy korabeli menetrend segítségével könnyen megállapíthatjuk, hogy az a vonat, amely hajnali 4:19-kor érkezik Szabadkára, 0:05-kor indult el Budapestről. Amennyiben Dániék tudták, hogy Putnik vajda ezen a vonaton fog tartózkodni, akkor azt is tudniuk kellett, hogy minden valószínűség szerint nem utazhatott el 25-én reggel (ahogy az az Evidenzbüro 24-i értesítésében szerepelt) Stájerországból Budapest felé. Hiszen akkor már délután fél három óta a magyar fővárosban kellett volna lennie, és – hacsak nem fogta meg valami okból a Dunapart panorámája annyira, hogy hazafelé menekülését órákra megszakítsa – teljesen érthetetlen lenne feltételezni, hogy éjjeltájt még mindig Budapesten volt. A IV. hadtestparancsnokságot tehát nyilván értesítették a késedelmes indulásról, de hogy mikor, az kérdéses. Bizonyos, hogy amikor a Putnikékat ténylegesen szállító gyorsvonat 25-én este 19:12-kor áthaladt Győrön, az ottani katonai állomásparancsnokság mindezt jelentette a budapesti hadtestparancsnokságnak, tudatva egyúttal, hogy az információ forrása „magánközlés”.¹⁵ Magyarán: valaki felismerte a vonaton utazó szerb tábornagyot, és minderről értesítette a katonai hatóságokat. Dániék tehát legkésőbb negyed nyolc körül már tudták, hogy Putnik és a lánya mikor érkezik Budapestre, valamint – ismeretlen forrásból – azt is, hogy nem fognak az Orient Expresszrel utazni, hanem a 0:05-ös személlyel, amely hajnali 4:19-kor érkezik Szabadkára.

Ugyancsak a szabadkai akció részeként még 25-én kora este egy vezérkari tisztnak kellett megérkeznie az észak-bácskai városba. Feladatát nem, csupán érkezését közölték Schaffer ezredessel. A tiszt feladata feltehetőleg a másnap hajnali letartóztatás és a Budapestre történő visszakísérés segítése lehetett.

Miért éppen Szabadkára esett a választás? Dániék olyan települést kerestek az akció végrehajtására, amely a IV. hadtest kerületében található, és a szerelvény odaérkezésének idejére már megtörténik a mozgósítás. 25-én este még úgy számoltak, hogy a vajda körülbelül másnap délig fog a budapesti hadtestkerületben tartózkodni. Szabadka azért is jó választásnak tűnhetett, mivel lehetséges B-tervként rendelkezésre állt mellette még Újvidék, ahol a vonat végleg elhagyja a IV. hadtest fennhatósága alá eső területet.

A szépen megtervezett akcióból azonban végül nem lett semmi. Időközben ugyanis a budapesti hadtestnél megváltoztatták a tervet. Így amikor a Putnikot és leányát szállító gyorsvonat este 21:52-kor Kelenföldre ért, a szerb vezérkari főnököt – meglehetősen botrányos körülmények között – őrizetbe vették. Sor került-e eközben erőszakos rendőri fel-

¹⁴ HL K- Nr. 1177. (HL 1. vh. 4596.)

¹⁵ HL K. Nr. 1189. (HL 1. vh. 4596.)

lépésre? A korabeli sajtóbeszámolók egy része szerint igen.¹⁶ A IV. hadtestparancsnokság hivatalos cáfolata szerint azonban nem, és az idős katonával és a fiatal lánnyal mindvégig udvariasan bántak. A közleményt kiadó Tersztyánszky lovassági tábornok szerint minden ellenkező állítás hazugság.¹⁷

Nyilván felmerül a kérdés, vajon miért kellett az eredeti tervet megváltoztatni és Putnikot és a lányát már Budapestnél feltartóztatni? Ezzel kapcsolatban perdöntő információ nem maradt fenn, ám létezik egy olyan körülmény, amelyet mindenképpen érdemes figyelembe venni. Amikor a két szerb utast (is) szállító szerelvény 25-én este Kelenföldhöz érkezett, a Szerbia elleni részleges mozgósítási parancs már érvényben volt. Nagyon valószínű, hogy ezt a hadtestparancsnokságon a hadiállapot beálltaként értelmezték, és úgy gondolták, hogy Putnik hadifogollyá nyilvánításának immár nincs akadálya. Nem kell többé játszani az idővel, hogy a kívánt esemény bekövetkeztének pillanatában a vajda még Magyarországon tartózkodjon. Így a szabadkai akció okafogoytá vált.

A szóban forgó aktában azonban található egy további hevenyészett, az instrukciókhoz hasonlóan kézzel írott feljegyzés, amely szintén Dáni Bélától származik (megtalálható rajta a jellegzetes D betűs szignó), és amelynek köze lehet az elvetélt szabadkai vállalkozáshoz. Ez négy pontba szedve szintén valamiféle forgatókönyv lehet, ám a lebonyolítást tekintve lényegesen eltér a fentebb ismertetett instrukcióktól.

A különvonat végállomása, ahol sem felújított mozdony, sem a tönkrement különvonat pótlására tartalék nem áll rendelkezésre.

Továbbutazás menetrendszerinti vonattal Pestre.

Itt tartózkodás az éjjeli szabadkai vonat [indulása]ig

Szabadkán kémgyanú miatt letartóztatás.

A feljegyzésen található hevenyészett vázlat szerint P. azaz Putnik utazását valahol Gr., azaz Grác és Bpest, vagyis Budapest között kell megszakítani, amire egy X utal. Feltűnő, hogy a letartóztatásra ebben az esetben is Szabadkán kerülne sor, annak ellenére, hogy Putnik útmegszakítása még a Dunántúlon történne. Ám legalább ennyire feltűnő és egyelőre teljességgel megmagyarázhatatlan az utalás a különvonatra (Extrazug). Eszerint a második forgatókönyv szerint a különvonattal utazó Putnikot azzal az ürüggyel, hogy a szerelvény (vagy a mozdony) meghibásodott, és nincs mód a cserére, átültetnék egy menetrendszerinti vonatra. Ez azután Pestre vinné, de csak azért, hogy az éjjeli (0:05-ös?) vonatot kivárhassa, amivel azután eljutna letartóztatása színhelyére. A kémgyanú szerepeltetése a letartóztatás egyedüli indokaként (azaz hogy nincs alternatív indok), talán arra utal, hogy keletkezésekor már (vagy még) Putnik hadifogolyként szerepeltetése nem volt aktuális. Ami pedig a különvonat emlegetését illeti, az eddigi ismereteink szerint az egész Putnik-afférban csupán 26-án, éspedig Ferenc József lovagias gesztusaként bukkan fel

¹⁶ Így különösen a bécsi *Neue Freie Presse* szerint amint a detektívek a kupéba, és egyikük szerb nyelven néhány szót mondott a vajdának, „Putnik felugrott, mellbe vágta a detektívet és revolvert rántott. Az embernek az volt a benyomása, hogy magával akar végezni. A jelenet alatt Putnik lánya végig hangosan jajgatott. A másik detektív megragadta Putnikot a karjánál fogva és elvette tőle a revolvert. Putnik hevesen védekezett, és közelharc alakult ki, minek során a tábornokot a földre kényszerítették, ahol az egyik, Nemes nevű detektív szilárdan tartotta őt, és közben a mellére térdelt. Végül újabb rendőrök és titkosrendőrök érkeztek, akik kicipelték Putnikot a vagonból. Lánya folyamatosan sírva és kiáltozva követte őt.” *Neue Freie Presse*, 1914. július 25. 2. o.

¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv. Militärkanzlei Seiner Majestat (MKS), 69-6/5-2 de 1914.

először. Az a lehetőség bizonyára teljességgel valószínűtlen, hogy Dániék az uralkodói döntést próbálták volna elszabotálni azzal, hogy a különvonatra ültetett Putnikot mégis csak Szabadkára juttatják, ahol aztán letartóztatják?! Mindenesetre a Dáni által szignált rejtélyes feljegyzés megfejtése még egyelőre várat magára.

Természetesen a Putnik-affér történetének nem az elvetélt szabadkai rajtaütés a legfontosabb epizódja. Arra azonban alkalmas, hogy megmutassa, mennyire nem voltak tisztában a legmagasabb szintű katonai és politikai vezetők a nemzetközi, illetve a hadijog rendelkezéseivel. Putnik tartós itt-tartására természetesen meg lettek volna a megfelelő jogi feltételek: akár kémgyanús külföldiként, akár – a hadiállapot beállta után – hadifogolyként. Az uralkodó valóban gáláns és lovagias döntése a bajba került szerb vezérkari főnök és leánya hazaengedéséről azonban túlmutat a jogi lehetőségek kíméletlen érvényesítésén. Nem véletlen, hogy az utókor általában kevés elismerést juttat Ferenc Józsefnek azért, amiért nem kívánt szerinte érdemtelenül megszerezhető előnyökhöz jutni birodalmával a küszöbön álló Nagy Háborúban.

BIBLIOGRÁFIA

- Haselsteiner* 1974. *Horst Haselsteiner: Die Affäre Putnik. Österreichische Osthefte*, 3. (1974) 238–244. o.
- Haselsteiner* 1996. *Horst Haselsteiner: Bosnia-Hercegovina. Orientkrise und Südslavische Frage*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1996.
- Lorenz* 1955. *Reinhold Lorenz: Krieg und Neutralität im Kurort. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (MiÖG)*, 63. (1955) 571–593. o.
- ÖUA *Österreich-Ungarns Außenpolitik. Von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußern. Ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger. Bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger. 8 Bde., Wien und Leipzig, 1930.*
- Pollmann* 2003. *Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más...? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Budapest, 2003.
- Zuber* 2005. *Terence Zuber: A Schlieffen-terv, újragondolva. In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2005. 307–347. o.*

A NAGY HÁBORÚ ELSŐ HŐSI HALOTTJA

The First Man Killed in Action in the Great War

The identity of the first man killed in action is still an unclarified topic even today, at the hundredth anniversary of the outbreak of the Great War. We can state probabilities – this is what István Ravasz endeavoured to do. The author claims that the first man killed in action was Pál Kovács, but he also points out that there is no full certainty to this statement either.

István Ravasz PhD, CSc., lieutenant colonel, senior officer of the Hungarian Military History Institute and Museum. Research area: World War I and II. E-mail: ravasz.istvan@militaria.hu

Keywords: Great War, soldier killed in action, centenary, Serbian theatre of war, Zemun

Az „elsőség elsőse” minden témakörben foglalkoztatja a kutatót és az érdeklődő olvasót. Igaz ez a kisebb horderejű történetek esetében ugyanúgy, mint egy világháború kitörésének vonatkozásában. Ki mozgósított elsőként? Hol, mikor és kik között történt az első összecsapás? Kik adták le az első lövést? Ki volt az első, aki a Hadak Útjára költözött? Néhány kérdésre ismerjük a választ, néhányra nem. A fenti kérdések közül az utolsóra a választ megkísérlem megközelíteni annak tudatában, hogy a történész szakmában ezt van, aki vitatja.

A levéltári adatok

A HM HIM Hadtörténelmi Levéltár adatai szerint a császári és királyi 68. jászkun gyalogezred a belgrádi szerb helyőrséggel szemben, Zimonyban állomásozott 1912 óta. Feladata a megerősített határvédelem volt. Az 1914. június 28-i sarajevói merénylet után alig egy hónappal kitört a háború. Nem sokkal a hadüzenetet követően, július 29-ére virradóra a szerbek felrobbantották az országhatárt képező Száván átvezető vasúti híd déli pillérét Belgrád és Zimony között. A szolnoki 68. gyalogezred katonái a híd zimonyi oldalánál őrséget állva, megpróbálták a robbantást megakadályozni – sikertelenül. A szerbek ágyúval és kézfegyverekkel támadták a hídőrséget. A kirobbant tűzharcban, amelynek lefolyását a különböző források némileg eltérő módon írják le, életét vesztesette három 68-as katona: Kovács Pál gyalogos, Bíró Gábor gyalogos és Veres Imre gyalogos. Szerb oldalon – úgy tudjuk – nem voltak halottak. A következő harcselekményre július 31-én került sor, a Monarchia és Oroszország között pedig csak augusztus 5-én állt be a hadiállapot, tehát – jelenlegi ismereteink szerint – ők voltak a Nagy Háború első hősi halottjai.

Róluk, sajnos, csupán annyit tudunk, amennyit a halotti anyakönyvben találtunk: Kovács Pál gyalogos, 68. gyalogezred 11. század, született Abádszalókon, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, 1892-ben. A halál oka: „az ellenségnek a »Burma« őrség elleni tá-

madása alkalmával elesett”, eltemetés ideje és helye: a harcmezőn.¹ A „Burma” a zimonyi hídfőrség fedőneve volt.

Az abádszalóki helytörténész, Szivák Ilona kutatásaiból ismerjük továbbá, hogy Kovács Pál felcseperedvén, dohányos legényként dolgozott Tiszaburán. 1913. október 1-jén vonult be sorkatonai szolgálatra a szolnoki cs. és kir. 68. gyalogezredhez. Mivel a császári és királyi közös hadsereg (k. u. k. Heer) és nem a magyar királyi Honvédség katonája lett, a rendfokozat nélküli baka hivatalos megnevezése gyalogos (Infanterist) és nem honvéd volt.

Valószínűleg a későbbi években valaki megpróbálta a halotti anyakönyvekben talált adatokat feldolgozni, mert jól láthatóan, teljesen más kézírással és tollal Kovács Pál neve fölé írta: „A világháború legelső hősi halottja”. A megjegyzés rovatban szerepel is egy 1934-ből származó (folyó? iktató?) szám, igaz, ez is más kézírással.² Azt azonban nem tudjuk, hogy ki, s főleg nem, milyen forrás alapján tette megállapítását, miként azt sem, miért pont Kovács, s nem Bíró vagy Veres gyalogost jelölte az elsőség elsőségével. Ez pedig – jelenleg – alapvető hiányosságnak tűnik, s bizonytalanná tesz mindent a dátum, a helyszín és a történet kivételével.

A második bejegyzés a halotti anyakönyvben: Bíró Gábor gyalogos, 68. gyalogezred 11. század, született: Mezőtúron, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, 1891-ben. A halál oka és az eltemetés módja ugyanaz, mint Kovács Pálé. A harmadik bejegyzés: Veres Imre gyalogos, 68. gyalogezred 14. század, született: Mezőtúron, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, 1891-ben. A halál oka: „a Zimony–Belgrádi vasúti hídnál az ütközetben elesett”, eltemetés ideje és helye: a harcmezőn.³

Ennyi, amit biztosan tudunk a halotti anyakönyvekből.

A problémák

Az 1920-as, 1930-as években a legtöbb (de nem mindegyik) ezred történetét megírták. Alakulatunk e téren az elsőik közé sorolható: még tartott a háború, amidőn könyvet adtak ki a cs. és kir. 68. gyalogezred harci útjáról.⁴ A könyv, ellentétben címével, szabályos ezredtörténet, nem pedig fényképes album. Az általunk vizsgált kérdésről a 17. oldalon esik szó: „Föl kell még jegyeznünk, hogy a világháború első halottja Tóth András volt, első sebesült tisztje pedig Knerler János kapitány, mindkettő ezredünk harcosa.” Ennyi és nem több, még dátum és helyszín sem szerepel mellette, nemhogy az esemény leírása.

Most már tehát négy nevünk van, s mind a négy 68-as baka (nem írhatunk gyalogost, mert Tóth András neve mellett nem szerepel rendfokozat). A könyv szerkesztői, maguk is az ezred tisztjei, nyilván nem hasukra ütte írták le Tóth András nevét, miként az ezred halotti anyakönyvébe sem „csak úgy” került be az előző három gyalogos neve. Az azért elgondolkodtató, hogy e négy katona közül egyedül Kovács Pál kapott posztumusz kitünté-

¹ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei 264., k. u. k. 68. gyalogezred halotti anyakönyve, 73/a kötet.

² HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VI. 36. Katonai egyházi szervezetek anyakönyvei 264., k. u. k. 68. gyalogezred halotti anyakönyve, 73/a kötet.

³ Uo.

⁴ 68-as album 1917.

tést, mégpedig Bronz Vitézségi Érmet.⁵ Ezzel együtt is, egyelőre csak bizonytalanságunk nőtt, kutassunk hát tovább.

A háború második évében jelent meg *A Nagy Háború írásban és képen* első kötete, a budapesti Athenaeum gondozásában. A „Határvédelem – első harcok” című fejezetet dr. Szilágyi Lajos vezérkari testülethez beosztott százados írta, márpedig akkoriban nem sok katona szerzett tudományos fokozatot. Okunk van feltételezni, hogy Szilágyi százados alapos munkát végzett (s ez tanulmányán látszik is), ráadásul még csupán egyetlen esztendő múlt el a vizsgált esemény óta. Igen ám, csakhogy írásában egy harmadik verzióval találkozhatunk: nem a szerbek támadták meg a hídfőrséget, hanem mi támadtunk a hídon át, s nincs szó hősi halottakról:

„Július 28-án éjjel (...) egyidejűleg irtózatosszerű detonáció jelezte, hogy a szerbek a belgrád–zimonyi vasúti hidat fel akarták robbantani. Ez azonban csak részben sikerült (...) Ez fegyveres beavatkozást követelt (...) a Zimonyban állomásozó szolnoki 68-ik gyalogezred egyik zászlóalja parancsot kapott, hogy a szerbeknek a híd lerombolására irányuló kísérleteit a hídra való előnyomulással hiúsítsa meg. A zászlóalj Pedtetti őrnagy vezetése alatt rohammal hatolt a hídra egészen addig a pontig – a hídnak mintegy kétharmadáig –, ahonnan a hídhöz vezető utcákat fegyvereink tüzevel megtisztította az ellenséges katonáktól és minden további közeledést az éjjel megakadályozhatott. Ez a harc reggel félőtig tartott el.”⁶

Szilágyi a következő nap, július 29. eseményeinél sem ír hősi halottakról: „a zimony–belgrádi hidat most újból fel akarták robbantani. Nagyobb kárt azonban most sem tettek benne. Ettől kezdve a szerbek kétségbeesett támadása naponta megismétlődött, amelyeket azonban véresen visszavertünk, anélkül hogy veszteségek értek volna bennünket.”⁷

Szakmai szempontból igen komoly munkának számít a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár *A világháború 1914–1918* című könyvsorozata, amelynek IV. kötete dolgozza fel a Szerbia elleni első hadjáratot. Elkészítéséhez forrásértékű iratok bőségesen rendelkezésre álltak. E monográfia alapján azonban legfeljebb magát az eseményt tudjuk megerősíteni, az első hősi halott kérdésében nem találunk semmit: „Az ellenségeskedések sorát a szerbek kezdték, amennyiben július 29-én hajnalban a zimony–belgrádi vasúti híd délpárti pillérét felrobbantották és Belgrádról a túlparton mutatkozó hajókra, sőt július 31-én még a vöröskereszt védelme alatt álló Zimonyról Pancsovára igyekvő kórházi hajókra is tüzeltek.”⁸

A tisztázási kísérletek

Húsz évvel a háború kitörése után, a *Szolnoki Újság* 1934. június 10-i számában egy cikk jelent meg az első hősi halottal kapcsolatban. A Szolnok Megyei Levéltárban folytatott kutatásai alapján, dr. Cseh Géza levéltáros 60 esztendővel később hosszabb lélegzetű cikket jelentetett meg, amelyben alaposan körbejárta a kérdést, kísérletet téve annak tisztázására. Ő is azonban csupán arra a megállapításra juthatott, hogy „A történelmi szakiro-

⁵ 68-as album 1917., legénységi állományú kitüntettek listája 201–229. o. (Kovács Pál: 220. o.).

⁶ *A Nagy Háború írásban és képen* I. 1915. 57. o.

⁷ Uo. 58. o.

⁸ *A világháború 1914–1918*. IV. 1929. 63. o.

dalom és a levéltári források nem bizonyítják egyértelműen, hogy valóban Kovács Pál lett volna az I. világháború első halottja.”⁹

Valószínűsíti, hogy 1934-ben választották ki Kovács Pál személyét, ám nem tudományos alapon, hanem azért, mert Gömbös Gyula miniszterelnök az Abádszalókot is magába foglaló választókerület országgyűlési képviselője volt, „aki néhány hónappal a választások előtt a magyar nép kegyeleti érzését is igyekezett saját céljaira felhasználni”.¹⁰

A gondolatmenet mindenképpen figyelemre méltó, ám van egy apró bökkenő: akkoriban a kormánypárt hivatalban lévő miniszterelnökének nem volt szüksége erre a „trükkre” ahhoz, hogy voksokat nyerjen. Az érvényben lévő választójogi törvény, az 1925: XXVI. törvénycikk alapján a 245 képviselőből 46 titkos szavazás alapján, lajstromon került be a Képviselőházba. Bár az is kétségtelen, mint Sipos Péter írja: „Gömbös nemzeti retorikája és reformígéretei visszhangra találtak a parasztságban (...) A kormánypárt a legtöbb lajstromos, titkos kerületben kisebbségben maradt...”¹¹ Mint ahogy az is kétségtelen, hogy az új kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja hivatalos zászlóbontására 1933. november 12-én került sor, majd az 1934-es esztendő a pártszervezésre és a tömegbázis megteremtésére szánták. 1934 nyarán maga Gömbös is „országjárás” tartott,¹² ebbe pedig „bőven belefért” a vidéki lakosság bármilyen eszközzel történő megnyerése.

S akkor most nézzük meg újra az eredeti halotti anyakönyvön az 1934-es keltezésű számot, miközben jusson eszünkbe, hogy Gömbös korábban honvédelmi államtitkár volt, majd honvédelmi miniszterre nevezték ki, amit megtartott miniszterelnöki megválasztását követően is, a veszteségi listákat pedig a Honvédelmi Minisztériumban kezelték. Igazságot tenni – jelenlegi ismereteink szerint – e kérdésben sem lehet.

Az időről-időre olvasható, lényegileg ismétléseket tartalmazó írásokat figyelmen kívül hagyva, a következő, amely az „elsőség” kérdésével foglalkozott, egy lexikon volt.¹³ Tömör, de annál tartalmasabb összefoglalásában megemlíti, hogy 1934-ben a *Magyarország* című lap országos akciót indított Kovács Pál hamvainak hazahozatalára, ám az sikertelen maradt, mivel sírját már nem találták meg. Pollmann Ferenc azonban azt is írja, hogy 1914. július 30-án a zimony-franzthali temetőben helyezték örök nyugalomra, s nem a harctéren, mint ahogy a halotti anyakönyvben szerepel. Ez persze relatív, attól függ, mit tekintünk harctérnek. Az első vonal a zimonyi Száva-parton húzódott, de a temető is Zimony határához tartozott, és Zimony egésze pedig az úgynevezett hadművelési záróvonaltól, amely elválasztotta a hadművelési területet a hátországtól, az arcvonala irányába esett. S Pollmantól tudjuk azt is, hogy Kovács halálos sebé egy szerb csónakból leadott lövés okozta. Ez pedig egyaránt lehetséges akkor is, ha a szerbek támadták meg a hídőrséget, s akkor is, ha a 68-asok támadtak át a hídon. Pollmann megállapítása hasonló Cseh következtetéséhez: „A levéltári források nem támasztják alá egyértelműen Kovács »elsőségét«.”¹⁴

A Gömbös-érában egy másik sajtótermék is Kovács Pált említi első hősi halott gyanánt. A Nagy Háború kitörésének 20. évfordulójára a *Magyarország* képes összeállítást tett

⁹ Cseh 1994.

¹⁰ Cseh 1994.

¹¹ Sipos 1999. 171., 174. o.

¹² Gergely 2001. 254–259., 263. o.

¹³ Pollmann Ferenc: Világháború első halottja. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon 718. o.

¹⁴ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VI. fondőcsoport 37. humanitárius iratok 19. doboz.

közzé.¹⁵ Az egyik fényképről maga Kovács Pál néz az olvasóra, csizmában, zakóban, melényben, nyakkendő nélküli, felgombolt fehér ingben, kalapban. A másikon a zimonyi vasúti hidat látjuk, az előtérben osztrák–magyar katonákkal. A szerkesztő a fotók alá az alábbi képaláírásokat illesztette: „Kovács Pál, a világháború első hősi halottja 1903-ban, amikor sor alá állott”; illetve „A 68-ik gyalogezred 11-ik századának egy szakasza a mozgósítás előtti napon, őrségen, a Száva-hídnál. Az első sorban a hetedik Kovács Pál, a világháború első hősi halottja. A kép jobboldalán látszó vasúti órház telefonja mellett érte szerb golyó a háború első napján Knerler János főhadnagyot, a világháború első sebesültjét. A híd közepén, fehér zubbonyban szerb katona áll őrt.”¹⁶

Egy következő adat tovább nehezíti a kérdés tisztázását. A jugoszláviai első világháborús magyar katonai temetők iratanyaga 1923–1943¹⁷ egyik csatolt fotójának tanúsága szerint a Nagy Háborúban Balogh István ontotta elsőként véré.

A közvélemény számára egy sírkő (fotója) sokkal kézzelfoghatóbb, mint egy megsárgult levéltári dokumentum. A Magyar Távirati Iroda aznapi híre szerint „Megemlékezést tartottak az Osztrák–Magyar Monarchia katonáinak síremlékénél a belgrádi Újtemető elkülönített parcellájában kedden. Nikowitz Oszkár, Magyarország belgrádi nagykövete azt mondta, hogy »az egykori ellenségek most barátok, az a cél, hogy a jelen eszközeivel elkerüljük azt, hogy a háborús konfliktus visszatérjen Európába«. Clemens Kojá, Ausztria belgrádi nagykövete magyar kollégájához hasonlóan hangsúlyozta, hogy a háború és a történelem értékelése, valamint az egykori ellenség elesett katonáinak tisztelete egymástól független. Nikowitz Oszkár kiemelte, hogy több nemzet katonái nyugszanak a belgrádi sírban, akik az Osztrák–Magyar Monarchiáért harcoltak. Balogh István magyar gyalogos elsőként esett el Belgrádban az első világháborúban, sírját, illetve a világháború idején Belgrádban elesett katonák síremlékét a magyar, az osztrák, a cseh, a szlovák, a szlovén és a horvát nagykövet, valamint katonai attasék, illetve a szerb vezérkar és a kormány képviselői koszorúzták meg a halottak napja alkalmából.”¹⁸

Ez persze – elvonatkoztatva most már a konkrét személytől, ez esetben Balogh Istvántól – így helyes a magyar–szerb megbékélés és barátság, nemkülönben az európai egységesítési folyamat jegyében. A „véret ontja” szókapcsolat nem feltétlen takarja a hősi halál kategóriáját, hiszen egy sebesült is véret ontja, így Balogh Istvánt ezen az alapon nem feltétlen lehet(ne) automatikusan az első hősi halottá kikiáltani, s ez nem Balogh István emberi kitartását és katonai erényeit érintő pontosítás. S a hősi halál – MTI-tudósításban megadott – helyszíne sem segít a tisztázásban, ugyanis a Belgrád 1914. december 2-i elfoglalását eredményező második Potiorek-offenzíva szeptember 7-én vette kezdetét, Zimonymál viszont már július 28-áról 29-ére fordulón megkezdődtek a harci cselekmények.¹⁹

Kísérletet tettek a kérdés tisztázására Abádszalók helytörténetzei is. Dr. Dömötör Sándor, saját kutatásain túl, felhasználva még dr. Antal Károly, Czizse József, Dömötör Ákos és Szokoly Endre gyűjtéseit, a község monográfiájában²⁰ a hősi halál körülményeit illetően

¹⁵ *Magyarság*, 1934. július 29-i szám.

¹⁶ Uo.

¹⁷ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VI. fondőcsoport 37. humanitárius iratok 19. doboz.

¹⁸ Az MTI 2013. november 5. keddi tudósítása.

¹⁹ *Pollmann Ferenc*: Potiorek-offenzívák. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon 551–552. o.

²⁰ Abádszalók földje, népe, kultúrája 1961. 59. o.

egy harmadik változatot leírva foglal végül (merthogy az elején még ő is bizonytalan) állást a falu szülöttjének elsősege mellett:

„A szóhagyományok szerint a világháború első halottja abádszalóki ember volt: Kovács Pálnak hívták. (...) Szokoly Endre kutatásai szerint az első világháború első veszteség-listáján három halott és négy sebesült szerepelt. A 68. gyalogezred katonái 1914. július 28-án indultak el a zimonyi kaszárnnyából Burmára, a Száva partjára. Ott fekiüdtek egész nap az előre elkészített lövészárókban. A napnyugta még békés volt, azonban hajnali fél egykor óriási robbanás hallatszott: felrobbant a két országot összekötő híd és nyomban megkezdődött az ellenségeskedés. A Kalimegdánról szerb lövészek heves puskatűz alá vették a Száva balpartját, ahol a 68-asok III. zlj-ából a 11. század 2. szakasza tartott őrséget.

Reggel felé – már július 29-én – fogytán volt a muníció. Az őrs parancsnoka Kovács Pál és Bíró Gábor közlegényeket a közeli finánc-órházhoz küldte, hogy hozzanak egy láda töltényt az árokba. A két katona golyózáporban futva hozta el a nehéz láda töltényt. Bíró Gábor beugrott az árokba, hogy majd beemeli, a másik katona pedig abban a pillanatban végigzuhan a láda mellett. Kovács Pál közlegényt, ki 1892-ben Abádszalókon született, pontosan a homloka közepén érte és azonnal megölte a golyó. Erre Bíró Gábor kiugrott az árokból, behajította aládát és utánavetette magát, közben azonban egy golyó átfúrta a tüdejét és egy óra múlva meghalt. Kétségtelen tehát, hogy az első világháborús halott Kovács Pál volt, mert sem nálunk, sem a szerbeknél nem volt más halott azon a reggelen.”²¹

Dömötör Sándor révén ismerjük meg kicsit jobban Kovács Pál rövidre mért földi pályafutását is: „Kovács Pál apja dohánykertész kukás volt Szapáry grófnál, a réti tanyán, majd bejöttek lakni a faluba. Lovászhátról vonult be Kovács Pál, mert Lovászháton laktak akkor a szülei.”

S csak hogy szaporodjon a bizonytalan tényezők száma, a halotti anyakönyvvel és az Abádszalók helytörténeti monográfiájában leírtakkal szemben, miszerint Bíró Gábor gyalogos hősi halált halt, Cseh Géza a következőket írja: „Pár pillanat múlva két hangos jajszó jelezte, hogy a hídoőrző katonák közül kettőt eltaláltak a lövések. Az első jajszó Bíró Gábor közlegényé volt (ő felépült sérüléséből), a másik jajszó, egyben az utolsó szava volt Kovács Pálnak; ő ott a helyszínen kisenvedett.”²²

Évfordulós eposz

Noha nem sikerült (eddig) egyértelműen igazolni Kovács Pál gyalogos elsőségét, az egykori cs. és kir. 68. gyalogezred névadó városában, Szolnokon megjelent írás²³ idézése két okból sem érdektelen. Egyfelől emléket állít A Kötelességet Teljesítő Egyszerű Katonának (sic!, nagy kezdőbetűkkel, még akkor is, ha esetleg nem ő volt a világháború első hősi halottja), másfelől pedig az 1930-as évek közepe Magyarországaról korrajz.

„A világháború közelgő húszéves évfordulója alkalmával érdekes és bennünket, szolnokiakat közelről érintő akciót indított a »Magyarország« című lap: Hozzuk haza annak

²¹ Uo.

²² Cseh 1994.

²³ Szolnoki Újság, 1934. június 10-i szám.

a katonának a tetemét, aki elsőnek áldozta életét Szent István birodalmának ezeréves határai védelmében.

A világháború első hősi halottja Kovács Pál abádszalóki születésű, tiszaburai lakos, dohányoslegény volt – tehát megyebeli –, és ezenfelül közlegénye a cs. és kir. 68. gyalogezrednek, a békeidők szolnoki háziezredének. Minden ok megvan tehát arra, hogy a Kovács Pál tetemének hazahozatalára irányuló akció támogatásban részesüljön és mielőbb megvalósuljon.

Kovács Pál 1913. október 1-én rukkolt be a 68-asok zimonyi zászlóaljához és tíz hónapja volt katona, amikor kitört a világháború. 1914. július 29-én a zimony–belgrádi vasúti híd őrzésére rendelték ki többedmagával Infanterist Kovács Pált és ott kapták a szerb tüzezek ágyútüztét, és ugyanakkor egy csolnakon közelegő szerb katonák gyilkos lövéseit. Pár pillanat múlva két hangos jelszó jelezte, hogy a hídőrző katonák közül kettőt eltaláltak a lövések. Az első jajszó Bíró Gábor közlegényé volt (ő felépült sérüléséből), a másik jajszó, egyben az utolsó szava volt Kovács Pálnak; ő ott a helyszínen kiszenvedett.”²⁴

Ne feledjük: az ezred autentikus forrásnak számító halotti anyakönyve szerint Bíró Gábor gyalogos is hősi halált halt aznap – újabb, jelenlegi ismereteink birtokában feloldhatatlan ellentmondás. De ezzel azonban egy újabb ellentmondásba ütközünk bele: a halotti anyakönyv bejegyzése a harctéren történt eltemetést tartalmazza. S ne feledjük: július 30-án Zimonyban már igencsak repkedtek a szerb gránátok és golyók – a díszelgőket elkerülve? A helyi lap ugyanis Kovács Pál temetéséről is tudósított: „Július 30-án temették el Kovács Pált, a világháború első hősi halottját a zimonyi ún. franztali temetőben teljes katonai pompával. Volt díszkivonulás, sok koszorú, búcsúbeszéd, sortűz: parádésan temették el Infanterist Kovács Pált, aki elsőnek esett el a világháborúban annyi száz és százezer magyar és más nemzetiségű sorstársa előtt.”²⁵

A ’30-as évek közepén a szolnokiak szorgalmazták: „Hozzuk haza ezt az egyet, ezt a legelső hősi halottunkat a magyar anyák vigasztalására, akik éppen így vesztették el fiaikat, had lássa mindenki, hogy a magyar nemzet megbecsüli hőseit. (...) Megérdemli az akció, hogy segítségére siessen minden hatóság és minden érző szívű, emlékező magyar!”²⁶

Noha Szolnokon már a helyet is kijelölték a Tisza partján – a Tisza Szálló és a közúti híd között –, ahová Kovács Pál földi maradványait elhelyezik, és följe díszes emlékművet állítanak, a nagy felbuzdulás nem hozta meg a várt eredményt. Molnár Tibor zentai hadtörténészről tudjuk, hogy a háború után létrejött Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) időközben felszámolta az elszórt katonasírokat. A katonákat – sajátot és ellenfelet egyaránt – exhumálták és nagyobb temetőekben kialakított, katonai parcellákba temették át. A zimony-franzthali polgári temetőben nyugvó valamennyi katonát a belgrádi új temetőben egy közös tömegsírba temették át, amely fölé emlékkápolnát emeltek. Minden valószínűség szerint Kovács Pál földi maradványait is Belgrádba vitték át, ám akkoriban még nem létezett az a fajta genetikai vizsgálat, amelynek segítségével ki lehetett volna választani egy bizonyos katona földi maradványait bajtársai közül.

²⁴ *Szolnoki Újság*, 1934. június 10-i szám.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

Végezetül, anélkül, hogy „ex cathedra” tisztázottnak nyilvánítanánk az elsőség elsőségét, illetve azzal, hogy megkíséreltük összefoglalni az ismert adatokat és a felmerülő kérdéseket, az ismereteinket egy újabb utalással gyarapíthatjuk. Az Abádszalókon felállított hősi emlékmű, amelyet Kemény Simon szobrászművész alkotott, és 1924-ben leplezték le, a zászlóra vigyázó honvédet ábrázolja. Az idősebbek visszaemlékezése szerint a szoboralak Kovács Pál fényképe alapján készült, így a világháború első hősi halottjának arcvonásait örökíti meg.²⁷

Újabb évfordulás eposz

A Tisza-tó mellett fekvő, csodálatos szépségű kisvárosban, Abádszalókon 2007. július 29-én katonai tiszteletadással újraavatták a felújított Nagy Háborús emlékművet.

Miként az 1914-es zimonyi, a 2007-es abádszalóki ünnepség is katonai tiszteletadással zajlott. Egyszerre avatták újjá a felújított emlékművet és temették újra jelképesen a 115 éve született Kovács Pál gyalogost. Fél négytől a debreceni katonazenekar adott térzenét. Pontban négykor, harangzúgás közepette bevonult a szolnoki helyőrség díszszakasza, a cs. és kir. 68. gyalogezred korabeli „csukaszürke” egyenruhába öltözött hagyományőrző járőre az ezred egykori csapatzászlájával, valamint a történelmi zászlósor, a katonai díszőrség és a Vitézi Rend országos, illetve Szolnok megyei zászlaja. A hagyományőrző járőr a Magyar Királyi „Szolnok” Honvéd Hagyományőrző Egyesület és a nagykáti Honvéd-tüzér Hagyományőrző Csapat tagjaiból tevődött össze.

A Himnuszt követően elhangzott Gyóni Géza *Csak egy éjszakára* című verse, ezt követően felcsendült a cs. és kir. „Prinz Eugen” induló. A megható ünnepi beszédek után a Történelmi Vitézi Rend főkapitánya bejelentette, hogy Kovács Pál gyalogost a Vitézi Szék posztumusz vitézzé ültette. A nemzeti szalag átvágását követően elhangzott Abádszalók 202 hősi halottjának neve, mialatt a helyi iskolás gyermekek 1-1 szál virágot helyeztek az emlékmű talapzatára minden hősi halott emlékére.

Következett az ökumenikus egyházi szertartás, majd háromszoros díszsortüzet lőtt a szolnoki helyőrség díszszakasza s – korabeli Mannlicher puskákkal – a hagyományőrző járőr. A koszorúzás után a helybeliek és a hősi halottak hozzátartozói elhelyezték a kegyelet virágait a felújított emlékmű talapzatán, végül a mai és a régi katonák díszmenetben vonultak el a Nagy Háborús emlékmű, alias Kovács Pál gyalogos szobra előtt. Az ünnepséget a Szózat, majd a Magyar Takarodó kürtszava zárta.

²⁷ Cseh 1994.

BIBLIOGRÁFIA

- Abádszalók földje, népe, kultúrája 1961. Abádszalók földje, népe, kultúrája. Szerk. *Dömötör Sándor*. Szolnok, 1961.
- Cseh* 1994. *Cseh Géza*: A nagy háború első halottja. In: *Jászkun Krónika* 1994. június 21-i szám.
- Gergely* 2001. *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Budapest, 2001.
- 68-as album 1917. A 68-as jász-kún gyalog-ezred háborús albuma. Szerk. *Reschner Róbert, százados — Sebestyén József dr. főhadnagy*. H. n. 1917.
- Magyarország az első világháborúban. Lexikon Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000. Szerk. *Sziji Jolán — Ravasz István*.
- A Nagy Háború írásban és képen I. 1915. A Nagy Háború írásban és képen I. k. Szerk.: *Lándor Tivadar*. Budapest, 1915.
- Sipos* 1999. *Sipos Péter*: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–1938. Budapest. 1999.²
- A világháború 1914–1918. IV. 1929. A világháború 1914–1918. IV. k. Budapest, 1929.

KISS GÁBOR

OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORI EGÉSZSÉGÜGY AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KEZDETI SZAKASZÁBAN

Austro–Hungarian Field Health-Care in the Early Period of World War I

At the point when the Austro-Hungarian Armed Forces were mobilized against Serbia and Montenegro on 25th July 1914, the health-care system of the army was based on two levels. The leading role was played by Department No. 14. (of Health-Care) of the Imperial and Royal Ministry of Defence, and by the health-care chief of the army's high command. Those wounded during combat operations were treated first at the battalion aid posts, the status of those more seriously wounded was stabilized and prepared for transportation here. Based on how serious the injuries were, the wounded were then transported via the regiment aid station or the brigade aid station to the health-care institution of the division. The men recovering in a few days or weeks were taken care of in field hospitals.

Treating the wounded of the battlefields, however, was not the only task of field health-care. It also played an important role in the fight against different epidemic diseases. The losses of human lives in the wars and military campaigns prior to World War I were mostly due to the epidemics caused by warfare. The rapid development of medicine and epidemiology in the twentieth century brought about changes in this field, too. The proportions changed: the number of those dying in infectious diseases in World War I shows a significant decrease when compared to the number of those dying as a result of injuries.

On the whole, it can be stated that field health-care had to deal with a huge task in the early period of the war which it was not prepared for, therefore a number of changes were enacted underway. Many serious situations could be solved only with the help of the resourcefulness of the doctors and of the skills of professional army doctors. Despite the difficulties, however, thousands of men owe their lives or recovery to the field health-care service of the Austro–Hungarian Armed Forces.

Gábor Kiss (PhD), captain, senior archivist of the Military History Institute and Museum's Delagation in Vienna. Research area: 19–20th century army health-care of the Austro–Hungarian Empire in World War I. E-mail: Domokos & Kiss <ukadel@freemail.hu>

Keywords: Austro–Hungarian Empire, World War I, field health-care, epidemiology

A cs. és kir. XV. hadtest parancsnokának délután 2 óra 20 perckor feladott távirata Őfelsége Katonai Irodájához részletesen beszámol a június 28-án délelőtt Szarajevóban lezajlott eseményekről: „délelőtt 11 órakor, a Latin híd közelében Őfelsége és hitvese egy Browning pisztoly lövéseitől súlyosan megsebesült.” A tragikus végkifejletről délután 3 óra 40 perckor értesült az iroda ügyeletes távirásza.¹

Az 1914. július 25-én elrendelt, Szerbia és Montenegró elleni mozgósításkor az osztrák–magyar haderő egészségügyi szolgálatának rendszere két szinten építkezett. A vezető szerep a cs. és kir. Hadügyminisztérium 14. (egészségügyi) osztályának, valamint a Hadsereg-főparancsnokság egészségügyi főnökének jutott. 1915 februárjáig a két beosztást az

¹ KAW Militärkanzlei Seiner Majestät 68–3/1–4–1914. sz.

egységes vezetés okán mindig azonos személy töltötte be. A második szintet képviselte az osztrák véderő (Landwehr) és a m. kir. Honvédség egészségügyi szolgálata. A szolgálatok közvetlen szakmai irányítását a világháború során a Honvédelmi Minisztérium 5. osztálya, illetve az osztrák Védelmi Minisztérium VI. osztálya végezte.

Az egészségügyi szolgálat első feladata a behívott állomány beosztás előtti alkalmasságának megállapítása volt. Így a felvonuló alakulatok elvileg csak olyan állomány-nyal indulhattak útnak, amely a hadjárat fáradalmait egészségileg is képes volt elviselni. Azonban már az első mozgósítási napon Monarchia szerte felfokozott lelkiállapotban lévő hadkötelesek tömegei indultak az utcai hirdetményeken megjelölt laktanyák felé. A kapuk előtt várakozó jelentkezők egészségügyi vizsgálata az orvosi karnak is nehéz napokat okozott.² Baracs Gyula törzsorvos így emlékezik ezekre, a napokra: „...A nagy tömeg ember behívása (kb. 8 000 ember vonult be) óriási zavart idézett elő, sem elhelyezés, sem étellemezés tekintetében kellő előgondoskodások nem voltak...”³ A nem kellő alaposággal végzett orvosi vizsgálatok során számos fizikailag gyenge vagy eleve valamilyen lappangó betegséget magában hordozó hadköteles került a harctérre indulók közé, akik már a felvonulás közben megbetegedtek. Ezért az egészségügyi szolgálat még a harctérre érkezés előtt, a menetvonalak mentén egészségügyi intézményeket volt kénytelen felállítani, amelyek az első világháború első működő tábori gyógyintézetei lettek.

Háború esetén az egészségügyi intézmények – hasonlóan a háborús cselekményekhez – három dimenzióban mozogtak: a hadművelleti területen, az ellátási körzetben és a hátszárban. Az intézményrendszer is a háborús cselekmények hármasságára épült.⁴ E tanulmányomban elsősorban a hadművelleti területen, illetve az ellátási körzetben tevékenykedett egészségügyi intézményekkel, vagyis a tábori egészségüggyel foglalkozom.

A harc cselekmények során a sérülést szenvedetteket első ízben a zászlóaljsegegyhelyeken látták el, illetve a súlyosabban sérültek állapotát itt stabilizálták, tették őket szállíthatóvá. Ezt követően a sebesültek sérülésük súlyossága szerint az ezredsegegyhelyen és a dandársegegyhelyen keresztül a hadosztály egészségügyi intézetébe kerültek. Végül pedig a néhány nap vagy hét alatt gyógyulókat a tábori kórházakban helyezték el. A súlyos állapotban lévő, vélhetően több hetes vagy hónapos gyógyulási időt igénylő sérülteket a hadművelleti területről mielőbb a hátszár egészségügyi intézményekbe szállították. Ennek oka elsősorban a tábori ellátó rendszerben lévő betegek létszámának csökkentése volt, így megelőzheték a járványok kialakulását is, másodsorban a hátszárba, már béke idején is meglévő, úgynevezett állandó egészségügyi intézményekben a gyógyulás eszközei és viszonyai megfelelőbbek voltak.⁵

² A behívási hirdetményekre jelentkező hadkötelesek felszerelése, elhelyezése végeredményben az egész haderő adminisztrációja számára szinte megoldhatatlan feladatnak bizonyult. A mozgósítás befejezése is késett. Az előzetes tervek szerint ugyanis a mozgósítás sikeres befejezését tudtul adó uralkodói napiparancsot augusztus 4-én hozták volna nyilvánosságra. A késedelem miatt erre csak augusztus 6-án került sor, amelyről a cs. és kir. Hadügyminisztérium irattárában fennmaradt, az uralkodó által aláírt és az eredeti datálást 6-ára javított parancs tanúskodik. KAW KM Präs. 83–81–1914. sz.

³ KAW AOK San. chef 2317. d. B/3. sz. Baracs doktor 1914. július 30-ától a m. kir. szegedi 5. népfelkelő gyalogezerd orvososa volt.

⁴ *Hrack* 1899. 56. o.

⁵ Ezt a szakirodalom ún. osztrák rendszernek hívja. Ezen kívül létezik az amerikai rendszer, amelyben a sebesülteket a hadművelleti területről egyenesen a hátszárba szállítják, valamint a német rendszer, amely szükség szerint mindkét eljárást alkalmazza.

A tábori egészségügyi intézetek mozgósítás esetén álltak fel. Feladatuk az első orvosi ellátáson keresztül az elsősegélynyújtástól a kórházzsintű ellátásig terjedt. A tábori egészségügyi intézetek telepítése kapcsán elsődlegesen nem az intézetek közti távolság, hanem a köztük lévő szállítási időtartam volt a meghatározó tényező. A tábori egészségügyi intézetek elhelyezése ezért a szállítóeszközöktől függött. A tábori egészségügyi szolgálat sikere a sebesültszállítás módjára, illetve a szállítóeszközök gyorsaságára épült. Az akkori szállítóeszközök többsége, a különféle típusú gépjárművek mellett még a lóvonatású sebesültszállító kocsik voltak. Az első harctéri tapasztalatok alapján azonban a későbbiekben leginkább bevált szállítóeszköz az egyszerű parasztszekér, amellyel az akkori rossz úti viszonyok között bár lassabban, de megbízhatóan lehetett közlekedni.

A hadműveletek megindulásakor a tábori egészségügyi szolgálat az alábbiak szerint szerveződött.

Felvonulás alatt

A menetek elrendelésekor a legénység menetképességének ellenőrzését a szakasz- és századparancsnokok végezték. Mivel az egészségügyi személyzet (orvosok, egészségügyi altisztek, sebesültvivők és ápolók) alapvetően a zászlóaljparancsnok alárendeltségében tevékenykedett, ezért a zászlóalj menetoszlopának végén foglalt helyet. Az oszlopokhoz a hadosztály egészségügyi intézetének kellő számú sebesültszállító kocsija csatlakozott. A menetek alatt menetképtelenné vált betegeket a zászlóaljorvosok részesítették elsősegélyben, majd beosztották melléjük a kellő számú sebesültvivőt. E betegeket rendszerint az éjjelzési állomásokig szállították. Szállítóeszközök hiányában a menetvonal erre megfelelő pontjain ideiglenes betegnyugvó állomásokat állítottak fel.

Pihenő idején

A harcok szünetében vagy a menetek közötti pihenők során megtartott orvosi vizsgálat alkalmával a zászlóaljsegélyhelyeken megfelelő ellátásban nem részesíthető betegeket a hadosztály egészségügyi intézetének kellett átadni. Hosszabb pihenő idején a hadosztály is felállíthatott gyengélkedőházat vagy szobát. A hadosztályintézet feladata a zászlóaljak orvosai által már elsősegélyben részesített betegek szakorvosi ellátása volt.

Harc közben

Az első világháború során, pontosabban az állásháború kialakulását követően a harci cselekményeknek alapvetően két formája alakult ki: a mozgóharc és az állóharc. A tábori egészségügyi szolgálat számára természetesen a mozgóharcban történő helytállás jelentett nagyobb próbátételt. Ezért a várható harci cselekmények előtt minden nem harcképes beteget hátraszállítottak. A harcot közvetlenül megelőző menetek alatt (találkozóharc, támadás védelmi vonal ellen) a csapatokat beosztott egészségügyi személyzetük követte. A szükséges gyógyszer- és kötszerutánpótlást a hadosztály egészségügyi intézetének járművei szállították. Az ellenséggel való első összeütközés alkalmával az egészségügyi személyzet közvetlenül a harccselekmények közelébe sietett. A harccselekmények közvetlen közelében csak a sebesültvivők dolgoztak. Rendszerint általuk kerültek a betegek

az elsősegélyhelyre. A zászlóaljparancsnokságok rendszerint a harcvonaltól számított egy kilométeren belül állították fel segélyhelyeiket, ahol segélyhelyenként 1-2 orvos dolgozott. Később a tapasztalatok alapján, a zászlóaljsegélyhelyektől 5-8 km távolságra az ezred- és a dandárparancsnokságok is létesítettek segélyhelyeket, de ezek a béke idején kidolgozott mozgósítási tervekben még nem léteztek. Fontos szempont volt, hogy a segélyhelyek a harcvonalról is, valamint a hátrább fekvő területekről is könnyen elérhetők legyenek. A segélyhelyet mihamarább messziről is jól látható, fehér és fekete-sárga zászlóval jelezték, éjjel pedig egy vöröskeresztes jelzőlámpával is ellátták. Később az orosz harctéren szerzett tapasztalatok alapján a jól láthatóan megjelölt segélyhelyek – a genfi egyezmény ellenére – az orosz tüzéség kedvelt célpontjaivá váltak, ezért elhagyták az ellenséges megfigyelők által is jól látható jelöléseket, sőt inkább álcázták a segélyhelyeket, és igyekeztek elkerülni a sebesültek gyülekeztetését. A sebesültvivők pedig szóban jelentették a parancsnokoknak a segélyhely felállítási helyét. Inkább többször, kisebb csoportokban szállították hátrébb a további kezelésre szorulókat. A segélyhelyekről indultak előre az egészségügyi altisztek vagy orvosok vezetésével a sebesültvivők, illetve a járőrök, akik a csatamezőn lévő sérülteket felkutatták, majd a segélyhelyre szállították, vagy kísérték őket. Ha a körülmények nem engedték a segélyhelyre történő azonnali visszaszállítást, akkor egy, az ellenséges tűztől lehetőleg védett helyen a sebesültvivők felügyelete alatt minél kisebb csoportokban gyűjtötték össze őket. Ezeken, a segélyhelyeken a betegeket úgy látták el, hogy a könnyű sebesültek lehetőleg azonnal vissza tudjanak kapcsolódni a harccselekményekbe, illetve a súlyosabban sebesültek a további szállításra megfelelő állapotba kerüljenek. A menetképes, de harcképtelen sebesülteket egy könnyen sebesült tiszt vagy altiszt irányításával a hadosztály egészségügyi intézetének felállítási helyére indították útnak. A szállításra előkészített súlyosabban sebesülteket állapotuk stabilizálása után a sebesültszállító járművek juttatták el a hadosztály egészségügyi intézetéhez. Ha a harcoló csapat előrenyomult, és a segélyhelyétől annyira eltávolodott, hogy a sebesültvivő szolgálat ellátása nehézkessé vált, akkor a segélyhelyet előrébb helyezték.

Az ütközetet követően, ha az ütközet helyszíne nem került az ellenség kezére, az egészségügyi segédzemélyzet az orvosok felügyelete alatt saját csapattestének ütközetövéát átfésülte, a halottak azonossági jegyeit begyűjtötte, és intézkedett a halottak mielőbbi eltemetéséről.

A segélyhelyekről elszállított betegek ellátása és további szállítása a következőképpen történt. A hadosztály egészségügyi intézete rendszerint a hadosztály harcoló alakulatait követte, majd harc közben két ún. könnyen sebesültek gyűjtőjét és két kötőzőhelyet, valamint egy elhelyező csoportot állított fel. Ezeket általában az arcvonaltól mögött 2-3 km-re lévő, arra alkalmas helyiségekben (major, kastély stb.) helyezték el. Amikor az egészségügyi intézet a szervezeteinek elhelyezését pontosan meghatározták, akkor a sebesültszállító lépcső járművei megkezdték a sebesültek hátraszállítását. A könnyen sebesültek gyűjtője a könnyű sebesülteket vette át a segélyhelyektől. A kötőzőhely egy tábori kötőző- és műtőhelyiség volt, ahol a súlyos sebesülteket készítették elő a további szállításra. A kötőzőhely három csoportból állt. A sebesültek először az átvévo csoportba kerültek. Innen az ellátott és sebészi beavatkozást nem igénylő sebesülteket ideiglenes ápolásra az elhelyező csoportba szállították. Azokat a sebesülteket, akik azonnali életmentő műtetre szorultak, a sebész csoport látta el. A sebesülteket ellátás után vagy az előrevont tábori kórházakban (súlyos sebesültek) vagy a tábori gyengélkedőházakban (könnyű sebesültek)

helyezték el, illetve a súlyos sebesülteket – ha ezt állapotuk lehetővé tette – átadták a legközelebb lévő ún. beteg-tovaszállító állomásnak. A hadosztály egészségügyi intézetének működését a hadosztály harcoló alakulatainak mozgása határozta meg. Munkájukat a gyorsaság jellemezte, mivel a továbbhaladás érdekében az itt lévő sebesülteket a lehető legrövidebb idő alatt kellett megfelelően ellátni, és az intézetet kiüríteni. Ha a gyors kiürítés nem volt lehetséges, úgy az elhelyező csoport visszamaradt. Szükség esetén a hadosztály-egészségügyi intézetek tevékenységét meghatározott ideig úgynevezett átmeneti egészségügyi intézetek is segíthették. Felállításukról az illető hadosztály parancsnoksága döntött.

A sebesültek szakorvosi ellátást és kórházszerű ápolást első alkalommal a cs. és kir. haderő szervezetében működő tábori kórházakban, illetve gyengélkedőházakban kaptak. (A m. kir. Honvédség és az osztrák Landwehr a harctéren csak hadosztály-egészségügyi intézeteket működtetett.) A tábori kórházak és a gyengélkedőházak a hadosztály egészségügyi intézetét követték, általában az intézet kiürített helyiségeit átvéve, ahol a sebesültek gyakorta közvetlenül az elhelyezési csoporttól kerültek a gondozásukba. A tábori kórházak a hadtestparancsnokságok alárendeltségeiben, mozgó intézetekként tevékenykedtek, követve a hadtest mozgását. Számuk az igények szerint hadtestenként változó volt. A cs. és kir. 3. hadtest alárendeltségében 1915 tavaszán például 2 tábori kórház tevékenykedett. Felszerelésüket a hátszágban a hadtestparancsnokságok szerepét átvéő katonai parancsnokságok végezték. Egy 1916. december 20-ai összesítés szerint⁶ a 16 cs. és kir. katonai parancsnokság összesen 82 tábori kórházat küldött a harctérre.⁷ Jelölésük 1917 márciusáig tört számjegyekből állt.⁸ Az első számjegy a katonai parancsnokság száma volt, a második pedig egy sorszám, amely a felállítás időrendjére utalt. Például cs. és kir. 4/1. sz. tábori kórház, vagyis a budapesti 4. katonai parancsnokság által elsőként felszerelt tábori kórház. A kórházak általában a harcfront mögött 10–30 km-re települtek, az erre megfelelő állandó épületekben vagy mobil barakképületekben. Egy tábori kórház szervezési, felállítási költsége 1915 tavaszán elérte a 250 000 koronát.⁹ Felszerelését 19 ládányi eszköz- és segédanyag jelentette, amely kb. 1 tonnát nyomott.¹⁰ A rakodási rendet pontos előírás szabályozta.¹¹ A tábori kórházak kötelékébe tartozott egy tábori egészségügyi osztály és egy tábori gyógyszerár is. A kórház berendezését külön erre a célra tervezett országos járművek szállították. Felállítása több órát vett igénybe. Egy tábori kórház a mozgósítási tervekben legfeljebb 600 beteg egyidejű fogadására volt képes. A gyakorlatban azonban ez a szám 1000 főre is emelkedhetett.¹² Járványveszély kialakulásakor a kórházhoz betegségenként szétválasztva külön szobákat, igény esetén pedig önálló barakképületeket is csatoltak. Sok esetben a járványos betegség gyanújával megfigyelteteket szintén

⁶ KAW AOK San. chef 2321. d.

⁷ Béke idején az Osztrák–Magyar Monarchia területén 16 cs. és kir. hadtestparancsnokság működött. A háború folyamán további hadtesteket is szerveztek. Az összesen 26 hadrendi számmal ellátott hadtest mellett átmeneti jelleggel, a parancsnok nevével jelölt hadtestek is működtek.

⁸ 1917. március 1-jétől a számokat összevonva, a tört számjegyes megjelölést megszüntették. Így a hadrendi szám szerint első tábori kórház a 101. számot kapta, amely az 1. katonai parancsnokság 1. sz. kórházát jelölte. A példaként említett kórház pedig értelemszerűen a 401. számot kapta.

⁹ KAW NFA III. Korps 305. d. szám nélküli irat.

¹⁰ KAW AOK San. chef 2297. d. 237. sz.

¹¹ A 9. sz. láda például 56 db fél literes rumos üveget rejtett. Persze szigorúan gyógyászati célra.

¹² Friedmann 1916. 327–330. o.

külön szobában vagy épületben helyezték el. Számos tábori kórházban a betegek szakszerű ételmezésére az általános konyha mellett diétáskonyhát is működtettek. 1914/1915-ben a nagyszámú kolerabetegek részére a tábori kórházak mellett külön kolerakórházakat is létrehoztak. A fertőzőes megbetegedésekben szenvedők számára hasonló kórházakat a későbbiekben is fenntartottak, járványkórház megnevezéssel. A bakteriológiai vizsgálatok a korszakban már elengedhetetlen alapjai voltak a hatékony védekezésnek. A tábori kórházak tevékenységét segítették a harctéren, illetve az ellátási körzetben felszerelt, mobil tábori laboratóriumok, amelyeket Németországból szereztek be.¹³ A tábori laborok barakkrendszerű típusépületekben elhelyezve egy vagy két orvos felügyelete alatt dolgoztak. A 4-5 egészségügyi katonával mellett egy fertőtlenítő szakasz is a laboratórium kötelékébe tartozott, amely 1 altisztból és további 4-5 egészségügyi katonából állt.¹⁴

A harc mozgását követve azonban a tábori kórházakat is fel kellett váltani, vagy ki kellett üríteni. Ezt a feladatot a harctéren a mozgó tartalékkórházak végezték. Az állandó tartalékkórházakat elsősorban a hátszágban a békebeli helyőrségi kórházak állították fel.¹⁵ A mozgó tartalékkórházak a cs. és kir. haderő kötelékébe tartozó intézetek voltak, és a tábori kórházakkal azonos szolgálati hatáskörrel bírtak. Kötelékükbe egy-egy tartalék gyógyszerár is tartozott. A mozgó tartalékkórházak a tábori kórházak befogadóképességével rendelkeztek. A mozgó tartalékkórházak telepítését az illető hadsereg parancsnoksága határozta el, illetve ellátásukat is a parancsnokság végezte, de a felszerelésükről esetükben is a hátszági katonai parancsnokságok intézkedtek. Számuk a fent említett összesítés szerint 1916 decemberében 43 volt. Jelölésük is a tábori kórházakéval azonos módon történt, vagyis a budapesti 4. katonai parancsnokság által elsőként felállított mozgó tartalékkórház szintén a 4/1. számot kapta.¹⁶

A könnyű sérültek, illetve a rövid lefolyású betegségben szenvedők ellátására és gyógyulására a tábori gyengélkedők szolgáltak, amelyeket még a hadművelleti területen vagy annak közelében állították fel. Egy tábori gyengélkedő 500 férőhellyel rendelkezett. Felállításuk általában vasút- vagy hajóállomások mellett történt, hogy a betegek és sebesültek esetleges hátszágba szállítása gyors és biztonságos legyen. A várhatóan 3-4 héten belül felépülők elviekben a hadművelleti terület egészségügyi intézményeiben maradtak.¹⁷ Ennek betartására ugyan szigorú előírásokat hoztak, de nem túl sok sikerrel. Az intézményekből a gyógyultakat a hadseregek közvetlen alárendeltségeiben működő ún. lábadozók gyűjtőállomásai gyűjtötték össze, majd innét kerültek vissza alakulataikhoz. A csapatoktól közvetlenül senkit sem utalhattak a hátszági intézményekbe. Erre kizárólag a hadosztály egészségügyi intézetek és a tábori kórházak vagy a mozgó tartalékkórházak voltak jogosultak. A hosszabb felépülési időt igénylőket 6 napos megfigyelés, karantén után csakis zárt csoportokban szállíthatták tovább a hátszág felé.

¹³ KAW KM 14. Abt. 39–1/49–1914. sz. Egy tábori laboratórium kb. 4 ládányi felszerelést jelentett, és 3200 koronába került, amely mai áron számolva 100–120 000 forintnak felel meg. Hivatalos megnevezése Doerr-féle tábori laboratórium (Feldlaboratorium Doerr).

¹⁴ *Belák* 1916. 373–377. o.

¹⁵ A cs. és kir. hadsereg a világháború kitörésekor 27 helyőrségi kórházzal rendelkezett, míg a m. kir. Honvédség egy helyőrségi kórházat tartott fent Budapest székhellyel. Budapesten egyébként két cs. és kir. helyőrségi kórház működött, a 16. és 17. számú.

¹⁶ 1917. március 1-jétől a mozgó tartalékkórház megnevezést megszüntették. Nevük tábori kórházra változott.

¹⁷ KAW NFA XXII. Korps 3054. d.

A tábori egészségügyi intézményekből történő betegelosztást és szállítást a hadsereg hadtápparancsnokságának a harctér közelébe kirendelt egészségügyi főnöke irányította. A hadművelleti területről és az ellátási körzetből elszállított betegek és sebesültek végül valamely hátsországi egészségügyi intézmény ellátásába kerültek.

A tábori egészségügy feladata azonban nemcsak a harctéri sebesültek gyógyítását jelentette. Amint előbb már említettük, fontos szerepe volt a különféle járványos megbetegedések elleni védekezésben is. Az első világháborút megelőző háborúk, hadjáratok embervesztesége elsősorban a hadakozás nyomán fellépett járványok rovására írható. Az orvostudomány, illetve a járványtan XX. századi rohamos fejlődése azonban itt is változást hozott. Az arányok megváltoztak. A világháború során a fertőzőes betegségekben elhunytak száma a sérülések következtében életüket veszettekhez képest nagymértékben visszaesett.¹⁸ Mindez alapvetően a hadviselő felek egészségügyi szolgálatainak, benne az osztrák–magyar tábori egészségügynek is köszönhető. A harctérre induló orvosok a hadtestük számára kijelölt, adott hadszíntérre jellemző egészségügyi viszonyokról előre értesülhettek. A nyomtatásban kiadott füzetek egészségügyi szempontból tartalmazták a felvonulási területen uralkodó klimatikus viszonyokat, az ivóvizek jellemzőit, az elszállításra számba vehető lehetőségeket. Külön fejezetek foglalkoztak az adott terület közegészségügyi helyzetével, a lakosság egészségügyi ellátását szolgáló intézményi háttérrel, különös hangsúlyt helyezve az e célokra igénybe vehető épületekre.¹⁹ Így a tábori egészségügyi szolgálatra beosztott orvosokat nem érték váratlanul a háború kitörését követően azonnal, 1914. július–augusztusában jelentkező különféle, sokszor halálos kimenetelű betegségek, mint például a kolera, a tifuszos megbetegedések²⁰ és a vérhas. Az osztrák–magyar hadseregben ezek a betegségek elsősorban az orosz harctéren jelentkeztek súlyos mértékben. A betegségeket a nyári forróság, az elégtelen higiéniai viszonyok, valamint az elővigyázatlan étkezési szokások és a felvonulási terület már fertőzött civil lakosságával történt óhatatlan érintkezések hívták elő. A szerb harctéren a mérgezett, illetve szándékosan megfertőzött kutak is gondot okoztak. A cs. és kir. 2. hadsereg egészségügyi szolgáltatának fent maradt irattárában lévő tájékoztató szerint ugyanis a visszavonuló szerb haderő gyakorta élt evvel az ellenséget gyengítő lehetőséggel.²¹ Minden gyanús ivókút használata előtt a helyi lakosokkal előkóstolást végeztek. Az említett esetek nyomán a Hadügy-minisztérium egészségügyi osztálya azonnal megkezdte a legénységi állomány részére a tájékoztatók, ismertetőik kiküldését. A legalább 9 nyelven elkészített nyomtatványokat a legénységi állomány saját anyanyelvén olvashatta. 1914 augusztusában 500 000 példányt kapott a 16 hadtestparancsnokság a nyomtatványokból, amelyekből 84 000 darab volt magyar nyelvű.²² Mivel a fent említett járványos betegségek leginkább a fertőzött ivóvízzel terjedtek, a tájékoztató lényegét a következő mondat foglalta össze: „Jobb a kínzó szomjat férfiasan elviselni, mint mohó, meggondolatlan ivás által életüket veszélyeztetni!”²³

¹⁸ Persze az 1918 őszen jelentkező úgynevezett spanyolnátha-fertőzés mindezt felülírta, de ez mégiscsak egy világjárvánnyá terebélyesedett, megállíthatatlanná vált megbetegedés lett, amely a világháborút követően is tovább pusztított. Bővebben Kiss Gábor: *Spanyolnáthajárvány a Monarchiában 1918 őszen, a katonai források tükrében. Orvosi Hetilap*, 147. (2006) 18. sz. 850–851. o.

¹⁹ KAW NFA XIV. Korps 1824. d. Statistisches Behelf für quartierregulierende Ärzte. 11. Korpsbereich.

²⁰ Bővebben *Paulicek* 1916. 319–327. o. és *Reisz* 1916. 397–400. o.

²¹ KAW Neue Feldakten 2. Armee 68. d.

²² KAW KM 14. Abt. 39–10–1914. sz.

²³ Uo.

A tábori egészségügy számára e betegségek közül kétségtávol a legnagyobb gondot a legtöbb halálessel járó kolera okozta. Ez az Ázsiából származó betegség már a világháborút megelőző években is többször pusztított a Monarchia területén.²⁴ 1914-ben a betegség elleni küzdelemben fontos mérőszám volt a már rendelkezésre álló védőoltás lehetősége. Kezdetben az oltás mellékhatásairól (esetleges láz, levertség, gyengeség) megfelelő tapasztalat alig állt rendelkezésre, bár a balkáni háborúk időszakában a görög hadseregben már eredményesen alkalmazták, és a hozzáférhető leírások egyértelmű sikerről számoltak be. Ennek ellenére a hadvezetőség a szolgálatképtelenségtől való félelmében csak kis körben engedélyezte a legénységi állomány oltását. Igaz, ekkor még a nagyrészt Németországból származó szérumból túl nagy készlet nem is állt rendelkezésre, és a harcra való juttatásuk is körülményes volt. 1914 októberétől már a szolgálati feladatok ellátást nem veszélyeztető, enyhe mellékhatások pontos ismeretében széles körben alkalmazták, bár az oltás védettséget ekkor még csupán 1, maximum 3–4 hónapra adott, mégis hatásosnak bizonyult. Ezért 1914. október 23. és november 15. között az 1., 2., 3. és 4. hadsereg teljes állománya megkapta az oltást.²⁵ A csapattestek és a különféle harctéri intézetek az oltásokról az illetékes hadsereg-hadtápparancsnokságoknak heti jelentésekben számoltak be. Pontos megjelölték a beoltottak számát, valamint az oltás nyomán fellépett mellékhatások megnevezését és súlyossági fokát.²⁶ A oltás mellett természetesen a megfelelő higiéniai rendszabályokat is bevezették, illetve szigorúan betartatták. Ezért a kolera csak a világháború első három évében jelentkezett érezhető mértékben, elsősorban az északi és a szerb harctéren. Az innét érkező szabadságos, illetve sebesült katonák közvetítésével került a hátszárba, de a betegség a hátszárba veszélyes mértékben egyszer sem fenyegette. Köszönhetően a megfelelő védekezésnek (higiénia szigorítása, megfigyelő állomások hálózatának kiépítése, védőoltás) 1914. december végére csökkent a fertőzöttek száma.²⁷ Az orosz harctéren küzdő 4 osztrák–magyar hadseregben 1914. október 3. és 29. között összesen naponta 3300 és 5858 fő közötti kolerás betegmozgást regisztráltak. A közel 1 hónap alatt a betegségben összesen 3642 katona hunyt el. A legtöbben a 2. hadsereg állományából, 2446-an.²⁸ Összességében az osztrák–magyar haderő 1914 és 1917 között 80 000 kolerás megbetegedést regisztrált, amely összességében nem tekinthető magas számnak.²⁹ A betegségben meghaltak arányszámát tekintve az egyik legtöbb áldozatot a kolera követelte. 1914 utolsó negyedévében 2361 kolerabeteget jelentettek, akiknek a 28,9%-a halt meg. A legtöbb kolerás beteg 1915 harmadik negyedévében jelentkezett, számuk 6054 volt; 33,1%-uk halt meg.³⁰

A járványos megbetegedések, különösen a tífusz elleni védekezés szükségszerű eleme volt a ruházat élszennyeződéstől való megszabadítása. A zsúfolt, alapos tisztálkodásra legfeljebb 10–12 naponta alkalmat adó lövészárókélet kényelmetlen, sőt életveszélyes velejárói leggyakrabban az emberi ruházatban megtelepedett társbélő vérszívók, vagyis a tetvek

²⁴ A betegségről bővebben: Kiss 2010. 197–203. o.

²⁵ Steiner, Johann: Zur Frage der Choleraabekämpfung in der österreichisch-ungarischen Armee zu Anfang des Weltkrieges 1914–1918. 4. o. KAW Nachlass Johann Steiner B/41–5. sz.

²⁶ KAW NFA XIV. Korps 1824. d. Wochenberichte über Impfungen 1914/1915.

²⁷ A megfigyelőállomásokról bővebben: Kiss 2004. 69–83. o.

²⁸ Uo. 2. o.

²⁹ Franz 1938. 196. o.

³⁰ KAW AOK San. chef 2311. d.

voltak. A parányi élőlények ugyanis a tifuszos megbetegedések leggyakoribb terjesztőiként ismertek. Ezért a tetvek elleni védekezésben az ismeretterjesztő, figyelemfelhívó broszúrák³¹ mellett kiemelt szerep jutott az úgynevezett tetűtlenítő állomásoknak. Itt a katonákat megszabadították hajuktól és szőrzetüktől, majd alapos fürdőt kaptak. Eközben a ruházatukat kénsavas, paprikás gőzben fertőtlenítették. A fertőtlenítés általában két óra időtartamban, mobil fertőtlenítő kocsikban történt.³² Persze erre nem mindenhol adódott lehetőség, ezért e célra egy főzőüst is rendelkezésre állt, amelyben megfelelő hőfokon kifőzték a ruhaneműt. Az eljárást Genersich Andor Montenegróban szolgáló főorvos így írta le: „a legénység tiszta fehérneműjét a zászlóalj főzőüstjében főzés útján fertőtlenítettük és tetűmentesítettük. Már most a legénység a felszerelést és felsőruházatát a szabadban gondosan lekefélte és tiszta helyre tette. A testén lévő esetleg tetves fehérneműt összegyűjtve szintén az üstben fertőtlenítettük, majd mindenki tetőtől talpig szappannal és vízzel megmosakodott, s ezután az előre kiforrázott és megszáradt fehérneműt, a megtakarított felsőruhát és szerelvényt vették fel.”³³

Az állomások tevékenységükről, a mentesített katonák létszámáról szintén heti jelentésekben számoltak be. A tisztálkodást szolgálták a tábori kórházak mellett felállított fertőtlenítő- és fürdőintézmények is. Elhelyezésük a hadicélokra lefoglalt kisebb épületekben történt. Felügyeletüket általában egy ezredorvos látta el.³⁴

A betegeknek az orvosi kezelésen kívül teljes gyógyulásukig figyelmes gondoskodásra, segélynyújtásra volt szükségük. Mindezt a gondoskodást a betegápolás, az egészségügyi segédszemélyzet biztosította. A szakszerű betegápolás fontos támasza az orvosi kezelésnek, ellenben a hiányos és szakértelem nélküli ápolás veszélyes lehetett, a betegre is, az ápolóra is. A betegekkel való törődést tehát, mint minden mesterséget, tanulni kell, és a megszerzett ismereteket folyamatosan bővíteni kell. Az osztrák–magyar haderő egészségügyi segédszemélyzetének gerincét az egészségügyi altisztek, ápolók alkották.³⁵ Feladatok – békében és háborúban egyaránt – az egészségügyi segédszolgálat ellátása volt.

Az egészségügyi segédszolgálat a következő tevékenységeket foglalta magában:

a betegápolást;

az elsősegélynyújtást;

a közreműködést a betegek és a sebesültek szállítása során;

a műtéteknél és a boncolásoknál való segédkezést.

A katonaaállományú egészségügyi segédszemélyzethez tartoztak:

egészségügyi altisztek;

sebesült- és kötszervívők, ápolók;

egyévi önkéntes orvosnövendékek a katonai állományban töltendő félévi tényleges szolgálat ideje alatt.³⁶

Minden hivatásnál, de különösképp a katonaeletben fordulhat elő olyan baleset (fagyás, napszúrás, lövedék okozta sérülés stb.), amelynek hirtelen bekövetkezte az életet

³¹ Pl. *Anweisung zur Bekämpfung der Kleiderläuse*. Wien, 1815. 14 o.

³² *Eckert* 1916. 370–371. o.

³³ KAW AOK San. chef 2317. d. G/4. sz.

³⁴ KAW NFA XIV. Korps 1824. d. Wochenberichte über Entlausungen 1914/1915.

³⁵ Az orvosokról bővebben: *Kiss* 2005. 135–149. o.

³⁶ A segédszemélyzethez tartoztak még az egyházi rendekhez tartozó és az önkéntes betegápolást végző szervezetek nőtagjai, akik rendszerint a hátországi egészségügyi intézményekben dolgoztak.

nagymértékben veszélyezteti, és e miatt gyors beavatkozást követel. Az orvosi segítség – különösen a harc téren – nem minden esetben áll azonnal rendelkezésre. Ezért kaptak jelentős szerepet az *egészségügyi altiszti* kar tagjai (tizedes, szakaszvezető, őrmester), akik a beteg sürgősségi ellátását, majd az orvosi munka segítségét végezték. A századonként alkalmazott 1 altiszt közvetlenül felügyelte a legénység egészségápolását, és a sebesültvivők vezetését is ő végezte. Kiegészítésüket az önként jelentkező legénység köréből biztosították. A jelentkezőknek az egészségügyi altiszti iskola bizonyítványával kellett rendelkezniük, majd néhány napos próbaszolgálat után kerülhettek az altiszti karba. Fontos volt, hogy az egészségügyi altisztek az illető ezredben szolgáló legénység anyanyelvét mindenféleképpen értsék. Ezért számukra 2–3 nyelv ismerete is előírás volt.

Sebesült- és kötszervivők, ápolók feladatát a betegápolás, illetve a beteg- és kötszerszállítás képezte. Általában 4 sebesültvivő szolgált egy században, kötszervivőből pedig 2 fő szolgált zászlóaljanként.³⁷ Tevékenységüket az altisztek irányítása mellett végezték. Állományukat rendszerint kijelölt, rendfokozat nélküli legénységi egyének alkották. A kiemelkedő teljesítményt nyújtók azonban kivételesen címzetes őrzetűi kinevezést kaphattak. A sebesültvivők kiválasztásánál alapvető feltétel volt az erős testalkat és az egészségügyi tanfolyam sikeres elvégzése. A tanfolyamon résztvevők a következő témakörökkel foglalkoztak: elsősegélynyújtás, életmentés – mesterséges légzés, gáz elleni óvintézkedések, sebellátás (fertőtlenítés, vérzéscsillapítás), a mérgezett ivóvíz ismertető jelei és tulajdonságai. Külön felkészítő oktatásokat szerveztek az évszakhoz kötött megbetegedések megelőzése érdekében. Ezeket a télen jelentkező fagyásos, illetve a nyáron fellépő járványos és napszúrásos megbetegedések indokolták. Itt áttekintést kaptak e megbetegedések tüneteiről, az ellenük való védekezés fortélyairól.

A sebesültvivők feladata nehéz és veszélyes volt. Többségük, szolgálatuk első három hónapja alatt elesett vagy megsebesült, pótlásuk igen nehéz feladatot jelentett az orvosok számára. A sebesültvivői szolgálatra a fent említett okból eleve kevesen jelentkeztek. Ráadásul a Szolgálati Szabályzat értelmében a sebesültvivők csak rendfokozat nélküli katonák lehettek. Ezért parancsra kellett őket kijelölni, de az efféle „*önkéntes*” jelentkezés miatt kiképzésük fáradságos volt. Továbbá az a téves nézet is csökkentette az erre a nehéz feladatra vállalkozók számát, hogy – mivel nem harcoltak – kitüntetést sem kaphattak.

A világháború utolsó hónapjaiban, majd az azt követően összegzett tapasztalatok³⁸ alapján a háború kezdeti szakaszában a tábori egészségügyi intézmények és az előljáró parancsnokságok közti együttműködés általában megfelelő volt. Az egészségügyi intézmények közötti kapcsolattartás azonban gyakran nehézségekbe ütközött. A kezdeti győzelmi hitben történő előnyomulás az első hetekben erre a szolgálati ágra sem fordított kellő figyelmet. Ez bizonyos mértékig érthető is, hiszen a hadtörténelem idáig ilyen mértékben a harctérre küldött embertömeget még nem látott, ráadásul a vezérkarok a háború gyors befejezésével számoltak. A tapasztalatok alapján megállapítható, hogy még több zász-

³⁷ Angetter 1995. 42. o.

³⁸ Az AOK egészségügyi főnökének Sanitäts Geschichte elnevezésű 3 doboznyi állaga (2317–2319. d.) az első világháború osztrák–magyar hadserege egészségügyi szolgálatának tevékenységére vonatkozóan több száz visszaemlékezést, köztük magyar orvosok írásait is őriz. A cs. és kir. Hadügyminisztérium utasítására a közös hadsereg, illetve a m. kir. Honvédség vezető orvosai által 1918 nyarán készített dokumentumokat a szerzők vezetékneveinek kezdőbetűjét alapul véve ábécérendben, kezdőbetűnként csoportosítva, illetve ezen belül sorszámozva találhatjuk.

lőaljségélyhely felállítására lett volna szükség. A zászlóaljanként meglévő 1 segélyhely – ezredenként 3-4 – kevésnek bizonyult,³⁹ mert a törekvések ellenére gyakorta keletkeztek torlódások, amelyeket csak a zászlóalj-orvosfőnökök egyéni elhatározásából létesített újabb segélyhelyei oldottak fel. Mozgóharcban előfordult olyan eset is, amikor a kialakult helyzet úgy hozta, hogy egy ezred a 3 zászlóaljségélyhelyét összevontan működtette. Így a segélyhely működtetése, esetleges áthelyezése összehangoltabban, gyorsabban valósult meg, és az ellátásra szorulóknak is könnyebben találtak rá. A segélyhelyeken mozgóharcban a betegek osztályozása az említett formában nem volt keresztülvihető. Ezt erősíti meg Dobó Dezső törzssorvos is, aki az orosz harcéri tapasztalatait 1914 augusztusában ekképpen jegyezte le: „...A falu északkeleti kijáratánál lévő házban állította fel egy tartalékos főorvosunk a segélyhelyet. Már az udvarba alig tudtam belépni a rendszertelenül szanaszét fekvő, jajgató, haldokló sebesültektől... Majdnem egy órába telt, míg egy kis rendet tudtam hozni... a könnyű sebesülteket egy másik udvarba elhelyeztettem, a haldoklókat a többiekől eltávolítottam, legalább a sebesült tiszteket és nagyon súlyos sebesülteket fedél alá hozhattam.”⁴⁰ A súlyos és menetképtelen sebesültek ellátása sokszor megoldhatatlan feladatnak bizonyult. A hadosztály egészségügyi intézete a szállítóeszközök hiánya miatt szinte elérhetetlen volt. Ráadásul az intézettel való folyamatos összeköttetés is hiányzott.⁴¹ Állóharcban pedig a kapacitás kihasználatlansága miatt felesleges volt. Heves harcok idején a zászlóaljségélyhelyek készletei hamar kimerültek és utánpótlásuk nehézségekbe ütközött, de a találékonyság gyakorta kielégítő eredménnyel járt. Összességében megállapíthatjuk, hogy a tábori egészségügyre a világháború kezdeti szakaszában óriási feladat hárult, amelyre nem volt felkészítve, ezért menet közben számos változtatásra került sor. Sokszor csak az orvosi találékonyság és a hivatásos katonáorvosok hozzáértése segítette a súlyos helyzetek megoldását. A nehézségek ellenére azonban ezek köszönhetnék életüket vagy felépülésüket az osztrák–magyar haderő tábori egészségügyi szolgálatának. 1914 augusztusában az orosz harcterén küzdő orvosok felismerték, hogy a fogságba esett orosz katonák kitűnő minőségű sebkitűző csomaggal rendelkeznek, amelyeket elkobozva pótolhatták a hiányzó készleteket.⁴²

A tábori gyengélkedők működése nem volt hatásos, mert a könnyű sebesültek, akiknek ott kellett volna felépülniük – majd minél előbb visszakerülni a harcoló csapatestükhöz – javarészt mégis a mögöttes országrészekbe kerültek. Így gyors visszatérésük csak kis mértékben vált elérhetővé, ezért a továbbiakban szigorú rendszabályokkal kellett megakadályozni, hogy a könnyű sebesültek a hadművelleti területet elhagyhassák. A sebesültek 70%-át ugyanis az anyaországba szállították, míg a fent maradó 30% az ellátási körzet intézményeiben kapott ellátást. A szakvélemények szerint azonban ennek az aránynak épp a fordítottjára lett volna szükség. A mozgóharcban történő betegellátás legfontosabb tanulsága, hogy az életmentő műtétek kivételével, az ellátás a betegek mielőbbi elszállításának felkészítésére korlátozódott. A segélyhelyről történő elszállítás is azonban gyakorta

³⁹ A szám persze attól függött, hogy ez ezred éppen hány zászlóaljból állt. A világháború folyamán ugyanis 4 vagy 3 zászlóalj alkotott egy ezredet. 2 ezred alkotott egy dandárköteléket, 2 dandár, vagyis 4 ezred pedig egy hadosztályt képzett.

⁴⁰ KAW AOK San. chef 2317. d. D/13. sz.

⁴¹ Uo. A/3. sz. visszaemlékezés Ajkay Zoltántól.

⁴² Uo. B/14. sz. visszaemlékezés Benczúr Gyulától.

gondot okozott. Egy 1914 decemberében a Hadügyminisztérium számára összeállított jelentés szerint például a járóképtelen sebesültek közül számosan a hosszú várakozási idő miatt, amelyet a szabadban töltöttek, fagyási sérüléseket is szenvedtek a segélyhelyen.⁴³ Ennek persze elsősorban a fagyási sérülések elleni elégtelen védekezés volt az oka. Ezért a Hadügyminisztérium 14. osztálya 1914. december 22-én 500 000 példányban tájékoztatót küldött a harctéren küzdő csapatokhoz, amelyben ismertették a fagyási sérülések elleni védekezés módszereit.⁴⁴ Az ötletek tárháza szinte kimeríthetetlennek látszott. A megszokott eljárások mellett a rögtönzések is nagy szerepet kaptak. Így például a megfelelő védőanyag, úgymint a glicerín hiánya esetén az egyszerű asztalosenyvet is bevethették a tájékoztatóban ismertetett eljárás szerint, vagyis a forró enyvvel bekenet rongyot, amely így jobban szigetelt, és még egy kissé vízhatlanná is vált.⁴⁵ A legénységet egyébként ismertető előadásokon is tájékoztatták azokról a védekezési módokról, amelyekkel megelőzhetők a fagyási sérülések. Mindezek ellenére az 1914–1915 fordulóján a Kárpátokban lezajlott hadműveletek során a harcoló állományt sok esetben a fagyásos sérülések miatt 50%-os veszteségek érték.⁴⁶ A sebesültek elszállítását egyébként hatékonyan és biztonságosan a lóvonatású szállítóeszközök már nem tudták megoldani. Ezen csak a sebesültszállító gépkocsioszlopok bevezetése segített, amelyek alkalmazhatósága ekkor még a korabeli útvisszonyok mellett függött az időjárástól is. A tapasztalatok szerint nem változott az a régebbi átlagszámítás, ami a veszteséget 25% halottra, 25% súlyos sebesültra és 50% könnyű sebesültra becsülte. A zászlóaljorvosok⁴⁷ a zászlóaljnál beállt csekély veszteséget mintegy 3-4% -ra, a közepeset 20% -ra, a súlyos veszteséget pedig 50% fölére becsülték. A veszteségek arányszámai azonban elsősorban az ellenfél technikai felkészültségétől és a harc színterétől függtek. Innen adódik, hogy az olasz és orosz hadszínterek arányszámai akár jelentősebb eltéréseket is mutathattak. Például az orosz haderőben rendszerint meglévő jelentős emberanyag-tartalék miatt a velük szemben állt csapatokban már a 15-20%-os veszteség is súlyosnak számított.

A világháború hihetetlen befolyással volt a tudományra. A technika és az orvostudomány terén történt háborús találmányok és felfedezések egyszerre szolgálták a pusztítást és az emberi élet védelmét. Az orvostudomány egyes szakterületeiben (sebészet) ugrásszerű fejlődés következett be.

Mindezek ellenére a sebesülteknek a lövészárkokban történő ellátása teljesen új, ismeretlen fogalomként jelentkezett. Ezt csak a helyszínen lehetett és kellett elsajátítani. Kialakultak a hadszínterekre jellemző sebesülésfajták. A modern gépi háború többféle és súlyosabb veszélyt jelentett az emberi testre, mint az addigiak. A szúrt és vágott sebek az állásháború kialakulásával szinte teljesen eltűntek. A sérülések 1%-ának is csak töredékét okozták az ún. hideg fegyverek. Egy orvos őrnagy feljegyzései szerint 120 ezer sebesülés közül csupán 3 esetben tapasztalt kard és 80 esetben⁴⁸ szurony által okozott sérülést.

⁴³ KAW KM 14. Abt. 43–37/2–1914. sz.

⁴⁴ KAW KM 14. Abt. 43–37–1914. sz.

⁴⁵ KAW KM 14. Abt. 43–37/4–1914. sz. Az irat mellett a mintaanyag is megtalálható.

⁴⁶ KAW AOK 6877. op.–1915. sz.

⁴⁷ Egy gyalogzászlóalj hadilétszáma teljes feltöltöttség esetén 1000 és 1500 fő körül mozgott.

⁴⁸ Persze ennek a csekély számnak az oka az is lehet, hogy az elsősorban szurony által okozott sérülés olyan életfontosságú szervet ért, amellyel a sérült el sem ért a segélyhelyig.

A lőtt sebek egyre gyakoribbá váltak. Az orosz harctéren a sebesülések 70%-át adták.⁴⁹ A sebesülések 30%-át tüzérségi lövedékek és kézigránátok okozták. Persze léteznek más statisztikák is. Például John Keegan a Somme menti csaták tapasztalataiból kiindulva ennek az aránynak a fordítottját állapította meg.⁵⁰ Egy 1935-ben, De Sgardelli Ceasar magyar hadtörténész által szerkesztett kötet is hasonló számítást ad közre, amely szerint a világháború során a francia haderőben a sebesülések 65%-át okozták a tüzérségi lövedékek.⁵¹ A lövészárók-hadviselés sebtípusai új kihívást és kutatási irányt jelentettek a hadviselő felek valamennyi egészségügyi szolgálata számára. Különösen felértékelődött a sebészet szerepe. A mozgósításkor megszervezett mozgó sebészcsoporthoz azonnal rendelkezésre álltak, köszönhetően a háború előtt kidolgozott terveknek, amelyek szerint már 1914 februárjában megalakították az első csoportokat.⁵² Egy 1914 augusztusából fent maradt jegyzék szerint a mozgósításkor 36, általában 3–4, de a budapesti egyetemi klinikákról 8–9 fős sebészcsoporthoz várták beosztásukat. A 2 budapesti egyetemi sebészeti klinika összesen 5 csoportot állított fel. Vezetőik Dollinger Gyula, Gergő Imre, Borszék Károly, Obál Ferenc és Mutschenbacher Tódor voltak. A kolozsvári egyetemi sebészeti klinika három csoportot szervezett. Természetesen a bécsi és a birodalom más nagyvárosainak (Innsbruck, Krakkó, Lemberg, Prága) egyetemi sebészeti klinikái is képviseltették magukat.⁵³ Fontossá váltak a harctéren megtartott hadi sebészeti tanfolyamok is. A tanfolyamokon résztvevők új készítményekkel, gyógy módokkal ismerkedhettek meg. Ilyen volt például a tetanus szérum alkalmazása, amelyet 1915 tavaszán (angol, francia és német tapasztalatok után) már a cs. és kir. hadseregben is szélesebb körben alkalmaztak. 1915 nyarán pedig a m. kir. Honvédségben is bevezették.⁵⁴ Először azonban megelőzés céljából csak a hadszíntéren oltották be a veszélyeztetetteket.⁵⁵

A harctéri tanfolyamokon az orvosok és az egészségügyi segédszemélyzet számára ismertették és bemutatták a tábori egészségügyi intézetek tapasztalatait és megfigyeléseit. Erre azért volt különösen szükség, mert a lövészárókharc megpróbáltatásaitól szabadulni akaró legénység körében ugyanis gyakoriakká váltak a különféle fertőzések és betegségek szándékos előidézéseinek esetei, amelyeket csak odafigyeléssel és szakmai felkészültséggel lehetett megakadályozni. Például nemi betegségek szándékos átkenése, szemfertőzés előidézése, sebek dohánnyal, földdel való elfertőzése. De előfordult olyan eset is, hogy egy katona időközönként paraffint fecskendezett a bőre alá, amellyel ártatlan daganatokat idézett elő. Találékonyságával az orvosokat megtévesztve, hetekre gyengélkedőre került.⁵⁶ Ennél durvább módszert jelentett a már békében is meglévő öncsonkítás lehetősége,

⁴⁹ A statisztika a Hadtörténelmi Levéltár I. világháborús gyűjtemény 4533. dobozában található 171, a világháború során, a harctéren is szolgált orvos visszaemlékezése alapján készült. A visszaemlékezések az 1924. december 23-án megjelent 15835/eln. üi. sz. honvédelmi miniszteri felkérésre készültek, amelyek 21 kérdéskört ölelnek fel.

⁵⁰ Keegan 2000. 307. o.

⁵¹ Sgardelli 1935. 340. o.

⁵² KM 14. Abt. 68–6.–1914. sz.

⁵³ KM 14. Abt. 57–7.c1914. sz.

⁵⁴ HL Honvédelmi Minisztérium 146463/eln. 5. –1915. sz.

⁵⁵ A következő esetekben alkalmazták: - kiterjedt nagy felületű sebek, főleg tüzérségi lövedék által okozott sérülések kezelése során (gránátzilánk); - szennyezett sebek (föld, ruhadarab). Ekkor még a védőhatás csak legfeljebb két hétig tartott, ezután ismétlés volt szükséges. Az alkalmazást lehetőleg már a kötőzöhelyeken alkalmazni kellett, mert a betegség felléptekor a szérum már nem tudta kifejteni hatását.

⁵⁶ Az esetet közli: Kemény 1927. 461. o.

amelyre időközönként kiadott emlékeztetőkkel figyelmeztették az orvosokat.⁵⁷ Hasonló emlékeztetők egyébként különféle tartalommal, rendszeresen kerültek az orvosok asztalára. Ezek a különböző oltóanyagok, sebészeti eljárások stb. témájában nyújtottak segítséget.⁵⁸ A cs. és kir. XIV. hadtest egészségügyi referensének irattárában például fellelhető a fent említett tetanus és tífusz elleni oltóanyagok német orvosok által közölt tapasztalatai, amelyek különféle német szaklapokban láttak napvilágot.⁵⁹ A harctéri ismeretek bővítését szolgálták a különféle orvosi szaklapok különszámai is, amelyek célzottan hadiorvoslással foglalkoztak. 1914. októberében a budapesti orvosi továbbképzés központi bizottsága kiadásában megjelenő Orvosképzés című lap novemberi számai a háború járványos betegségeiről, valamint a harctéri sérülésekről adtak ismertetőt. A cikkeket olyan neves budapesti egyetemi tanárok írták, mint például Dollinger Gyula vagy Korányi Sándor.⁶⁰

Összességében megállapíthatjuk, hogy a tábori egészségügyre a világháború kezdeti szakaszában óriási feladat hárult, amelyre nem volt felkészítve, ezért menet közben számos változtatásra került sor. Sokszor csak az orvosi találékonyság és a hivatásos katonavosok hozzáértése segítette a súlyos helyzetek megoldását. A nehézségek ellenére azonban ezek köszönhették életüket vagy felépülésüket az osztrák–magyar haderő tábori egészségügyi szolgálatának. Mindez a számok tükrében: 1914. augusztus 1. és december 31. között a keleti harctéren a tábori egészségügy 305 616. sebesültet látott el. A kárpáti téli csatában pedig, 1915 januárja és áprilisa között 146 923 sebesült került a segélyhelyeken keresztül a tábori egészségügyi intézményekbe.⁶¹ A balkáni hadszíntéren 1914. december közepéig 122 122 sebesültet és 46 716 beteget kezeltek.

⁵⁷ HL I. vh. gyűjt. M. kir. 55. honv. gyaloghadosztály parancsnokság iratai 73. d. szám nélküli irat, 1915. január 14.

⁵⁸ Számos emlékeztető, „direktíva” található uo.

⁵⁹ KAW NFA XIV. Korps 1824. d. Wochenberichte über Impfungen

⁶⁰ KM 14. Abt. 57–10.–1914. sz.

⁶¹ Sgardelli 1935. 329–330. o.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

KAW	Kriegsarchiv Wien
KM	Kriegsministerium
AOK San. chef	Armeeoberkommando Sanitätschef
NFA	Neue Feldakten
HL I. vh. gyűjt.	Hadtörténelmi Levéltár, I. világháborús gyűjtemény

Irodalom

- Angetter 1995. *Angetter, Daniela*: Die Militär-Sanitätsversorgung an der Südwestfront 1915–1918. Wien, 1995. 42. o.
- Belák 1916. *Belák, Alexander*: Über die Arbeitsweise eines bakteriologischen Feldlaboratoriums bei der Seuchenbekämpfung. *Der Militärarzt*, 1916/17. sz. 373–377. o.
- Eckert 1916. *Eckert, Eugen*: Die Entlausung der Korpstruppen. *Der Militärarzt*, 1916/17. sz. 370–371. o.
- Friedmann 1916. *Friedmann, Moritz*: Einige vorläufige Bemerkungen über Verwendung, Etablierung und Ausstattung der Feldspitäler und improvisierten mobilen Reservespitäler des Korps FML. Hoffmann. *Der Militärarzt*, 1916/17. sz. 327–330. o.
- Franz 1938. *Franz Géza*: Háborúk és járványok. *Magyar Katonai Szemle*, 1938. VIII/196. o.
- Hrack 1899. *Hrack, J.*: Sanitätsdienst der ersten Linie im Zukunftskriege. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 1899. 3. Band 56. o.
- Keegan 2000. *John Keegan*: A csata arca. Budapest, 2000.
- Kemény 1927. *Kemény Gyula*: Az orvos szerepe a lövészárók csapatainál. *Magyar Katonai Közlöny*, 1927. 461. o.
- Kiss 2004. *Kiss Gábor*: Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányt kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban. *Orvostörténeti Közlemények*, 2004/188–189. sz. 69–83. o.
- Kiss 2005. *Kiss Gábor*: Orvosok a magyar királyi honvédségben 1868–1918. *Orvostörténeti Közlemények*, 2005/190–193. sz. 135–149. o.
- Kiss 2010. *Kiss Gábor*: Fertőzőes megbetegedések az osztrák–magyar hadseregben az első világháború idején. *Orvostörténeti Közlemények*, 2010/210–213. sz. 197–203. o.
- Paulicek 1916. *Paulicek, Emanuel*: Zur Klinik, Prophylaxe und Therapie des Typhus im Felde. *Der Militärarzt*, 1916/17. sz. 319–327. o.
- Reisz 1916. *Reisz, Alexius*: Beobachtungen über Kriegstyphus. *Der Militärarzt*, 1916/17. sz. 397–400. o.
- Sgardelli 1935. *A világháború kézikönyve 1914–1918. Szerk.: De Sgardelli Ceasar*. Budapest, 1935.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN HASZNÁLT TOPOGRÁFIAI TÉRKÉPEK

The Third Military Mapping Survey and the Topographical Maps used in World War I

The Third Military Mapping Survey of Austria-Hungary took place between 1869 and 1887, scale 1:25.000. The survey sheets were hand-written colour maps; they were not intended for publication but to be the basis of the lesser-detailed derivative maps. The survey was soon followed by the scale 1:75.000 maps (Spezialkarten), which covered the whole area of the Austro-Hungarian Empire (including the occupied Bosnia-Herzegovina), and were published for the first time on 752 sheets between 1873 and 1889. The survey served as a basis also for the *General Map of Central Europe* 1887–1916. 265 sheets were actually created of the planned 282 sheets. The *Übersichtskarte von Mittel-Europa*, created in 1882–1886, used the scale 1:750.000 on forty-five, then on fifty-four sheets.

During World War I, the maps of the Third Military Mapping Survey as well as their corrections were used mostly to follow and record military events. The scale of map production reached an unprecedented level in the history of wars. The Militärgeographisches Institut in Vienna printed more than seventy million sheets of different scales during the war.

The Map Collection of the Hungarian Military History Institute and Museum safeguards about eight thousand maps of war theatres from World War I, most of which were based on the Third Military Mapping Survey. There are hundreds of other maps in the collection from this period which record Europe and the belligerent countries with different thematic content.

Annamária Jankó, Deputy Director of the Map Collection of the Hungarian Military History Institute and Museum Military History Archive. Research area: First, Second and Third Military Mapping Survey, topographical maps used between the two world wars prior to 1950, history of mapping. Email: janko.annamaria@mail.militaria.hu

Keywords: Third Military Mapping Survey, maps of war theatres, historical map

Előzmények

A Nagy Háború a történelem folyamán az első, ahol tömegesen használtak térképeket a hadi események tervezésére, bemutatására, követésére. Természetesen az ezt megelőző korszakokban is igényelték jó minőségű térképeket a hadviselő felek, csak a feltételek nem voltak adottak.

Már az Osztrák Birodalom első részletes felmérését, az ún I. katonai felmérést (1763–1787) is a katonaság igényei indították el. Összesen 3245 1:28 800 méretarányú kézirat, színes szelvény született, amelyeket saját korukban, sőt gyakorlatilag a XIX. század végéig titkosan kezeltek. A felmérési szelvények alapján országonként, tartományonként kisebb méretarányú, levezetett térképek készültek, döntő többségükben szintén kézirat, kivételben, amelyek szintén titkosak voltak, ami erősen határt szabott a polgári és katonai felhasználásnak egyaránt.

Hasonló volt a helyzet az Osztrák Birodalom II. katonai felmérés (1806–1869) felmérési szelvényeivel, amelyek méretaránya szintén 1:28 800 volt. A színes, kézirat szelvé-

nyek szintén titkosak voltak még katonai felhasználásuk is erősen korlátozott volt, viszont a felmérés alapján készült kisebb méretarányú szelvények már nyomtatásban jelentek meg (1:144 000, 1:288 000, 1:576 000 méretarányban), így széleskörű felhasználásukra nyílt lehetőség. A probléma az volt, hogy a hosszan elhúzódó felmérés miatt ezek a térképek is viszonylag későn jelentek meg, a Magyar Királyság esetében az 1:144 000 méretarányú térképeket 1869–1881 között adták ki, az 1:288 000 méretarányú térképek pedig 1858-ban jelentek meg. Ezért történt az, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején sem a magyar, sem az osztrák félnek nem voltak részletesebb térképei, ami rendelkezésre állt, az a polgári használatra szánt, kevésbé részletes Schedius-Blaschnek féle Magyar Királyság térkép volt, amelynek második kiadása 1847-ből való (méretaránya 1:469 472).

Az 1:576 000 méretarányú áttekintő térkép, amelyet készítője után „Scheda” féle térképnek is hívnak, 1856-ban jelent meg az Osztrák Birodalom teljes területére. Fontosságát jelzi, hogy az 1866. évi osztrák–porosz háború idején az osztrák vezérkar hadművelleti térképként használta, mivel más, jobb, részletesebb nem állt rendelkezésére. A sorozatot 1873-ig 47 szelvényre egészítették ki Közép-Európa területére, majd ez alapján készítették el az 1:300 000 méretarányú, 207 szelvényből álló térképművet, amely 1873–1876 között jelent meg Bécsben. A sorozat, bár csak szükségmegoldásként készült, saját korában a Balkán-félsziget legrészletesebb ábrázolását nyújtotta, amit az is bizonyított, hogy az 1878-as berlini kongresszus tárgyalásain a politikai határok kijelöléséhez használták.

A III. katonai felmérés

Az 1869-től 1887-ig tartó felmérés az Osztrák–Magyar Monarchia területén folyt, először valósult meg az a törekvés, hogy a Birodalom teljes területére összefüggően készüljenek el a felmérési (1:25 000 méretarányú) majd azok alapján a levezetett szelvények. A térképészeti munkákat a Bécsben 1939-ben alakult Katonai Földrajzi Intézet (Militärgeographisches Institut) végezte 1918-ig.

A színes, kéziratos 1:25 000 méretarányú szelvényeket, bár kiadásukat nem tervezték, már nem kezelték titkosan. Röviddel a felmérés befejezése után kis példányszámban mégis készültek róluk egyszínű, fényképészeti úton készült másolatok. Ezek a nyomatok igen rossz minőségűek, enyhén barna, illetve szürke tónusúak, és mivel az eredeti szelvények színesek voltak, a tartalom egy része elveszett.

A korabeli és a későbbi széles körű felhasználást a felmérés alapján készült kisebb méretarányú térképek tették lehetővé. Ezek a következők voltak:

1:75 000 méretarányú részletes térkép (Spezialkarten) – a felmérési méretarány 1/3-a

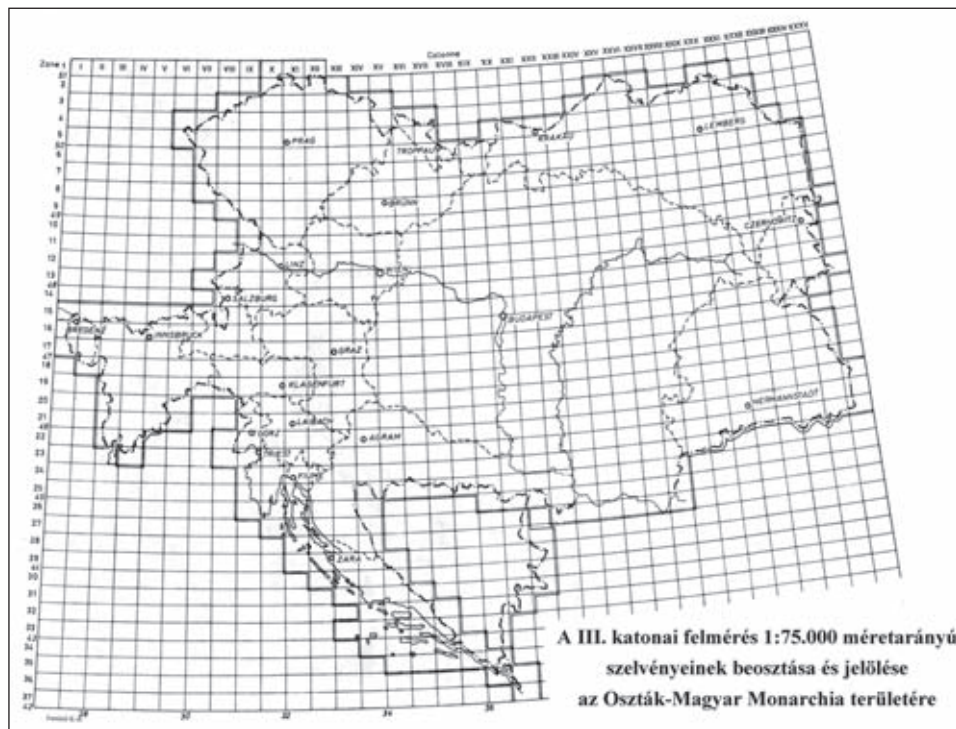
1:200 000 méretarányú általános térkép (Generalkarten) – a felmérési méretarány 1/8-a

1:750 000 méretarányú áttekintő térkép (Übersichtskarten) – a felmérési méretarány 1/30-a.

A III. katonai felmérés eredeti célja a hetvenötezres méretarányú részletes térképek kiadása volt, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia teljes területére elkészültek. A térképmű címe: Spezialkarte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie¹. A szelvények rövid

¹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára (a továbbiakban: HT) jelzet: B IX a 33. Az összes szelvényt és kiadást ez alatt a szám alatt találjuk.

idővel a felmérési szelvények elkészülése után jelentek meg, első kiadásukra 1873–1889 között került sor. A teljes sorozat előbb 715 szelvényből állt, majd 1878-ban, Bosznia–Hercegovina okkupációja után 752 szelvényre bővült. A szelvények jelölése a következő volt: szelvényhálózat sorait sorokba (Zone) és oszlopokba (Colonne) rendezték, a sorokat északról délre haladva 1-től kezdődően arab, az oszlopokat nyugatról kelet felé haladva római számokkal jelölték. Kezdetben a hálózat 37 sorból és XXXV oszlopból állt. Egy hetvenötezeres szelvényen belül a huszonötezeres szelvényeket a világtájakkal jelölik: NW = északnyugat, NO = északkelet, SW = délnyugat, SO = délkelet.

1. melléklet

Az Osztrák-Magyar Monarchia III. katonai felméréséből származó 1:75 000 méretarányú szelvényeinek beosztása

Miután az 1:25 000 méretarányú felmérési szelvényeket csak nagyon kis területen helyesbítették, a terepen történt változásokat az 1:75 000 méretarányú térképek újabb kiadásain jelölték, szelvényeken a „Nachträge” (kiegészítés), később „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) felirat jelent meg, így azok „naprakészességét” biztosították.

Az 1:25 000 méretarányú felmérés befejezését követően, valamint a részletes térképek első kiadásának vége felé, 1887–1916 között került sor az 1:200 000 méretarányú szelvények szerkesztésére és kiadására. Az általános térképek jó áttekintést nyújtottak a topográfiai viszonyokról, ami sokoldalú felhasználásukat tette lehetővé. E méretarányt eredetileg az Osztrák–Magyar Monarchia haditérképének szánták. Az általános térképek

2. melléklet

A III. katonai felmérésből származó 1:75 000 méretarányú szelvény Óbuda és környékéről

által lefedett terület túlnyúlt a Monarchia határain, és egész Közép-Európa területére kiterjedt. A „Generalkarte von Mitteleuropa”² (Közép-Európa általános térképe) alapjául a hetvenötezres szelvények szolgáltak, a Monarchia határain túl eső területek vonatkozásában pedig a szomszéd államok rendelkezésre álló térképeire támaszkodtak, melyek azonban kevésbé voltak pontosnak tekinthetők. A teljes térképművet 282 szelvényre tervezték, de az első világháború kitörése miatt csak 265 szelvényt adtak ki, az utolsót 1916-ban.

A kétszázétes szelvények területe 1x1 földrajzi fok, jelölésük a szelvények közepén áthaladó kerek földrajzi fokok értéke és a szelvényen szereplő legnagyobb település(ek) neve szerint történt (például 37° 47° Budapest-Kecskemét).

A hétszázötvenétes szelvényeket valójában csak kiadásuk idejét tekintve sorolhatjuk a III. katonai felmérés levezetett térképei közé, mivel nem a nagyobb (1:200 000, 1:75 000) méretarányú térképek alapján készültek, azok szelvényezésével nem mutatnak összefüggést. A térképmű címe: Übersichtskarte von Mittel-Europa³ (Közép-Európa áttekintő tér-

² HT jelzet: B II a 39. Az összes szelvényt és kiadást ez alatt a szám alatt találjuk.

³ HT jelzet: B II a 26. Az összes szelvényt és kiadást ez alatt a szám alatt találjuk.

képe), 1882–1886 között került kiadásra, alapjául a korábban, 1873–1878 között megjelent Közép-Európa 1:300 000 méretarányú általános térképe szolgált.

A hétszázötvenzres térképmű Bonne-féle területtartó vetületben készült, eredetileg 30 szelvényből állt, de még az első kiadás ideje alatt 45, majd 1918-ig ÉK-en 54 szelvényesre bővítették. A szelvények jelölése az ABC nagybetűivel ill. arab számokkal, valamint a szelvényen szereplő legnagyobb település(ek) neve szerint történt (C. 3. Wien, Graz, Budapest).

A IV. katonai felmérés

1896-ban a Hadügyminisztérium elrendelte a IV. katonai felmérést, más néven a „Präzisions Aufnahme”-t, azaz „szabatos” felmérést, ami nevében is utal arra, hogy a geodéziai megalapozottság nagyot fejlődött a század végére. A térképezési munkákat a teljes Osztrák–Magyar Monarchia területére tervezték, a bécsi Katonai Földrajzi Intézet végezte, végrehajtására pedig 100 évet szántak, ami, a III. felmérés 18 éves időtartamával összehasonlítva, a tervezett munka alaposságát jelzi.

A felmérés méretaránya 1:25 000 maradt, azzal a különbséggel, hogy a munka felmérési negyedeken folyt, ezek kézíratos, színezett térképek voltak, kinyomtatásukat nem tervezték, csupán az ugyancsak változatlan méretarányú (1:75 000, 1:200 000, 1:750 000) levezetett térképek alapjául szolgáltak.

1896 és 1915 között a Monarchia területére mindössze 388 új felmérésű 1:25 000 méretarányú szelvénynegyed készült el, mintegy 25 000 km²-ről. A felmérés Dél- és Kelet-Tirolban, Karintia déli részén, Görz és Krajna nagy részén, Isztriában és Horvátország északi részén folyt, a felméréseket döntően a földi fotogrammetria⁴ alkalmazásával végezték. Történelmi Magyarország területén csak a Magas-Tátra területére készült el néhány szelvény (9 negyed), 1896-ban, mérőasztal-fotogrammetriával. A szelvények alapján a bécsi Katonai Földrajzi Intézet kiadásában megjelent a „Detail-Karte des Tátra Gebietes in 2 Blättern” (A tátrai terület részletes térképe)⁵ című térkép, amelyen ez áll: Reproduction der Neuaufnahme v. Jahre 1896–1897 (Készült az 1896–1897-es újfelmérés alapján).

Az 1:75 000 méretarányú részletes térképek

A hetvenötezres szelvények második kiadása 1896–1914 között jelent meg, vagyis a IV. katonai felmérés idején.

A szelvények felújítását különböző alapokon végezték: a legjobbnak az 1885–1895 között 1:25 000 méretarányban Tirol, Vorarlberg, Erdély, Bukovina és Kelet-Galícia területén folyt reambulálás (helyszíni helyesbítés) eredményeképpen javított hetvenötezres szelvényeket tekinthetjük.

A IV. katonai felmérés elrendelését követően megindult az újfelmérés, majd azzal párhuzamosan a jóval nagyobb ütemű revideálás (Kartenrevision), amely a kisebb méretarányú térképek – jelen esetben a hetvenötezres szelvények – helyszíni bejárással egybekötött

⁴ 1896-tól alkalmazták a földi fotogrammetriát: az álláspontokból fototeodolittal lefényképezték az átellenes hegyvonulatot, mérőfényképeket készítettek, majd azok alapján számították ki az álláspontok magasságát.

⁵ HT jelzet: B IX a 671.

„áttekintése,” javítása. A revideálás nem érintette az Osztrák–Magyar Monarchia teljes területét. Elsősorban a III. felmérés kezdeti időszakában felmért szelvények területén került sor a részletes térképek helyszíni bejárás alapján történő felújítására, továbbá revideálták a nagyobb városok, illetve fontosabb iparvidékek térképeit. Ezek alapján javították a hetvenötezres szelvényeket Csehország északnyugati határa mentén és keleti részén, Morvaország északnyugati részén, Bécs és Linz környékén, az Isztriai-félsziget, Trieszt környékén, Dalmáciában Zara környékén, Galícia nyugati felén (a keleti felét már korábban reambulálták), valamint Bosznia–Hercegovina keleti részén. A történelmi Magyarország területén az északkeleti szelvények kerültek revideálásra – a Magas-Tátra, Kassa és Ungvár környéke, mert azokat még 1875-ben mérték fel. Javításra került a nagyvárosok (Budapest, Sopron, Szombathely, Pécs, Komárom, Salgótarján, Szeged és Arad) környéke, valamint Szlavónia keleti fele és a Temesi Bánság hozzá kapcsolódó déli része (Vukovár, Újvidék és Zemlin) környéke.

Mivel a IV. katonai felmérés alatti 1:25 000 méretarányú új felmérésű szelvény negyedek nem kerültek kiadásra, valójában azok is csak a részletes térképek helyesbítését szolgálták, így az új felmérés alapján helyesbített hetvenötezres szelvények jelentek meg Dél- és Kelet-Tirolról, Karintia déli részéről, Görz és Krajna nagy részéről, Isztriáról és Horvátország északi részéről, többnyire fekete-fehér kivitelben. Kivételt csak néhány színben kinyomtatott szelvény jelentett.

Ahol sem a felmérési szelvények reambulálására, sem új felmérésre, sem revideálásra nem került sor, a szelvényeket irodai (szobai) helyesbítés alapján adták ki, ami azonban csak a legfontosabb, közismert változásokra terjedt ki (új vasútvonalak, új létesítmények, stb.⁶) Sok szelvény 1914-ig többször is megjelent; mindegyiken gondosan feltüntették a legfontosabb változásokat.

A hetvenötezres szelvényeket első kiadásuk idején, 1873-tól 1889-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia területére adták ki (752 szelvény). A XX. század első évtizedében viszont már jelentősen megnövekedett területről szolgáltatott 1:75 000 méretarányú szelvényeket a bécsi Katonai Földrajzi Intézet. A Szerb Királyság által 1880 és 1891 között kiadott hetvenötezres szelvények revideálása alapján napvilágot láttak Szerbia az Osztrák–Magyar Monarchia rendszerébe illeszkedő (szelvénybeosztás és jelölés tekintetében) részletes térképei (térképen szereplő szöveg szerint: Nach der Specialkarte 1:75 000 des Königl. Serbischen Generalstabes). A térképek kivitele némileg különbözik a bécsi Intézet egyéb részletes térképeitől: a szintvonalakat árnyékolt (summerolt) domborzatábrázolás egészíti ki.

A hetvenötezres szelvények fedőterületét Tirol déli határai mentén is kiterjesztették Velence és Lombardia olasz tartományok felé (1866-ig, illetve 1859-ig az Osztrák Birodalomhoz tartoztak). A részletes szelvények alapjául az Olasz Királyság által a XIX. század végén, 1893–1900 között készített térképek szolgáltak. A bécsi Katonai Földrajzi Intézet a XX. század elején adta ki ezeket, a hetvenötezres térképeket, amelyek szelvényezésükben, szelvényjelölésükben csatlakoztak az osztrák terület térképeikhez, és gyakran

⁶ A névrajz helyesbítése nem történt meg. Magyarországon 1898–1912 között folyt a településnevek törzskönyvezése, ami igen nagy arányú névrendezést jelentett (előtagok elhagyása vagy hozzáillesztése, kötőjel elhagyása, teljesen új nevek), de ezt a részben helyesbített 1:75 000, 1:200 000 és 1:750 000 méretarányú térképek nem tükrözték (valószínűleg túl sok változást jelentett, később pedig az első világháború kitörése akadályozta meg a munkát).

színes kivitelben készültek. Szintén a részletes térképekhez illeszkedő szelvényezésben jelentek meg 1903-ban az osztrák–olasz határterületek szelvényei színes nyomtatásban: „Kommunikationskarte des österreichisch–italianisch Grenzgebiete”⁷ (Az osztrák–olasz határvidék közlekedési térképe).

Az 1:200 000 méretarányú általános térképek

A III. katonai felmérés alapján készült általános térképek 1887–1916 között jelentek meg, egy részük már a IV. felmérés idején, de még a III. felmérés alapján. A Monarchia területén összekötötték az 1:75 000 méretarányú szelvények revideálását és az általános térképek felújítását. A Térképező Csoport tisztjei magukkal vitték a terepre az általános térkép halványított nyomatait is, és a változásokat azokon is jelölték, így azok új kiadásai felújítva jelenhettek meg. Egyéb területekről csak „részben helyesbítve” jelentek meg szelvények. 1910–1914 között a szelvények zömét többször is kiadták.

1:750 000 méretarányú áttekintő térképek

Az első kiadást követően (1882–1884) a szelvényeket gyakran helyesbítették szobai úton (részben helyesbítve), 1911–1915 között többször kiadásra kerültek. A Bonne-féle vetületben készült térképek hiányosságainak kiküszöbölésére 1895-től új térképművet kezdtek kiadni 1:750 000 méretarányban, Albers-féle, szintén területartó vetületben. A térképmű címe: Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:750 000.⁸ Az új sorozat szelvényezése már összefüggést mutat a nagyobb méretarányú térképeivel.

A térképmű készítése az első világháború kitörése miatt félbeszakadt, az áttekintő alapján tervezett 24-ből mindössze 12 szelvény készült el a Monarchia területére.

Az első világháború alatt folyó térképezés (1914–1918)

Az I. és II. katonai felmérés idején még a hadsereg „békebeli” feladata volt a térképezés, vagyis háború esetén a térképező tisztek bevonultak az ezredükhöz, vagyis abbahagyták a térképészeti tevékenységüket. A III. felmérés idején már változott ez a gyakorlat, amikor az 1877–1878-as orosz–török háborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia megszállta Boszniát és Hercegovinát, rögtön megindult az okkupált területek térképezése.

Az első világháború kitörésekor, 1914 nyarán, az általános mozgósítást követően, a bécsi Katonai Földrajzi Intézet Geodéziai és Térképező Csoportja gyakorlatilag feloszlott, a tisztek, a korábbi gyakorlatnak megfelelően, csatlakoztak ezredükhöz, a IV. katonai felmérés terepi munkálatai abbamaradtak. (Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a rendelkezésre álló topográfiai térképek döntő része az Osztrák–Magyar Monarchia III. katonai felméréséből származtak.) A Kartográfiai és Technikai Csoport, ezen belül főleg a nyomdai osztály, tovább működött, hogy a növekvő térképigényt kielégítse: kiegészítettek az elfoglalt területek térképeit, javították, sőt esetenként újakat készítettek. A feladat fontosságát mutatja, hogy Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy, az Osztrák–Magyar

⁷ HT jelzet: B IX c 33.

⁸ HT jelzet: B II a 27.

Vezérkar főnökének előterjesztése alapján 1915. szeptember 16-án elrendelték a cs. és k. Hadifelmérő Hivatal (K. u. K. Kriegsvermessungswesen) felállítását, amely gyakorlatilag a bécsi Katonai Földrajzi Intézet része volt, hozzá tartozott a „Kriegsmappierung”, a hadi térképezés és az 1915 végén létrehozott „Kriegsphotogrammetrie” – a hadi fotogrammetria. A Hadifelmérő Hivatal kiterjedt tevékenységét jelzi, hogy 1917. decemberében tizenhárom Hadifelmérő Osztály, kilenc Haditérképező Osztály és három Hadi Fotogrammetriai Osztály tartozott alá.

1916–1917-ben, az állóharcok kialakulásával, megnőtt az egyre részletesebb térképek iránti igény, így rákényszerültek, hogy a III. felmérés 1:25 000 méretarányú kéziratos szelvényeinek egy részét (hadműveleti területre eső) fotolitográfiai úton, egy színben sokszorosítsák, az erdőket zöld felülnyomással jelölték. Ezek a tartalmilag elavult szelvények gyakran rossz minőségűek, olvashatatlanok voltak, utólag (a hetvenötezres szelvényekhez hasonlóan) kilométer-hálózattal is ellátták; erre azért volt szükség, mert a huszonötezresek eredetileg semmilyen hálózatot nem tartalmaztak, a hetvenötezresek földrajzi fókuszata pedig, a poliéder vetületi rendszer hiányosságai miatt, katonai célokra nem volt elég pontos.

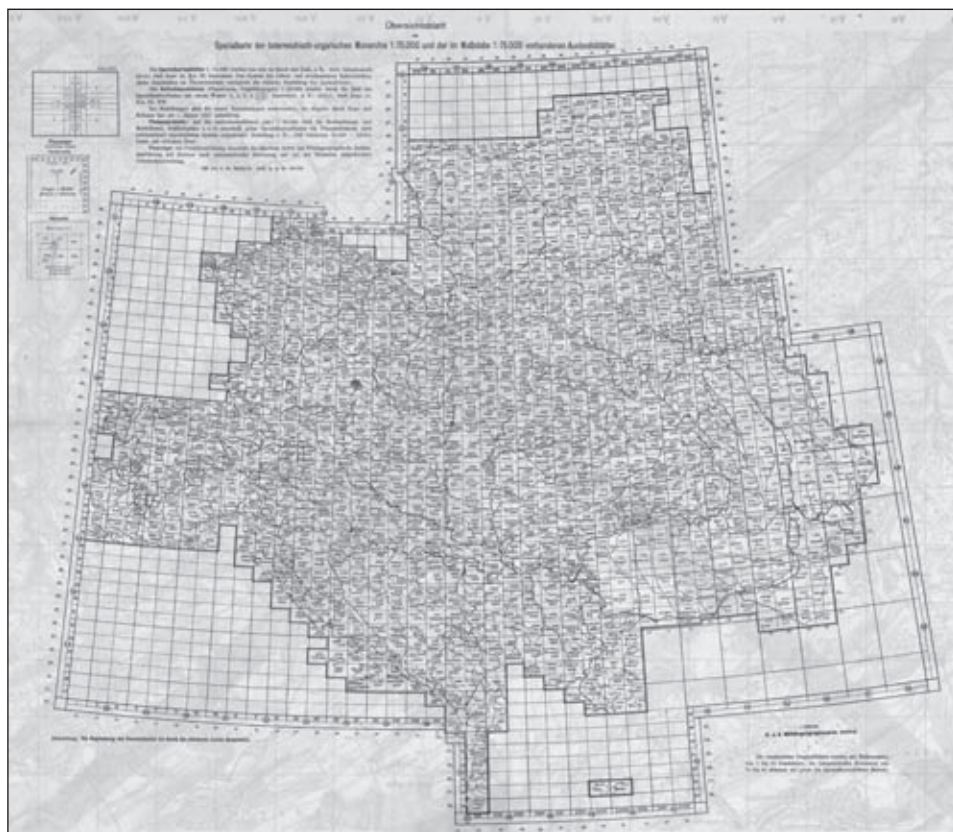
Miután az 1:25 000 méretarányú térképek sem bizonyultak elég részletesnek, a következő méretarányú szelvények születtek az 1:25 000 méretarány „duplázásával”: 1:12 500, 1:6 250, 3 125. Új méretarányként megjelentek a szintén az 1:25 000 méretarányú szelvények alapján készült 1:10 000 méretarányú topográfiai térképek, ill. ezek „dupla” méretarányai (1:5 000, 1:2 500).

A legnagyobb változás a hetvenötezres szelvények fedőterületét érintette, amelyet kiterjesztették a különböző hadszínterekre. Északkeleten Lengyelország nagy részére, valamint a Galíciaval határos orosz területekre is elkészültek a hetvenötezres szelvények, egy részük a Reymann-féle porosz 1:100 000 méretarányú térképek felnagyításával készült, kiadásukra 1914-ben került sor. Sok szelvény alapjául az orosz 1:126 000 méretarányú térképek szolgáltak, ezeket helyesbítés után nagyították fel 1:75 000 méretarányra. Mivel a térképezett terület túlnyúlt az addigi szelvényezés északi határán, északkelet felé új sorokat illesztettek az addigi 1. sortól (Zone 1) északra, majd az ABC nagybetűivel jelölték azokat (A–J). Összesen mintegy 200 szelvénnel egészültek ki a hetvenötezres szelvények Lengyelország és Nyugat-Oroszország területére.

1915–1917 között, az 1:100 000 méretarányú román térképek alapján a román hadszíntér területére is elkészítette a bécsi Katonai Földrajzi Intézet Kartográfiai és Technikai Csoportja a részletes térképeket. A szelvények nagysága (57,2×53,4 cm), beosztása és jelölése nem felelt meg az osztrák 1:75 000 méretarányú térképekének, de a felnagyított szelvényeket hozzáillesztették az osztrák részletes térképekhez – 125 db nagy alakú szelvény jelent meg.⁹ (3. melléklet)

A Szerb Királyság területére már a háború előtt elkészültek a részletes térképek, amelyek ismét kiadásra kerültek, hozzájuk kapcsolódott nyugat és délkelet felől Montenegro, Albánia, Bulgária, sőt Görögországban Szaloniki környékének térképezése 1:75 000 méretarányban, aminek eredményeképpen „Provisorische Spezialkartenblätter” („ideiglenes kiadású részletes térképek”) kerültek kiadásra, összesen mintegy 80 szelvény. Bulgária te-

⁹ Önálló térképműként adták ki. HT jelzet: B III a 172-3.

3. melléklet

Az 1:75 000 méretarányú szelvények kiterjedése az első világháború alatt

riületére nézve az 1:126 000 méretarányú bolgár térképek szolgáltak alapanyagul, Albánia területéről pedig a hadifelmérés keretében végzett új felmérés eredményeképpen jelentek meg a részletes térképek 1916–1917-ben.¹⁰ (3. melléklet)

Az észak-olasz területekről már a háborút megelőzően elkészültek a hetvenötezres térképek, így az ottani hadszíntérre is rendelkezésre álltak.

Az első világháború végére az eredetileg az Osztrák–Magyar Monarchia területére elkészült 715 (Bosznia–Hercegovina okkupálása után 752) 1:75 000 méretarányú szelvény több mint 300 „normál” és 125 db „nagy alakú” (román) szelvénnel gyarapodott, melyek neve „vorhanden Auslandsblätter” („csatlakozó külföldi szelvények”) volt. (3. melléklet)

1917. szeptember 1-jétől az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom térképfelmérési és kiadási munkáinak összehangolása érdekében megváltoztatták a részletes

¹⁰ Az osztrák-magyar csapatok által megszállt Montenegróban és Albániában 1916–1918 között geodéziai méréseket, 1:50 000 méretarányú újfelmérést végeztek, melynek eredménye 19 db új, színes 1:75 000 méretarányú térképszelvény lett. (Boskovic: A jugoszláv katonai földrajzi intézet működése. *Térképészeti Közlöny*, I. k. 98. o.)

térképek tervezett kiterjedési területét és szelvényjelölését. A hetvenötezres szelvényezésénél bővülést vezettek be, megváltozott a szelvényjelölés is: a korábbi I. sor (Zone I.) a 35-ös, az I. oszlop (Colonne I.) pedig a 43-as számot kapta. A szelvényjelölésben elhagyták a „Zone”, illetve „Col.” utalást, és a hetvenötezres szelvényeket egyetlen négyjegyű számmal jelölték, melynek első két tagja a sort, a második két tagja pedig az oszlopot jelenti. (3. melléklet) A huszonötezres szelvényeket az égtáj-negyedek helyett az olvasás sorrendjének megfelelően /1, /2, /3, /4 számmal jelölték.

A többi levezetett (1:200 000, 1:750 000) méretarány térképei az első világháború alatt az utolsó helyesbítések dátumával jelentek meg, gyakran össznyomatok formájában, ahogy a hadműveletek megkívánták.

Az első világháborúban „forradalmasodott” a térképfelhasználás, és a háborúk történetében addig ismeretlen méreteket öltött. Míg korábban, mint említettük, a térképezés a katonák „békebeli feladata” volt, a világháború alatt hihetetlen mennyiségű térképet állítottak elő: a bécsi Katonai Földrajzi Intézetnél 29 millió részletes, 14 millió általános, 21 millió egyéb térképet, 14,5 millió egyszínű másolatot nyomtattak, a csapatoknál további 7 millió térkép előállítására került sor. Ezen túl még felméréseket, helyesbítéseket is végeztek (mint azt már Albánia esetében említettük).

Más méretarányú sorozattérképeket is használtak, ezek egy része a Monarchia harmadik katonai felmérés alapján készült, másik része a poroszok által készített topográfiai térképek alapján. Ezek a következők:

1:300 000 méretarányú sorozat, „Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:300 000”, amely készítője a Porosz Királyi Országfelmérés Kartográfiai Osztálya (Kartogr. Abteilung der Kgl. Preuß Landesaufnahme, az I. világháború alatt, 1915-től Kartogr. Abteilung des Stellvertretenden Generalstabes der Armee) volt. A szelvények 1895-ben kezdtek megjelenni, első kiadásuk 1915-ig történt, mintegy 90 szelvény készült el¹¹ Közép- és Kelet-Európa területére, kivéve az Osztrák–Magyar Monarchia területének nagy részét, mivel ott más térképek voltak.

1:400 000 méretarányú sorozat, amely 6 szelvényen ábrázolja az osztrák–magyar és orosz határterületeket. Bécsben jelent meg 1889–1908 között a Katonai Földrajzi Intézet kiadásában. Az 1:200 000 méretarányú szelvények felére kicsinyítésével készült, 1 szelvény 8 db 1:200 000 (4x2) szelvény területét öleli fel.¹² Szintén ebben a méretarányban készült egy hadművelési térkép-sorozat (Operationskarte), amelyet szintén a bécsi katonai Földrajzi Intézet adott ki 1912–1915 között, az orosz–lengyel hadszíntér területére, 52 térképszelvényen. Kiegészítésül 8 szelvény készült a balkáni hadszíntér területére 1914–1916 között.¹³ Mindkét sorozat szelvényei 4 db 1:200 000 (2x2) szelvény területét fedi.

1:600 000 méretarányú német kiadású hadművelési sorozat, „ideiglenes hadművelési térkép” (Provisorische Operationskarte), amelyet 1914–1916 között adtak ki Oroszország és Lengyelország területére. Külön figyelmet érdemel az áttekintőszelvény (1:2 000 000 méretarányú), ahol a hat elkészült szelvény jelölésén túl a különböző talajtípusokat ábrázolják (agyagos, fekete erdő, homokos, köves, sztyeppe, lápos talaj, a vonuló csapatok számára fontos adat!). A szelvényeken a városok körüli védelmi vonalakat, erődítések jelölik.

¹¹ HT jelzet: B II a 50.

¹² HT jelzet: B II a 39/5.

¹³ HT jelzet: B II a 54 a, b.

A jelkulcs szerint a térképeken a lápos talajokat az 1:750 000 (Osztrák-Magyar Monarchia III. katonai felmérése alapján készült) szelvényekről vették át, egyéb forrásként 1:300 000 méretarányú német térképek és 1:420 000 méretarányú orosz térképek szolgáltak.¹⁴

1:800 000 méretarányban 1914–1918 között készült a poroszok által kiadott (kiadó: Kartogr. Abteilung des Stellvertretenden Generalstabes der Armee – a hadsereg helyettes Vezérkara alá tartozó Térképészeti Osztály) hadműveleti térkép-sorozat (Operationskarte), amely 79 szelvényen jelenítette meg Európa nagy részét. A szelvények jobb alsó sarkán jelölték a szintén porosz kiadású 1:300 000 méretarányú szelvényeket (ahol voltak, Közép-Európa területén!), amelyek alapján készültek. 1 db 1:800 000 szelvény 8 db 1:300 000 szelvény területét ölelte fel.¹⁵ A kereten kívül, alul található a „Nur für den Dienstgebrauch” (szolgálati használatra) felirat. Kiemelt a vasutak ábrázolása (piros színnel).

Az első világháború hadszíntéri térképei a Hadtörténeti Térképtárban

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárának egyik legfontosabb gyűjteményét alkotják az I. világháború idejéből származó hadszíntértérképek,¹⁶ amelyek a háborút követően kerültek a M. kir. Hadilevéltár térképgyűjteményébe. Az ezt megelőző korszakok hadi vonatkozású térképeit a bécsi Hadilevéltárban helyezték el, onnan egy részük 1926 után, a badeni egyezményt követően került szintén a M. kir. Hadilevéltár gyűjteményébe, de ez többnyire csak a nyomtatásban megjelent térképekre vonatkozott, a kéziratos térképekre nem. Ezért nagy jelentőségű, hogy az I. világháború alatt használt hadszíntér térképek egy része, amelyek többsége katonai topográfiai térkép, kézzel vagy nyomtatásban rávitt tartalommal, vagyis egyedi, máshol nem megtalálható szelvények, egyenesen Magyarországra, a Hadilevéltárba kerültek. Több mint nyolc ezer térkép származik ebből az időszakból (ezek többsége olyan topográfiai alaptérkép, amelyeken valamilyen tartalom található; egyéb, e korból származó topográfiai térkép még több ezer van!), amelyeken szinte napról-napra követhető a háború folyása. A térképek nyilvántartása hadszínterek szerint történik, időrendi sorrendben.

I. sz. táblázat

Az egyes hadszíntereket ábrázoló térképek száma

<i>Hadszíntér</i>	<i>Térkép, légifotó, vázlat (db)</i>	<i>Időszak</i>
keleti hadszíntér	2500	1914 aug.–1918 dec.
olasz hadszíntér	3000	1915 máj.–1918 nov.
balkáni hadszíntér	750	1914 aug.–1918 nov.
román hadszíntér	300	1916 aug.–1918 máj.
orosz-román hadszíntér	900	1915 okt.–1918 okt.
nyugati hadszíntér	770	1914 aug.–1918 okt.
török hadszíntér	24	1915. okt.–1918 szept.

¹⁴ HT jelzet: B XI c 352.

¹⁵ HT jelzet: B I a 175.

¹⁶ HT jelzet: H IV d.

2. sz. táblázat
A hadszíntér térképek felosztása a főbb méretarányok szerint

<i>Méretarány</i>	<i>Térkép (db)</i>	<i>Térképek jellege</i>
6 250	55	Színes nyomatok, vázlatok
10 000	200	Színes nyomatok, vázlatok
12 500	30	Színes nyomatok
25 000	1087	Színes nyomatok, vázlatok, egyszínű nyomatok
75 000	715	Szelvények, össznyomatok, vázlatok
200 000	553	Szelvények, össznyomatok, vázlatok
300 000	134	Térkép, főleg vázlat
400 000	29	Térkép (Operations Karte), vázlatok
500 000	50	Térkép, főleg vázlat
750 000	2357	Főleg össznyomatok, vázlatok
1 500 000	40	Térkép, vázlat

Találunk néha méretarány nélküli vázlatokat, illetve csak a térképekkel együtt használható, napi állásokat tartalmazó átlátszó oleáta-papíron készült rajzokat is. Külön érdekesség, hogy a fotogrammetria (földi majd légi) alkalmazása a hadászatban, illetve a térképezésben erre az időszakra datálódik. 1915. májusától már találunk légifelvételeket, amelyek az állásokról készültek, vagy csak a tájékozódást szolgálták (például az úgynevezett körpanoráma-felvételek). A keleti frontról több mint 300 légifelvételt őrzünk (többsége fotómontázs), az olasz frontról több mint százat. Körpanoráma felvételek elsősorban az olasz frontról maradtak fenn, több mint 100 db.

4. melléklet
Körpanoráma a 10. isonzo-i csatáról, az ellenség állásai a tüzéségi tűz után. 1917. 05. hónap

Gyakori, hogy az 1:25 000, 1:75 000 méretarányú topográfiai szelvényeken a légi felvételek alapján megállapított állásokat ábrázolják.

5. melléklet

Légifényképekből értékelt olasz állások Görz és Monfalcone között 1:75 000 ma. szelvényen, 1916. júniusában

Egyéb első világháborús térképek a Hadtörténeti Térképtár gyűjteményében

Az I. világháború naponta használt hadszíntér térképein kívül, amelyek zömükben a III. katonai felmérésből származtak, a Térképtár számos más térképet is őriz abból az időszakból, egyéb anyagrészekben is: Közép-Európa és a háborúban részt vevő országok közigazgatási, természetföldrajzi, vasúti, határ, hadegészségügyi térképei. Érdekesek a háború alatt megjelenő (nem utólagos feldolgozású) háborús atlaszok, több található német nyelven az 1914–1916-os évekből.¹⁷ „Az Est” című lap kiadványa (Az Est. A világháború térképei.) Budapesten jelent meg 1914-ben és 1916-ban, a különböző hadszíntereket mutatja be vázlatos formában.¹⁸

A háború csaknem teljes egészét végigkíséri Walter Paasche által szerkesztett és Stuttgartban kiadott Paasche's Frontenkarte (fronttérképek) című kiadvány. A kétoldalú térképek a frontok állásait (A nyugati hadszíntér; A háború Oroszországban; Az olaszországi

¹⁷ HT jelzet: A III a 16, 17, 44, 46, 47, 61.

¹⁸ HT jelzet: A III c 5, 5/1.

hadszintér; egyéb hadszínterek) mutatják be 1915 júliusa és 1918 szeptembere között, összesen 25 lapon.¹⁹

Hasonló sorozat jelleggel jelentek meg a „Flemming’s Kriegskarte” kiadványai, amelyet Carl Flemming adott ki Berlinben, ahol szintén végigkísérhetjük a háború folyását a különböző hadszíntereken. (Számozásuk szerint több mint 40 ilyen kiadvány jelent meg, a Térképtárban 15 van meg.)

A „Lechner’s Kriegskarten” szelvényei Bécsben jelentek meg az I. világháború folyamán, 1:750 000 méretarányban, a bécsi Katonai Földrajzi Intézet szerkesztése alapján és nyomtatásában, Rudolf Lechner kiadásában. A nagyméretű szelvények az összes hadszíntér áttekintő térképét kínálják a háború folyamán, a román, balkáni, délkeleti és délnyugati, déli, északi, német-francia, orosz hadszínterekre. A számozásuk szerint több mint 20 szelvény jelent meg, a Térképtárban 11 db van meg.

Külön érdekességet jelentenek a különböző hatalmak által (orosz, német, angol, magyar) kiadott Európa területét ábrázoló „karikatúra”, illetve gúnytérképek.²⁰

*A Hadtörténeti Térképtár első világháborús térképeinek publikálása
internetes megjelenése és digitalizálása*

2008-ban jelent meg „Az Osztrák-Magyar Monarchia első világháborús hadszíntér térképei: „Keleti front, olasz front” c. DVD kiadvány,²¹ amely az első világháborús térképek (keleti, olasz front) válogatását tartalmazza (mintegy 800 térkép a hozzá tartozó leírással). 2013-ban a többi hadszíntér térkép digitalizálása is megtörtént, és felkerült az internetre: a balkáni, román, orosz-román, nyugati, török hadszíntér anyaga, mintegy 3000 térkép.²² Várható a teljes keleti és olasz front anyagának internetre kerülése is.

Az egyéb anyagrészekben található sorozat és egyedi térképek is zömükben szkennelésre kerültek: így az 1:75 000 méretarányú részletes térképek és az 1:200 000 méretarányú általános térképek I. világháború alatti kiadásai, a fenti fejezetekben említett hadműveleti sorozatok és egyedi térképek. Ezek jelenleg csak a Hadtörténeti Térképtárban tekinthetők meg, de tervezzük az internetes megjelenítést, esetleg válogatott anyagból egy DVD kiadását.

¹⁹ HT jelzet: B II c 186.

²⁰ HT jelzet: B I c 153, 154, 155, 156, 157.

²¹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum-Arcanum: Keleti front, olasz front. Budapest, 2008.

²² Megtalálható: www3.arcanum.hu/hti.

BIBLIOGRÁFIA

- Biszak – Jankó – Molnár – Timár* 2007. A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. 1:25 000. Ungarn, Siebenbürgen, Kroatien–Slawonien. Digitized maps of the Habsburg Empire. (Szerk. *Biszak Sándor, Jankó Annamária, Molnár Gábor, Timár Gábor*. Arcanum. Budapest. 2007. DVD.
- Biszak – Jankó – Molnár – Timár* 2007. A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. 1:75 000. Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Digitized Maps of the Habsburg Empire. Szerk. *Biszak Sándor, Jankó Annamária, Molnár Gábor, Timár Gábor*. Arcanum. Budapest. 2007. DVD.
- Eperjessy* 1929. *Eperjessy Kálmán: A Bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke*. Szeged, 1929.
- Hofstätter* 1989. *Hofstätter, Ernst: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahmen. I–II. k. Wien, 1989.*
- Jankó* 2007. *Jankó Annamária: Magyarország katonai felmérései 1763–1950*. Budapest, 2007.
- Jankó – Pollmann* 2008. *Jankó Annamária – Pollmann Ferenc: Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús hadszíntéri térképei. Keleti front, olasz front*. DVD.

AZ 1914-ES HÁBORÚS ÉV AZ OSZTRÁK–MAGYAR KITÜNTETÉS-TÖRTÉNETBEN

The War Year 1914 in Austro–Hungarian Phaleristics

Similarly to the previous wars of the Habsburg Empire, World War I brought about changes in the system of Austro–Hungarian decorations. However, the Great War – prolonged, mobilizing huge masses of people, and different in nature from earlier wars – surpassed every other armed conflict in this respect, too. Furthermore, since the war in 1914–1918 was the last one of the Austro–Hungarian Monarchy, resulting in the disintegration of the state, it can be stated that the system of Austro–Hungarian decorations reached its final form during the war.

On the occasion of the hundredth anniversary of the outbreak of World War I, the paper describes the Austro–Hungarian phaleristic aspects of the year 1914. Following the first month of the war, the great number of mobilized men and the multi-front war resulted in a massive demand for decorations, which lead to publishing of regulations about war decorations on the pages of gazettes. These documents indicate clearly that after the army's command quickly realized that the forms of recognition available at the outbreak of the conflict were insufficient the system was expanded; and that the army's command also realized the positive effect the decorations had on morals.

Gergely Pál Sallay, PhD, Head of the Numismatic Department of the Military History Museum. Research area: Hungarian orders, decorations, medals and badges in the 19-20th century, international-Hungarian relations reflected by awards. Major books: *Seregszemle fémben, zománcban. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei, 1938–1945.* (Monarchia Kiadó, Budapest, 2009) and: *Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák-magyar katonai alakulat- és emlékjelvények.* (Zrínyi Kiadó, Budapest, 2010). E-mail: sallay.gergely@mail.militaria.hu

Keywords: World War I, Austro-Hungarian Monarchy, soldiers, phaleristics, war decorations, military awards

A Habsburg Birodalom korábbi háborúihoz hasonlóan az első világháború is változásokat hozott az osztrák–magyar kitüntetési rendszerben. Az elhúzódnó, hatalmas tömegeket (katonákat és civileket egyaránt) mozgósító, a korábbiaktól jellegében is eltérő Nagy Háború „elismerési igényei” azonban valamennyi korábbi fegyveres konfliktust felülmúlták. Továbbá – mivel az 1914–1918 közötti világháború az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó háborúja volt, amely az államalakulat felbomlásával végződött – elmondható, hogy az osztrák–magyar kitüntetési rendszer e háború során érte el végleges formáját.

A világháború kitörésének 100. évfordulóján az 1914. év osztrák–magyar kitüntetés-történeti vonatkozásait vesszük górcső alá. Ha végiglapozzuk az osztrák–magyar haderő hivatalos kiadványai (a *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*, illetve a *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára*) 1914-es lapszámain, számos, a kezdődő háború közvetlen hatását tükröző rendelkezést találunk, amelyek között több kitüntetésügyi vonatkozás is van. Ezek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a hadvezetés hamar felismerte a háború kitörésekor rendelkezésre álló elismerési formák elégtelenségét és élt a bővítés lehetőségével, valamint tisztán látta a kitüntetések moráljavító hatását.

Mielőtt azonban a rendszer 1914-es változásait sorra vesszük, elengedhetetlen, hogy számot adjunk a kiindulópontonról, vagyis arról, hogy milyen hadikitüntetések, azaz harctéri érdemekért adományozható elismerések álltak rendelkezésre a Monarchiában a háború előestéjén.¹

A Habsburg Birodalom kitüntetési rendszerében a XVIII. század második felétől kezdve megtalálhatóak voltak a kifejezetten katonai érdemekért odaítélhető kitüntetések, így a tisztek által elnyerhető legrangosabb elismerés, az 1757-ben alapított Mária Terézia Katonai Rend (Militär–Maria Theresien-Orden), illetve a legénység hasonló presztízsű kitüntetése, az 1789-től adományozott Vitézségi Érem (Tapferkeitsmedaille). Mindkét elismerési forma számos változáson ment keresztül az alapításukat követő évtizedek során (többek között az eredeti kettőről háromra emelkedett fokozataik száma, amely lehetővé tette az általuk elismerhető haditettek „értékarányos” jutalmazását), renoméjuk azonban a XX. század elejére is változatlan maradt. E két kitüntetés mellé a XIX. század folyamán több, kifejezetten katonai jellegű elismerési formát hoztak létre: 1801-ben a kétfokozatú Tábori Lelkészi Érdemkeresztet (Geistliches Verdienstkreuz), 1849-ben a tiszteknek adományozható Katonai Érdemkeresztet (Militärverdienstkreuz) és – a hivatásos szolgálatban töltött idő alapján elnyerhető – többfokozatú (tishti és legénységi) Katonai Szolgálati Jelet (Militärdienstzeichen), 1873-ban a hadjáratí éremként funkcionáló Hadiérmet (Kriegsmedaille), 1890-ben pedig a Katonai Érdemérmét (Militärverdienstmedaille). Ez utóbbi érdemérmét a korábban csak írásbeli formában megjelenő uralkodói dicséret (háborúban „legfelsőbb elismerés”, békében „legfelsőbb megelégedés”) látható jeleként viselhették katonai személyek; 1911-től – a már létező bronz mellett – ezüst fokozata is volt.

A XIX. század első felében alapításra kerültek továbbá általános érdemrendek, így 1808-ban az Osztrák Császári Lipót Rend (Österreichisch-Kaiserliche Leopold-Orden), 1816-ban az Osztrák Császári Vaskorona Rend (Österreichisch-Kaiserliche Orden der Eisernen Krone), 1849-ben pedig az Osztrák Császári Ferenc József Rend (Kaiserlich-Österreichische Franz-Joseph-Orden), amelyeket katonai és polgári személyek egyaránt, azonos külalakban érdemelhettek ki. 1860-ban aztán – az előző évi piemonti–francia–osztrák háború hatására – a Lipót Rend, a Vaskorona Rend és a Katonai Érdemkereszt jelvényeihez ún. hadidíszítményt (Kriegsdekoration) rendszeresítettek.² A hadidíszítmény a kitüntetések jelvényeire erősített babérkoszorú, illetve babérdísz volt, amely ettől kezdve jól láthatóan megkülönböztette az említett érdemrendek és a Katonai Érdemkereszt harctéri érdemekért hadidíszítménnyel ékesített formában adományozott fokozatait a polgári, illetve békeidőbeli katonai érdemekért adományozott azonos típusú kitüntésektől.

Ugyancsak eltért külső megjelenésében a háborúban, illetve a békében szerzett érdemekért adományozott Katonai Érdemérem. Az uralkodó profilképével díszített, osztrák császári koronán függő érmet a két említett esetben a szalagja különböztette meg: békeidőben szerzett érdemek nyomán vörös szalagon, háborús érdemek után a Katonai Érdemkereszt vörös-fehér csíkos szalagján lehetett az egyenruha mellrészére tűzni.³ Ez utóbbi

¹ Az ismertetett kitüntetésekről bővebben lásd: *Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005.; *Felszeghy* 1943.; *Makai – Héri* 2002.; *Měříčka* 1974.; *Michetschlager* 1918–1919.; *Stolzer – Steeb* 1996.

² Circular-Verordnung vom 12. März 1860, Abthlg. 1, Nr. 460. K. k. *Armee-Verordnungsblatt. Normal-Verordnungen*. 1860/10. sz. 1860. március 17. 223–224. o. és I–III. tábla.

³ *Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005. 97. o.; *Felszeghy* 1943. 345. o.

szalagváltozatot a szakirodalom hadiszalag névvel illeti. (A rendelkezés visszamenőleges hatályú volt, az 1848 és 1890 között háborús érdemekért írásbeli „legfelsőbb elismerésben” részesült tisztek is viselhették az érem „hadiszalagos” változatát.⁴) 1911-től a Tábori Lelkészi Érdemkeresztet is kétféle szalagon adományozták: az addig csak háború idején kiérdemelhető keresztet ettől kezdve békeidőben teljesített érdemes szolgálatokért fehér, harctéri érdemekért – az addigihoz hasonlóan – három széles vörös sávval díszített fehér szalagon lehetett viselni.⁵

Osztrák–magyar hadikitüntetések (tehát a fentebb ismertetett, hadidíszítménnyel vagy hadiszalaggal ékesített kitüntetések, illetve a Mária Terézia Rend és a Vitézségi Érmek) adományozására 1860 (a hadidíszítmény bevezetésének dátuma) és 1914 között az 1864. évi dán–osztrák–porosz háborúban, Habsburg Ferdinánd Miksa „mexikói kalandja” során 1865-ben, az 1866. évi porosz–osztrák–olasz háborúban, Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjakor, az 1869-es és 1882-es dél-dalmáciai felkelések leverése, az 1896–1897-es krétai békefenntartó misszió teljesítése, valamint az 1900–1901-es bokszerláadás leverése során tanúsított érdemek elismeréseként került sor.

Az első világháború előestéjén tehát az alábbi kitüntetések álltak rendelkezésre a kifejezetten harctéri érdemek jutalmazására (viselési sorrendben):

Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztje
 Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztje
 Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje
 Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend parancsnoki keresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel
 Katonai Érdemkereszt hadidíszítménnyel
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt I. osztálya hadiszalagon
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt II. osztálya hadiszalagon
 Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Arany Vitézségi Érem
 Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya
 Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya.

1914-ben, még a világháború kitörését megelőzően és (értelemszerűen) attól függetlenül jelent meg az osztrák–magyar haderő hivatalos lapjaiban az a kitüntetési témájú rendelet, amely szabályozta a Katonai Érdemérmek fokozatainak együttes viselését.⁶ Az 1914. áprilisi körrendelet értelmében az említett kitüntetések viselési sorrendje az alábbi volt:

⁴ Felszeghy 1943. 345. o.

⁵ Felszeghy 1943. 394. o.

⁶ Zirkularverordnung vom 21. April 1914, Präs. Nr. 4362. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Normalverordnungen.* 1914/20. sz. 1914. április 25. 89. o.; 5808/eln.–2.–1914. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára.* Szabályrendeletek. 1914/18. sz. 156. o.

Ezüst Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján (azaz hadiszalagon)
 Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján (azaz hadiszalagon)
 Ezüst Katonai Érdemérem vörös szalagon
 Bronz Katonai Érdemérem vörös szalagon.

A világháború első hónapja elteltével aztán – látván a mozgósítottak nagy számából és a többfrontos háborúból következő tömeges kitüntetési igényeket, illetve készülvén a folytatásra – sorra jelentek meg a közlönyök hasábjain a hadikitüntetésekre vonatkozó rendelkezések.

Kronológiai sorrendben haladva az első ilyen körrendelet a Márai Terézia Katonai Rend jövőben felavatandó tagjainak járadékait állapította meg.⁷ A rendelet szövege így szólt: „Ő császári és apostoli királyi Felsége... a jövőben felavatandó és legkegyelmesebben kinevezett rendtagok rendjáradékait, a jelenleg rendelkezésre álló rendvagyonra való tekintettel, az alábbiak szerint méltóztatott legkegyelmesebben rendszeresíteni:

a nagykeresztesek osztályában 6 járadékot egyenként 6000 (hatezer) koronával;

a középkeresztesek osztályában 16 járadékot egyenként 4000 (négyezer) koronával;

a lovagkeresztesek osztályában 150 járadékot egyenként 2400 (kettőezer négyszáz) koronával.”⁸

Megjegyzendő, hogy a háború kitörésekor a Rendnek nem volt élő belföldi tagja, miután az 1906 óta egyedülként nyilvántartott rendvitész, Fejérváry Géza báró, gyalogsági tábornok 1914. április 25-én elhunyt.⁹ (Az első világháborút megelőzően utoljára 1879-ben avattak Mária Teréziás rendlovagokat, 1869-ben és 1878-ban véghezvitt fegyvertényekért. Az 1914-ben elhunyt Fejérváry még 1859-ben, az az év június 24-én Solferino és San Martino környékén zajlott csatában tanúsított hősie magatartásáért, századosként kapta meg a Rend lovagkeresztjét.¹⁰) A világháború kitörése nyomán azonban – ahogy azt az idézett rendelet is egyértelművé teszi – a Rendnél felkészültek az újabb felvételi kérelmek benyújtására.¹¹ (Volt mire: első világháborús haditettek alapján összesen 2203 osztrák–magyar katonatiszt kérelmezte felvételét a Rendbe, akik közül végül 122-en kapták meg a három fokozat valamelyikét. A Rend nagymestere, vagyis az uralkodó emellett még nyolc külföldinek adományozott nagykeresztet és parancsnoki keresztet a világháború során.¹²)

A Mária Terézia Rendhez hasonlóan a Vitézségi Érmek újbóli adományozására is felkészültek 1914 kora őszen. Az 1914. szeptember 15-én kelt legfelsőbb (uralkodói) elhatározás október 1-jei hatállyal meghatározta a Vitézségi Érmek különböző fokozataival járó havi érempótdíjak összegét, az alábbiak szerint:

Arany Vitézségi Érem 30 korona

Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya 15 korona

Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya 7 korona 50 fillér.

⁷ Zirkularverordnung vom 25. August 1914, Präs. Nr. 11117. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Normalverordnungen.* 1914/42. sz. 1914. augusztus 29. 191. o.; 124614/1.–1914. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Szabályrendeletek.* 1914/44. sz. 1914. szeptember 5. 377. o.

⁸ 124614/1.–1914. sz. körrendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Szabályrendeletek.* 1914/44. sz. 377. o.

⁹ Felszeghy 1943. 136. o.; Stölzer – Steeb 1996. 98. o.

¹⁰ Felszeghy 1943. 248–251. o.

¹¹ A Mária Terézia Katonai Rend egyes fokozatait más kitüntésektől eltérően nem előljárói felterjesztés alapján adományozták. A Rendbe történő felvételért a haditett végrehajtójának magának kellett folyamodnia.

¹² Első világháborús érdeméért belföldiek részére összesen négy nagykereszt, kilenc parancsnoki kereszt és 110 lovagkereszt került odaítélésre. Felszeghy 1943. 269. o.

A pótdíjak mértékét közzétevő körrendelet meghatározta, hogy a korábban kitüntetettek (a világháborút megelőzően utoljára 1901-ben, a kínai bokszerlázadás leverése során tanúsított érdemekért adományoztak Vitézségi Érmet¹³) 1914. október 1-jétől kapják az újonnan megszabott pótdíjakat, a jövőben kitüntetendők pedig annak a hónapnak az első napjától válnak majd jogosulttá az illetményre, amelyben az érem adományozásra kerül.¹⁴

A Vitézségi Érmekkel kapcsolatban még egy rendelkezés napvilágot látott a háború elején: az 1914. október 6-án kelt legfelsőbb parancsirat értelmében a hadra kelt sereg legénysége engedélyt kapott, hogy a Vitézségi Érmeket a köpenyen is viselhesse.¹⁵ A kitüntetések viselésének rendes helye a zubbony volt, azonban az ősz közeledtével gondolni kellett arra is, hogy a köpeny alatt viselt kitüntetések nem látszanak, illetve az első vonalak mögött, a parancshirdetések keretében megtartott kitüntetési ceremóniák során szokásos feltűzésük problematikussá válik. Márpedig az elismeréseknek a felsorakozott csapat előtt történő átadása, akárcsak a kitüntetések közszemlére tétele (jól látható viselése) fontos szerepet játszott a harcoló állomány moráljának fenntartásában, javításában. Az ismertetett rendelet erre a problémakörre nyújtott megoldást.

A kifejezetten háborús érdemekért adományozható kitüntetések körének bővítése szintén napirenden volt. Az uralkodó 1914. szeptember 14-i legfelsőbb parancsírata arról rendelkezett, hogy „a nem katonaaállományúak, továbbá az igazságügyi tisztek, a katona (honvéd) orvosok és katonai (honvéd) tisztviselők a hadiérdemeikért legkegyelmesebben adományozott” Ferenc József Rend lovagkeresztjét a Katonai Érdemkereszt szalagján (azaz hadiszalagon) viselhetik.¹⁶

Hasonló tematikájú volt az a szeptember 20-án kelt legfelsőbb elhatározás, amellyel az uralkodó elrendelte, hogy „azok az alacsonyabb rendfokozatú havidíjasok és azok a legénységi állományú egyének, kik a háborúban olyan alkalmazásokban tevékenykednek, melyek az ellenséggel való közvetlen érintkezést – ennél fogva a katonai érdemkereszt [sic!] vagy a vitézségi érem [sic!] megszerzését is – kizárják, a nekik érdemeik elismeréséül, háborúban adományozott” Koronás Arany Érdemkeresztet (Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone), az Arany Érdemkeresztet (Goldenes Verdienstkreuz), a Koronás Ezüst Érdemkeresztet (Silbernes Verdienstkreuz mit der Krone) és az Ezüst Érdemkeresztet (Silbernes Verdienstkreuz) a Vitézségi Érem szalagján (azaz hadiszalagon) viseljék.¹⁷ Ennek kapcsán érdekességgéppen megemlíthető, hogy a kínai bokszerlázadás leverésében

¹³ *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personal-Angelegenheiten.* 1901/28. sz. 1901. szeptember 12. 389. o.

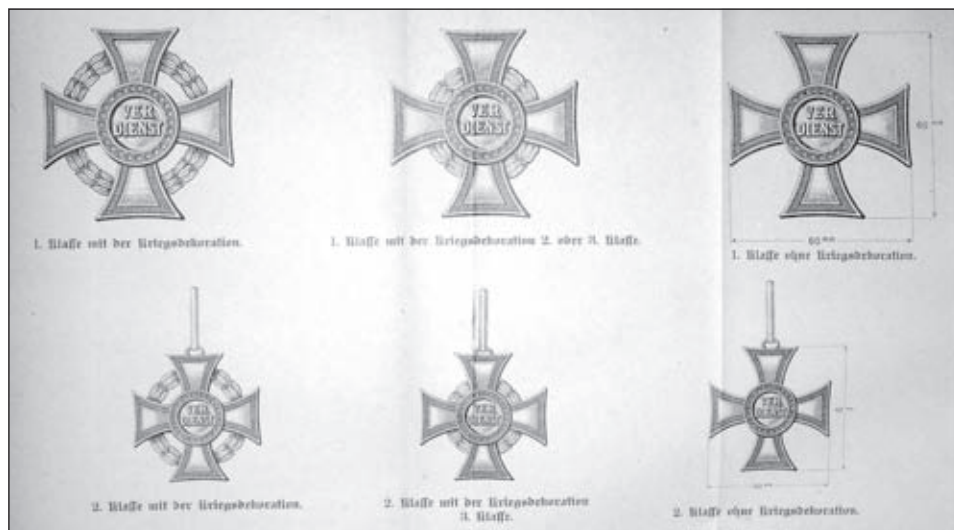
¹⁴ *Zirkularverordnung vom 18. September 1914, Präz. Nr. 12969. Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Normalverordnungen.* 1914/46. sz. 1914. szeptember 26. 211–212. o.; 138932/6.–1914. sz. körrendelet. *Rendelei Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Szabályrendeletek.* 1914/54. sz. 1914. október 10. 433. o.

¹⁵ 16420/eln.–1914. sz. rendelet. *Rendelei Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1914/60. sz. 1914. október 10. 511. o.; 159502/7.–1914. sz. körrendelet. *Rendelei Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Szabályrendeletek.* 1914/61. sz. 1914. október 31. 465. o.

¹⁶ *Allerhöchste Entschliessung vom 14. September 1914, Präz. Nr. 12933. Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten.* 1914/56. sz. 1914. szeptember 19. 707. o.; 15362/eln.–1914. sz. rendelet. *Rendelei Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1914/56. sz. 1914. szeptember 26. 483. o. (A német nyelvű szövegben a „honvéd” szó helyén „Landwehr” szerepel.)

¹⁷ *Allerhöchste Entschliessung vom 20. September 1914, Präz. Nr. 13190. Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten.* 1914/57. sz. 1914. szeptember 23. 717. o.; 15709/eln.–1914. sz. rendelet. *Rendelei Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1914/56. sz. 1914. szeptember 26. 483. o.

való részvételért 1901-ben adományozott hadikitüntetések¹⁸ között is szerepelt Koronás Arany Érdemkereszt, Koronás Ezüst Érdemkereszt és Ezüst Érdemkereszt (az ezekkel elismert személyek között például katonaorvost, gazdasági tisztet, haditengerészeti altisztet és matrózt találunk), azonban az adományozás jellege („hadiérdemek”) ellenére ezek a kitüntetések akkor még nem hadiszalagon kerültek odaítélésre.¹⁹ Erre csak az idézett 1914. szeptemberi szabályozás adott lehetőséget.

A Katonai Érdemkereszt 1914 szeptemberében rendszeresített I. és II. osztályának jelvényváltozatait bemutató ábra az osztrák–magyar közös hadsereg rendeleti közlönyéből (melléklet a Personalverordnungsblatt 1914/85. számához)

A hadikitüntetések palettájának háború eleji (1914-es) módosításai közül a legjelentősebb kétségtelenül a 65 éves múltra visszatekintő, tiszteknek adományozható, addig egyfokozatú Katonai Érdemkereszt háromfokozatú kitüntetéssé történt átalakítása volt, amelyre ugyancsak 1914 szeptemberében került sor. A bővítés a tiszti (és természetesen elsődlegesen a harctéri) érdemek differenciáltabb elismerését volt hivatott szolgálni. Az erről szóló, szeptember 23-án kelt legfelsőbb parancsirat a Katonai Érdemkereszt két új osztályának rendszeresítéséről rendelkezett.²⁰ A rendelkezés értelmében az addigi Katonai Érdemkeresztet átminősítették a Katonai Érdemkereszt III. osztályává, „főlé” pedig I. és II. osztályt hívtak életre.

¹⁸ Vaskorona Rend hadidíszítménnyel ékesített II. és III. osztálya; hadidíszítménnyel ékesített Katonai Érdemkereszt; Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya.

¹⁹ *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personal-Angelegenheiten.* 1901/28. sz. 1901. szeptember 12. 389–390. o.

²⁰ 15796/eln.–1914. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1914/57. sz. 1914. szeptember 26. 495. o.

A Katonai Érdemkereszt I. osztályának mellre tűzhető (szalag nélküli) jelvénye volt, míg a II. osztály jelvényét a kitüntetés jól ismert vörös-fehér csíkos szalagján a nyak körül kellett viselni. Elméletileg mindhárom fokozat békekitüntetésként és hadikitüntetésként (tehát hadidíszítménnyel ékesítve) egyaránt elnyerhető volt. A hadidíszítmény a kereszt-szárak között körbefutó babérkoszorú volt, az I. és a II. osztály jelvényeinél zöld zomán-cos, a III. osztály esetében aranyozott kivitelben. Az uralkodói parancsirat meghatározta továbbá, hogy azok a tisztek, akik „békeérdemekért” a kitüntetés egy magasabb osztályát kapják, miközben valamely hadidíszítménnyel ékesített alacsonyabb fokozatnak már bir-tokosai, a magasabb fokozat jelvényét az alacsonyabb osztály hadidíszítményével ékesít-ve viselhetik. Ez a gyakorlatban a következőket jelentette volna: az I. osztály jelvényén a II. osztály hadidíszítménye a kereszt középpajzsát *közvetlenül* körülölelő, zöld zomán-cos babérkoszorú (az I. osztály „saját” hadidíszítménye nagyobb külső és belső átmérőjű, a középpajzstól távolabb elhelyezett, zöld zomán-cos koszorú volt), míg a III. osztály hadi-díszítménye hasonló elhelyezésű, de aranyszínű koszorú lett volna. A II. osztály jelvényén a III. osztály hadidíszítménye szintén a kereszt középpajzsát *közvetlenül* körülölelő, aranyszí-nű babérkoszorú lett volna, szemben a II. osztály „saját” hadidíszítményével, amely en-nél nagyobb külső és belső átmérőjű, a középpajzstól távolabb elhelyezett, zöld zomán-cos koszorú volt.

Az előző mondatokban a feltételes mód használata nem véletlen. 1914 novemberében a hivatalos lapokban megjelent a Katonai Érdemkereszt alapszabályainak fenti módosításait tartalmazó, az uralkodó által 1914. október 11-én jóváhagyott III. függelék, azonban ezzel egy időben közzétették az alapszabályokhoz csatolandó IV. függelék is, amely szerint az uralkodó 1914. november 16-i legfelsőbb kéziratával megengedte, hogy a „békeben megszerzett”, illetve hadidíszítménnyel adományozott Katonai Érdemkeresztek, valamint a kitüntetés alacsonyabb és magasabb fokozatai együtt is viselhetők legyenek.²¹ Ezzel te-hát tulajdonképpen okafogyottá vált a magasabb fokozatok alacsonyabb fokozatú hadidí-szítménnyel történő viselését szabályozó, két hónappal korábban kiadott, meglehetősen bonyolult rendelkezés. A „kombinált” jelvényekből nagy valószínűséggel csak mintapél-dányok készültek el. Ráadásul hiába tette lehetővé az alapszabály-módosítás a Katonai Érdemkereszt I. és II. osztályának békekitüntetésként történő adományozását, mivel az első világháború vége az Osztrák–Magyar Monarchia és az osztrák–magyar kitüntetési rendszer végét is jelentette, a két magasabb fokozat „békeérdemekért” már nem, csak há-borús teljesítményekért került odaítélésre,²² a „kombinált” jelvények kiadására már csak ezért sem volt szükség, illetve lehetőség.

A Katonai Érdemkereszt alapszabály-módosításában szerepelt még, hogy a kitüntetés I. osztálya helyett kisdíszítmény²³ nem viselhető, a II. osztállyal kapcsolatban ugyanakkor

²¹ III–IV. Nachtrag zu den Statuten für das Militärverdienstkreuz. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten*. 1914/85. sz. 1914. november 18. 1211–1212. o.; III–IV. függelék a Katonai Érdemkereszt alapszabályaihoz. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek*. 1914/71. sz. 1914. november 21. 649–650. o.

²² Bodrogi – Molnár – Zeidler 2005. 82–84. o.; Felszeghy 1943. 311. o.

²³ A kisdíszítmény az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének tagjai számára 1908-ban bevezetett kitün-tetés-viselési forma. Lényege, hogy a többfokozatú kitüntetések (érdemrendek) magasabb fokozatai helyett – az egyszerűség kedvéért – az adott kitüntetés (érdemrend) legalacsonyabb, mellszalagon viselt fokozatát lehetett az egyenruhára tűzni, a szalagon pedig meghatározott külalakú miniatűr jelképezte a magasabb fokozatot.

ilyen korlátozást nem fogalmaztak meg.²⁴ Alighanem azonban ez utóbbira is vonatkozott a tiltás, hiszen a későbbi uralkodó, I. (IV.) Károly császár és király csak 1918. április 23-án, az alapszabályhoz kiadott IX. függelék útján rendelkezett arra nézve, hogy mindkét magasabb fokozat tulajdonosai viselhetik a jelvények kibélelt alakját a III. osztály szalagján.²⁵

Nem haditettek elismerésére szolgált, de az első világháborúhoz szorosan kötődő és témánk szempontjából is fontos kitüntetés volt a Vöröskereszt Díszjelvény (Ehrenzeichen für Verdienste um das Rote Kreuz), hiszen az I. Ferenc József császár és király (egyben az Osztrák- és a Magyar Vöröskereszt Egyletek védnöke) által 1914. augusztus 17-én alapított elismerés lett a háború kitörését követően elsőként életre hívott új osztrák–magyar kitüntetés. Jóllehet a Vöröskereszt Díszjelvény létrehozásának apropója a háborús sebesültek megsegítéséről szóló első genfi egyezmény aláírásának 50. évfordulója volt, az alapítás egybecsengett az első világháború harcainak megkezdésével, amely mindjárt lehetőséget is biztosított az önkéntes segítségnyújtó szervezet munkájában részt vevő, illetve azt támogató személyek elismerésére. A kitüntetést eleve a fegyveres konfliktus „kíváncsiakhoz” igazították, amelyet mutat, hogy a „háborúban szerzett érdemek elismeréséül” hadidíszítménnyel ékesítve is el lehetett nyerni – ez a Vöröskereszt Díszjelvény esetében babér- és tölgydíszít jelentett. Meglehetősen furcsán hat az ellenséggel szemben szerzett harctéri érdemeket megtestesítő hadidíszítménynek egy alapvetően jótekonysági tevékenységet díjazó elismeréssel való társítása, de úgy tűnik, hogy a háború kitörésének lázában ez nem tűnt visszásnak a kitüntetés alapszabályát megalkotók számára. Az új elismerés fokozatai az alapításkor az alábbiak voltak:

Vöröskereszt Érdemcsillaga

Vöröskereszt Díszjelvény I. osztálya

Vöröskereszt Díszjelvény II. osztálya

Vöröskereszt Ezüst Díszérme

Vöröskereszt Bronz Díszérme.

A két magasabb fokozatot az uralkodó adományozta, az alacsonyabbak odaítélésére a Vöröskereszt védnök-helyettesét, Habsburg Ferenc Szalvátor főherceget hatalmazta fel. (Az adományozás ez utóbbi esetekben is az uralkodó nevében történt.) A Monarchiában addigra kialakult hagyományoknak megfelelően nők a kitüntetést ún. csokorszalagon viselhették – az alapszabályok értelmében hölgyeknek adományozható I. és II. osztályú Díszjelvényt és a Díszérmeiket a háború során nagy számban érdemelték ki ápolónők és női vöröskeresztes munkatársak.

A Vöröskereszt Díszjelvény odaítélése maga is jótekonny célzt szolgált, mivel adományozása esetén a kitüntetetteknek az egyes fokozatoknak megfelelően megszabott díjat kellett a Vöröskereszt javára befizetniük. A díjak az alábbiak szerint alakultak:

²⁴ III. Nachtrag zu den Statuten für das Militärverdienstkreuz. *Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten*. 1914/85. sz. 1914. november 18. 1211–1212. o.; III. függelék a Katonai Érdemkereszt alapszabályaihoz. *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek*. 1914/71. sz. 1914. november 21. 649–650. o.

²⁵ *Felszöveg* 1943. 311. o.

Vöröskereszt Érdemcsillaga: 1500 korona,
 Vöröskereszt Díszjelvény I. osztálya: 500 korona,
 Vöröskereszt Díszjelvény II. osztálya: 100 korona,
 Vöröskereszt Ezüst Díszérme: 20 korona,
 Vöröskereszt Bronz Díszérme: 10 korona.

A kitüntetés kifejezett érdekessége, hogy alacsonyabb fokozataihoz pusztán anyagi érdemek által is hozzá lehetett jutni, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy meg lehetett azokat vásárolni. Aki ugyanis valamely Vöröskereszt egyesület tevékenységét évi 50 koronával vagy egy összegben 1000 koronával segítette, az folyamodhatott a II. osztályú Díszjelvény adományozásáért; aki három egyenlő részletben vagy egy összegben 300 korona támogatást fizetett be, az kérhette az Ezüst Díszérem odaítélését; aki pedig évi 5 koronát vagy egyszerre 100 koronát szánt a segélyszervezet támogatására, a Bronz Díszérem tulajdonosává válhatott. A kitüntetés hadidíszítményes fokozatait azonban csak személyesen és tevőlegesen szerzett érdemek nyomán lehetett elnyerni.²⁶

A Vöröskereszt Díszjelvény 1915. július 15-én egy további, az I. és a II. osztály közé soroló fokozattal (Vöröskereszt Tiszti Díszjelvénye) egészült ki, amelyet kizárólag hadidíszítménnyel adományoztak, tehát anyagi támogatás útján nem volt elérhető.²⁷

Írásunk lezárásaként és a fentiek összegzése gyanánt álljon itt az 1914. év végi állapot szerint kifejezetten háborús érdemekért adományozható osztrák–magyar kitüntetések listája (a viselési sorrendnek megfelelően), amelyben dőlttel jelöltük a „paletta” bővülését a háború eleji helyzethez képest. Jól megfigyelhető, hogy kevesebb, mint fél év alatt mennyit módosult az évtizedek óta szinte változatlan rendszer, válaszul a háború által támasztott igényekre:

Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztje
 Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztje
 Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztje
Katonai Érdemkereszt I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend parancsnoki keresztje hadidíszítménnyel
Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel
Vöröskereszt Érdemcsillaga hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Lipót Rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel
Vöröskereszt I. osztályú Díszjelvénye hadidíszítménnyel
 Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya hadidíszítménnyel
Osztrák Császári Ferenc József Rend lovagkeresztje hadiszalagon

²⁶ A Vöröskereszt Díszjelvény alapszabályai. HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény; *Felszeghy* 1943. 425–426.

²⁷ A korábban megjelent szakirodalom szerint a Vöröskereszt Tiszti Díszjelvényének alapítása a többi fokozattal együtt, 1914. augusztus 17-én történt. Lásd: *Bodrogi – Molnár – Zeidler* 2005. 109. o.; *Felszeghy* 1943. 426. o.; *Stolzer – Steeb* 1996. 313–314. o. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. (Az alapszabályok kiegészítéséről hírt adott a sajtó is, lásd például: *Az Ujság*, 1915. november 8. 5. o.)

Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt I. osztálya hadiszalagon
 Tábori Lelkészi Érdemkereszt II. osztálya hadiszalagon
 Ezüst Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon
 Arany Vitézségi Érem
Koronás Arany Érdemkereszt hadiszalagon
Arany Érdemkereszt hadiszalagon
 Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya
 Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya
Koronás Ezüst Érdemkereszt hadiszalagon
Ezüst Érdemkereszt hadiszalagon
Vöröskereszt II. osztályú Díszjelvénye hadidíszítménnyel
Vöröskereszt Ezüst Díszérme hadidíszítménnyel
Vöröskereszt Bronz Díszérme hadidíszítménnyel.

Az 1914-ben bekövetkezett kitüntetésügyi változások azonban még csak előfutárai voltak annak a mélyreható átalakulásnak, amelyen az Osztrák–Magyar Monarchia elismerési rendszere a – reméltnél jobban elhúzódó és az egész társadalmat a vártnál jelentősebben igénybe vevő – világégés során keresztülment. Ennek bemutatása a következő évfordulókhoz kötődően további írások tárgyát képezheti.

BIBLIOGRÁFIA

<i>Bodrogi – Molnár – Zeidler</i> 2005. <i>Felszeghy</i> 1943. <i>Makai – Héri</i> 2002. <i>Měříčka</i> 1974. <i>Michetschlager</i> 1918–1919. <i>Stolzer – Steeb</i> 1996.	<i>Bodrogi Péter – Molnár József – Zeidler Sándor</i>: Nagy magyar kitüntetésekn. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdemrendig. (Rubicon-Könyvek.) Budapest, 2005. A rendjelek és kitüntetések történelmünkben. A szerk. biz elnöke <i>Felszeghy Ferenc</i>. Budapest, [1943.] <i>Makai Ágnes – Héri Vera</i>: Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Budapest, 2002. <i>Měříčka, Václav</i>: Orden und Ehrenzeichen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Wien, 1974. <i>Michetschlager, Heinrich F.</i>: Das Ordensbuch der gewesenen Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Orden, Kreuze, Ehrenzeichen, Medaillen, Denkmünzen, Dienstzeichen, Matrikelzeichen, Amtsabzeichen etc. Wien, 1918–1919. <i>Stolzer, Johann – Steeb, Christian</i>: Österreichs Orden. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Graz, 1996.

*A Mária Terézia Rend parancsnoki keresztje
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Katonai Érdemkereszt I. osztálya hadidíszítménnyel
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Vaskorona Rend III. osztálya
hadidíszítménnyel
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Katonai Érdemkereszt III. osztálya
hadidíszítménnyel
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Az Arany Vitézségi Érem 1866-os,
az első világháború kezdetén is
adományozott típusa
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*Arany Érdemkereszt hadiszalagon
(HM HIM Numizmatikai Gyűjtemény)*

*A Vöröskereszt II. osztályú Díszjelvénye és Ezüst Díszérme korabeli propaganda-képeslapon
(magángyűjtemény)*

A műtárgyfotókat Szikits Péter készítette.

„MÁR AZ ELSŐ, RÉSZLEGES MOZGÓSÍTÁSSAL BEVONULTAM”

Első világháborús dokumentumok az irodalomtörténész Horváth János hagyatékában

‘I Joined the Army with the First, Partial Mobilization.’

First World War Documents in the Bequest of Literary Historian János Horváth

János Horváth (1878–1961), professor of Eötvös József Collegium (professor of Hungarian literary history at Pázmány Péter University from 1923), took part of World War I from August 1914 to April 1917, serving as a second-lieutenant, then lieutenant, first as platoon commander, then as a company commander. In the beginning he fought in the Serbian and Montenegrin front, then, as a reserve officer of the Third Reserve Infantry Regiment from Debrecen, in the Russian (Wolhynian) front from February 1916. He could not join his formation on its march to the Italian front because he was discharged and a military command ordered him to join Eötvös Collegium.

His bequest include his front diaries, reports, commands, maps, sketch maps, official documents, some issues of field newspapers, his correspondence with the soldiers, photographs and field certificates which were written later. The basis of our text compilation is this material; the description of the events is complemented with his letters to the director of Eötvös Collegium and to his friends (Zoltán Kodály, Dezső Pais and Gyula Szekfű), as well as with his notes on the world war in his different studies.

H. János Korompay doctor of the Hungarian Academy of Sciences, research advisor at the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences. Main research area: János Arany philology, János Horváth's legacy, Hungarian–French relations in the nineteenth century. E-mail: korompayhj@gmail.com

Keywords: Third Reserve Infantry Regiment, Serbian and Russian front, front diary, correspondence, war and literature

Horváth János 1878-ban született Margittán, és 1897-ben érettségizett Körmöcbányán: a trianoni békeszerződés mind szülőhelyétől és testvéreitől, mind egykori iskolájától elszakította. 1897 és 1901 között magyar–francia szakon tanult a pesti bölcsészszakra, harmadéves korától az 1895-ben megalakult és a XX. századi értelmiség kiválóságait formáló Eötvös József Collegium tagja volt, az 1901–1902. tanévben pedig a párizsi École Normale Supérieure növendéke lehetett. 1903 és 1923 között, a Bartoniek Géza vezette Eötvös Collegium-i tanítás időszakában tanítványai, majd barátai és kollégái voltak többek között Kodály Zoltán, Pais Dezső és Szekfű Gyula.¹

¹ A hozzájuk írt levelek lelőhelye: az Eötvös Collegium archivuma, a Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archivum, az MTA Könyvtárának kéziratára (79/2002) és az Egyetemi Könyvtár kéziratára (G 628). Kapcsolatokról és barátságokról lásd *Pais* 1958. és *Irodalomismeret*, 2002/3–4. 73–78. o.; *Korompay Klára* 1986.; *Korompay H. J.* 2011a.; *Korompay H. J.* 2011b.

1909 végén jelent meg első, *Ady s a legújabb magyar lyra* című könyve, s a költő „kedves irodalomtörténetíró”-jának nevezte. 1911-ben részt vett az Irodalomtörténeti Társaság megalapításában, amelynek titkára lett. 1923-tól magyar irodalomtörténetet tanított a Pázmány Péter Tudományegyetemen, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1919), majd rendes (1931) tagjaként. Több ezer hallgatója volt, József Attilától és Szerb Antaltól Rónay Györgyig és Nemes Nagy Ágnesig. Eltávolított kollegái iránti szolidaritásból ment nyugdíjba 1948-ban; nem jelent meg a Kossuth-díj átvételén sem, amelyet lakására vittek el (1948). 1961-ben halt meg. Kodály ezt írta kondoleáló levelében: „munkáját igazán még csak ezután fogják megbecsülni”.² Életművét hat terjedelmes kötetben adta ki az Osiris Kiadó.

Horváth János életrajzának kevésbé ismert területe katonai pályafutása, részvétele az első világháborúban. Egyéves önkéntesi évét 1902 augusztusától 1903. szeptember végéig töltötte a debreceni cs. és kir. 39. gyalogezrednél; Nagyváradon tette le a német nyelvű tiszti vizsgát. Ezután két hadgyakorlaton vett részt: 1907 júliusában Kassán és 1909 nyarán Szarajevó mellett.

Önéletrajzi összefoglalása szerint „1914 augusztusától 1917 áprilisáig, mint hadnagy, majd főhadnagy, előbb szakasz-, aztán századparancsnok, részt vett a háborúban, a debreceni 3. népfelkelő gyalogezred kötelékében a szerbiai, montenegrói és oroszországi (volhyniai) harctéren.” Az utolsó, olaszországi hadszíntérre már nem kísérhette századát, mert leszerelték, és katonai parancsra az Eötvös Collegiumba vonultatták be.

Kéziratai, közöttük harctéri naplói az MTA Könyvtárának Kézirattárában, egyéb világháborús dokumentumai a család tulajdonában találhatók. Fő forrásaink mindenekelőtt a naplók és a noteszek: 1) 1914. november 1.–1915. január 27.: folyamatos napló a szerb hadszínterről; 2) 1915. január 31.–1915. április 25.: feljegyzések, névlisták, szerb szójegyzékek; 3) 1915. augusztus 18-tól feljegyzések, kimutatások, névjegyzékek, szerb szavak; 4) 1915. április 30.–1916. szeptember 16.: folyamatos napló a szerb, majd az orosz hadszínterről; 5) 1916. április 9-től névlisták, foglalkozások, fegyverek; 6) 1916. május–augusztus: a feladatokkal kapcsolatos feljegyzések (Styr és Stochod); 7) 1916. szeptember 1-től kiegészítő feljegyzések; 8) 1916. szeptember 17.–1917. április 2.: folyamatos napló az orosz hadszínterről. Ezen kívül megmaradtak névsorok, katonai jelentések, utasítások, terepvázlatok, térképek, szótárjegyzékek, hivatalos iratok, a lövészárkokban szerkesztett *Neu-Casseli Tábori Hetilap* és a *Stochodi Oroszlán* példányai, a frontról írt és a katonáktól kapott akkori és későbbi levelek, fényképek és későbbi, már az egyetemi tanári időszakban írt harctéri igazolások. Ezeket egészítik ki az Eötvös Collegium-i tanításhoz kapcsolódó, valamint irodalomtörténeti és kritikai műveiben található, a világháborúra vagy annak következményeire vonatkozó megjegyzések.

Horváth János 1914. június 15-én tartotta eljegyzését Fest Erzsébettel, és július 20-án kapta meg behívójegyt. „Nekem, mozgósítás esetére személyre szóló behívót kell várnom” – írta Margittáról az Eötvös Collegium igazgatójának (1914. júl. 26.), akinek legjobb tudomása volt a behívott kollegistákról. A háborús veszteségek személyesen is sújtották Bartoniek Gézát: Emil fia 1915-ben elesett.

² Kodály Zoltán levele Horváth János özvegyéhez, 1961. március 11. In: Kodály Zoltán levelei. Budapest, Zeneműkiadó, 1982. 281. o. és *Irodalomismeret*, 2002/3–4. 81. o.

„Már az első, részleges mozgósítással bevonultam” – szólta Horváth János levele Pais Dezsőnek (1914. aug. 24.). „Egyelőre címem: Debrecen, 3. népfelk.[elő] gyalogezred, 2. pót század. [...] Társaság, folyóirat szünetel.” „Még Debreczenben” – írta Bartoniek Gézának (1914. szept. 3.), s így folytatta: „További rendeltetésünk felől teljes bizonytalanságban vagyunk. [...] A mi tábori századaink a szerb határon vannak; nem tudjuk, azok után megyünk-e majd, vagy felfelé. Akárhová visznek, készek vagyunk menni. Népfelkelőink igen érett, komoly, használható emberek; ha kiképzésükre kellő idő jut (a mi eddig a sok őrszolgálat miatt hiányzott), bátran elindulhatunk velök. [...] Hogy mikor lehet vége a háborúnak, nem is sejtjük, de én azt hiszem, hogy még a vége után is sokáig fegyverben maradunk. Ezt a tanévet rászántam.” Ő sem tudhatta, meddig tarthat majd ez a hadviselés, s azt sem, hogy milyen sorsa lesz 1918 őszén a hazatérő katonaságnak.

Szeptember 21-én parancsot kapott az első feladatra, egy híddőrségre: „Karczagon (helyesebben Apavárán) mindössze 4 napig voltam.” (Pais Dezsőnek, 1914. nov. 23.) Az Eötvös Collegium igazgatójának kérésére elküldte arcképes igazolványát, a következő megjegyzéssel: „érvényét csak meghosszabbítják 1915. okt. 31-ig; kérdés azonban, hogy »érvényben« lesz-e addig a tulajdonos is?” (1914. okt. 15.)

1914. október 19-én indultak Debrecenből; Horváth János az I. század 3. szakaszának parancsnoka volt. A szerbiai harctéren a következő nevezetesebb ütközetekben vettek részt: 1914. november 26–27.: a Kolubara torkolatánál; 1914. december 7–9.: Valjevó mellett; 1915. november 23–24.: Trebinjétől délre; 1915. december 3.: Tresnjevica ellen.

Az első időszakról ez szerepel naplójában: „Okt. 19. d.e. 11^h Indulás Debr.[ecen]ből. Okt. 20. este 7: érk.[ezés] Batajnicára.⁴ Okt. 21. r.[eggel] 6.: ind.[ulás] Batajnicáról, d.u. 5: érkezés Ašanjárá. Okt. 21. d.u. 3–7: Obrežre. Okt. 24. r. 9–12: Vitojevcibe. – . – 1914. *Vitojevci*. Nov. 1–2. Erős lövöldözés Ny-ról (Sabac felől). Kivált éjjel. Nov. 3. (?) A tőlünk jobbra eső 32-eseket felváltotta a 67. menet[ész][elő]j. (19. pécsi ezred). Nov. 5. Érkeztek Vitojevcibe a 10. huszárok (Zágrábiak, 1 escadron. Jankovics kapitány). Nov. 7. Érkezett a 6. n[é]l[pf]el[k].[elő] gy.[alog] e.[ezred] egy z[ász][elő]j-a (Zombor); aznap d.u. el is ment (Klenak felé). Ugyanakkor a 10. huszárok is elmentek, de estére visszajöttek. Nov. 7. Erős ágyutűz a DNy-ra eső szerb hegyekre. Nov. 8. d.u. A 10. huszárok elmentek. Nov. 9. Túlfelől a mieink egyre közelednek. Nov. 10. Már a mi 3. őrsünkkel szemben vannak huszárjaink. D.u. a ballon captif Vitojevci Ny. szélére jön. Nov. 11. reggel: tüzéség érk.[ezik] Klenakról 18-as ágyukkal (6. ezr.[ed] Komárom). – . – Nov. 14. reggel a szerbek kilakoltatása. Nov. 14. d.u. 2–½ 8: Vitojevciből Obrežen át Ašanjárá. Nov. 15. reggel 7–d.u. 1: Ašanjáról Dečen át Dobanovciba. Itt van az egész ezred: Tamásy altábornagy. Nov. 16. délben találkoztam Kerekes kapitánnyal, Havassal. Nov. 17–20. feltűnő kevés ágyuszó. Nov. 19–20. Egy-egy kis hó. 20/21. éjjel: fagy. Nov. 21. Élénkebb ágyutűz hallatszik. Nov. 21. d.u. 1-kor riadó; 2-kor indulás; Szurcsin keleti kijáratánál pihenő, tábori őrsök felállítás (ágyutűz hallik Boljevci felől). Este ½ 7-kor indulás vissza Dobanovciba. Nov. 23. d.u. 3-kor ind.[ulás] Szurcsin–Jakovón át Boljevcibe. Érk.[ezés] 9-kor. – Boljevciben nincs járda. – Fenek kolostor felgyújtva.”

Horváth János így számol be Bartoniek Gézának 1914. október 28-án első, a viszonyokkal ismerkedő, egyszerre ironikus és megnyugtató levelében: „Igen jól érzem magam

³ Az idézetekben szereplő () mindig az eredeti kézirat, a [] viszont a szöveget közlő jele.

⁴ A helyneveket a kézirat szerint írjuk.

jelenlegi granicsár szerepemben. Nagyon érdekes, kellemes és egészséges szolgálat. Az ágyudörgés megszokott, kedves, lágy zene. Távcsó és pisztoly: leghívebb barát. Veszedelem nem nagy. A nappalok pompásak, nyugalmasak. Alkonyattal a lehetőségek gazdag sorozata kezdődik.” Pais Dezsőnek november 23-án tudósít: „Öt hét óta itt vagyok a déli harctéren, de csak a szélén. Nincs semmi bajom.”

A valódi háború azonban elkezdődik számukra is. „Nov. 25. Reggel 5-kor sorakozó; de aztán visszakozz. – Reggel ½ 8-kor riadó; dereglyéken át a zabreži zacskóba; ½ 9-kor szerb területen; a Száva szerb partján táboroztunk d.u. ½ 5-ig. Az egész ezred átjött. D.u. ½ 5-kor indulás; Zatrež keleti szélén egy üres házban a legénység berakta a hátbőröndöt, úgy mentünk tovább, a Száva partján, a Kolubara torkolatán innen vagy 2000^x-re. Ott kint éjszakáztunk. Még este megkaptuk a parancsot a másnapi támadásra: 1. és 4. század reggel 3^h 40-től 4^h-ig a Kolubara partján tüzelte, [?] – 2. és 3. sz. átkel a Kol. tulsó partjára; ezalatt a 104. Brigade Obrenovácnál, a hidon megy át. Nov. 26. reggel ½ 3-kor indulás; 4-kor a Kolubara partján tüzelés, azután vissza a Száva partjára. De a 2. század átkelése nem sikerült, súlyos veszteségei voltak, megsebesült Erdélyi, Parecz, Króh had[na]ly. – Később virradatkor új parancs; ?? századok a Kolubara partján tüzelnek; 1. század tartalék (roham reánk, hátulról, saját csapataink részéről). Nov. 26. egész nap tartalékban; d.u. 4 óra tájban: 1. és 3. század előőrsöket állít a Kolub[ara]. partján, a többi bevonul készültségnek oda, ahol megháltunk volt. Mi (1. század): előőr, a Kolub.[ara] balpartján, torkolatától kezdve befelé vagy 1500^x vonalban. Egész éjjel nyugtalanító tüzelések; a főőr keresztűzben, a folyó kanyarulatai miatt; sokan azt hiszik, hogy szerbek lőnek ezen a parton. – Az 1. század vesztesége aránylag kevés, az én szakaszom 2–3 ember; éjjel megint 3 ember sebesült meg. A 2. századnak több mint fele elesett, vagy sebesült. Nov. 27. reggel 8-kor parancs, hogy átveszem a 2. század parancsnokságát. A főörstől bementem a z[ász][l]l[óal]j. készültség telepére. Nov. 28. este 6-tól nov. 29. regg.[el] 3-ig: Zatrež, Obrenovac-Novozeno-n át Stabline állomásra; ott aludtunk, onnan nov. 29. regg.[el] 8-kor Lisopoljén át a Lukavica-híd mellé; ott éjszakáztunk. Z[ász][l]l[óal]j-unk a 29. Inf.[anterie] Tr.[uppen] Div.[ivision] tartaléka (Polesenski tábornok). Nov. 30. reggel 5-kor: 2. és 3. század a 94. gy.[alog] ezredhez beosztva, átkel a Lukavicán s annak jobb partján északra vonul a Δ 180-nal egy magasságba, Major Kellernél jelentkezőnk. Mindjárt beküldenek a fedezékre; a 2. és 3. század közt egy 94-es század. Én a 94/16. sz.-tól jobbra, a 94/15. sz.-ot váltottam fel (reggel ½ 10.kor); csakhamar jelentik a 94-es patrouille-ok, hogy a szerbek a hegyről (Δ 180) elvonultak. Délben parancs, hogy 2. és 3. sz. Konatice templomához vonuljon be; a 94-esek és más csapatok ellepik a Δ 180-as hegyet. Nov. 30. d.u. az egész ezred Konaticén. Éjjel egy sütőházban aludtam, nov. 25. óta először fedél alatt. Dec. 1. d.u. 3 az ezred átmegy Stekičevićre, mint hadtest tartalék. Századom Konaticén marad, hogy a d.e. a harctéren összegyűjtött szerelvényeket rendezze, őrizze, számba vegye és Obrenovacra továbbítsa. Dec. 2. századommal Konaticén. Gyönyörű napfényes idő. Foglyok. Szerelvények számbavétele.”

Erről a következő, az ütközet méreteit jellemző jelentés született:

„A M. Kir. 3. népfelk.[elő] gy.[alog] ezred Parancsnokságának, Stekičević Konatice, 2. December 1914. 2 nachm.[ittag]

Jelentem, hogy a konaticsei templom mellett felhalmozott s a falu határában több helyen együvé hordott felszerelés a következőképen oszlik meg:

Saját fegyver:	1948 drb.;	szerb fegyver:	2087 drb.
” töltény:	150 rakasz,	” töltény	98 rakasz.
” tölténytáska:	1325 drb.,	” tölténytáska:	1115 drb.
” gépfegyvertöltény	11 ládika;	----	
” zárdugattyu	30 drb.;	szerb zárdugattyu	95 drb.
” szurony	512 ”	” szurony	871 ”
” hátbőrönd	1776 drb.	----	
” sátorlap	912 ”	----	
” pokróc	336 ”	szerb pokróc	120 drb.
” bakkancs	437 pár		
” könnyű cipő	98 ”	----	

s ezenkívül még szíjjak, tarisznnyák.

Ez anyagnak egy nagy része (majdnem fele) még nincs benn a templom mellett, hanem a falu kívül messze, ahol a 3. z[ászl][óal]j. tegnap otthagya. Bent a faluban is több házban talállok összehordott szerelvényeket, s folyvást szállítom be a templomhoz.

Obrenovac felé eddig csak 700 fegyvert és 20 rakasz töltényt tudtam továbbítani, mert üres szekér alig érkezik. A fogva tartott férfiak száma: 220; ebből katona csak 37.

Überbringer: Tóth András tizedes

Dr Horváth János
hadnagy”

A harctéri napló így folytatódik: „Dec. 2. este ½ 8: távirati parancs a Korps-Kommandótól, hogy »ha van még egy század Konaticében a 3. népfelk[elő]. ezredtől, az vonuljon be Meljákon át az ezredéhez«. (Megelőzőleg d.u. 2-kor már jelentést küldtem Stekičevićre az ezredhez, de már nem volt ott. Este 7-kor pedig táviratot adtam fel Obrenovára az Etappen-Stat. Comm.[and]hoz, hogy a szerelvények s foglyok további őriztetése iránt intézkedjék.) Dec. 2. Korps Komm.[and] távirat. »Nummer: 35 Klasse S.«; feladva 6⁴⁵ Obrenovac; érk. este 8-kor. Dec. 3. reggel az obrenováci Etap.[en] St.[at] Comm.[and]tól válasz: a foglyokat 10 emberrel kísértessem be; lőszerek őrzésére később intézkedik. Lőszereket átadni Ferenczi Sándor csendőrmesternek (23. portyázó különítmény). A foglyokat Ursz György tiz.[edes]re bízam (vele 10 ember). Századommal ½ 7-kor elindultam át Meljáknak, (Stekičevićig egy volt szerb zsandár: Miljén Tritics vezetett). Meljákon át este 7-kor értem utól az ezredet, Rušanj-ban. Dec. 4. d.e. 10. d.u. 4ig: Resniken, Dedinjén át Belgrádba. Éjszaka a kaszárnya istállójában. Este riadó (?). Dec. 5. d.u. 2. ind.[ulás] Mizigevo felé, de visszatértettek s tovább este 10-ig Zarkovora. Dec. 6. regg. 4–este 5-ig: Obrenovára. Ott vonatba. Dec. 7. reggel 4-kor érk.[ezés] Valjevoba (csak 1., 2. sz.). Dec. 7. r. 8-kor Valjevtól északnyug.ra a Pulv.[er] M[ag]a[z].[in] mellé táborba (Corps Renan[?]). Estére be a kiürített P.[ulver] M.[agazin]ba, árkok ásása után. Lassú tüzérségi harc kezdődik s dec. 9. r. fokozatosan erősödve gyalogs. tűzbe megy át. 1. sz[ázad] az árokban, 2. sz[ázad] tartalék, mi a P.[ulver] M.[agazin]ban. 1 óra tájban shrapnelt kapunk; a 2. sz[ázad]ban egy sebesülés (Bényei). 2 órakor visszavonulás megkezdése É.nak, vagy 20 km-re Valjevótól. Este 10-kor táborba szállás.”

Megmaradt az a levélváltás, amelyben Horváth János szomszéd tisztársától kért információt (s ami jól jellemzi az előzetes felkészítés hiányát):

„Valjevo. Mit tudsz az ellenségről? Melyik világtáj felől várható? Frontod merre van? Szerelvény fent van-e? Általában miféle rendeltetéssel vagyunk itt? (Tartalék?)

Dec. 8. d.u. ½ 2

Horváth”

A válasz: „ad 1. semmit. 2. délkeletről. 3. délkeletnek. 4. igen, emberek fekiüdnek, pipálnak a beosztásban. 5. hadtest tartalék. Sánta f[ő]h[a]d[na]ly”.

Horváth János eltette Az *Est* 1915. január 20-i számában megjelent „104-ik veszteségi lajstrom”-ot, amely a megsebesült, az elesett és a hadifogságba jutott magyar tisztek listáját tartalmazta, aláhúzva az ezredében szereplőket. Lapszéli jegyzete: „3. ezs. 20. A Kolubara melletti és Valjevói veszteség” (megsebesült 14, meghalt 1, fogságba esett 5). Ezt egészíti ki egy másik, 1914. dec. 14-én kelt hivatalos sajtójelentés a szerb harcterréről: „A Drinától délkeleti irányban indított offenzívánk Valjevótól délkeletre nagy tulerőben levő ellenségre talált. Ez nemcsak offenzívánk feladását, hanem azt is okozta, hogy sok hét óta hősieen, de nagy veszteségek mellett szívós harcokat vívó csapatainknak meszebbre kellett visszavonulniok. Ezzel szemben áll Belgrád bevétele.”

A visszavonulást így rögzítette a harctéri napló: „Dec. 10. tovább északra Bornjakig. Dec. 11. tovább északra Sabac közelében (r.[eggel] 3–d.u. 5). Dec. 12. tovább északra Sabácon át, d.u. ½ 2-re magyar parton. (Mióta Obrenovácon vonatra ültünk, a század konyhája, s a train nem volt velünk.) Klenak és Platicevo közt erdőben táborozás. Dec. 13. Platicevo-Nikincin át Budjanovcira. Dec. 14. Tovább Rumára (½ 12). Dec. 15–16. Rumán (mennydörgés). Sánta f[ő]h[a]d[na]ly. Dec. 17. r.[eggel] 6–este 5-ig: Budjanovci–Nikincin át Platicevoba. Dec. 18. d.e. 11–d.u. 1-ig a 2. századdal Hrtkovciba partvédelemre.”

Erről a következő dokumentum maradt fenn: „Telefonjelentés. Hrtkovci, 1914. dec. 19. d.u. 6. Dandárparancsnokságnak. A 3. népfelkelő gyalogezred 2. százada a Szávapartot Jaraktól Hrtovciig és Hrtkovcitól délre a 80-as magassági pontig biztosítja tábori őrsökkel. A főőrs Hrtkovci déli kijáratánál tartózkodik. A helyzet az egész vonalon nyugodt; szerb részről a mozgolódásnak semmi nyoma sem észlelhető. Dr Horváth János hadnagy.”

A napló így folytatódik: „Dec. 20. d.u. 6-ra felváltott bennünket az 5/2 hadtápsz[ász]l[ő]al[j]. Dec. 21. r.[eggel] 7–11. Klenakra. Ott még d.u. felállítottam a táb[ori] őrsöket. (Postaszám: 151). Dec. 22. Változtatás az Abschnitten. Dec. 24. Délben felváltott a 8. hadtápezred (Lugosról). D.u. 3-kor vonattal (!) Nikincibe (félóra). – Itt kaptunk új tiszteket; a 2. sz[ázad]-hoz, Klein, Aubermann, Döme, Birkner. Később, jan. 5 (?) jött Tabakovich főh[a]d[na]ly. átvette tőlem a sz[ázad]par[ancsok]ságot.

1915. Jan. 17.: csomagot kaptam hazulról. Jan. 18–19.: hó. – Jan. 19.: Platicevón a 4. sz[ázad]dal együtt, »műszaki munkák« végzésére. Jan. 26.: Hrtkovciban a »támpont« megsemlélése. Jan. 27. este tudtam meg Annus leveléből, hogy Ákos már dec. 25-én orosz fogságban volt” (azaz egyik sógornője írta meg, hogy öccse fogságba esett).

Az 1914-es eseményeket az 1914. november 27. és 1915. január 5. közötti részletesebb beszámoló egészíti ki, és az az összefoglalás, amely Bartoniek Gézának tudósított december 23-án: „Folyvást bolygunk, mint a cigányok, szinte az érthetlenségig. Ide, a magyar Szávapart egyik legtöbbet szenvedett, összevissza ágyuzott, lakatlan községébe úgy jöttünk, hogy állandóbban itt maradunk partbiztosításra. Harmadnapja vagyunk itt, de már holnap beljebb megyünk egy pár faluval, ÉK. felé. Pedig jó lett volna egy kicsit megpihenni. Nagyon megviselte az ezredet a szerbiai 3 hét. Veszteségeink nagyok voltak;

sokat koplaltunk, fáradtunk; sohasem vetkeztünk le, kint éjszakáztunk. Alig van köztünk egészséges ember. Magam is csódot mondtam: erősen meg vagyok hűlve s hasmenésem van, mint majd mindenkinek. De a szolgálatot tudom teljesíteni, s ha egy pár napi nyugalmas, rendesebb élethez juthatunk, hamarosan rendbe jövök. Azt hittem, itt már elérkezett ez a kedvező időpont, de csalódtam. Harmadnapja hogy itt vagyok, de már két féle parancs szerint állítottam fel őrseimet a parton, a mi ilyen náthás embernek, ily annyira szeles időben, s olyan hosszú partvonalon elég nagy zaklatás. Most kezdtem volna már fáradalmaim gyümölcsét, a jó lelkiismerettel való pihenést élvezni, s most megint odébb állunk, fogalmam sincs róla milyen feladattal.

Fogalmam általában nem sok dologról van, legkevesebb a szerbiai visszavonulásról, ami tagadhatatlanul csüggesztőleg hat rám. Még azt sem tudom biztosan, kiürítettük-e Belgrádot is?

Általában *felháborító* dolog, amit a katonai posta művel, illetőleg nem művel. Egy teljes hónapja nem kapunk postát! [...] Hát ha az ember annyit kínlódik és vergődik oda-adással és zúgolódás nélkül, annyit elvárhatna legalább, hogy ne szakítsák el végkép az otthoniaktól. Azt értem, hogy Szerbia belsejében nem jöhetett utánunk. De már két hete magyar földön vagyunk!”

1915. január 23-án az Irodalomtörténeti Társaság válaszmányi ülésén „Baros Gyula bemutatja Horváth János titkár levelét ki szíves üdvözetét küldi a harcterről. A válaszmány szívből viszonzozza az üdvözetet.”⁵ A déli harcterről Kodály Zoltánnak küldött levélben többek között ez állt 1915. március 24-én: „Itt minden tiszt cenzora a maga legénységének, s a saját levelének.” Ez a feladat azonban, az ellenőrzés kötelessége mellett, kapcsolatban állott azzal a munkával, amelyet Horváth János egész életében folytatott: érdekelt az az írástudás, amellyel bihari katonái rendelkeztek, főképpen azért, mert nyelvük és formulakincsük az ő világuk, kötődéseik és értékrendjük megismerésének eszköze volt. Erről tanúskodik az a levél is, amelyet a könyveket neki rendszeresen küldő Szekfű Gyulának írt 1915. április 18-án: „Tudod-e, hogy nagy kedvem volna még eféléket olvasni: háboru, modern történet, politika, utazások, »népisme«”, azaz antropológia. Kezdte betűhíven lemásolni az érdekesebbnek talált levélrészleteket, s így egy 25 darabból álló gyűjteményt állított össze. Különösen fontosnak találta a versben írt leveleket vagy levélkezdeteket, amelyekből néhányat idézünk:

Makai Péter (1915. márc. 3.):

Ugyan édes szívem, drága feleségem
Mit nem engedel meg ha lehetne nékem
Hogy ne tőrnéd magad épen úgy annyira.
Hiszen tudom, hogy hagyta oly sok bajba
Istenem istenem ugyan mit is tettem
Hogy a te sziveden oly sebet ejtettem.
Nekem volt reményem benned édes szívem
Hogy megengedsz te nékem ha nem is jót tettem.
Voltam már én jó is, hiszem hogy leszek is
Ha te édes szívem bennem nem bízol is.

⁵ *Irodalomtörténet*, 1915. 56. o.

Bánatos szívemmel sajnállak tégedet
és sajnálom kedves árva gyermekinket. [...]
Nem írok már többet levelemet zárom
Csókollak óh sokszor fájós szívű párom.

Győri Imre (1915. ápr. 13.):

Kedves feleségemnek. Emlék a messze távolból.
Nagy messzeségben járok kelek
Biztonságot itten nem is lelek.
Ezért emlékül küldök egy arcképet
Ha a sors kiragad közületek, ezen képet ne feledjétek.

Bagoly László (1915. máj. 4.): „Indítom levelem szép magyar hazámba Szeretett hitvesem egyetlen gyermekem szomorú szívetek vigasztalására légyetek nyugotak édes otthonodba mint én vagyok it ez idegen honba hiába bánkódunk nem segít az rajtunk csak az egy jó isten gondoskodik rólunk”; a többi prózában folytatva. Péter Sándor (1915. máj. 4.): „Ezen levelem hozád elbocsátom szerető szívedet feledni nem tudom bár mere gondolok te vagy az eszembe isten tűgya mikor borúlsz szerető keblemlre búbanatos szíved szerető szívedbe vigasztalást lelne”; a többi prózában folytatva.

Horváth János összehasonlításai szerint „a legrégebb formula” ebben a levélben található: „Kedves feleségem tudósítlak sorsom és állapotom felől hogy egységem hála istenek jó van mejhez hasonlót kívánok mindnjáratoknak”. Gyakori kezdet – teszi hozzá – „Indulj meg ceruzám egy levelet írni, az én kedves családomat rólam értesíteni.” Gyűjtését kiegészítette a számára ismeretlen szavakkal; erre tisztí legénye is szolgált példával: „»A szappant majd kiköcsölte a gyerek« (szappanfőzés; bottal kavargatta. Károly mondta).” A majdani nyelvészprofesszor Pais Dezső levelére pedig így reagált a Homéroszt idéző Eötvös Collegium-i tanár: „Idézeted (»H.[unnia] nyög letiporva«) ódon irodalmi fájdalmakat ébresztett fel bennem; ma éjjel nem fogok tudni aludni. Különben most jól vagyok s pihenek. Meddig? – az istenek térdén fekszik.” (1915. febr. 17.)

Petőfi *Arany Jánoshoz* írt versét idézve, Horváth János ezt írta Kodály Zoltánnak: „járőrparancsnok vagyok, s így ugyanazt folytatom, amit otthon nem egészen dicstelenül kezdék: megállapítom s jelentem az ellenség hadállásait, – míg véletlenül le nem lőnek; elfogatni azonban nem engedem magam.” (1915. márc. 24.) Ez az irodalmi, a *Nyugattal* kapcsolatos vitákra való utalás azzal az elhatározással zárult, amely összefügghetett a Kolubara melletti és a valjevói ütközet veszteségeivel és Ákos öccse korai fogságba esésével (aki csak nyolc év múlva szabadult).

Horváth János gondolkodásának s így levelezésének egyik fő tárgya a katonatársai sorsával és a halállal való állandó szembenézés. „Mást mindig többre becsül az ember magánál, ha az a más nehéz helyzetben van, vagy már megtette azt, amit én még nem. Az elesetteket, s az északi téli harcok szenvedőit sajnálom, becsülöm, tisztellem én is. [Szekfű Gyulának a levélhez írt megjegyzése: „most még Szerbiában van?”] De ha én el találnék esni, egy mákszemnyivel sem tisztelném jobban magamat. Meg is tiltom, hogy – ha ez csakugyan megtörténne – hősnek tegyetek meg. Csak annyit mondjatok, hogy »Kár, hogy olyan korán elhalálozott szegény.« De sirassátok a nőket és holtig sajnáljátok, mert azokat többet semmi meg nem vigasztalja” [Szekfű: „Ugy látszik, meg akar házasodni.”] (Szekfű Gyulának, 1915. márc. 29.). Leendő feleségével folytatott levelezése, Horváth János akkori kívánságának megfelelően, nem maradt meg.

Nikinci, 1915. február 6. Horváth János középen

1915. június 16-án meghalt egyik nővére, Ilka. A temetésre utazásról a következő feljegyzéseket találjuk: „Jún. 19. du. 3-kor indultam kocsival Ašanjáról; este 11-kor vonattal Ó-Pármáról; 20. déli 12 – este 9³⁵ Bp.; 21. délben Margitta (Keresztúrtól gyalog); 24. reggel 5: ind.[ulás] Margittáról, este 11-kor N[agy]váradról; 25. de. 9–du. 2⁴⁵ Bp.; 26. reggel 3.: Ašanjára érke.”

Horváth János 1915. november 14-én az 1. század parancsnokságát vette át. A montenegrói harcokból a következőt emeljük ki. „III/12. Népf[el]k.[elő] Z[ász]l[óal]j. Parancsnokságnak. Han Trebinjétől délre 3 km. 1915. nov. 24. dut. 4⁴⁵. Az imént érkezett rendelkezésre vonatkozólag jelentem: Tegnap dut. kapott parancsom értelmében a 6/II. Jagdkommandót, mely Han Trebinjétől délre mintegy 3 km.-re ellenséges erőkkel áll szemközt s nem tud előre jutni, Trešnjevica faluig előbbre kell vinnem. Ez az ellenséges vonal a Han Trebinje-től délnyugatra vezető utat tartja elzárva egy hegygerincen, mintegy 2000^x szélességben, a »Qu. Trešnjevica Vrelo«-tól északra, körülbelül 2000^x-nyire, ahol az említett útnak nyugat felé erős kiszögellése van. Arcvonala északnak néz, erejéről megbízható adataim nincsenek. Ma reggel óta állandó támadásban vagyok s az ellenséget jobb szárnya felől megkerülve, sikerült két hegyháttal balra szorítanom. Ezzel egyidejű frontális támadásom azonban eddig nem vezetett eredményre. Az én támadásom tehát végeredményben a Trešnjevica Vrelo-tól nyugatra fekvő magaslat birtokát is célozza, s így azt hiszem, a támadás folytatásával a most kapott rendelkezésnek is elegendő teszek.”

Horváth János 25 évvel később, 1940-ben harctéri feljegyzései és jelentésmásolatai alapján a következőképpen igazolta Svastits Géza, akkor tart. hadapródmester világháborús szolgálatát: „1915 nov. 23–24-én már derekasán kivette részét egy kisebbszerű ütközetből, melyet bizonyos külön feladattal megbízott századom Sjenicától délre, a Han

Trebinje és Tresnjevic közötti úton előnyomulva volt kénytelen megvívni. (L. Specialkarte 33. XXII). Nem sokkal utóbb, dec. 3-án, nagyobb kötelékben Tresnjevica felé nyomulva tovább, Svastits Géza maga kérte, hogy a támadásra szánt rajvonalak legelésejéhez osszam be, s e rajvonalat előre is vitte megállás nélkül a megparancsolt határig, holott az ellenséges tűznek leginkább az ő vonala volt kitéve. Ezért másnap kitüntetésre terjesztettem fel.” Ehhez hasonlóan 1942-ben Katz Ignác volt népfelkelő állandó tűzvonalbeli szolgálatát igazolta: ő „az 1915 dec. 3-i, Tresnjevica elleni támadás alkalmával önként jelentkezett abba a rajvonalba, amelynek elsőül kellett benyomulnia az említett községbe.”

1916. január 1-jén Bijelopoljén állomásoztak; innen őrizték Kruševo környékét. Ebből az időből való Pais Dezsőnek írt levele: „Irtam is; igaz, hogy jó rég; de meg katonaembertől a nem-írást nem szabad benne rejlő okokra visszavezetni. A körülmények, barátom, a »környűállások«, itt a szó valódi értelmében fontos befolyást gyakorolnak az egyéni elhatározásra. Hál’ Istennek, jól vagyok, bár Montenegróban. Tudnék jobbat is. Szabadság reményével több ízben is kecsegtettek, mindannyiszor megcsalódtam: »Csak maradj magadnak« – most már nem várok semmit. Megyek beljebb a hegyek közé. Ma még fedél alatt vagyok, holnap talán már kint leszek.” (1916. jan. 7.) A „környűállások” szó Kisfaludy Sándor: *Tátikáját* idézi: „De semmi sincs hatalmában / Az embernek egészen; / Idő, hely és környűállás / Könnyen fordítást téssen”, a „Csak maradj magadnak” pedig Csokonai *A Reményhez* című versét.

Január 18-án kezdték meg a menetelést Sarajevo irányába, Pleolje, Plješ, Metaljka érintésével (a 25-i bejegyzés szerint „Tegnap menetünk legalább 38 km. – Sarajevo ide még 117 km.”). A további útvonal: Čajnica, Goražde, Prača és Pale; Bosznia-Hercegovina fővárosába január 29-én érkeztek meg. A 3. népfelkelő gyalogezredet a következő hónap elején irányították át az orosz frontra: február 6-án Nuštaron át (febr. 7.); Vincovcitol vonattal (febr. 10.); Budapest–Hatvan–Miskolc–Kassa vonalon (febr. 11.); Orló–Tarnow (febr. 12.) és Goloby–Bruchowice–Mielnica érintésével (febr. 16.) A Szekfünek szóló levél szerint február 17-én érkeztek meg: „Wolhyniában, a front mögött elég távol »pihenek«.”

Horváth János második szabadságát 1916. február végétől tolthette otthon: 28-án indult, és másnap már Pesten volt; „Bpestre elég silány állapotban (sárgaság) érkeztem meg, s ott töltött rövid időmet doktorjárás és bevásárlások között kellett megosztanom” – írta Pais Dezsőnek (1916. márc. 1.). Ugyanaznap délelőtt 11-kor az Eötvös Collegium tanári karával találkozott; 2-án reggel menyasszonyával Margittára utazott, ahol két hetet töltött. 18-án este indult vissza Pestről a frontra, harctéri naplója szerint „Oderberg–Delica–Lublin–Kowel–Maniewiczén át az ezredhez Wolcuk melletti erdőbe”.

Április 4-én megkapta a Signum Laudis bronz fokozatát. 19-én írt levelében megköszönte Szekfü *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczi?* című könyvét: „Kedvesebb ajándék nem jöhetett volna most nekem.” (Horváth János jelentős szerepet vállalt történész barátja *A száműzött Rákóczi* című művének stilizálásában és a mű megjelenése utáni országos vitában.⁶)

Egyik bátyjával, Horváth Mihállyal, aki káplári fokozattal volt szakaszvezető a 7. huszárezrednél, rendszeresen levelezett. 1916. május 26-án írta neki: „Az a kisebbszerű

⁶ Lásd erről: Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfü Gyula pályafordulója. Budapest, 1976.; Lackó Miklós: Korszellem és tudomány. Budapest, 1988.

lövöldözés, amit hallottál, minálunk volt. Alig 15 km-re voltam előtted, amikor Dolžicén voltál.”

A június 18-i naplóbeli bejegyzés szerint az ezred hadosztálytartalék volt. Július 8-án elfoglalták a Stochod melletti állást, s az állóharcok különösen nyár közepétől váltak élénkké. „Majdnem egy hónapon át igen exponált helyen voltunk. Az ottani harcokról szinte naponként olvashattál; nekem is kijutott belőle. Hál’ Istennek, semmi bajom. Most pihenünk egy pár nap óta; persze, a pihenést bármikor megzavarhatja valami váratlan (azazhogy folyvást várt) eset. Egy hónap múlva járna nekem a szabadság, de abból már aligha lesz valami akkorára. Majd talán októberben, – ha élünk.” (Pais Dezsőnek, 1916. aug. 21.)

Erre az időszakra emlékezett vissza Tóth Lajos, akkor szakaszvezető őrmester, 1940-ben Horváth Jánoshoz írt levelében: „a Stohodi állásunkban, mikor Turbius szakaszvezetőt átvezényelték hozzánk, és a főhadnagy úr parancsára, az én kis lakásomat átkelet adni Turbiusnak, és nekem a főhadnagy úré melet jelölt ki lakást, meg történt a csere és 5 perc múlva, Turbius sz[a]k[asz]v[e]z[e]tőt, és két társát, az én volt lakásomban, egy gránát széttépte; ez nem volt újság nálunk ugyan abban az időben, de az én lelkemet, igen különös érzés töltötte el akkor is, és azóta sokszor, sok felejthetetlen emlék él lelkemben, ami méltóságos uram parancsnoki jó szívére emlékeztet.” Az említett eset a harctéri napló szerint 1916. július 29-én történt.

Horváth János 1940-ben Svastits Géza frontszolgálatát igazolva, kitért a Stochod-parti ütközetekre is: „Ezek közül kiemelem az 1916 júl.-augusztusi harcokat, melyekben Svastits részvételére vonatkozólag egy kitüntetési felterjesztéséből a következőket idézhetem: »Kérem kitüntetésre felterjeszteni Svastits Géza zászlóst, azon szakaszban a parancsnokát, mely a júl. 29-én d.e. 11-kor történt ellenséges átkelési kísérlet alkalmával egész zászlóaljunkból egyedül volt abban a helyzetben, hogy puskatűzzel oldalazva zárharhatta, s részben akadályozhatta meg nagyobb orosz tömegek átözönlését. Mikor pedig századom a z[ászló]j. jobb szárnya mögé került tartalékba, ugyancsak ő vezette be aug. 8. és 9-én, két ízben is, nehéz ágyútűzön át, szakaszát a Pitkó-századhoz, melyek actióiban a legveszélyeztetettebb jobbszárnyon eredményesen vett részt.«”

1916. augusztus 17-én Horváth János a következő jelentést fogalmazta meg: „legutóbbi állásunkban a következők tüntették ki magukat:

1) *Katz Mózes* népfelkelő, telefonista. F. hó 9.-én, miután az egész nap tartó ágyútűzben több ízben szétszakadt telefonvezetékét újra és újra összekötötte, dut. 4 óra tájban a legnagyobb ágyútűzben újból megindult a vezetékek helyrehozására, s ekkor, gránáttól találva, elesett.

2) *Bereczky Mihály* őrvezető, telefonista. Ugyanazon alkalommal Katz Mózesrel mindenkor együttjárt, s ugyanazon gránátlövéstől, mely Katzot szétvágta, ő megsebesült.

3) *Galbács István* népfelkelő. Ugyanazon napon, miután a telefonkapcsolatot helyreállítani lehetetlen volt, ő, mint küldönc, heves ágyútűzben tartotta fent az összeköttetést az akkor tartalékban levő 1. század, s a támadást váró 2. század között.

Mindezeket, mint a kötelességteljesítésnek, önfeláldozó szolgálati buzgalomnak és példás bátorságnak mintaképeit, kérem megfelelő kitüntetésre felterjeszteni.”

Horváth János élete végén, 1960-ban még elbeszélte azt a rohamot, amelyet századával az 1916. szeptember 7-re virradó éjszaka hajtottak végre. Pais Dezső kérésére Korompay Bertalan ezt le is írta, a következőképpen: „Éjjel 1 után felmáshattak a Sztohod egyik erén

át gázolva a túlsó partra. A szigetet kellett volna megtisztogatni. De Horváth János tudta, hogy ott nincs semmi (járőreitől). Csak feküdtek és egyszerre elkezdtek kiabálni (mintha roham lenne). Horváth János mellett feküdt a dobosa. Lapátolta eléje a sáncot. Egyszer valami kopogott a lapáton; alighanem egy ellenséges golyó, mely talán őt találta volna el. Mikor az orosz meghallotta a kiáltozást, hevesen kezdett tüzelni. Egy emberét el is találta. Aztán a szomszéd csehek lődöztek rájuk, pedig ki volt adva a parancs, hogy a szomszéd egységek ne tegyenek semmit. Horváth János emberei közül néhányan beugráltak a csehek állásaiba és összeverték a cseheket. Később panaszkodtak, de ők azt üzenték: örüljenek, hogy csak annyit kaptak. Horváth János százada pedig ezreddicséretet kapott és példaképp állították oda. – Évtizedek múlva Szentiványi százados még emlékezett erre a »civil« históriára (a rohammal).” A Stochod szigetének az öregkorban az emlékezés humorával emlegetett látszólagos ostroma annak példája, hogy az ésszerűtlen parancsból hogyan válhatott azt felülbíráló és mégis kitüntetést érdemlő végrehajtás (amely az abban résztvevőket még kései harcéri igazolásukban is érdemes tetteként idézte).

Az állandó ágyúzás és bizonytalanság okozta tehetetlenség szülhette azt a Kodály Zoltánhoz írt levelet, amely a kiábrándultság lélektani mélypontját jelentette az egykori dokumentumok szerint: „S általában semmi sem [érdekel]. Még az sem, mikor lesz vége a háborúnak. Akkorára úgyis elfelejtem még az írást is, melyet egyébként is különös nagy bolondságnak tartok. Egy nagy és tiszteletre méltó dolog van a világon; és ez, barátom, az ágyu. Az ember azonban szájalmas féreg.” (1916. okt. 28.)

Az írás azonban, a mindennapos naplón és a leveleken kívül, mégis újabb műfajjal bővült: „1916. XI. 4. Gyönyörű napos idő. Orosz és saját repülő. Ágyúzás, különösen b.[alról] közelebb; távol j.[obbról] is erősen. A *St.[ochodi] O.[roszlán]* készül.” Az 1916. szeptember 24-én, a korábbi *Neu-Casseli Tábori Hetilap* után indult, kézzel írt és sokszorosított újságban (amely vicclapnak, később switzlapnak, majd férclapnak nevezte önmagát, és előbb 10, majd 20 fillérbe került), a következő, a civil sajtóból ismert, de itt abszurd humorrá váló lehetőséget közölték: „Előfizetés 1 évre 24 K. ½ é. 12 K. 1 óra 2 K. Megjelenik minden vasárnap.” Horváth János egyik szerzője volt ennek a (többnyire névtelen írásokat közlő) tábori lapnak.

1916. október 4. és november 9. között neki kellett a zászlóaljparancsnoki teendőket ellátnia.

Az 1916 szeptemberében esedékes hazamenetel novemberre tolódott: „XI/10.–XII/18. szabadságon [Bpestre érkezik. XI/12. vasárnap del. Margittára indulás Ellával XI/19. reggel, Székelyhídról kocsin Margittára érkezünk XI. 20. dut. 2^hkor. – Margit [Horváth János húga] esküvője XI/25. Vissza Pestre XII/7. csütörtökön. Pestről ind. XII/16. dut. 2²²; este, éjjel Bécsben Szekfűnél; érkezés]. az ütk.[öző] vonathoz XII/18. hétfőn dut. 3¹⁵. Ott Petrynél hálтам. Gyenge havazás. XII/19. r.[eggel] 8^hkor ki a vonalba, jelentkezés a z[ász][óal]jnál.” – „XII/31. Dél. nálam Petry, Svastits. Egy-két ágyulövés j.[obbról,] b.[alról] Este a szokottnál több puskázás j.[obbról] Olvadás, nagy pelyhű hó. Pezsgő. Sokáig fent vagyok (újság, levél); éjféltájban megvizsgálom az őrköt.” Szekfű Gyulának ekkor, 1916 szilveszterén ezt írta: „A mostan folyó világháboru egyetlen igazi nagy költője szegény öreg Vörösmarty Mihály (48/49 után). Olvasd! Kár, hogy nem hoztam el. – Másfelől pedig egy [Horatius] Flaccus is jó lett volna. »Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény!« [Az emberek]”

*A Stochod mellett, 1916. október 15. Horváth János (balról a második)
és a századparancsnokok*

Firtos Ferenc, aki magyar-latin szakos Eötvös-kollégista volt, s akit Horváth János 1912. június 10-én kelt tanári jelentésében így jellemzett: „páratlan szorgalmával tűnik ki s igen alkalmas oly munkára, mely türelmet és kitartást igényel”, s akinek *A Faun sikerének lélektana* című munkáját az Irodalomtörténeti Társaság folyóiratában, az *Irodalomtörténet*-ben ismertette,⁷ 1917. június 17-én írt levelében megemlíti „egy apró kis cik-kecskét, amely egy bizonyos Horváth Jánosról szólott, aki katonái részére 10 példányt rendelt Gyóni verseiből, érdekes világot vetve arra, hogy hogy’ hozta a kritikust a háboru az elméleti értékelésből a praxis, a gyakorlati alkalmazás felé.” Firtos Ferenc repülőként szolgált, s egy hónappal az idézett levél után lelőtték.

Az irodalom valósággá vált. Horváth János *A vén cigányt* saját helyzetükre vonatkoztatva: „Sajnos, nem lehet egyszerűen annyit mondani, hogy »Hadd forogjon keserű levében«, mert mi is forgunk benne, vagy mi vagyunk a keserű, amiben forog. De azért Vörösmartyt egyébként is ajánlom. A világháborúnak ő a legnagyobb költője (1. utolsó verseit); tán még Gyóninál is nagyobb (!). De a korábbi versei közt is van idevágó (Az emberek).” (Pais Dezsőnek, 1917. febr. 19.)

Kodálynak írt levelében (1917. jan. 23.) kedves költője születésének 100. évfordulójára emlékezett: „Arany Jánosról kik fognak szólni? Én szerettem volna (életemben először s talán egyetlen egyszer nyilvánosan), de úgy látszik, nekem már – kuss az irodalomtól. Az Istenek szerettek, tehát főhadnaggyá tettek, – és egészségessé, ami nem utolsó teher a mai beteg világban.” Pais Dezsőnek pedig (1917. febr. 19.) a XIX. századi magyar költészet legkeserűbb verseit idézte: „»Mennek alá víg, bús, balga, mogorva vegyest.« [Vörösmarty: *(Mint a földmívelő...)*] »Nincsen remény!« [Az emberek] Hogy Kölcsey azt kakasviadalnak mondja: keserű humor [*Vanitatum vanitas*]; de egy még olyanabb kakasviadalt végigcsinálni, még keserűbb humor. Sőt nem is humor: »Nem marad Komos velem, Sem [Csak] a szende múzsák, Csak a humor nélküli Pusztá nyomorúság!« [Arany: *En philosophe*] Lélekben ünneplem ez utóbbi sorok szerzőjét.”

A Korompay Bertalannal 1959-ben való beszélgetések során elhangzott az, hogy „1917-ben, Arany születése centenáriumára a Kisfaludy Társaság olcsó kiadásban kiadta a Toldit. Horváth János 10 példányt rendelt belőle a harctérre. Odaadott egy példányt fiatal, értelmes, bihari telefonistájának, hogy reggelre olvassa el. Kérdi reggel, mit szól hozzá. Felelete: Éppen így volt – főhadnagy úr. Vagyis: hitelesnek találta. Bár azt nem méltatta figyelemre, hogy ki írta.” A harctéri napló szerint ez 1917. április 1-jén történt; a telefonista neve Balogh Géza volt. Ez volt a 100 éve született Arany János emlékének megünneplése a Stochod-menti lövészárokban.

A „Pusztá nyomorúság” életfilozófiájaként Horváth János Marcus Aurelius nyomán kialakított alapelvét összegezte Szekfű Gyulának (1917. jan. 31.): „Nem is annyira pessimismusra van szükség, mint kritikai magatartásra, mindennel szemben, sine ira et studio. Ha azt el tudod érni, akkor »egyenlő lélekkel« nézed a világ folyását. Magad pedig, másokra való tekintet nélkül, – maradsz és leszel olyan amilyen vagy.”⁸ A sztoikus

⁷ *Irodalomtörténet*, 1914. 76. o. és Horváth 2009. V. k. 705. o.

⁸ Vö. „»Akinek életcélja nem egységes és nem mindig ugyanaz, az nem tud egész életén át egy és ugyanaz maradni.« [...] Aki azután minden egyéni kezdeményezését erre a célra irányítja, annak összes tette egyöntetű lesz, s ennek következtében ő maga is mindig ugyanaz marad.” Marcus Aurelius elmélkedései. Budapest, 1974. 164–165. o.

világnézet hagyományai a Kodálynak írt levél szerint is (1917. febr. 17.) energiaforrássá váltak: „Wer sich der Einsamkeit ergibt, [Ach! der] ist bald allein’. Ezzel az *olyan* ember tisztában volt már jó előre s e miatt nem is panaszkodhat. S hiába is nem volna egyedül, egyedül lesz, mikor meg kell halnia. Tu mourras seul – mondja a másik, – vagy legalább is ilyesmit mond. – Egyébként pedig az egyedüllét egyike a legnagyobb élvezeteknek, az elhagyatottság a legnagyobb erkölcsi erő s az unalom a legszebb szórakozás. ’Áldott magányosság, jövel, ragadj el’ [A *magánossághoz*] – stb.”

Goethe, Montaigne és Csokonai idézése barátainak az egyedüllétről és a magányról – miközben parancsnokként intézkedik a rábízott emberek sorsáról, látva a halál pusztítását – a személyiség olyan felfogásáról tanúskodik, amely összefügg Horváth János irodalomtörténeti alapelveivel. Tanári és tudósi eszménye a függetlenségre való törekvés volt.⁹ Ez nem az anyagi biztonságon múlik – írta azt a háború előtti évben Szekfűnek –, hanem azon, hogy „*akarok-e és tudok-e* független lenni; tudok-e elviselni tekintélyes részről állandóan táplált közmarha és köztudatlan címetek; [...] tudok-e egyedül lenni. Paradoxon: az egyedüllét, a morális és filozófiai magány a legteljesebb személytelenség a világon. Egyedül csak az tud lenni, aki magával nem törődik.” (1913. máj. 5.) Katonatiszt lévén, a parancsok és parancsolások világában nem egyszer el kellett viselnie a civilként már ismert tekintélyelvű kritikákat, ezúttal sokkal fokozottabb mértékben. A minden fenyegetettséggel szembeni kritika azonban olyan függetlenséget jelent, amely a legkiszolgáltatottabb állapotban is biztosítja a gondolkodás belső szabadságát. A tudósi ideál és a kiválasztott irodalmi minták, az ő szavával: „*lelki ősök*”¹⁰ példája és követése nemcsak morális, hanem egzisztenciális segítséget is jelentett a főhadnagy és századparancsnok Horváth Jánosnak.

A háború az ő számára másképpen is összefüggött a költészettel. Amikor Novák Sándor *Két haldokló gladiátor* című, 1921-ben megjelent verseskötetét 1923-ban ismertette a *Napkeletben*, személyes tapasztalatai és háborús emlékei is fölmerültek. „Azt teszi, amit egy nemesen érző ember tehet ily helyzetben, mikor egy zordon kötelesség az emberpusztulás szenvedésekkel és áldozatokkal teljes mezejére állítja: megteszi kötelességét, de gondolkodik. S gondolatai képeket és alkalmi hangulatokat hoznak magukkal és örökítenek meg, mert elválhatatlanok az élménytől, mely létre hívta őket.

Az élet, az emberiség, a jószág és igazság nagy kérdései együttesen és végső feszültséggel ostromolják ott a lelket, még az együgyűbbet is; mintha, minden pillanatában az utolsót sejtve, önmagát akarná még megérteni, sorsát, rendeltetését tisztázni egy végső erőfeszítéssel az egyéni élet. S e gondolkozás nem szűnik meg, sőt hallucinatív erőre tesz szert a legszörnyűbb percekben is, és képes – éppen olyankor – a fenségig emelkedni. A *Pergőtűzben* c. költemény kitűnően örökíti meg a gondolatnak azt a magában szokatlan működését, mely a szorongatott életösztönből kiindulva, hovatovább elszakad tőle s a mindent megértés végtelenségébe roppen. Éjjél; az ellenség vonala »villámba gyúl«: kezdődik; lángnyelvek csapnak fel körben a sötétből; böffen, morajlik messze ágyúhang;

⁹ Lásd erre nézve Korompay H. J. 2002.

¹⁰ „Aki irodalomtörténetet ír, alázattal ismerje fel, hogy ő van e kijelölt helyre állítva, s fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló egyes ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.” Horváth János: Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei. Minerva, 1922. 205. o.; A magyar irodalom fejlődéstörténete. Budapest, Akadémiai, 1976. 68. o. és Horváth 2005. I. k. 81. o.

elnyomják mérges közel csattanások; rád támad a lég, és lökdös; szédítve forgat örült rosta; semmit se látsz, vagy mindent egy pillanatban, amint eléd csattan a »düh«. Köpköd a föld, mint szökőkút... lapul árok mélyén az élő, de repülnek lábak, kövek; eseng a lég, sziszegnek fent dühös drót-ostorok, jaj sír szerte, – de ki törődik most azzal?

Csak rád ne csapjon, iszonyodva kéred,
Vagy eltompulva – jöjj hát – gondolod
S hozzon dörögve csendet, néma véget. [...]

Mindent megértve, a magasba lengve
Élet, halál oly egy lesz, – és nyugodt
Szemmel nézel a ringó végtelenre.”¹¹

Horváth János egyik 1916. januári feljegyzésében szó esik a *Stochodi Oroszlánról*. „I/20. Balra egész del. lassu, folytonos ágyuzás. Dut. csend. Del. Kapellus ezr.[edes], Ungard alezr.[edes] a III/3-hoz. A holnapí jelentéshez rajzolom a vázlatot. [...] Este a táb.[ori] újságnak írok. Éjfél után megvizsgálom a vonalat. Hideg, nem nagyon sötét.” Az itt megjelent cikkek névtelensége ellenére azonosítani tudjuk ezt az írást, amelyhez Szekfű Gyulának küldött 1915. január 21-i levele nyújt segítséget: „Egyáltalában ami a háborút illeti, l. Carlyle Tamás: Sartos Resartus. Olcsó Könyvtár 1707–1716. sz. 1913. 217–218. l.”¹²

A fő kérdés itt: „Mi [...] a háború igazi célja és eredménye?” Az angol Dumdrudge faluban ötszáz lélek lakik; közülük kiválogatnak harminc embert, akik kézművesek: szőni, házat építeni, kalapácsolni tudnak. Elviszik őket kétezer mérföldre, vagy Dél-Spanyolországba; s ugyanebbe a zugba elindítanak egy francia Dumdrudge-ből harminc hasonló kézművest. A két fél így egymás mellé kerül s szemközt állanak egymással, mindenik puskával kezében. A „tűz” parancsra megölik egymást; s a hatvan hasznavehető kézműves helyett a világnak hatvan holt teteme van. De korábban volt-e közöttük bármiféle összekoccanás? Nem, hiszen elég messze éltek egymástól és idegenek voltak egymásnak. Mi történt tulajdonképpen? Fejedelmek összevesztek s ahelyett, hogy egymást lőtték volna le, voltak elég ravaszok ezekkel a jámborokkal lövetni le egymást. „Az angol Smollett egy költeményében a háborúnak mindenesetre talán végleges megszüntetése van prófétailag megrajzolva: a két természetes ellenség, maga személyesen, elévesz egy-egy pipát, megtölti kénkövel, rágyújt, s egymás arcába füstöl, míg a gyengébb megadja magát: de micsoda vérrrel teli árkok és civakodó századok választhatnak még el ettől a megjósolt békekortól!”

Horváth János írása a *Stochodi Oroszlán* 18. számában, 1917. január 23-án jelent meg, Carlyle írása nyomán, *Hogy jön létre a béke?* címmel.

„I. jelenet.

Ántánt Gyuri: (Térden állva könyörög.) Valld meg, hogy legyőztelek!

Magyar Miska: (Jól képen töröli!)

¹¹ A háború költészete. *Napkelet*, 1923. I. 459. o. és Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái. 2009. V. k. 813–814. o.

¹² *Carlyle Tamás: Sartor Resartus*. Teufelsdröckh professzor élete és tanai. Angolból fordította *Tankó Béla*. Budapest, Franklin-Társulat, 1913. 217–218. o.

- A. Gy. No, ugye, hogy legyőztelek?
 M. M. (Kétszer pofon vágja.)
 A. Gy. Lám! mondtam, hogy legyőztelek. Most egyszerre két nagy diadalt is arattam feletted.
 M. M. (Háromszor is pofon vágja.)
 A. Gy. Három újabb nagy diadal! Valld meg nyomorult, hogy most már igazán le vagy verve!
 M. M. (Regbe sugja.)
 A. Gy. Na most már igazán megkapta a kegyelemdőfést. Ez volt a te utolsó nagy erőfeszítésed. Többre képtelen vagy. Valld meg, hogy legyőztelek.
 M. M. (Neki esik, jól megagyabugyálja. Ugy elveri, mint a kétfenekű dobót.) Hát akarsz-é okosan beszélni? Kell-e most már a béke?
 A. Gy. Hogy képzelsz olyat, te marha? mikor az imént vertelek úgy meg, hogy csak hálni jár beléd a lélek; valld meg, hogy én győztem!
 M. M. (Üti, vágja, rugja, pofozza, karmolja.)

II. jelenet

Semleges Péter: Úgy látom, az urak teljesen egyetértenek. Nem látom át, miért verekednek.

A. Gy. M. M. (egyszerre:) Hogy-hogy? Miben értünk egyet?

S. P. Mindkettőjük azt hiszi, hogy legyőzte a másikat,

A. Gy. Önnek teljesen igaza van.

M. M. Ugy van!

S. P. Legyen szerencsém egy kis béke teára.

Mindhárman (egyszerre:) Mondtam, hogy nekem van igazam!

(Barátságos mosollyal éneklük:) Megverek valakit,
 Vagy engem valaki,
 De az én győzelmem
 Ne tagadja senki!

(Karonfogva a bal fenéken el a békekonferenciára.)”

Az utolsó esztendei harctéri napló legérdekesebb részleteit idézzük. „I/27. Enyhe, de nem olvad. Istentiszteletra (II. Vilmos szül.[etés] napja) 4 ember. Ungard alezr.[edes] telefonon kérni adataimat (már az este is kérték). [...] Délben Pető Sándornak lopásért 10 bot. [...] Este az oroszoknál nagy éneklés, láрма (mostanában gyakran). – I/30. A 2. sz[áza]d. járőre (kimegy ½ 10-kor) megtalálta Koroknay D. és Szeleccki holttestét, éjjél után behozták. – II/1. Az éj folyamán enyhült az idő, csendesen havazik. Reggel ¼ 6-kor a III. szakasz fülelőjénél 2 orosz szökevény jön be (Peter Jurčak és Alexander Rosle; 1. határőrezred; az utóbbi sebesültvivő. Vallomásaik közt érdekes, hogy újságot nem olvasnak; úgy beszélnek, hogy húsvétra béke lesz; az országban zavarok vannak. Mindkettő lengyel); Toma Konstantine és Seprényi npfk. voltak őrszemen. Előbb Skowronskyhoz kísértettem őket, aki kihallgatta; onnan a z[ászl]óal]jhoz. Később megtudjuk, h[ogy] a 19-esekhez is jött egy u.[gyan]azon ezredtől, majd a brigádtól jön értesítés, hogy egy másik (u.[gyan]azon ezredtől) szökevény mit vallott. Ugyanazt, amit ezek. – Koroknay D. és Szeleccki temetése ma del. ½ 12 (bemegey Vértesy z[ászl]ó]s., 1 altiszt, 5 ember); de megint elmarad; Koroknayt már eltemették, Szelecckit később fogják. – Del. ½ 12: a z[ászl]óal]jhoz: Szokolyi őrn.[agy] az ezredhez megy, ide Ballay sz[áza]d[o]s jön. Dut. 3-4 t. b.[alról] erős

ágyuzás. Este borult, de szép holdvilág. Gyönyörű csend; nincs egy puskalövés se. Szova járőre behozott 2 orosz, ugyanazon ezredből, melyből reggel az enyéim jöttek. Ma este már azoknak a vallomását is táviratban közli a hadosztály. Járőrbe 5-kor: Csicsás, 12: Galbács. 10¹⁵–11¹⁵ vizsgálom a vonalat. – II/7. R. Greiner gratulál *az érdemkereszthez* (este parancsban). Del. Karpellus ezr.[edes] meglátogatja a tábort. Dut. Adler Rottmayernél, én is oda. Este vacsoráról együtt haza. A sz[áza]dhoz; Ackermannhoz. – II/10. Del. a templomban a kitüntetések átadása (Wittmann és Greiner II. oszt. vaskereszt, Pusztay és én: III. oszt. kat.[onai] érd.[em] k.[ereszt], Petry: Signum. Karpellus adja át. Ebéd az ezrednél (Janermann [?] német pap is ott van). Vacsora a z[ász][l]óal[jn]ál (cigány). – III/4. ½ 7-kor ki a táb.[ori] őrszhöz. Éjjel ½ 11-kor értesülök, hogy Kéri z[ász][l]ó[s. járőrbe indul a 2. sz[áza]dtól; a járőröket már nem tudom értesíteni, s ez rá is lő, szerencsére semmi baj. Az orosz is lő, mert nem tudja, mi történt (járőrben ekkor Gyöngyösi sz[akasz]v.[ezető]), majd ½ 2-kor orosz járőr támadja meg a táb.[ori] őrsöt (Skorka tiz.[edes]), de az a német táb.[ori] őrsrel s a mi járőrünkkel (Mándoki őrv.[ezető]) visszaveri. – III/16. Del. az orosz a németekhez lő. Del. 11-kor Massongtól értesítés, hogy a *cár* lemondott. Később a Pressberichtet hozzák ki: *Péterváron forradalom*; helyőrség (3000 ember) a forradalomhoz csatlakozott; 12 duma-tag kezében a hatalom; miniszterek fogságban; Engelhard képviselő Pétervár parancsnoka. Dut. Klemm őrn.[agy]-ot várjuk, nem jön. Hideg, szeles. Estére kitisztul.”

Az orosz forradalom hírért Horváth János Pais Dezsőnek írt levelében kommentálta (1917. márc. 19.): „Úgy látszik, az orosz forradalom sem az, aminek első pillanatban naívvul hihettük, hanem egy újabb angol sakkhúzás. Hogy a tömeg ne arra a lépre menjen, amelyet az orra elé tartanak, hanem saját érdekeit követelje és valósítsa meg: nem hiszem. Kiszúrják a szemét valamivel s folytatja a háborút immár »felszabadítva« és »megelégedetten«, főképpen pedig kitomboltan, mint a haragos ember, aki az első eléje kerülőt jól felpofozta, s mikor rájön, hogy hiszen nem azt akarta, s nem azt kellett volna felpofoznia, már akkorára le is csillapodott.”

„III/18. Del. szép napos, olvadni kezd. A német tüzérs.[égi] m[eg]figyelő azt állítja, hogy velök hivatalosan közölték, hogy a *cár* felakasztotta magát (?). – IV/2. A víz már csak 100^x-re a III. sz.[ázad] előtt; a jobb félszázadra már jön vissza kívülről. Kevesebb ágyuzás. R.[eggel] Szova itt szabadságról, dut. Petry, *Boda*. A múlt éjjel 2 órakeresztet az ezred a *szabadságról* (»Debrecenbe kéne menni«). Estefelé Ballay sz[áza]d[o]s itt. Ma éjjel már járőrt, táb.[ori] őrsöt sem lehet kiküldeni a víz miatt. Este Krausz telefonon értesít, h.[ogy] reggel indulhatunk (Petry, én, Maczkó, *Boda*, Grauer, Rónai, Farkas, Tamás). Előbb Pusztayval telefonon; jön ő is, Pitkó is.”

A katonai szolgálat alóli felmentés az Eötvös Collegium kurátora, Eötvös Loránd és Bartoniek Géza kezdeményezésére, Vargha Gyula államtitkár közvetítésével indult. Erre nézve a következő dokumentumok maradtak fenn: Fest Sándor (aki 1912-től angolt tanított az Eötvös Collegiumban) Vargha Gyula fiához, Vargha Zoltánhoz írt levele (1917. márc. 7.): „arról értesültem, hogy Vargha Gyula államtitkár úr ő mélt. még most is érdeklődik a Horváth-ügy iránt: Ő maga nyilatkozott állítólag a multkor, hogy az új honvéd. miniszternél közbe fog járni Horváth ügyében. [...] ő méltósága személyes befolyásával el tudná ténni, hogy a Szurmay miniszter úr mégis oly helyre tétetné, ahol nincsen veszedelemben”. Bartoniek Géza 1917. március 15-én adta meg Vargha Gyulának a legfontosabb adatokat Horváth János világháborús szolgálatáról és kitüntetéseiről. „Én csak – írta – mint volt

kedves növendékemről, majd pedig kitűnő munkatársamról szólhatok. [...] Önérzetes, de szerény, szinte mimosa-természet; önzetlen és a magyar irodalom rajongója. Növendékeinek mindig a legkedvesebb tanára. Sőt barátja.”

Szurmay Sándor miniszter először így válaszolt Vargha Gyulának (1917. márc. 20.): „Nagybecsű soraidra válaszolva, van szerencsém szíves tudomásodra hozni, hogy pártfogoltadnak dr. Horváth János népfőlkelő főhadnagynak valamely veszélytelegebb helyre való helyezése ügyében indokolt folyamodvány volna közvetlenül a hadsereg főparancsnoksághoz felterjesztendő, miután a hadrakelt seregnél lévők beosztása a hadsereg főparancsnokság hatáskörébe tartozik, s így ha a folyamodvány ide érkezne, azt további elintézés végett ugys a hadsereg főparancsnoksághoz kellene áttennem.” Második levele (1917. ápr. 6.): „Nagybecsű leveled következtében, van szerencsém szíves tudomásodra hozni, hogy pártfogoltad dr. Horváth János tart.[alékos] főhadnagy felmentés iránti kérvénye a hadsereg főparancsnoksághoz pártolólágt áttétetett.”

Bartoniekt Géza Vargha Gyulának (1917. ápr. 19.): „Hálatelt szívvel jelentem, hogy ma a következő sürgőnyt kaptam: »Ezredtől érkezett távirat szerint a tényleges szolgálat alól bizonytalan időre fel vagyok mentve, Horváth János.« Nagy gondtól szabadult meg a lelkem, és sohasem feledem, hogy azt a Te végtelen jószágodnak köszönöm.” Az Eötvös Collegium igazgatója nem sokkal ezután ezt a már Margittáról kelt levelet kapta: „*Alázatosán jelentem*, hogy hétfőn *bevonulok szolgálattételre Méltóságod parancsnoksága alá.*” (Bartoniektnek, Margitta, 1917. ápr. 19.) Az 1917. július 15-én kiállított Felmentési-lapban a „Mily cimen mentetett fel a tényleges szolgálat alól, mely vállalat, üzem részére” kérdésére ezt a választ írták: „tanár, báró Eötvös József collegium”.

Horváth János levelezése feljebbvalóival, tisztáraival és beosztott katonáival továbbra is folytatódott. Az ezred parancsnoka, Ungard alezredes volt az első (1917. ápr. 26.): „Kedves barátom! Szívűl köszönöm a f. hó 19iki sorait és gratulálok a sikerűlt felmentéshez. Ennek egyrészt örűlök, másrészt őszinte[én] sajnálom, hogy evvel ezredem egyik dísztagját elveszítettem. No de 30 honapos harctéri szolgálattal határozottan kiérdemelte a pihenést.” Szokoly őrnagy (1917. ápr. 28.): „Kedves Barátom! Kedves soraidért legszívűlyesebb köszönetemet. Igen sajnálom, hogy egy ilyen derék sz[áza]dparancsnokomat elveszítettem. [...] Egyszersmind küldök néked 2 kivonatott az ezr.[ed] napiparancsból. Még más látható meglepetés következni fog.” Az 1917. évi április 26-án kelt 115. számű ezredparancs kivonata: „Dr. Horváth János népfelkelő főhadnagy 32 havi folytonos harctéri szolgálata után felmentetűvén, kellemes kötelességemnek tartom, hogy e mintaszerű kiváló szakasz, illetve század parancsnokomnak a legfűlsőbb szolgálat neűben a legmelegebb köszönetemet fejezem ki. Az ezred kötelékéből, illetve bajtársi körűnkűből való távozása alkalmával a legjobb szerencsekivánataink kísérik. Ungard Béla sk. alezredes, ezredparancsnok.” A Szokoly őrnagy által említett meglepetés egy újabb kitűntetés volt: a német vaskereszt, amelyet Horváth János a Bronz és Ezűst Katonai Érdemérem hadiszalagott kardokkal, a III. oszt. katonai érdemkereszt és a Károly csapatkereszt után kapott meg.

Megőrizte katonái leveleit is: „ojanak vagyunk azota, miota el ment mint az árva gyermekek, kik közül ki hal a család fentartó. Isten áldása kísérje minden lépését” (Kovács János szakaszvezető, 1917. ápr. 28.). „A kedves lapot mejet részemre küldött hálás köszönetel meg kaptam [...]. Régi katonái, akikkel oly sok nehéz és veszűjes napokat és éjeleket megosztva töltött, a harcterek küllőmbűző részein, elfeledni nem tudjuk soha, akik

a Krusevói hegyek ormán és a volhíniai mocsarakban egyforma jó kedéj és jó ízű tréfáival édesítette meg századának keserű napjait, Örök időkig tartó emlékekett hagyot a főhadnagy úr minden katonája szívében.” (Tóth Lajos őrmester, szakaszvezető, 1917. ápr. 30.) „Mindnyájan sajnáljuk főhadnagy urat ilyen századparancsnokunk se lesz soha az biztos.” (Kálnoky István hadnagy, szakaszvezető, 1917. máj. 1.); „meg köszönöm a főhadnagy úr hozzám való jóidulátát és a nagy jóságot a kit soha elnem felejtethet” (T. Nagy Károly tiszti legény, 1917. máj. 2.).

„Igen méj tiszteletel és Köszönetel vetük azon lapot mejel meg emlékezet rólunk a mi jó és el felejtethetlen Század parancsnokunk még emlékezetében odahaza is gondol ránk mink is emlékünkbén őrizük és igazán nem is tudjuk el felejteni azt a sok jó biztató és mindig előre jól kiszámított oktatásait. Kívánunk Istentől sok szerencsét és boldog életet frís és jó egészséget egyébel nem is tudjuk meg köszöni a hozánk való jóságot mint ezen pár sorainkkal Isten áldása kísérje minden lépésében” (Kovács János szakaszvezető, 1917. máj. 11.); „semi sem úgy van mint [?] mikor it vót” (T. Nagy Károly, 1917. máj. 27.); „ajádíkot meg kaptam a dohányal együt és nagy köszönetel és hálával vagyok érete” (ugyanő, 1917. jún. 12.).

Katonáinak az olasz frontra történő áthelyezéséről Kálnoky István hadnagy tudósította (1917. okt. 3.): „Aug. 22-én jött a hír a gyors elmenetelre. [...] Most egy hegyoldalba vagyunk, de nem jó hely mert alaposan be van löve. Ennek a digónak olyan rossz szokása van, hogy folyton lő. [...] Ahonnan ide jöttünk egy hegyoldalból egy nagy szerencsétlenség érte a zljat. Egy gránáttól 23 halott 59 sebesült 8 légnyomásos. A szdnak 12 vesztesége volt köztük egy hdj meghalt egy megsebesült. [...] Alig volt könnyű sebesült mind nagyon súlyos. Jelenleg tartalékba van a zlj. Bainsizza Heiligengeist ennek a hegycsoportnak a neve. [...] Szikla a párnánk a derékaljunk az egész vidék mind csupa szikla. Nemcsak a repeszek csinálnak bajt hanem a szikla még többet. [...] Nincs az a nap hogy ne emlegetnék a jó Stochodot. Milyen sétaterünk volt ott egész otthonosan éreztük magunkat. Azok a jó járőrözések és mikor hazaértünk már várt a jó meleg szoba és a forró tea.”

A levelezés a volt katonákkal a későbbi időkben is folytatódott. Horváth János Tóth Lajos vitézségi avatásához küldött igazolást (1928. febr. 7.). Bujdosó László kérése a következő volt: „most szükségünk van harctéri igazolványaink beszerzésére, először a hadipótlék engedélyezése iránt most adtuk be kérelmünket, aztán a háborus éveknél a nyugdíjba való beszámítás iránti kérelmeinknél is szükségesek lesznek fenti igazolások és azonkívül is jó, ha tudja igazolni az ember a ténylegesen eltöltött frontszolgálatot.” (1936. dec. 21.) Katz Ignác (az elesett Katz Mózes testvére) ezt írta: „Jelenleg Biharvármegye Sásatelek községében lakom, idevaló illetőségű vagyok, kis szatócs üzletem van. Iparengedélyem végleges elnyeréséhez szükséges volna igazolnom, hogy a világháboruban katonai szolgálatot teljesítettem.” (1942. máj. 26.) Tóth Lajos 1940-ben így emlékezett Horváth Jánosra: „a méltóságos úram, egykori szakasz, majd századparancsnokom, azokban a zord, komor, és igen sok szenvedésel tele napok, éylelek, hetek, hónapok, és éveken át, azt tanította meg velem, és a velem lévő sok sok családapával, látva a többi századok viszonyait, nálunk a napikötelességek közöttis, testvériség és a szeretett nyilvánult meg, a katonai szabájokkal, mindezeket az ottani nehéz viszonyokban, minden időben, a századparancsnokunknak, a nyugodt mindenre kiterjedő, jóságos figyelmének köszönhetük, melyet a zászlóaljunkban, egy század sem élvezet, és mégis példaként áltunk az első század, különösen én tudtam,

és tudom amig élek értékelni, hogy mi volt az akkori Horváth főhadnagy urunk, az századnak Istenután édes Atyja.” (1940. jan. 20.)

Az 1917 áprilisában történő leszerelés korántsem jelentett, nem is jelenthetett szakítást a háborúval. Horváth János 1918 júniusából való tanév végi jelentését idézzük: „Az év legörvendetesebb mozzanata: harctéri növendékeink egy részének ideiglenes hazatérése. Mily örömmel vonultak be ismét könyvtárunkba! [...] Aki a harctérről jött, általában egészségesebb lelki állapotban van, mint aki fogságból került haza (bár az utóbbi változatot csak az egy Farkas [Gyula] képviseli); ez érthető is. A harctéren tépelődésre alig jut idő; ott még a pihenés idején is cselekvő légkörben élnek; sajnosan érzik az idővesztésüket ők is. [...] Kétségtelen, hogy a harctériek is, ha majd végleg hazajönnek, keresztül fognak esni egy válságos korszakon. A szervezet oly tartós megerőltetésére, s a harctér állandó lelki feszültségére előbb-utóbb reakciónak kell bekövetkeznie az életmód változtával, és pedig annál erősebbnek, mennél mohóbban esnek majd neki a rég nélkülözött szellemi munkának. Szép feladatunk lesz akkor: egy sokat szenvedett fiatal nemzedék lelki egyensúlyának biztosítása, s tapintatos visszavezetésük a régi munkakörbe. De a felől nyugodtak lehetünk, hogy visszatértükkel a Collegium erkölcsi fajsúlya lényegesen növekedni fog, s az a férfiaság és élettapasztalat, de főképp a békés tudományos foglalkozásnak az az érett megbecsülése, melyet magukkal hoznak, jótékony kihatással lesz nemcsak azokra, kiket éppen akkor itt találnak, hanem későbbi nemzedékekre, s minden bizonnyal a Collegium egész jövőjére.”

Horváth János 1917 júniusában házasságot kötött Fest Erzsébettel; Bartoniek Géza volt a násznagy. A Kommün után, 1919 őszétől 1920 májusáig ismét Margittán volt feleségével és kisgyermekével, s amikor visszafelé már őrizték az új országhatárt, családjával együtt szöknie kellett, hazulról haza. Szekér vitte őket, s a legveszélyesebb ponton ő gyalog ment át, mondván, inkább órá lőjenek.

Bár francia szakos volt, tiltakozott az ellen, hogy „a »forradalom«, mindjárt első heteiben, egy-kettőre francia súlypontúvá akarta átreformálni egész közoktatásunkat: bármily okból cselekedte ezt, mi csak szégyenét éreztük, mély süllyedtségünkről kiszolgáltatott bizonyítványt láttunk benne. Oly százalmas, önérzet nélküli nemzetnek tűntünk fel magunk szemében, mely, mikor minden erejével mentenie kellene saját műveltségi örökségét, kegyelésből, politikai balga széptevésből a győztesek kultúrájáért esengőnek játssza ki magát. Műveltség, mint alkalmi felpénz, melyet politikai kegyekért előlegezünk: nem maga a műveletlenség ez? A magyar műveltségnek e cserbenhagyása teljesen egyértékű cselekedet volt a hadsereg békekötés előtti lefegyverzésével.”¹³ Horváth János felhíborodása kettős volt: egyrészt hosszú frontszolgálatát, s korántsem csak a magát látta értelmetlennek, s a hadsereg elemi funkcióit fölöslegesnek az új vezetés szemében, másrészt – a mindennel szembeni kritikai magatartás jegyében – bírálta a győztesekkel szemben megnyilatkozó, saját műveltségünket is feláldozó, erkölcsi és szellemi erőtlenségünket.

Apósának, id. Fest Sándornak 1920. augusztus 30-án írta meg, hogyan látja Magyarország helyzetét. „Bizonyos, hogy egész jövőnk az orosz bolsevizmus sorsával fog eldőlni. [...] A vörös diplomácia ugyanis teljesen megbízhatatlan. Lehet, hogy megkötik a békét Lengyelországgal, de nem fogják megtartani. Hazudnak, csálnak a legszemérméletlenebb

¹³ Export-import. *Napkelet*, 1923. I. 151. o. és Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái. 2009. V. k. 533. o.

módon. Jól ismerjük őket: minden eszköz, még a legaljasabb is jó nekik, ha azzal pillanatnyi előnyt érhetnek el. [...] Egyébként is körül vagyunk véve ellenségekkel: csehek és szerbek épen a napokban kötöttek ellenünk szövetséget. Ez a »kis entente«. [...] Ráadásul ez a »kis entente« – úgy látszik – Oroszországgal is egyetért, vagy legalább is semleges vele szemben. Kiegészíti a képet a német–oroszl közeledés. Van e szerint készen, vagy kialakulóban egy óriási szláv–német blokk, melybe Közép- és Kelet-Európában mirajtunk kívül jóformán mindenki beletartozik. [...] [O]lyan helyzetet teremtettek, amely csak erőszakkal tartható fent, s a mely alatt mindenki szenvedni fog. Sajnos, úgy áll a dolog, hogy ezen minden valószínűség szerint csak egy újabb, óriási felfordulás segíthet.”

Horváth János 1932–1933-ban Adyról adott elő az egyetemen; ez alkalommal szölt itt utoljára arról, ami saját életének, gondolkozásának, munkásságának és tanításának szerves része maradt. „Magyarságának nagy próbatétele volt a világháború. Nem egy szimbóluma itt szörnyű valósággá vált: volt itt *halál* tömérdek, s megcsúfolta az ő egész Élet-koncepcióját; *Nyugat*, *Párizs* és más egyéb, mit vágyként hangoztatott, itt megkapta a lehető legprofánabb feleletet, konkrétébbet, profánabbat az ő költészeténél, mely mégis csak »költészet« volt: a véres valóságét. Az oly sokat szidott *magyarság* itt mészárszékre került: s elkezdődött az ő nagy vergődése műveltségi és politikai ideálok s természetes fajszeretete között. Ő is, mint sok más, oktalannak látta, emberül fájlalta, magyarul siratta a történeteket, de tisztán nem látott; »mesebeli János«-nak nézte népét, aki illúzióért, idegen érdekekért áldozza fel magát, s aki mások »meséjét« komolyan véve, bolondul ne-kivág a bajnak, ha biztatják: »Gyürkőzz, János, rohanj, János« [*A mesebeli János*]. Vagyis világtörténeti baleknek nézte népét. [...]

Végzetlenül nehéz ezzel a »költői« fajszemlélettel »realist« szembeállítani. A követ-kezmények azonban azt mutatják, hogy a magyarságnak azért kellett harcolnia, véreznie, hogy be ne következék az, ami bekövetkezett. S harca, hősie harca önmagában is örök tiltakozás lesz a bekövetkezettek ellen.”¹⁴

¹⁴ Horváth János: *Ady. Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004. 166–167. o. és Horváth János irodalomtör-téneti és kritikai munkái. 2009. V. k. 325–326. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Horváth* 2005. Horváth János irodalomtörténeti munkái. I. k. Budapest, Osiris, 2005.
- Horváth* 2009. Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái. V. k. Budapest, Osiris, 2009.
- Korompay H. J.* 2002. *Korompay H. János: Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában.* In: Míves semmiségek. Elaborate trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus egyetem, 2002. 386–411. o.
- Korompay H. J.* 2011a. *Korompay H. János: Horváth János és Kodály Zoltán barátságának dokumentumai.* In: Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Budapest, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 2011. 17–28. o.
- Korompay H. J.* 2011b. *Korompay H. János: Szekfű Gyula és Horváth János barátságának dokumentumai.* In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Budapest, 2011. 28–34. o.
- Korompay Klára* 1986. *Korompay Klára: Részletek Horváth János és Pais Dezső levelezéséből.* *Névtani Értesítő*, 1986. 95–111. o.
- Pais* 1958. *Pais Dezső: A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből.* In: Horváth Jánosról. Méltatások – emlékezések. Budapest, 1958. 23–29. o. és *Irodalomismeret*, 2002/3–4. sz. 73–78. o.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

ÁGOSTON GÁBOR

EURÓPA ÉS AZ OSMÁN HÓDÍTÁS

SZEMLE

M. CHRISTIAN ORTNER

DIE K. U. K. ARMEE UND IHR LETZTER KRIEG

(*Carl Gerold's Sohn Verlagsgsbuchhandlung KG. Wien, 2013. 248 o.
ISBN 978-3-900812-93-5*)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulóján egyre több, az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének háborús szereplését taglaló összefoglaló mű jelenik meg a nemzetközi könyvpiacra. Ezek sorába tartozik a bécsi Hadsereg-történeti Múzeum igazgatójának nemrégiben napvilágot látott német nyelvű kötete is.

A szerző – akinek önálló könyve is jelent meg a Monarchia tűzértségének történetéről, továbbá több nagy ívű tanulmánya, többek között a császári és királyi haderő világégés alatti egyenruházatáról, az osztrák–magyar háborús harcéljárások változásáról – előszavát követően az első fejezet Ausztria–Magyarország fegyverkezési erőfeszítéseit veszi górcső alá az 1867–1914 közötti időszakban. Részleteket tudhatunk meg a k.u.k. haderő vezető szerveiről, a katonai döntéshozatal mechanizmusáról. Ortner kitér Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1906 utáni hadsereg fejlesztési elképzeléseire, a dunai birodalomban zajló fegyverkezés volumenét összehasonlítja a többi európai nagyhataloméval.

A második nagy témaegység a Nagy Háború kitörésére közvetett okot szolgáltató 1914. június 28-i, a Monarchia trónörökösé és felesége ellen elkövetett sarajevói merénylet részleteit, majd az annak nyomán kialakult ún. júliusi válság lényegét járja körül. Részletesen ír a sarajevói merénylet előzményeiről és történéseiről, az annak nyomán kirobbant válság politikai és katonai összefüggéseiről, amely Ausztria–Magyarország 1914. július 28-án Szerbiának küldött hadüzenetében érte el tetőpontját.

A harmadik fejezet Ausztria–Magyarország vezérkari főnökének haditerveit, az 1914. augusztus eleji mozgósítást és az egyes frontokra történő felvonulás eseményeit tárgyalja a Habsburg-monarchia szempontjából. Bepillantást nyerünk a dunai birodalom balkáni és orosz háború esetére vonatkozó haditerveibe. Megismerhetjük az 52 milliós birodalom haderejének állapotát a mozgósítás pillanatában.

A negyedik témaegység az 1914-es hadiév történéseit mutatja be. Megismerhetjük a szerb és az orosz front hadieseményeit, az Oskar Potiorek tábornagy nevével fémjelzett, 1914 augusztusa és decembere között lezajlott Szerbia elleni két sikertelen osztrák–magyar offenzíva, továbbá a cári birodalom hadereje ellen Kraszniknál és Komarównál kivívott kezdeti győzelmek, a lembergi csatában elszenvedett vereség utáni Kárpátok vonalára történt visszavonulás és az annak következtében elszenvedett magas veszteségek, továbbá az osztrák–magyar szempontból győztes Limanowa–Lapanów-i csata részleteit. A szerző megvonta az 1914-es harcok mérlegét, amely elborzasztó: a császári és királyi haderő 1914 végéig 1,3 millió fős veszteséget (halott, sebesült, hadifogoly, beteg, eltűnt) könyvelhetett el, melynek pótlását a háború további folyama alatt már nem sikerült elérnie.

Az ötödik fejezet az 1915-ös év hadieseményeit járja körül. A mű írója foglalkozik az orosz fronton zajlott kárpáti téli csatával, Przemysl cári csapatok általi féléves ostromával és elestével, a központi hatalmak haderejének a gorlicei áttörés után elért sikereivel. Ortner ír az olasz fronton lezajlott első négy isonzói csatáról, Szerbia 1915 őszi a dunai birodalom, a németek és a bolgárok általi közös megszállásáról. Korabeli fényképek segítségével mutatja be az osztrák–magyar alakulatok szereplését a török frontokon a Gallipoli-félszigeten, Palesztinában és Gázában, továbbá a nők szerepét a világháborúban.

A hatodik témaegység az 1916-os évben a frontokon és a hátszágban történeteket ismerteti meg az olvasóval. Részleteket tudhatunk meg Montenegro császári és királyi csapatok általi

meghódításáról, az olasz hadszíntéren megindított osztrák–magyar dél-tiroli offenzíváról, az orosz fronton megindult és nagy veszteségekkel járó Bruszilov-offenzíva megállításáról, a Románia elleni győztes hadműveletekről, az olasz hadszíntéren vívott 5–9. isonzói csatákról. A fronton zajló hitélet valamint a hadbíróságok működése korabeli fotók segítségével elevenedik meg.

A következő nagy fejezet az 1917-es hadiév eseményeit foglalja össze. Megismerhetjük a Monarchia új uralkodója, I. (magyar királyként IV.) Károly háború folytatásával kapcsolatos elképzeléseit, az uralkodóváltással egyidejűleg a haderő felső vezetésében bekövetkezett személycserét, az olasz fronton a 10–11. isonzói csata, a caporettoi áttörés hadműveleteit, az orosz hadszíntéren a Kerenskij-offenzíva kivédésére tett erőfeszítéseket, továbbá a Breszt-Litovszkban folyó fegyverszüneti és béketárgyalásokat. A hegyekben vívott háborút a szerző képek segítségével ismerteti meg az olvasóval.

A nyolcadik témaegység az 1918-as esztendő és az osztrák–magyar katonai összeomlás témakörét vázolja fel. Bemutatja a hadsereg állapotát 1918 elején, a hátszágban lezajlott sztrájkhullámmot, az orosz hadifogságból hazatérő katonák helyzetét, a breszt-litovszki és a bukaresti békekötéssel a keleti front tulajdonképpeni felszámolását, a haderő utolsó támadását, vagyis az olasz fronton kudarcba fullt piavei offenzívát. Részletesen végigköveti a Monarchia 1918 októberétől elkezdődött politikai felbomlását, az olasz hadszíntéren bekövetkezett katonai vereséget és a padovai fegyverszünet megkötését. Képekben számol be a katonák háború alatti ellátásáról.

Külön fejezet foglalkozik az osztrák–magyar harceljárások háború előtti és alatti fejlődésével. Christian Ortner megismertet minket az 1914 előtti időszakban a gyalogsággal gyakoroltatott találkozóharc megváltozásával, bemutatja a világégés alatt kialakult állásháború viszonyai között alkalmazott lövészárkok harcászati módjait és annak módosulását, az 1917-re kialakult ún. zónaharcászat lényegét és a rohamcsapatok harcmódjait. A fejezet végén található képek az egészségügyi szolgálat sokoldalú háborús tevékenységébe engednek bepillantást.

A tizedik témaegység az anyagszaki problémáit, a háború elgépiesedését járja körül. Ortner bemutatja az osztrák–magyar haditechnikai eszközök (ismétlőfegyverek, géppuskák, kézi-gránátok, tüzérség, aknavetők, légaknavetők, gránátvetők, lángszórók), a légiő és a légelhárítás, a távközlés fejlődését, ír a lőszerutánpótlásról és a haderő gépjárművekkel való ellátottságának változásáról. A fejezet végén található blokkban számos kép mutatja be a hadifogság viszonyait. Az utolsó fejezet a császári és királyi haditengerészet háborús szerepét foglalja össze. Áttekintést ad a hadiflotta 1914-es szervezetéről és állapotáról, röviden felvázolja annak Nagy Háború alatti szereplését.

Az epilógusban a kötet írója megvonja a világégés mérlegét a Monarchia szempontjából, összefoglalja a birodalom felbomlása utáni eseményeket, felvázolja az egykori Központi Hatalmak utódállamaival kötött békeszerződések nyomán kialakult új európai hatalmi viszonyokat. A fejezetet a haditemetökről készült néhány korabeli fotó zárja. A kötetet a Nagy Háború egyes frontjain zajló főbb eseményeket kronológiai sorrendben összefoglaló táblázat és egy válogatott bibliográfia egészíti ki. A könyvben számos kiváló minőségű, eddig nem vagy csak részben publikált korabeli archív fényképen keresztül nyerhetünk bepillantást a Monarchia haderejének világégés alatti történetébe, a háború mindennapjaiba, a hátszág, a front, a katonák életébe, megismerhetjük a legfontosabb, első alkalommal a Nagy Háborúban tömegesen használt harceszközöket.

A recenzius egyetlen kifogással élhet csupán: Ortner a háború osztrák szempontú megjelenítésére koncentrált, a magyar álláspontok – mint ahogyan azt már a korábbi hasonló összefoglaló feldolgozások esetén is megszokhattuk – sajnálatos módon szinte egyáltalán nem kerülnek előtérbe.

Az Ausztria–Magyarország háborús szerepvállalását népszerűsítő és inkább tudományos ismeretterjesztő formában feldolgozó művet nem is a szakemberek, hanem az 1914–1918 közötti események, a Monarchia utolsó háborújának hadtörténete iránt érdeklődő olvasók szíves figyelmébe ajánlom.

Balla Tibor

ANNE SAMSON

WORLD WAR I IN AFRICA

The Forgotten Conflict Among the European Powers

(I. B. Tauris & Co. Ltd., London–New York, 2013. 306 o. ISBN 978 1 78076 119 0)

A Nagy Háború folyamán az európai hadszíntéren zajlottak a legfontosabb események valamint a legnagyobb méretű és egyben a legtöbb áldozattal járó hadműveletek, amelyek történetéről az elmúlt száz esztendő alatt már több könyvtárat megtöltő irodalom látott napvilágot. A többi kontinensen, illetve a tengereken folyó háborúról sokkal kevesebb feldolgozás született, ezért jelent üdítő változatosságot a háború kitörésének évfordulójára megjelent számos angol nyelvű könyv között Anne Samson munkája, amely az első világháború afrikai frontjain az európai gyarmattartó hatalmak között végbement hadműveleteket és összecsapásokat, katonapolitikai változásokat foglalja össze elsősorban brit szemszögből. A szerző szabadúszó történész, az első világháború afrikai hadszínterének jó ismerője, akinek többek között már megjelent egy önálló kötete a brit és dél-afrikai szerepvállalásról a Kelet-Afrikában vívott harcokról.

A mű írója a bevezetőben áttekinti a Nagy Háború afrikai hadszínteréről eddig napvilágot látott angol nyelvű irodalmat, ismerteti Paul von Lettow-Vorbeck német, valamint Jan Smuts dél-afrikai tábornok életútját. Egy-egy táblázatban foglalja össze a Kelet- és Dél-Afrikában 1914–1919 között zajlott háború főbb szereplőit, a harcokban részt vett sereg- és csapattestek felépítését, továbbá az Afrikában 1914–1918 között lefolyt főbb eseményeket.

Az első fejezetben Samson megállapítja, hogy a gyarmatok szerepe a világháború kitörésekor az anyaország háborújának támogatása volt. Áttekintést kapunk az afrikai brit és német gyarmatok földrajzi elhelyezkedéséről, nagyságáról és népességéről, politikai berendezkedéséről és jelentőségéről, megtudhatjuk, hogy az 1914 előtti időszakban milyen érdekellentétek feszültek Afrikában a britek, a németek és más gyarmattartó európai államok (Belgium, Franciaország, Portugália) között. Megismerjük a szembenálló felek gyarmatokon állomásozó katonai alakulatainak erejét, a háborús konfliktus esetére egymás ellen kidolgozott haditervek részleteit, továbbá azt is, milyen afrikai gyarmati háborúkat vívtak a világháború kitörése előtti időszakban (például a Herero-felkelés leverése Német Délnyugat-Afrikában 1904-ben).

A második nagy témaegységben az első világháború kitörése után, 1914 augusztusában kialakult helyzetet ismerteti meg az olvasóval a könyv szerzője. Többek között tudomást szerzünk a Dar-es-Salam kikötője elleni brit hajótámadásokról, a brit és belga együttműködésről Észak-Rhodesia tekintetében, a Kelet-Afrikában a briteknek a németek ellen 1914 őszén végrehajtott és kudarcba fúlt támadásairól, a KÖNIGSBERG és az EMDEN német cirkálók britek általi elsüllyesztéséről.

A harmadik fejezet brit Dél-Afrika belső helyzetéről szól a háború kitörése után. Samson elemzi és bemutatja a Német Délnyugat-Afrikában tartózkodó német alakulatok és a portugálok, valamint a dél-afrikai erők közötti összecsapásokat. A következő témaegység a Jan Smuts vezette dél-afrikai csapatok Német Délnyugat-Afrika elleni 1915-ös támadását és annak eredményeként a terület meghódítását mutatja be, az ott védekező német gyarmati erők 1915 júliusában bekövetkezett fegyverletételéig. A mű írója szót ejt az 1915 őszén Dél-Afrikában lezajlott választásokról. A kötet a továbbiakban az 1915–1917 között lezajlott tengeri és légi harcokat veszi górcső alá. Részleteket tudhatunk meg a KÖNIGSBERG cirkáló 1915. július 11-én történt, brit hajók általi elsüllyesztéséről, a belgák és a németek közötti összetűzésekről a Tanganyika tavon, továbbá a brit és a német pilóták tevékenységéről Délnyugat- és Kelet-Afrikában. A hatodik témakör a Kelet-Afrikában 1915–1917 között végbement eseményeket vizsgálja. Képet kapunk a Sir Horace Smith-Dorrien, majd a Jan Smuts tábornok vezette brit- és dél-afrikai, valamint a Lettow-Vorbeck ezredes által irányított német csapatok közötti harcok lefolyásáról, bemutatja a portugálok 1916 márciusától a gerilla taktikát alkalmazó németek (amellyel mintegy 90 000 fős brit és portugál haderőt kötöttek

le) ellen indított támadásait. Ismereteket szerezhetünk a britek és a portugálok Német Kelet-Afrika egyes területeinek elfoglalásáért folytatott versenyfutásáról.

A hetedik fejezet az afrikai háború emberi arcát és annak anyagi oldalát mutatja be az olvasó számára. Samson jó jellemzést ad az egymással szembenálló brit, dél-afrikai és német parancsnokokról, megtudhatjuk, hogy a szerző megítélése szerint milyen hadvezérnek bizonyultak. Szól a dél-afrikai búrok és a szembenálló harcoló felek oldalán küzdő bennszülött lakosság és katonaság lojalitásáról, a gyarmati értelmiség szerepéről. A szerző értékelése alapján a harcoló felek egymással szemben úriemberként viselkedtek, tisztelték az ellenfelet. Részleteket tudunk meg a katonák és a háborúzáshoz szükséges anyagi javak utánpótlásáról is. A mű írója korabeli visszaemlékezések alapján idézi fel a háború afrikai frontján zajló mindennapokat.

A következő témaegység az 1918-as háborús év eseményeit foglalja össze, Paul Lettow-Vorbeck tábornok néhány ezer főből álló csapatainak 1917 végétől a portugál gyarmaton, Mozambikban, majd a sokszoros brit, indiai és belga túlerő által elfoglalt Német Kelet-Afrikában vívott harcait mutatja be részletesen, az ellenfelei előtt is nagy tiszteletnek örvendő német tábornok mintegy 1500 fős erőinek 1918. november 25-én Rhodesiában a britek előtt történt fegyverletételéig.

A kilencedik fejezet az 1915–1918 közötti időszak háttérben zajló eseményeiről szól. A szerző bemutatja az antant hadviselő felek – britek, dél-afrikaiak, belgák, portugálok, franciák – hadicéljait, politikai és gyarmati érdekeit, párhuzamba állítja azokat az anyaországok hadicéljaival. A következő témaegység az afrikai hadszíntéren folyó háborús cselekmények londoni viszonzangjáról szól. Tudomást szerzünk az 1915–1917 közötti brit kormányok háborúhoz való viszonyulásáról, a Kelet-Afrika elleni hadjáratról szóló, 1915-ben hozott döntés körülményeiről, a brit érdekek mozgatórugóiról a régióban, megismerhetjük a brit politikai és katonai vezetés fontosabb döntéseit. A tizenegyedik fejezet a viláégés alatti brit és amerikai elképzeléseket mutatja be az afrikai gyarmatok háború utáni sorsáról. Megismerhetjük a győztes antanthatalmak elképzeléseit és céljait az afrikai német gyarmatok felosztásáról a Párizs környéki békekonferencián, majd annak megvalósulását a versailles-i béke aláírása után. Az utolsó témaegységben a tanulságokat foglalja össze a szerző. Megtudhatjuk, hogy a Német Délnyugat és Német Kelet-Afrikában zajlott harcokban az összes résztvevő több mint 100 000 halottat veszített.

A kötet utolsó fejezete évről évre foglalja össze és értékeli röviden a háborús évek főbb eseményeit, politikai és katonai változásait az anyaországban valamint Afrikában, továbbá elemzi a világháború hatásait az afrikai kontinensen és az általa kiváltott változásokat a rá követő évtizedekben egészen az afrikai gyarmati rendszer felbomlásáig, az 1970-es évekig.

Forrás- és irodalomjegyzék, az alakulatok neveit tartalmazó, továbbá személynév és földrajzi név, valamint egy általános mutató egészíti ki és könnyíti meg az olvasó számára az eligazodást a könyvben. A modern szemléletű és alapos kutatások eredményeit összegző mű egyaránt számot tarthat a Nagy Háború afrikai eseményei iránt érdeklődő szakemberek és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére.

Balla Tibor

MARGOT KAHLEYSS

MUSLIME IN BRANDENBURG – KRIEGSGEFANGENE IM 1. WELTKRIEG. ANSICHTEN UND ABSICHTEN

(Museum Europäischer Kulturen, Berlin, 2000. 184 o., 146 fénykép és ábra,
ISBN 3886094324-9783886094325)

Az 1990-es évek közepén a berlini Néprajzi Múzeum (Berliner Museum für Völkerkunde) Fotóarchívumából 136 rejtélyes üvegdia és üvegnegatív került elő, amelyeken többek között keleti öltözet viselő emberek, egy mecset és különös faragásokkal díszített német helységnévtáblák voltak láthatóak. A kutatás, azonosítás folyamán kiderült, hogy a fényképek az első világháború idején, két speciális, elsősorban muszlim hadifoglyok számára létesített táborban – Berlin közelében, Zossen és Wünsdorf mellett – készültek. A téma különlegessége felkeltette Margot Kahleyss figyelmét, aki 1995 és 1997 között összesen három publikációban is feldolgozta. Ez figyelemreméltó, hiszen a szerző szakterülete elsősorban Latin-Amerika.¹ Emellett néprajzi és publicisztikai tanulmányokat folytatott a Berlini Szabadegyetemen (Freie Universität Berlin), később docensként a nyelvi közvetítés területén (német mint idegen nyelv, angol, spanyol) végzett kutatásokat és lektori feladatokat is ellátott.

A mű két fő részre oszlik: egy általános bevezetőre, valamint magukra a fényképekre és azok leírására. A bevezetőben a szerző röviden kitér arra, hogy a fényképek forrásként nem egyszerűen csak dokumentálnak, hanem egyszersmind árulkodnak azok készítőinek szándékairól, kulturális környezetéről. Németország és az iszlám viszonya ráadásul egy olyan kérdéskör, amely mára mit sem veszített aktualitásából. A történelmi háttér felvázolásakor a szerző feleleveníti ennek ellenmondásosságát, egyrészt az évszázadokra visszanyúló félelmet a hódító araboktól, törököktől, másrészt a „mesés kelet” különös vonzerejét. Érinti a német és az oszmán birodalom korábbi kapcsolatait (az első kereskedelmi és barátsági szerződés 1761-ben jött létre), valamint összefoglalja a legfontosabb okokat, amelyek oda vezettek, hogy a muszlim hadifoglyok egy időre megkülönböztetett figyelemben és bánásmódban részesültek.

Eszerint a német hadvezetés egyrészt abból indult ki (tévesen), hogy az V. Mehmed oszmán szultán és kalifa által 1914. november 14-én meghirdetett „szent háború” (dzsihád)² következtében az antant gyarmatok és államok területén élő, illetve az azok seregeibe besorozott muszlimok úgy fogják érezni, hogy át kell állniuk a Központi Hatalmak oldalára. Másrészt számoltak azzal, hogy ha a Magrebben (Marokkó, Algéria, Tunézia) a franciák, Indiában és Egyiptomban a britek, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában pedig az oroszok ellen sikerülne felkeléseket kirobbantani, jelentősen gyengíthetnék az ellenséget. Mindezen túl hosszú távú gazdasági és kereskedelmi céljaik is voltak a közel-keleti és az indiai térségben. A gyengélkedő Oszmán Birodalom ugyanakkor a maga részéről arra látott esélyt a világháború kitörésekor, hogy visszaszerezze vezető helyét az iszlám világban, és megakadályozza az arab területek függetlenségi törekvéseit.

A német hadügyminisztérium elképzelései szerint a fogságba esett, különböző népekhez tartozó muszlimokat, a hindukat és a nemzeti önállóságra törekedő grúzokat és örményeket is arról kellett volna megfelelő propagandisztikus eszközökkel meggyőzni, hogy a Német Birodalom és szövetségesei támogatják függetlenségi mozgalmukat, és baráti népként tekintenek rájuk. Ők ezt követően visszatértek volna a harctérre vagy a hazájukba, ahol tovább terjesztették volna a propagandát. Az egész stratégia egy befolyásos orientalista, Max Freiherr von Oppenheim (1860–1946) 1914 októ-

¹ Emellett néprajzi és publicisztikai tanulmányokat folytatott a Berlini Szabadegyetemen (Freie Universität Berlin), később docensként a nyelvi közvetítés területén (német mint idegen nyelv, angol, spanyol) végzett kutatásokat és lektori feladatokat is ellátott.

² A szerző sem felejtí el itt megemlíteni, hogy az arab dzsihád kifejezés jelentése nem „szent háború”, sokkal inkább „törekvés”, „erőfeszítés”. Ez elsődlegesen a saját hibákkal, negatív tulajdonságokkal folytatott küzdelmet jelenti (egyes iszlám jogtudósok ezt nagy dzsihádnak nevezik), és csak másodlagosan az iszlám hit fegyveres védelmét (kis dzsihád).

berében megjelent *Emlékirat ellenségeink iszlám területeinek forradalmasításáról (Denkschrift betreffend die Revolutionisierung der islamischen Gebiete unserer Feinde)* című írásán alapult. A zsidó származású, de katolikusnak nevelt Oppenheim már fiatalkorában rajongott az iszlám kultúráért, jogi tanulmányait követően sokat utazott a Közel-Keleten és Német Kelet-Afrikában. Kairóban arabul tanult, és teljesen magáévá tette az ottani szokásokat, még az öltözködést is. Jól ismerte fel, hogy a Német Birodalom élvezett némi szimpátiát a Közel-Keleten, mivel kritikusán viszonyultak a britek és franciák gyarmatpolitikájához. Oppenheim és köre (többek között barátja, Karl Emil Schabinger, Oskar Ritter von Niedermeyer és Werner Otto von Henning, akik Afganisztán és India fellázítását tervezték, Eugen Mittwoch orientalista és Helmuth von Glasenapp indológus) mindent elkövettek azért, hogy saját háborús céljaik elérése érdekében az iszlám világban a *dzsihád* fogalmának rendkívül erőszakos értelmezését terjesszék. (Az iszlám jogtudósok között ugyanis mai napig vita tárgya, hogy a *dzsihád* kötelessége-e a muszlimoknak, vagy csak egy jog, amivel külső támadás esetén élni lehet.) Elsődleges céljuknak a brit gyarmatbirodalom szétzúzását, Egyiptom és India fellázítását tekintették. (Oppenheim egyébként a második világháború idején, 1940. július 25-én is írt egy emlékiratot, amelyben ugyanezt az elképzelését elevenítette fel; siker ezt se koronázta.)³

A Zossen melletti „Szőlőhegy-tábor”-ban (Weinberglager) elsősorban az Orosz Birodalom területéről származó foglyokat gyűjtötték össze, mintegy 12 000 főt, leginkább kazáni tatárokat, de tőlük elkülönítve keresztény örmények és grúzok is kerültek ide. A Wünsdorf közelében fekvő „Félhold-tábor” (Halbmondlager) nagyjából 4000 foglyot fogadott be: észak- és nyugat-afrikaiakat, afgánokat és indiaiakat (muszlimokat, hindukat és szikheket egymástól elkülönítve). Mivel tisztuk esetében nagy volt annak a veszélye, hogy a közkatonáknál jóval lojálisabbak a gyarmattartókhoz, őket nem ezekben a táborokban helyezték el. A legénységi állományhoz tartozó foglyok kivételes bánásmódban részesültek, ami a hadifogolytáborokhoz viszonyítva jobb ellátást, az étkezés vallási előírásainak lehetőségei szerinti figyelembevételét, változatosabb szabadidős elfoglaltsági lehetőségeket (sport, kézműves tevékenységek, kirándulások a táborokon kívülre, nyelvtörök) és szabad vallásgyakorlat biztosítását jelentette. A „Félhold-tábor”-ban 1916. július 13-án avatták fel az első, Németországban épült mecsetet. Különösen nagy hangsúlyt fektettek természetesen a foglyok befolyásolását célzó propagandára, melynek keretében számukra tábori újságokat szerkesztettek és jelentettek meg (*Der neue Orient*, az arab, tatár és orosz nyelvű *El Dschihad*, a grúzokat megcélzó *Kaukasién*, valamint a hindi és urdu *Hindostan*). 1916 decembere és 1917 márciusa között az arab nyelvű *Lagerzeitung des Halbmondlagers Wünsdorf* is tájékoztatta a foglyokat. A táborokban muszlim tanítók is működtek, többek között a tunéziai Szalih es-Saríf et-Tuniszi és a tatár Abder-Rasíd Ibráhim sejk, akik a hadvezetés megbízásából fejtették ki vallási köntösbe öltöztetett német-barát propagandát.

Mindezek az erőfeszítések azonban kevés sikert hoztak. A propagandát irányító Keleti Hírszolgálat (Nachrichtenstelle für den Orient, kezdetben Oppenheim, majd Schabinger és Mittwoch vezetése alatt), amely a fogolytáborok mellett a frontokon és az ellenséges gyarmatokon is aktív propaganda-tevékenységet folytatott, nem vette figyelembe, hogy az egyes népek szuverenitásra vágytak, és nem a halódó Oszmán Birodalom szárnyai alá, így annak a „szent háború”-ra való felhívása se szította fel lelkükben a kívánt tüzet. A különböző etnikumok és felekezetek között feszülő ellentétek – például Indiában a muszlimok, hinduk és szikhek esetében – eleve lehetetlenné tették az együttes fellépést a gyarmattartókkal szemben. Ugyancsak kevesen akadtak, akik szívesen kockáztatták volna saját és a hátszágban maradt családjuk jövőjét a Központi Hatalmak oldalára való esetleges átállással. A tábori újságok befolyása is elhanyagolható volt, utólag megállapították, hogy nyelvezete túlságosan bonyolult volt az – egyáltalán olvasni tudó – foglyok többsége számára is. Az együttműködési hajlandóság alapján különböző csoportokba osztották őket: „dzsihádisták”, „lan-

³ Wolfgang G. Schwanitz: Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940. *Sozial.Geschichte*. 2004. 3. sz. 28–59 o. Online elérés: <http://www.trafoberlin.de/pdf-dateien/Oppenheims%20Jihad%20Dokumente%20WGS%20%20120207.pdf> (A megtekintés időpontja: 2014. január 8.) Itt olvasható Oppenheim első, eredetileg mintegy 136 oldalas emlékiratának (Schabinger által) kivonatolt változata, és itt publikálták első ízben a második emlékirat teljes szövegét.

gyosok”, „hajthatatlanok” (Gihadisten, Laue, nicht Belehrrbare), vagy „készségesek”, „langyosok”, „franciáskodók” (Bereitwillige, Laue, Französlinge). Az internáltaknak legfeljebb negyede bizonnyult együttműködésre késznek, egy részüket a Kahleiss által I. zászlóaljnak nevezett egységbe sorolták be; további 1800 főt Isztambulba szállítottak, ahol viszont sokkal rosszabb körülmények közé kerültek: az oszmán vezetés ugyanis nem osztotta a németek hosszú távú terveit, a foglyokat vasútépítésre és Anatólia betelepítésére szánták.

A német hadvezetés, miután belátta a terv megvalósíthatatlanságát, 1917 folyamán elkezdte a táborok felszámolását: az afrikai és indiai foglyok nagy részét (utóbbiak körében különösen gyakoriak voltak a járványok) Románia megszállt területére szállították át. A többi fogoly a táborok környéki városokban volt kénytelen munkát végezni; ekkor már semmiféle kivételezett helyzetben nem voltak más hadifoglyokhoz képest. Emellett antropológiai és néprajzi kutatásokat is végeztek közöttük, így például Leo Frobenius (1873–1938) mondákat és elbeszéléseket gyűjtött, Rudolf Pöch (1870–1921) osztrák orvos és antropológus a foglyok fejéről készített gipszlenyomatokat, hagyományos énekeiket és zenéjüket pedig hangfelvételeken rögzítették. A háború lezárása után, 1921-ig a foglyok többsége visszakerült hazájába, de arra is volt példa – elsősorban a tatárok körében –, hogy letelepedési kérelmet nyújtottak be a német hatóságoknak, amelynek – legalábbis átmenetileg – sokszor eleget tettek; egy részük egészen 1924-ig maradt a „Szőlőhegy-tábor” területén. A leromlott állapotú, de továbbra is látogatott famecsetet 1930-ban bontották el.

A szerző a megtalált diák egykori készítőjének személyéről is közöl tudnivalókat. Prof. Dr. Otto Max Johannes Stiehl (1860–1940) foglalkozását tekintve építész és a Charlottenburgi Technikai Főiskola (Technische Hochschule Charlottenburg, 1946 óta Technische Universität Berlin) professzora volt, de részt vett a Berliner Antropológiai, Etnológiai és Őstörténeti Társaság (Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, röv. BGAEU) munkájában is, lelkes amatőr fényképész volt. 1914 végén önként jelentkezett háborús szolgálatra, és 1915 közepén főhadnagyi rangban a „Szőlőhegy-tábor” parancsnokságához került. Egy évvel később századossá léptették elő, 1917 júniusától a „Félhold-tábor” parancsnokhelyetteseként tevékenykedett. Stiehl számtalan fényképet, elsősorban portrét készített, ezek egy részéből állította össze a szóban forgó diaszorozatot, amelyet valószínűleg a nagyközönségnek is bemutatott. Kahleiss kiemeli, hogy Stiehl, miközben érthető módon, a német hadvezetés céljait messzemenően szem előtt tartva igyekezett olyan összképet sugallni felvételeivel, hogy ezekben a táborokban kivételesen jó elbánásban részesülnek a foglyok, mégis elsősorban az egyes emberek érdekelték, ezért képei személyesebbek és kevésbé beállított jellegűek, mint a kifejezetten propagandacélú készített fényképek. Stiehl a portréfelvételek esetében feljegyezte a lefotózott személyek nevét, ami ugyancsak szokatlan, és személyes érdeklődésének tanúbizonysága. Kutatói figyelme azonban nem feltétlenül párosult rokonszenvvel: 1916-ban megjelent könyve, amelyben portréképeit közzétette, az *Ellenségeink. 96 karakterfej német hadifogolytáborokból* (*Unsere Feinde. 96 Charakterköpfe aus deutschen Kriegsgefangenenlagern*) címet kapta. Ezzel tökéletesen megfelelt annak az akkoriban széles körben elterjedt vélekedésnek, amely az antant-hatalmakat barbársággal vádolta, amiért azok színes bőrű segédcsoportokat vetettek be európai ellenfelek ellen. Ez még inkább tetten érhető Leo Frobenius *Ellenségeink nép-cirkusza* (*Der Völker-Zirkus unserer Feinde*) címen 1917-ben megjelent műve esetében, amelyben többek között következőket adja a briteket jelképező cirkuszigazgató szájába: „Bemutatjuk, amint John Bull világhírű domptőr remekül betanított állatai a manézsbán letámadják és szétmargangolják a minden kultúrától mentes, vad Germániát...”⁴ – Stiehl bevezető írása ennél visszafogottabb. Leszögezi, hogy nem az volt a célja, hogy ijesztő képek segítségével minél rosszabb színben tüntesse fel az ellenséget, és óva int attól is, hogy az egyes karaktervonásokat könnyelműen általánosítsák. A 96 portré rendkívül sokféle népcsoportot mutat be: breton, közép- és dél-francia, arab, algériai, tunéziai, marokkói, szenegáli, szudáni, mulatt, angol, skót, ír, kanadai, flamand, vallon, gurkha, indiai, afgán, szerb, orosz, fehérorosz, ukrán, lengyel, koreai, grúz, örmény, cseremisiz és tatár arcok tekintenek ránk a kötet lapjairól. Stiehl emellett beszámol

⁴ Leo Frobenius munkája az Europeana keretében teljes egészében digitálisan is elérhető az alábbi webhelyen: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=PPN684757141> (A megtekintés időpontja: 2014. január 9.)

személyes tapasztalatairól is, így például kiemeli, hogy a franciák fegyelmezetlenek, és folyvást kockajátékokkal szórakoznak. Az arabokat előkelő megjelenésűnek, a fekete-afrikaikat viszont vadnak és teljesen műveletlennek írja le, akik a többi táborlakótól is elkülönülnek. Az indiai foglyokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy míg a muszlimok esetében csak a disznóhús elkerülésére kell ügyelni az ételmezésnél, addig a hinduk és a buddhisták sokszor nem voltak hajlandók olyan ételt fogyasztani, amelyet más vallásúak készítettek; így arra is volt példa, hogy engedélyt kaptak arra, hogy kenyérüket maguk süssék. A szerző külön kiemeli az afgánok büszke megjelenését, és úgy fogalmaz, hogy „tisztá indogermánok”, akik „akár egy észak-német paraszti gazdaságon is születhettek volna.” A tatárokról végül dicsérő hangnemben szól azok harciassága és tanulási vágya kapcsán, külön megemlítve az általuk készített, állatokat ábrázoló faragott alkotások kiemelkedő művészségét. Mégis, azzal fejezi be írását, hogy bár igyekezett bemutatni ezen népek jó oldalát is, „ne felejtjük hangsúlyozni, hogy ebben az egzotikus tömegben mégiscsak a nyersség és barbárság van túlsúlyban.”⁵

A bevezetőben számos fénykép és ábra illusztrálja a szöveget. Így többek között láthatóak felvételek V. Mehmed *dzsihádra* felszólító *fatvájáról*⁶, a hadifoglyok számára kiadott tábori újságokról, Otto Stiehl különböző személyes dokumentumairól és a táborokban kutatásokat végző antropológusok és etnológusok kiadványairól.

A publikáció második egysége, a képek bemutatása csak részben követi a diasorozat eredeti felosztását. Stiehl üvegnegatívokkal dolgozott, az akkoriban kapható celluloid filmtekercsek ugyanis nem tudtak még megfelelő minőséget produkálni. Saját kezű, rövid feljegyzései mellé Kahleyss minden képhez további leíró, kiegészítő információkat is szolgáltat. Stiehl az eredeti felosztásban a következő csoportokat különítette el:

„I. A tábor területe” (Anlage des Lagers), 7 felvétel. Ez a csoport magukat a táborokat és épületegyütteseiket mutatja be; néhány felvételen fogságba esett francia katonák is láthatóak, akik rövid időre kerültek a „Szőlőhegy-tábor”-ba.

„II. A tábor lakói” (Belegung des Lagers), 77 felvétel, ebből 54 maradt fenn. Itt található egy válogatás a portréképekből. Ezekből Kahleyss csak azt a 13 darabot közli, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a könyv témájához (két tatár, egy grúz, egy örmény, két algériai, két arab, egy szudáni, két szikh és két gurkha portréját).

„III. Élet a táborban” (Lagerleben), ezen belül:

„a) vallási” (religiöses), 6 felvétel a mecsetről, a temetőről és a keresztény foglyok oltáráról.

„b) Munka és játék” (Arbeit und Spiel), 11 felvétel, a táborokban folyó munkavégzésről, étkezésről, szabadidős elfoglaltságokról.

„c) Sport”, 15 felvétel, ebből 14 maradt fenn.

„d) Bajrám-ünnepségek”⁷ (Bairamfeste), 10 felvétel. 1915-ben és a következő évben is nagy hangsúlyt fektettek a muszlim vallási ünnepségek látványos megtartására. Ezen alkalmak során esetenként oszmán küldöttségek is meglátogatták a táborokat.

„IV. Művészeti tevékenység” (Kunstbetrieb), 36 felvétel. Itt láthatóak a foglyok hímezett, faragott, korongozott alkotásai, többek között azok a művészi díszített helység- és utcanevtáblák is, amelyek segítettek a kutatókat a képek eredetének megjelölésében.

Kahleyss nem közli a diasorozat valamennyi képét, viszont válogatott az Otto Stiehl utódai által megőrzött, nem publikálásra szánt hagyatékból is, valamint az 1990-es évek közepén doku-

⁵ Otto Stiehl munkája ugyancsak elérhető az Europeana keretében digitálisan: <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/dms/werkansicht/?PPN=PPN670056537> (A megtekintés időpontja: 2014. január 9.)

⁶ A *fatva* jogi döntvény, amelyet általában az iszlám jogban (*saría*) jártas *mufitik* adnak ki, de elvileg magánszemélyek is jogosultak erre. Egy *fatvának* nincsen általánosan kötelező érvénye, az azt jegyző személy tekintélyén múlik, hogy milyen tág körben fogadják el döntését. Így az egyes jogi iskolák (*madzhab*) ugyanabban a kérdésben akár egymásnak ellentmondó *fatvákat* is hozhatnak. Tekintve, hogy az iszlámban a vallás és a jog elválaszthatatlanul összefonódik, a *saría* pedig a mindennapi életre vonatkozó szabályokat is tartalmaz, egy *fatva* nem csak magánjogi, hanem közéleti kérdésekben is állást foglalhat.

⁷ A *bajrám* török kifejezés az ünnepnapok általános megjelölése, a *ramazán bajrám* (arabul *id al-fitr*) a böjt megtörésének ünnepe, a *kurbán bajrám* (arabul *id al-adha*) az áldozati ünnep, mindkettőt megtartották a táborokban.

mentálta és megörökítette az egykori táborok és a temető fennmaradt nyomait. Így láthatjuk többek között annak az emlékkőnek a maradványait is, amelyet Otto Stiehl tervei alapján emeltek a táborokban elhunyt tatár foglyok emlékére. Ezt 1916 augusztusában, a *ramazán bajrámi* során avatták fel török tisztjek jelenlétében, kétnyelvű (tatár és német) felirata: „Azon mohamedán kazáni tatár hadifoglyok nyughelye, kik II. Vilmos uralma idején a világháborúban meghaltak” (Grabstätte der kriegsgefangenen mohammedanischen Kasan-Tataren die unter der Regierung Wilhelm II während des Weltkrieges starben).⁸ Kahleyss mindezt kiegészíti Alfred Grohs sajtófotós felvételeivel, amelyek a korabeli újságokban is megjelentek; ezek általában előre beállított csoportképek, amelyek érzékelhetően eltérnek a Stiehl által készített fotók hangulatától. A mű a képeket a következő csoportosításban közli:

1. Bevezetés

a) A táborok (10 felvétel)

b) A foglyok portréi (13 felvétel)

c) Tábori élet, a foglyok élethelyzete

– Mindennapok (11 felvétel)

– Sport (5 felvétel)

– Kézművesség (16 felvétel)

– Vallás (6 felvétel). A mecsetről készült fényképek mellett egy keresztény (valószínűleg örmény) istentisztelet is látható.

– A temető (7 felvétel, 1 rajz). Itt látható az eredeti fényképek mellett a szerző által készített helyszíni fotók egy része is, így a tatár emlékkő felújítás előtti állapota (1995 márciusában). A szerző beválogatta a személyes hagyatékából azt a tervrajzot is, amit Otto Stiehl készített az emlékkőhöz.

d) A táborok és környékük állapota ma (7 felvétel). A szerző további helyszíni képei.

2. Propaganda, a táborok jelentősége – a képanyag hatása

a) A propaganda eszközei (14 felvétel). A szerző ide csoportosította a *bajrárm*-ünnepségek, valamint az oszmán küldöttség látogatása alkalmával készült fotókat, továbbá a már említett tábori propagandista, a tatár Abder-Rasid Ibráhim sejk arcképét. Ezzel Kahleyss arra utal, hogy ezek az események is csak a foglyok befolyásolására tett kísérletek voltak.

b) A táborok jelentősége és a fényképek céljai (5 felvétel)

– A képek „autentikussága” (1 felvétel). Itt az afrikai foglyok táborrésze látható, amely nem egy hivatalos esemény kapcsán, hanem a mindennapokban mutatja be a tábori életet. A szerző azonban felhívja a figyelmet, hogy ez a „mindennapiság” csak látszat, Stiehl valójában nagyon tudatosan válogatta ki ezeket a motívumokat, és nem a tényleges valóságot tükrözték.

– „Szabadság” a táborokban (1 felvétel). Ez a fénykép Stiehl feljegyzései szerint egy parancsnoki szobát mutat be („*Tatarische Möbel, Kommandeursstube*”), amely azt hivatott érzékeltetni, hogy a foglyok otthonosan érezhették magukat a táborokban: faragott tatár székek, asztalok és még egy balalajka is látható rajta, a politikai igazodást pedig V. Mehmed falón függő, méretes arcképe segíti.

– A fényképek megrendezettsége (5 rajz, 2 felvétel). Itt 15 rajzot láthatunk Stiehl hagyatékából, amelyeket egy bizonyos G. Gorrier készített, és jelenleg az egyetlen olyan ismert emléktárgy, amely a tábori életet a foglyok szemszögéből mutatja be. Ezek szerint az élelmezés (az egyik rajz felirata: „Soupe...? nix...”) és a higiéniai körülmények hagytak kívánni valót maguk után. Ezt állítja szembe Kahleyss Stiehl két felvételével, amelyek viszont tiszta és rendezett fürdőket, működő kazánokat mutatnak.

A szerző szemmel láthatólag arra törekedett az eredeti felosztás megváltoztatásával, hogy a felvételeket történelmi kontextusba helyezze. Arra kívánt rámutatni, hogy Otto Stiehlnek – minden személyes érdeklődése dacára – sem az volt az elsődleges célja, hogy a nagyközönségnek bemutassa ezeknek a távoli és egzotikus népeknek a kultúráját. Sokkal inkább az, hogy a háború érdekeinek megfelelően megrendítse az ellenséges hatalmak bizalmát gyarmataik lakosaiban, ezzel jelentős

⁸ A temető és az emlékkő az évtizedek folyamán feledésbe merült és erősen megrongálódott, de öröndetes módon 1995-ben, illetve 2005-ben teljesen felújították.

katonai erők lekötését remélve. Oppenheim eredeti elképzeléséről (a muszlim népek tényleges fel-lázításáról) viszonylag gyorsan kiderült, hogy kivitelezhetetlen; a pszichológiai hadviselés céljait viszont továbbra is jól szolgálhatták a muszlimok és németek barátságát sugalló képek. Az Ázsiából és Afrikából származó katonák, akik a gyarmattartók seregeiben jobbára a golyófogók szerepét töltötték be, így hadifogolyként is csak eszközként szolgáltak egy olyan háborúhoz, amely a legkevésebbé sem az érdekeiket szolgálta. Kahleiss a történelmi hátteret csak nagyon vázlatosan mutatja be, és helyenként becsúszott egy-egy hiba is az arab nyelvű szavak átírásakor (145. o.: „Id-ul-sitr”, helyesen fitr, „id-ul adscha”, helyesen adha). Mindezek mellett ez a mű átfogó betekintést nyújt az első világháborús hadifogság egyik kevésbé ismert aspektusába. Sajnálatosan hiányoznak viszont a foglyok által írt személyes emlékek, amire a szerző is felhívja a figyelmet; amennyiben ilyenek előkerülnének, még sok új információval gazdagíthatnák ezt a kevésbé kutatott területet.

Forgács Márton

DANIELE CESCHIN

GLI ESULI DI CAPORETTO I profughi in Italia durante la Grande Guerra

(*Caporetto száműzöttei. Menekültek Olaszországban a Nagy Háború alatt.*
Laterza, Bari, 2014. 313 o. ISBN 978-88-581-1139-0)

1917 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország csapatai Caporettonál áttörték a frontvonalat, menekülésre kényszerítve az olasz katonákat. A csata emlékezete Magyarországon is mindmáig él, mint hazánk fiainak egyik legátütőbb első világháborús sikere. A történelmet kedvelők számára érdekes lehet a „másik oldal” álláspontjának megismerése is.

Daniele Ceschin, az első világháború elismert kutatója először 2006-ban megjelent, majd idén újra kiadásra került munkájában azt mutatja be, hogy az áttörést miként élték meg Olaszországban azok, akik a csata következtében elhagyni kényszerültek otthonukat, mintegy száműzöttekként élve tovább saját hazájukban. A könyvben azonban nemcsak a Caporetto vidékéről elmenekülő kényszerülők sorsa kerül tárgyalásra, hanem a háború sújtotta Olaszország egész népének viszontagságai.

A kötet felépítése már-már mértani pontossággal kiszámítottnak tűnhet, mivel két, szinte azonos terjedelmű részből áll, melyeket a szerző egyenként három-három fejezetre osztott. Az alfejezetek jól követhető, tematikus szerkezetet alakítanak ki. A monográfia végén fellelhető táblázatok, a bőséges jegyzetapparátus és a névmutató is segítik eligazodni az olvasóközönséget. Az egyetlen hátrány, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke nincs önállóan feltüntetve a mű végén, a bibliográfiai adatokról csak a jegyzetekből kaphatunk információkat, de ez nem jelenti a historiográfiai háttér kellő ismeretének hiányát. Ceschin elsősorban elsődleges forrásokra alapozta munkáját, melyek közül – legalábbis a hivatkozások tanúsága szerint – a legtöbb az Olasz Állami Levéltár (Archivio Centrale dello Stato, ACS) iratanyagában lelhető fel.

A mű első nagyobb egységében Ceschin Caporetto vidékére összpontosít. Mondanivalóját Angelo Gatti, Luigi Cadorna olasz hadsereg-főparancsnok egyik közvetlen munkatársának szavaival kezdi, rávilágítva ezzel arra, hogy a könyv megírásához a fő forrásanyagot a háborúban harcoló katonák naplói jelentették. A forrásokat sok történész felhasználta már a caporettoi tragédia katonai szempontú megírásához, azonban e szerzők eddig nem vizsgálták, hogy a civil lakosság miként élte meg a háborút. Pedig a katonák írtak erről is – elsősorban a menekülő gyerekek látványa érintette meg őket (12. o.). Nemcsak a nagyvárosok lakói döntöttek otthonuk elhagyása mellett, mint például Udine lakossága, hanem a hegyekben élők is. A polgárság képviselői éppen úgy elmenekültek, mint a mezőgazdászok, vagy a munkások. Ceschin szerint ez az oka annak, hogy nehéz magyarázatot találni a menekülés okaira, és még nehezebb feltárni azt, hogy mi vitte rá az egyik embert a távozásra, a másikat a maradásra (15. o.).

Munkája elkészítésekor Ceschin nehéz feladatra vállalkozott, amikor a háború kényszerítette elvándorlás jelenségét oly módon kívánta bemutatni, hogy érzékeltesse annak tömeges voltát, ugyanakkor egyéni sorsokkal is alátámassza állításait. A feladatot kétségtelenül remekül megoldotta azáltal, hogy alfejezetei mindig egy, az „általánost” bemutató naplórészlettel kezdődnek, s ezt követi az ismert és a kevésbé ismert, de minden esetben bemutatott személyek egyéni történeteinek elmesélése. Ennek a kétségkívül érdekes elbeszélő technikának egyetlen hátulütője az, hogy az olvasó úgy érezheti az egyes részek végére, hogy a fejében nevek hosszú sora kavarog, ami kissé nehézkessé teheti a történet követését. Talán ez is a magyarázata annak, hogy Ceschin több ízben indokolja témájának, forrásainak kiválasztását, megfogalmazva például azt, hogy a Caporetto környékéről történő, főleg a vezető réteget érintő menekülthullám nemcsak az élőhelyről való távozást jelenti, hanem egy országos szintű, intézményes válság előidézője is (30. o.). A belső migráció ugyanis kezdetben főként az északi, illetve a középső zónában elhelyezkedő nagyvárosokba, így Milánóba, Bolognába és Firenzébe irányult, ahol csakhamar nem tudtak mit kezdeni a növekvő menekültáradattal, így az elvándorlás egyre délebbre húzódtott, melynek következtében Róma és Nápoly is kedvelt célpontok lettek (36. o.). Vagyis a menekültek csakhamar egész Olaszországban felbukkantak. Ezt azért fontos kiemelni, mert a mai Olaszországban is éppen ezek a városok a (mostanság már inkább az országhatárokon kívülről jövő) migránsok legnépszerűbb úti céljai, így a háborút követő és a jelenleg is fennálló tendencia között fel lehet fedezni némi hasonlóságot. Ez pedig a legékesebb bizonyítéka annak, hogy Ceschin rendkívül idősezerű és számos új adalékot tartalmazó, releváns témát választott könyve megírásakor. A szerző ok-okozati feltárásai, a történetek miérettjeire adott magyarázatai kiválóak, az élvezetes stílust alátámasztják az érzékletesen kiválasztott idézetek is, melyekben a monográfia bővelkedik.

A téma megjelölését és indoklását, valamint a menekültek társadalmi hovatartozását ismertető, rendkívül gazdag első fejezetet követő rész azt mutatja be, hogy a városok lakossága miként igyekezett segíteni a háború sújtotta övezetből származókon, milyen megoldást talált a bevándorlásra. Menekültszállók alakultak, melyeknek gyakran az iskolák, egyetemek adtak otthont, az érkezők kényelmének biztosításáról az e célból szerveződött diákcsoportok gondoskodtak, tiszta ruhát és meleg ételt biztosítva nekik. Ceschin hosszú oldalakon keresztül beszél az összefogásról, mely ami a menekülteket, mind az őket befogadókat jellemezte, közelebb hozva az olvasóhoz a háború eseményeit. Elbeszéli, hogy a Caporetto és a Piave környékéről érkezőket egyfajta hazafias lelkesedéssel üdvözölték, munkát ajánlva nekik (72. o.). Csakhamar jótékonyasági szervezetek alakultak, például Rómában a Charitas létesített központot 1918-ban (76. o.). A szervezetek a menekültek beilleszkedését, új életük kialakítását voltak hivatottak elősegíteni. Ceschin részletezi az ellenséges katonák vélt vagy valós kegyetlenségeit, melyek véleménye szerint a lakosság távozásához vezethettek. A történeti objektivitás jegyében azonban ő maga is megfogalmazza, hogy az ellenség „barbárként” való beállítása igencsak erős túlzás (66. o.).

Miként azt a harmadik fejezetből megtudhatjuk, a háború alatt nemcsak a belső vándorlás öltött jelentős méreteket, hanem a külföldről érkező háborús menekültek, emigránsok száma is növekedett, akik Franciaországból, Németországból és mindenekelőtt az Osztrák–Magyar Monarchiából vándoroltak Olaszországba, menedéket kérve az itt élő családoktól (86. o.). Ez nem is okozott problémát mindaddig, amíg Olaszország be nem lépett a háborúba az antant oldalán, azaz a bevándorlók többsége számára ellenséges oldalon. Törvények sorával szabályozták, kik tekinthetők menekülteknek. Ceschin a törvényeket tömören, mégis érthetően mutatja be.

A *menekültek Olaszországban* címet viselő második egységben Ceschin a háború alatt Olaszországban jelentős méreteket öltő migráció általánosságait mutatja be. Képet kaphatunk arról, hogy a városokba érkező menekülthullám miatt milyen nehézségekkel kellett szembenéznük a lakosoknak. Az első és talán legfontosabb problémát az újonnan érkezők elszállásolása jelentette. A legjellemzőbb szállásadó épületek a tanintézmények, a hajléktalanszállók és a monostorok, kolostorok lettek. A szállásadás nehézsége elsősorban abban rejlett, hogy az esetek túlnyomó többségében nem ellenőrzött emigrációról volt szó, hanem kis csoportokban, váratlanul érkező menekültekről (116. o.). Ebből eredően a kapott szállások gyakran inkább apró barlangokhoz hasonlítottak, mint kényelmes lakásokhoz (119. o.). Mindehhez rendkívül rossz higiénés körülmények társultak, amin folyamatos egészségügyi ellátással igyekeztek javítani (126. o.).

A másik legfontosabb kérdésnek Ceschin a menekültek élelmezését tartja, ami azért jelentett súlyos problémát, mert a háborús viszonyok által generált, nehéz gazdasági körülmények közepette nem volt egyszerű előteremteni a lakossági szükségleteknek megfelelő mennyiségű élelmet (131. o.). A szerző pontos adatokat sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy naponta körülbelül mennyi táplálék juthatott egy főnek, az étel minőségét pedig naplórészletekkel igyekszik megvilágítani. A mű legfőbb erényét talán éppen ez adja, hogy együtt szerepelnek benne a forrásokkal alátámasztható adatok és az olvasmányosabb, kortársak visszaemlékezései által elmesélt részek. E módszer azért is célravezető, mert a konkrét adatok rávilágítanak a naplók hitelességére is.

A harmadik problémát a munkavállalás kérdése jelentette. A menekültek érkezésének első heiteiben még nem volt különösebben nehéz munkát találni a különféle gyárakban, azonban a bevándorlók számának növekedésével fordított arányosságban a munkahelyek száma csökkenni kezdett (142. o.).

Az objektivitás jegyében Ceschin a menekültek érkezése által okozott problémák bemutatását követően áttér a kérdésre: maguk az érintettek miként élték meg helyzetüket? A naplórészletek rávilágítanak arra, hogy életük rendkívül nehéznek bizonyult az új körülmények közepette. Nemcsak munkát találniuk volt nehéz, de sokszor olyan alapvető élelmiszerekhez sem juthattak hozzá hónapokig, mint a tej, sajt, hús, cukor, a kávé (155. o.). A szerző külön kitér a nők, öregek, gyermekek helyzetére, mivel – miután a férfiak többsége katonaként szolgált – ők képviselték a menekültek jelentős hányadát. Az új lakóhelyen való élet kialakítása számos feladatot rótt az asszonyokra, ami azért sem volt könnyű, mert az új környezetben a családok tagjai nem ismertek egymáson kívül senkit, így mindent maguknak kellett előteremteniük (164. o.). A gyerekeket, különösen a lányokat a helyi urak alkalmazták előszeretettel cselédként (168. o.).

A második egység második fejezetéből arról értesülünk, hogy az egész országban általánossá vált az eredeti lakhelyről való elvándorlás és megindult az ország déli régióiból az északi területekre való költözés. Ez a fajta migráció ugyanazokat a problémákat vetette föl, mint az első hullám érkezése. Amikor a bevándorlók száma megnőtt, a helyi lakosság egyre inkább nehezményezte érkezésüket. Az ellenérzés lassacskán olyan méreteket öltött, hogy a migránsokra elkezdtek ellenséggént tekinteni. Például az egyik menekült arról számolt be, hogy a helybeliek folyamatosan sértegetik őket és éreztetik velük, hogy új lakóhelyükön egész életükben idegenek maradnak (193. o.).

A könyv utolsó, rövid fejezetében Ceschin arról számol be, hogy a háborút követően lehetőség nyílt a menekültek hazaköltözésére, mellyel többségük élni igyekezett. Így módon hozzátétőlegesen egy év távollét után a háborút túlélő családtagok újra egyesülhettek.

Ceschin rendkívül érdekes perspektívájú, információban gazdag, élvezetes monográfiát alkotott, amely jelentős kutatómunkán alapszik, s a manapság jelentkező, menekültekkel kapcsolatos problémák, kérdések fényében is tanulságosnak tekinthető.

Hamerli Petra

POLLMANN FERENC

OROSZLÁN, KARDDAL ÉS LÚDTOLLAL. DOBERDÓI BÁNLAKY JÓZSEF ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

(Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2014. 176 o. ISBN 978-963-9978-34-8)

Az első világháború kitörésének 100. évfordulóján öröndetesen sok, a XX. század történetének őskatasztrófáját sokféle megközelítésben középpontba állító kötet lát napvilágot magyar és idegen nyelven. Közhelyeszerű megállapításnak hat, hogy a Nagy Háború alakulását döntő mértékben meghatározó, az 1914–18 közötti években jelentős szerepet játszott katonatisztek és tábornokok életpályájáról száz év elmúltával is vajmi keveset tudunk.

Az osztrák–magyar haderőt irányító mintegy 1200 fős első világháborús tábornoki kar tagjainak életútjáról, háborús szereplésének összefoglalásáról az elmúlt másfél évtizedben született ugyan néhány magyar és idegen nyelven kiadott összefoglaló feldolgozás, azonban a tábornokok részletes életrajzának publikálása terén a magyar hadtörténetírás még mindig sok évtizedes és jelentős lemaradással küzd.

Pollmann Ferenc nemrégiben megjelent, az első világháborús tábornoki „kaszt” megbecsült és figyelemreméltó tagjáról, doberdói Breit (1931-től Bánlaky) József altábornagy életéről és munkásságáról szóló monográfiája egy régi adósságot törleszt, amely remélhetőleg további példamutatón nívós és tárgyyszerű életrajzi művek megírására ösztönzi a korszakkal foglalkozó történészeket.

A szerző – aki ebben a műfajban meglehetősen otthonosan mozog, hiszen egy évtizede már megjelent tollából egy másik, nem kevésbé színes egyéniségű első világháborús tábornok, nádasi Tersztyánszky Károly vezérezredes kitűnő monografikus életrajza – az előszóban kellőképpen megindokolja, miért esett választása Breit József személyére, aki több szempontból is érdeklődésre tarthat számot nemcsak a szakemberek, hanem az olvasóközönség körében is. Azon kevés magyar identitású és származású tábornok közé tartozott ugyanis, akik végig a magyar királyi honvédség kötelékében szolgáltak a dualizmus időszakában, honvéd csapat- és seregtesteket vezetett a Nagy Háború különböző frontjain, neve a két világegés között egyet jelentett a magyar hadtörténetírás megújításával és a korábbiakhoz képest új pályára állításával.

A könyv felépítése a klasszikus sémát követi: az előszó után kronologikus és tematikus rendben előrehaladva ismerhetjük meg Breit József életének főbb állomásait. Az első fejezetben Pollmann Ferenc a későbbi tábornok gyökereiről szól és rögtön egy első pillantásra feloldhatatlannak tűnő dilemmával, ellentmondással találja szemben magát, nevezetesen Breit születésének tisztázatlan időpontjával és körülményeivel, valamint a származása körüli bizonytalanságokkal. A szerző történészi nyomozása végeredményeként arra a megállapításra jut, hogy a későbbi generális apja és anyja személye bizonytalan (valószínűsíthető édesapja kereszteszi Szende Béla, 1872–1882 között magyar honvédelmi miniszter), továbbá eloszlatja a vallási hovatartozásával kapcsolatban felmerült kétségeket (1888-ig zsidó vallású volt, majd kikeresztelkedett), amely tényekre csak alapos és hosszas kutatások után derült fény.

A soron következő alfejezetben Breitnek a lugosi főgimnáziumban 1876 és 1883 között tanulmányairól tudhatunk meg részleteket (például önképzőköri elnökségéről, az ott abszolvált érettségijének eredményeiről). A következőkben főhősünk katonatiszti pályára fel fordulásának részleteit ismerhetjük meg: az 1883–84-ben abszolvált fél éves budapesti orvostanhallgatói tanulmányok után 1884 áprilisától egyévi önkéntesként a magyar királyi 18. honvéd zászlóaljnál szolgált, majd egy év múltán már tartalékos őrmesterré, 1886 januárjától tartalékos hadnaggyá, 1888 májusában pedig tényleges hadnaggyá nevezték ki alakulatánál. Egy részfejezet a később vezérkari tisztí minősítést nyert Breit József 1889–91-ben a bécsi Hadiiskolán töltött éveit és tanulmányait taglalja.

A szerző külön foglalkozik a Breit százados magánéletében bekövetkezett változással, az 1895-ben Axmann Etelkával kötött házasságával. Tudomást szerezhetünk a korszakban a fiatal tiszték életét megkeserítő és nősülési szándékai elé jelentős akadályt gördítő, az államkincstárnak fizetendő házassági kaució intézményéről, a Breit esetében uralkodói engedéllyel alacsonyabb kauciók összeg lefizetése mellett létrejött frigyről, amelyből később két fiú és egy lány gyermek született.

Pollmann jóvoltából részleteket tudunk meg a kötet főszereplője katonai pályafutásának 1891–1913 közötti szakaszáról, továbbá hadtörténetírói pályája indulásának körülményeiről, vagyis részletesen megismerhetjük az 1892 és 1907 között keletkezett, neve alatt megjelent műveinek címét és tartalmát.

Breit első világháború alatti tábornoki ténykedésének a mű írója érthető módon külön fejezetet szentel, amelyből többek között megismerhetjük a vezérőrnagyként a magyar királyi 107. népfelkelő dandár élén vívott bevezető harcokat a szerb fronton a világegés kitorése után, az ún. pancsovai pánikban játszott szerepét 1914 szeptemberében. Tudomást szerzünk a könyv főszereplőjének a szerb harctéren 1915 nyaráig (1915 januárjától már a 109. népfelkelő dandár élén) folytatott hadvezéri tevékenységéről. A kötetből kiderül, hogy 1915. július közepétől a 16. honvéd hegyi dandár élén, az olasz fronton, az Isonzó folyó mentén, a doberdói frontszakaszon vezette csapattestét.

A 2. isonzói csatában az olasz hadszíntéren tanúsított helytállása a Katonai Érdemkereszt II. osztálya kitüntetését és a magyar nemesi címet hozta meg számára.

Érdekes részleteket ismerhetünk meg a 3. isonzói csata során a 20. honvéd gyaloghadosztály parancsnokságát átvevő somorjai Lukachich Géza vezérőrnagy és Breit tábornok között kialakult konfliktusról, melynek lényege, hogy utóbbi nem tudta elfogadni a tényt, miszerint egy nála rangban fiatalabb tábornok alá került beosztásra. Mivel beteget jelentett és ezzel további katonai karrierjét kockáztatta, a történetek folyományaként tervezett kényszernyugdíjazására Hazai Samu magyar honvédelmi miniszter az uralkodónál tett közbenjárására nem, csupán várakozási illetékkel való szabadságolására került sor.

Pollmann Ferenc részletesen foglalkozik a kötet főszereplője magyar nemesi címének és doberdói nemesi előnévének 1916 februárjában történt adományozásával és a nemesi címer elkészítésének körülményeivel.

Képet kapunk aktív hátszói szolgálatáról (1916 júniusától egy mozgó felülvizsgáló bizottság parancsnokaként ténykedett), majd azt követően 1916 novemberétől – 1917 augusztusától altábornagyi rangban – a 39. honvédhadosztály, 1917 novemberétől pedig a nevét viselő csoport élén vett részt a román fronton zajlott hadműveletekben, ahol a Magyaros-tető visszafoglalásáért a Vaskorona Rend hadidíszítményes és kardos II. osztályával tüntették ki. 1918 márciusától hadosztályával élelmiszerrekvirálást hajtott végre a hátszóban Magyarország alföldi területein, majd 1918 júliusától az olasz front dél-tiroliai szakaszán harcolt csapatot vezette, október végéig pedig (az osztrák–magyar fegyverszüneti delegációt október végétől vezető és a padovai fegyverszünetet megkötő Viktor Weber gyalogsági tábornokot helyettesítve) a császári és királyi VI. hadtest ideiglenes parancsnokaként fejezte be világháborús pályafutását.

Részleteket tudhatunk meg az 1919 januárjában nyugállományba helyezett altábornagy ellen 1919 őszén lefolytatott becsületbeli eljárás kimeneteléről is, vagyis az ellene felhozott vádak (tudniillik az olasz fronton az 1918. október végén–november elején bekövetkezett osztrák–magyar katonai összeomlás során törzsével együtt megmenekült az olasz fogságba eséstől, míg az alája beosztott 39. honvédhadosztály olasz hadifogságba esett) alóli felmentéséről.

Eddig nem ismert adatokat olvashatunk a tábornok 1922–29-ig húzódó magyar állampolgársági ügyeiről és magyarországi visszahonosításáról, s az 1931 márciusában a Horthy kormányzó által jóváhagyott, Breitől Bánlakyra módosított névváltoztatásáról, majd az 1932-ben a Magyar Érdemkereszt II. osztályával való kitüntetéséről. A szerző összefoglalja a Magyar Katonai Írók Körében 1924 és 1944 között kifejtett (1929-től elnöki, majd 1940-től tiszteletbeli elnöki) tevékenységét, továbbá áttekinti a két világháború közötti időszakban különösen termékeny Bánlaky hadtörténetírói munkásságát, melynek leginkább említésre méltó produktuma az 1929 és 1942 között 22 kötetben napvilágot látott *A magyar nemzet hadtörténelme* volt.

A könyv végső fejezetéből a volt tábornok életének utolsó szakaszát ismerhetjük meg a második világháború végéig, egészen 1945. október 12-én bekövetkezett haláláig és az üllői katolikus temetőben történt örök nyugalomra helyezését.

A kötetet rövidítésjegyzék, tekintélyes jegyzetapparátus és személynévmutató teszi teljesebbé. A kiváló és rendkívül adatgazdag, számos korabeli dokumentumot és fényképet is felvonultató életrajzi összefoglalásból jól végig követhetjük doberdói Breit József altábornagy összetett katonai pályáját, hadtörténetírói tevékenységének fontos állomásait, magánemberi kvalitásait és családi viszonyait. A korszak kutatói, valamint a Nagy Háború eseményei és a világháborús osztrák–magyar tábornokok sorsa iránt érdeklődő olvasók mindnyájan találnak érdekes újdonságokat a kötetben, amely megítélesem szerint egyszerűen nem hiányozhat a XX. század első felének történelmével foglalkozó történészek polcáról.

Balla Tibor

KRÓNIKA

KINCSES KATALIN MÁRIA

FERENC JÓZSEF – ADJ KIRÁLY KATONÁT!

Kiállítások a Királyi Kastélyban és a Gödöllői Városi Múzeumban, 2014

Gödöllő az ország azon települései közé tartozik, ahol az elsők között, már a tavaszi időszakban a múzeumok megnyitották kiállításait az első világháború kitörésének századik évfordulójára emlékezve. A Gödöllői Városi Múzeum 2014. március 22-én *Adj király katonát!*, a Királyi Kastély pedig május 30-án a *Titánia lovagjai* kiállítás-sorozat harmadik részeként *Ferenc József, a rendíthetetlen* címmel – ahogyan erre a krónika kompilált címe is utal. (A városi múzeum kiállítása 2014. november 2-ig, a Királyi Kastélyban rendezett tárlat 2014. szeptember 28-ig látogatható.) Gödöllőn a korai tárlatnyitások ténye figyelemre méltó: arra utal, hogy idejében megkezdett, előrelátó tervezés és szakmai előkészítő munka előzte meg a kiállításokat. Ezért azok színvonalasra sikeredtek, a kapcsolódó kiadványokkal és programokkal együtt. Mindkét kiállítás közös vonása az is, hogy a helyi érdeklődésen túl országos figyelemre tarthatnak számot, mert tematikájuk a helyi, gödöllői vonatkozásokon túl kiterjed országos eseményekre, illetve ezen is túlmenően a Monarchia történetének számos alapvetően fontos vonatkozására az első világháborúval kapcsolatban. Végül mindkét kiállítás közös vonása, hogy a bemutatott tárgyakat tekintve nem kis részben kiegészültek (mások mellett) a Hadtörténeti Múzeum műtárgyaival vagy azok másolataival, ami nem véletlen, hiszen ez a múzeum rendelkezik Magyarországon a legjelentősebb első világháborús gyűjteménnyel.

*

Az *Adj király katonát* kiállítási katalógusa a *Gödöllői Múzeumi füzetek* 10. darabja. Egy fekete-fehér, zsebkönyv méretű kiadvány, amely tetszetős kiállítású, igényes kivitelezésű, és a műtárgyak leírásán kívül a kiállításhoz kapcsolódóan tanulmányokat is közöl. Igazi hasznos kalauz, amit nemcsak a kiállítótérben, de onnan elvonulva, a témában és az anyagban elmélyülve, a tovább tájékozódni kívánó látogató vagy kutató nagy haszonnal forgathat. Kerényiné Bakonyi Eszter múzeumigazgató szakmai bevezetője után a katalógus három tanulmányt tartalmaz, melyek a tárlat egészét, illetve a bemutatott témákat járják körül, tárják föl. A katalógus irodalomjegyzéke pedig a további tájékozódást könnyíti meg. Ezt követően a katalógusban tematikus egységben következnek a műtárgyleírások (Műtárgyjegyzék), olyan logikai rendben, ahogyan a kiállítótérben is bemutatásra kerülnek a témák, illetve tárgyak. A katalógust tehát oly módon szerkesztették meg, hogy egyben jól hasznosítható kiállítás-vezetőként is funkcionáljon. A könyv végén helyet kapott egy igényes színes képmelléklet is. A gödöllői műtárgy-együttest a városi múzeum anyagán túl 17 adakozó magánszemély adománya alkotja, melyet a múzeum kollégái gyűj-

töttek, s amit a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum néhány tárgyával, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből és nem utolsósorban a gödöllői művésztelep különleges kollekciójából egészítettek ki a rendezők. A kiállítás létrehozását – és a kapcsolódó kiadványok (könyvjelző, szórólapok, képeslapok) és programok (múzeumpedagógiai foglalkozások, rendkívüli, szakmai tárlatvezetések) létrehozását és megvalósítását, vagyis a teljes programsorozatot és annak kiadványait – Gödöllő Város Önkormányzata és az Első világháborús Centenárium Emlékbizottság támogatta. Mindezt azért érdemes megemlítenünk, mert az összefogás eredményeképpen a színvonalas szakmai munkát ennek köszönhetően sikerült igényes, az emlékezéshez és szakmai kérdések exponálásához egyaránt alkalmas és méltó tárlattá formálni.

A kiállítással a múzeum munkatársai „...azoknak a többségében névtelen, vagy az emlékezet sűrű kódéba vesztett embereknek...” kívántak emléket állítani, „...akik harcoltak a XX. század elejének nagy háborújában, valamint azoknak a családoknak, akik férj, apa és támasz nélkül itthon maradva küzdöttek az egyre nehezebb mindennapokban” – olvasható a bevezetőben. Vagyis Gödöllőn követték azt a manapság uralkodó és nagyon divatos tematikát, mely szerint a háború története, hadtörténete, politikai története, vagyis a száraz eseménytörténet és adathalmaz, tényanyag prezentálása helyett inkább a harcoló katonákat állítja a középpontba és a hátszág háborús mindennapjait. Ez a célkitűzés azért is üdvözlendő és hasznos, mert a még nagy számban a családoknál megőrzött relikviákat, emlékeket összegyűjtve a muzeológusok élővé, közelivé és ezáltal könnyebben befogadhatóvá, érthetőbbé tették a látogató számára kiállításukat.

Mielőtt rátérnék a kiállítás bemutatására, a katalógus három tanulmányáról szólok, elsőként Fábíán Balázs írásáról. A *Gödöllői katonák a „Nagy Háborúban”* című tanulmány négy fejezetre osztva mutatja be a településről háborúba került katonák sorsát, tevékenységét a sorozástól, bevonulástól kezdve a frontharcokon át a sebesülésekig, a hadifogságig, majd az áldozatok emlékének ápolásáig. Az írás hiányt pótló munka, hiszen eddig egyáltalán nem készült olyan tanulmány, monográfia, amely a kérdésről vagy Gödöllő első világháborús történetéről szólna. Ez a tény mutat rá arra is, hogy a gödöllői múzeum munkatársai bármiféle alapvetés nélkül, pusztán saját kutatásaikra, gyűjtéseikre és általános szakmai tudásukra támaszkodva készítették el tárlatukat, mely ezáltal a szakmai közeg számára még nagyobb értéket képvisel és elismerést érdemel.

A forrásadottságok ugyanakkor szerencsések a téma feltárásához és bemutatásához: a korabeli helybéli sajtó, a *Gödöllői Hírlap* és a *Gödöllő és Vidéke* című újság nagy részletességgel számolt be a település életét befolyásoló dolgokról, főleg a háború korai szakaszában, tudhatjuk meg Fábíán Balázstól. A településről több mint 500-an vonultak be, több sorozás után, zömében önkéntesek, többségük azonnal a frontra került. 1915-öt követően a sorozások, illetve bevonulások már komoly problémát okoztak a település életében, a hivatalnokok távolléte fennakadásokhoz vezetett, a közigazgatás működőképességét is veszélyeztetve. A gödöllői katonák különböző frontokra kerültek, harcoltak a galíciai offenzívában, a szerbiai frontvonalon, Olaszországban, a francia harctéren. Szolgáltak a budapesti 32-es gyalogezredben, az 1-es, 6-os, 19-es, 30-as, 37-es, 38-as, 44-es és 72-es honvéd gyalogezrednél, valamint népfelkelő ezredekben.

A kiállítás fő tematikájából kifolyólag, mely az egyéni sorsokra koncentrál, annak létrehozói úgy vélték: a háborús években az egyik legfontosabb feladat a harcoló katonák

és a háterszág közötti kapcsolattartás biztosítása volt, vagyis a levelezés megszervezése a katonákkal. Fábián Balázs részletesen feltárja, ez miképpen valósult meg, rámutatva, hogy az információáramlás elősegítésére a katonák és családjaik között, valamint a kórházak, betegápoló helyek felé a város irodát működtetett a községházán, ahol önkéntesek ún. levelező irodát tartottak fenn. E rendszernek köszönhetően az itthon maradtak megfelelően és időben voltak tájékoztatva, s a sajtó is pontos és bőséges hírekhez jutott, amit példaadó korrektséggel közvetített a lakosságnak. A rendszer kulcsfigurái természetesen a frontvonalakról önként tudósításokat küldő katonák voltak. Közöttük is kiemelkedik Kilián Frigyes és Olajos Béla, akik a legtöbb hírt szolgáltatták, sőt, híradásaikat többször rajzokkal is ellátták, s akiknek háborús tevékenységét, pályafutását Fábián Balázs részletesen bemutatja dolgozatában. Írásának külön erénye, hogy nagy alaposággal tárja föl a sebesültek ellátásának intézménytörténetét, mind a fronton, mind pedig a háterszágban, leírja a kórházak látogatási rendjét, a gyógykezelések lehetőségeit, rendjét a gödöllői katonák példáján keresztül.

A tanulmány pótolja az újságok elhallgatott információit: számba veszi a veszteségeket oly módon, hogy név szerint megemlékezik a hősi halottakról, valamint ehhez kapcsolódóan bemutatja a lakosság kegyeleti gyakorlatát, szokásait. Már a háború idején elkezdődött az idegen földön elesett katonák maradványainak exhumálása és hazaszállítása, ami az 1920-as években kiteljesedett (nem állami program, hanem) az itthon maradt hozzátartozók törekvéseinek eredményeképpen. A tájékozódást, az elesettek megtalálását sokban segítette a Vöröskereszt a gödöllőiek esetében is. Külön foglalkozik a tanulmány a hadifogsággal, rámutatva egy érdekes mentalitástörténeti momentumra: a foglyok egy része nem közvetlenül a családot – bár megtehették volna –, hanem a helybéli lelkészt, papot értesítette fogságba kerüléséről. Így Bárdy Pál református lelkész a források tanúsága szerint mindent megtett azért, hogy a főleg Oroszországban fogságba jutottakkal a kapcsolatot, az itthoniakban pedig a lelket tartani tudja. Az elesettek emlékére a Gödöllői Népségítő Bizottság Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő, szobrász, iparművész indítványára már 1914 novemberében határozatot hozott, hogy állítsanak emléket a temetőben a háborúban elesett katonáknak. Az eredetileg tervezett szobor helyett végül keresztet állítottak, amit Mindenszentek napján avattak föl 1914 őszén. A háború után tíz évvel ismét előkerült a szoborállítás ügye: Siklódy Lőrinc (1876–1945) erdélyi szobrászművész alkotását, amely 1930-ban a budapesti országos tavaszi képzőművészeti tárlaton elnyerte a főváros nagydíját is, 1930. szeptember 7-én avatták föl. Országos esemény volt, hiszen Horthy Miklós kormányzó leplezte le Gödöllő központjában. A tanulmány bemutatja a szobor állításának történetét, további sorsát az 1950-es, 1970-es években, egészen napjainkig. A kegyelet és megemlékezés további példáinak – országzászló, hősi emlékmű a Premontrei Rendház és Gimnázium közelében, emléktáblák – részletes feltárásával zárul Fábián Balázs kiváló, alapos tanulmánya.

Ivókné Szajkó Ottilia a háborús háterszág gödöllői eseményeit tárja föl írásában, mely nemcsak az otthon maradtak mindennapjait próbálja meg korrekt módon bemutatni, hanem a háborús politikai eseménytörténetet tekintve is nagyon hasznos összefoglalás, amely kiváló keretet biztosít a mindennapi élet történéseinek megértéséhez, értelmezéséhez. A szerző nem az egyes résztvevők, hanem a közösség szempontjából vizsgálja az eseményeket, a gödöllői lakosság közösségi életére gyakorolt hatását kutatva a frontese-

ményeknek, elősorolván azokat a közösségi megnyilvánulásokat és szimbolikus cselekedeteket, melyekkel a közösség a frontokon harcoló katonákat közvetetten vagy közvetlenül segíteni akarta. Megtudhatjuk, hogy 1914. július 31-én elrendelték a városban a mozgósítást, augusztus 2-án pedig Máriabesnyőn körmeneten vettek részt a lakosok, melyen a katonák hazatéréseért és a háború szerencsés kimeneteléért imádkoztak. Fontos kelléke volt a szertartásnak a zászló, amit a gödöllői leányok hímeztek, megszenteltették azt, s kiküldték a frontra. A zászló sorsa őrzőjével együtt az orosz hadifogság lett, már 1914. november végén. A lakosság két vonatkozásban került közvetlen kapcsolatba a hadsereggel: folyamatosan beszállásolták a különböző, például cseh és német egységeket (a rákosi gyakorlótér közelsége miatt) a település magánházainál, s egyebek mellett egy 100 sebesült befogadására alkalmas kórházat (ún. üdülőkórház) is kialakítottak a koronauradalom, illetve kastély területén, melynek működését Szajkó Ottilia részletesen bemutatja. Rendkívül értékes fejezete a dolgozatnak a gödöllői háborús hétköznapiak leírása, a gazdasági élet megrendülése, az élelmiszer-, áru- és munkaerőhiány, a jegyrendszer, a pénz elértéktelenedése, a rekvirálás részletes feltárása, s a lakosság reakciói (közhangulat) mindegyike – ez az a terület, amely a látogatót egészen közel viheti a háború következményeinek megértéséhez.

A háború kiadásainak megteremtésére 1914 novembere és 1918 júniusa között nyolc alkalommal került sor hadikölcsön-jegyzésre, ami a szolidaritás egyfajta közösségi, társadalmi jelenségeként is értelmezhető. Gödöllő esetében ennek folyamata jól dokumentálható, Szajkó Ottilia részletes kimutatásokat készített a kölcsönök összegéről, a kölcsönt jegyzők társadalmi hovatartozásáról, s megállapította, hogy a gödöllői jegyzések az országos tendenciákat követték. Gödöllőn a lakosság – elsősorban a közép- vagy alsó-közép réteg, akik közül a legtöbb katonát sorozták be – a háború egész ideje alatt társadalmi-szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot, jótékonyági akciókat bonyolított, több területen is. A népségítő irodát (Népségítő Bizottság) már említettük, ahol a fő tevékenység az adománygyűjtés és elosztás volt azon családok részére, ahonnan a kenyérkereső családfelek bevonult, s ezért nem rendelkeztek jövedelemmel. Nappali otthont nyitottak már 1914. augusztus 18-án a hadba vonultak gyermekeinek a helyi óvodában, élelmiszercsomagokkal látták el a Gödöllőn áthaladó, frontra igyekező katonákat, figyelemmel kísérték a Gödöllőn ápolat sebesültek sorsát, élelemmel, ruházattal, pénzzel segítettek őket, s támogatták a községbe menekülteként érkező polgári személyeket, családokat is. A gödöllői polgárok országos jótékonyági akciókba is bekapcsolódtak („aranyat – vasért” mozgalom, egyházi gyűjtés a katonáknak a szükséges téli holmikkal való ellátást célozva stb.).

Óriné Nagy Cecília *A gödöllői művésztelep és az első világháború* című tanulmánya rendhagyó írás, hiszen azt gondolhatnánk, hogy nem kapcsolódik oly szorosan tematikájában a hadtörténelmi vonatkozásokhoz, mint az előbb ismertetettek. Ellenkezőleg, minden vonatkozásában közvetlen és közvetett háborús eseményeket, történéseket, vonatkozásokat érint. Írása bevezetőjében a szerző hangsúlyozza: a gödöllői művésztelep működését a háború kitörése alapjaiban rendítette meg. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola ösztöndíjasait, akik a művésztelep bázisát alkották, hadba hívták, a külföldi alkotók Gödöllőről hazatelepültek, s a magyar művészek közül is többen elköltöztek a településről. Ennek ellenére a művésztelep „lelke”, Körösfői-Kriesch Aladár mindent megtett azért, hogy annak működése ne szűnjön meg, a bevonult alkotók (például Remsey Jenő

és Zoltán) alkotásai a háború éveiben is kiállításra kerüljenek, s a fronton tartózkodó „hadifestők” hazajuttatott alkotásait minél szélesebb körben megismertesse. Fáradhatatlanul, számos értesítést, ismertetést, beszámolót publikált pályatársairól a legkülönbözőbb sajtótermékekben, szakmai lapokban és kiadványokban, hogy a telep tagjainak ismertsége idehaza ne halványuljon. A tanulmány számba veszi a gödöllői vonatkozások tükrében az országos nagy kiállításokat is, melyek témája, illetve célja a Monarchia hadseregének, a kezdeti években a sikerek, dicsőséges támadások bemutatása volt propaganda célokból, képző- és iparművészeti eszközökkel és alkotásokkal. Részletesen kitér a tanulmány többek között egy 1916. április 28-án kelt uralkodói parancsra és annak megvalósulására. A parancs elrendelte a császári és királyi 2. hadsereg lemergi kiállításának megépítését, amely az 1915. május 2-án kezdődött támadás győzelmét volt hivatott hirdetni, melynek eredményeképpen a Monarchia hadserege mintegy 360 kilométerrel tolta keletre a frontvonalat. A kiállítás építésének parancsnoka Medgyaszay (szül. Benkő) István (1877–1959) mérnökhadnagy, a gödöllői művésztelep fiatal építész, Otto Wagner-tanítvány volt. A tárlatot 1916-ban Budapestre helyezték át, majd 1917–18-ban szintén Medgyaszay vezetésével rendezték meg az erdélyi hadikiállítást Budapesten, a Margitszigeten. Nem térhetek ki a rendkívül informatív tanulmány minden témájára, de a dolgozat további erőnei között mindenképpen meg kell még említeni, hogy korabeli források alapján részletesen feltárja a művésztelep tagjainak a háború utáni években, az újjáépítésben kivett részét, nemcsak intézménytörténeti szempontból, hanem a művészek (Körösfői-Kriesch, Remseyek stb.) konkrét tevékenységét illetően is.

A katalógus bőséges műtárgyjegyzékének elemzésétől el kell tekintenünk, ehelyett a tárlat tematikai egységei szerint, műtárgycsoportonként haladva mutatom be a tárlatot. A frontélet eseményeit elsősorban a tárlókban kiállított fegyverek prezentálják a Gödöllői Városi Múzeum gyűjteményéből (1891-es mintájú Moszin–Nagant-szuronyok, 1895-ös mintájú Mannlicher-szuronyok, huszártiszti szablya, Mauser-bajonett stb.). A családok otthonaiba került emléktárgyak a kiállítás következő egységében nagyon jól megjelenítik az első világháború hátszágai hatását – a gödöllői múzeum figyelemre méltó kollekcióval rendelkezik első világháborús emléklapokból, emlékképekből, ajándéktárgyakból (bögrék, képek, porcelántárgyak, hímzett képek). A hadi felszerelések sorát különböző kulacsok, csákók, térkép, ruházati cikkek, iránytű, poharak jelentik, melyek a fegyverekkel együtt látványosan közvetítik a látogató felé, mi mindennek kellett a katona ládájába kerülni, melyet a frontra vitt magával. Ahogyan az egyik fent bemutatott tanulmány, így a kiállítás következő része is szerencsés módon gazdagon illusztrálja a gödöllői kastélykórház történetét, oly módon, hogy a számos gyógyszeres, illetve patikaüveg, doboz, láda, sebészeti eszköz (tűk, sebkampók, amputáló kések, csipeszek stb.) mind egy egységes tárgykört képeznek. A frontesemények és a hadifogság élménye természetesen nagyon hangsúlyos része a kiállításnak. A sikerek, haditettek, bajtársi cselekedetek eredményeképpen elnyert kitüntetések, a különféle uralkodói és háborús emlékérmek – ezek között igazi ritkaságok az 1914–1915-ben orosz ágyúkból vert emlékérmek –, háborús és sapkajelvények, valamint a fronton, nem egyszer fegyverekből készített emléktárgyak: gyufatartó, öngyújtó, szipka, cigarettatárcák s a számtalan levél, képes levelezőlap, tábori levelezőlap, emléklapok, hadifogságból hazajuttatott levelezőlapok, a különféle igazolványok, valamint a legkülönbözőbb háborús tárgyakat ábrázoló fotók (gulyáságyú, tábori postakocsi, tábori mosoda) gazdag tárháza teszi a tárlat ezen részét színessé és nagyon

érdekessé. A következő tematikus egység, amely *A hátország: a nehéz hétköznapiak* címet viseli, a kiállítás korábbi mondanivalójára, tematikájára építve kalauzolja végig a látogatót a békekölcsön jegyzésre főlészlítő plakátoktól kezdve, a háborús emléktárgyakon (kar-kötők, hamutartók, emléktáblák), háborús bankjegyeken át a korabeli sajtótermékekig, nyomtatott emlékekig (kották, könyvek, a *Vasárnapi Újság*, a *Borsszem Jankó*, a *Kakas Márton* számai, háborús albumok, naptárak stb.). Igazi kuriózum a *Játék katonák* kis kiállítási tárgycsoportja, mely legfeljebb 20 centiméteres nagyságra leképezve masé-katonákból, ólomkatonákból, lineol és elasztolin katonákból áll.

A gödöllői művésztelep első világháborús, nagyon gazdag képzőművészeti alkotásai közül a látogató mintegy tucatnyit szemlélhet meg, Remsey Zoltán, Remsey Jenő, Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásait és relikviáit. Érthető és elfogadható, hogy a kiállítás arányainak megtartása és a viszonylagos helyszűke indokolta a nagyon szűkre szabott műtárgyválasztást, s a *Művészet és a Nagy Háború* című egységben, újabb, nagyjából ugyanennyi képzőművészeti alkotás: rajzok, akvarellek, rézkarcok mindezt jól kiegészítik, azonban a téma a világháború négy éves centenáriumi eseményeinek sorában a jövőben mindenképpen megérdemelne egy önálló, nagyszabású tárlatot.

A Hadtörténeti Múzeum műtárgymásolatai, melyek a kiállítás egész területén megtekinthetők, a katalógusban önálló fejezetet kaptak, ami szakmai szempontból nagyon üdvözlendő, hiszen a látogató számára ily módon korrekt módon érzékelhetővé válik, illetve elkülönül, hogy mikor lát eredeti tárgyakat és mikor műtárgymásolatokat. A másolatok azokról a fényképekről, plakátokról és nyomtatványokról készültek, melyek tematikájukat tekintve országos jelentőségűek, alátámasztják, magyarázzák a gödöllői, helyi eseményeket, elsősorban mozgósítási hirdetményekről, felhívásokról, háborús propaganda-plakátokról, árszabásokról van szó.

*

Erzsébet királyné verseiben Titániának nevezte magát, Shakespeare *Szentivánéji álom* című darabjának tündérkirálynője után – a Gödöllői Királyi Kastély *Titánia lovagjai* címmel készített kiállítás-sorozatát, melyben bemutatta/bemutatja a császárnéhoz közelálló férfiakat. A *Rudolf – a reményvesztett imádó* című tárlat 2008-ban nyílt meg, s a trónörökös születésének 150. évfordulója alkalmából rendezték. 2009-ben a második „lovag”, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ezredese, diplomata, az osztrák–magyar kiegyezés egyik létrehozója, a XIX. század egyik legjelentősebb magyar politikusa, Erzsébet tanácsadója, gróf Andrássy Gyula életműve került sorra. 2014 tavaszán pedig Ferenc József osztrák császárt és magyar királyt, személyiségét, neveltetését és a magyarokhoz, Magyarországhoz fűződő bonyolult, ellentmondásos, változó kapcsolatrendszerét feltárni igyekvő tárlat nyílt meg a Királyi Kastély hat termében, kapcsolódva az idei központi centenáriumi évhez, illetve a Gödöllő városa által *A Régi Ház, 1914–2014. Kezdet és vég* címmel meghirdetett tematikus kiállítási évhez.

A kiállításban itt is egy igényes kivitelű, színes, gazdagon illusztrált, Faludi Ildikó munkájának köszönhetően jól szerkesztett kiadvány segít tájékozódni, mely inkább nevezhető tanulmányos ismeretterjesztő céllal megírt cikkek gyűjteményének, mint katalógusnak, amit egy műtárgylistá és a kiállítás stáblistája egészít ki. A kiadvány áttekintése, elolvasása mindenképpen ajánlott a látogató számára, ha annak egyedül tematikáját

igyekszik megérteni és nem a tárlatvezető társaságában tartózkodva a kiállítóterben. Ugyanis a bemutatott műtárgyak sokfélesége és a hozzájuk kapcsolódó, tipográfiailag az olvasást és megértést nehezítő, egyébként rendkívül korrekt, tényszerű, megfelelően informatív tárgyfeliratok, melyek ráadásul sajnos nem egy esetben a látótéren kívül, egy felnőtt ember csípő-, térd- vagy boka(!)-magasságban olvashatók, gondolkodóba ejtik a muzeológust, a történészt, vagyis a szakmabelit is, nemhogy a „laikus” látogatót abban a vonatkozásban, hogy a kiállítás alkotói pontosan mit is akartak mondani, milyen konkrét információt kívántak velünk megosztani, a tárgyak segítségével kifejezni.

Visszatérve a kiadványra, Papházi János *A bölcsőtől a trónig – Ferenc József ifjúsága* című írása gyakorlatilag a Magyarországon és magyar nyelven a témában olvasható szakirodalom alapján foglalja össze Ferenc József gyermeki és ifjúkori éveinek legfontosabb eseményeit, különös tekintettel neveltetésére. Bár e tekintetben az egymásnak tényszerűen ellentmondó szakirodalmi hivatkozások alapján a laikus olvasó nem vagy nehezen tudja eldönteni, hogy Ferenc Józsefet a kezdetektől vagy egy bizonyos életkortól kezdődően személyre szabottan császári méltóság viselésére nevelték-e, avagy egy általános, a Habsburg császári udvarban a főhercegeket megillető nevelést kapott („...nem trónörökösként született... I. Ferenc császár... a jövődő császárt látta a kis főhercegben...”). Az mindenestre kiderül, hogy átgondolt, alapos, minden részletre figyelő, az etikettnek és a lefektetett szabályoknak megfelelő udvari nevelést kapott, édesanyja, Wittelsbach Zsófia császárné különös figyelmétől kísérve, aki a vallásosságra, kötelességtudatra és szorgalomra vonatkozó erényeket hangsúlyozta ki, valamint szorgalmazta az uralkodói méltóság, tudatos kialakítását és erősítését. Részletes információkat kapunk a császár-gyermek napirendjéről, a tantárgyakról és szabadidős programjairól (díszmenet, gyermekbálok, színházi előadások stb.). Ez azért nagyon fontos, bár a tanulmány ezt sajnos nem fogalmazza meg, mert képet kapunk arról, hogy az oktatás során a gyermek minden módon, a leendő uralkodó társadalmi pozíciójának és az őt illető elvárásoknak megfelelően kell hogy elsajátítsa az uralkodói méltóság viseléséhez szükséges tudnivalókat, készségeket, viselkedésmintákat. A leendő császár napi leterheltsége már-már a mai gyermekekével ért fel, 12 évesen heti 50 órára bővítették tanóráinak számát. Ami a magyar vonatkozásokat illeti, kiváló összefoglalást kapunk Papházi Jánostól Ferenc József nevelésének magyar vonatkozásairól. Öt éves korától a gyermeknek egy éven át magyar dajkája volt, s a nyelvet 1837-ben kezdte el rendszeresen tanulni, heti három és fél órában Nemeskéri Kiss Pál irányítása mellett, aki tanári tapasztalatai alapján idegeneknek módszertani kézikönyvet is írt a magyar nyelv oktatásáról (*A tanítás módja. Buda, 1830.*), melynek egyik példánya a kiállításban is szerepel. A főherceg első ízben 1843 szeptemberében járt (Nyugat-)Magyarországon, melynek során a természeti környezetre figyelt föl, melyről följegyzéseket is készített – tegyük hozzá: az utazás természetesen hozzátartozott a nevelői programhoz. Kamasz korától kezdve különös hangsúlyt fektettek katonai képzésére, nevelésére is, amely a későbbiek során oly látványos tartást, fegyelmet eredményezett, ugyanakkor visszahúzóddó, érdes, szófukar és gyermekként koravén vonásait tovább erősítette. Középszintű tanulmányait 1845-ben fejezte be, ettől kezdve a katonai nevelés mellett bölcsészett, polgári és egyházjogot, államelméletet, politikát statisztikát tanult. 1847-es, következő Magyarországi látogatása nemcsak azért figyelemre méltó, mert – mint a szerző megállapítja – ekkor került sor első nyilvános szereplésére, hanem úgy vélem azért is, mert a kiállítás további részében Ferenc József további magyarországi, reprezentatív, politikai

célzatú, protokolláris látogatásainak sorát nyitotta meg, melyekről a továbbiakban hangsúlyosan megemlékezik. Életében a sorsdöntő év mind személyes sorsát, mind a birodalom politikáját illetően 1848 volt. Egyrészt véget értek tanulmányai, melynek nagy várakozással tekintett elébe, ugyanakkor reagálnia kellett a pesti, bécsi és itáliai forradalomra és a harcokra, melyekben (Santa Lucia mellett) katonaként részt is vett. A pergő politikai események következtében, melyeket a szerző lényegre törően összegez, az 1849. év végére a birodalom császárának tudhatta magát V. Ferdinánd lemondása után, elsősorban a hadseregre, illetve a császári hadsereg tisztikarára támaszkodva.

Kovács Éva Marianna Ferenc József császár élete fonalának ismertetését ennél a pontnál veszi föl. A szerző a személyes sors bemutatása helyett immáron inkább a császár életét is befolyásoló nemzetközi politikai események összefoglalására vállalkozott (megtorlás, konszolidáció, Szent Szövetség intézménye, diplomáciai lépések az orosz cár felé, Bach-rendszer). Ezek a lépések ugyanakkor az uralkodó magyarországi megítélését, elfogadottságát több évtizedre alapvetően meghatározták. Bach politikája, a császárság birodalmi centralizációs, törekvései, egyszemélyi döntései, az erőszakos németesítés személye ellen is szóló ellenérzést váltottak ki a magyar politikai élet szinte minden területén. Ilyen körülmények között érkezett el harmadik magyarországi látogatása 1852 nyarán, amely immáron az egész ország (beleértve Erdélyt is) területére kiterjedt, s nem népszerűségének visszaszerzését vagy megnyerését szolgálta. Az utazás „egyedüli célja a fellázadt tartomány megbékélésének szemléltetése [volt] a világ előtt.” A tanulmány ezt követően Ferenc József császár személyes kapcsolatait (feleségével, édesanyjával, Schwarzenberg miniszterelnökkel) foglalja össze nagyon mértékadóan és korrekt módon, melynek köszönhetően az olvasó bepillantást nyerhet az uralkodó bonyolult politikai és – ezzel is összefüggésben – ellentmondásos, problémáktól terhelt magánéletének fontosabb momentumaiba (házasságkötése, családi viszonyok, az 1857. évi szerencsétlen magyarországi látogatás).

Oravec-Kis Éva bevezetésként a császár 1852. és 1857. évi körútjainak összefoglaló értékelését írta meg a tanulmányában, majd rátért arra a problémára, amely személy szerint is foglalkoztatta a császárt: „fel kell oldani a Magyarországon kialakult ideiglenes helyzetet, amit a változó külpolitikai erővonalak és törekvések egyre sürgetőbbé tettek.” Vagyis a birodalom stabilitásának érdekében (az aktuális politikai és hadi eseményeket az 1850-et követő évtizedben a tanulmány korrektül foglalja össze) Ferenc Józsefnek politikát – és ezzel összefüggésben, tegyük hozzá, hangnemet és politikusi attitűdöt – kellett váltania, kompromisszumkészséget mutatnia, mely végső soron aztán az 1867. évi kiegyezéshez vezetett. Az 1866-os év eseményei közepette (porosz probléma) jelentek meg annak a máig tartó romantikus képsorozatnak is az elemei, melyek Erzsébet királyné Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő viszonyának legendájává váltak. A kérdés tudományos igényű, minden érzelmi és romantikus színezettől mentes, korrekt és valós feltárása máig várat magára a magyar történeti irodalomban. Oravec-Kis Éva írása, valamint a kiállítás bizonyos vonatkozásai alapján azonban mindenképpen leszögezhető: Erzsébet királyné udvari protokolláris szerepére éppen az 1866 májusában lezajlott magyarországi császári látogatás idejére érett meg, melyre Ferenc József császár azonnal fölfigyelt. Ez az ekkorra kialakított és megérett helyes magatartásforma, császárnei reprezentáció, immáron annak gördülékennyé váló, elsajátított koreográfiája miatt is (sebesültek látogatása, városligeti kocsikázás, kulturális programokon való részvétel), oldotta a császár és ezen keresztül a

birodalmi Habsburg politika merevségét: „...Erzsébet képviselte... ügyüket...” A szerző állásfoglalása szerint az 1867. június 8-án lezajlott koronázási ünnepségek után is „Erzsébet személye sokat segített abban, hogy a szabadságharcot leverő Ferenc Józsefet a magyarok el tudják fogadni koronás királyuknak.”

Kaján Marianna a kiadvány további részében közölt két tanulmányában a császár 1867-et követő magyarországi, közelebbről is gödöllői reprezentációjának történetével, elemeivel foglalkozik. 1867 Gödöllő település történelmét illetően is sorsfordító év volt: ebben az évben vásárolta meg a magyar állam a Grassalkovich I. Antal épített kastélyt, s bocsájtotta használatára a mindenkori magyar uralkodó és családja számára, ezáltal országos, s nem egy esetben birodalmi reprezentációs programok színhelyévé téve a kastélyt és a települést. Részletesen bemutatja a császári család gödöllői látogatásainak történetét, különös tekintettel az udvari sporteseményekre, főleg vadászatokra. A *legelső magyar ember a király...* című, Vörösmarty idézetet címnél használó másik tanulmány a császári reprezentáció jelenségét járja körül, kiindul pontként támaszkodva a Ferenc József neveltetéséről szóló tanulmányra, valamint számba véve ennek az uralkodói reprezentációnak a lényeges elemeit: hadgyakorlatok, díszszemlék, lóversenyek, intézmény-megnyitások, szoboravatások, alapkövetételek, ünnepi beszédek kiállításokon, ünnepségeken, bálók, estélyek, díszvacsorák és -ebédek, színházlátogatások, fogadások, kihallgatások – különös tekintettel a magyarországi vonatkozásokra. A kérdés a jövőben egy igen terjedelmes monográfiának szolgáltatathatna témát, melynek leendő szerzője bizony támaszkodhat majd Kaján Marianna informatív, érdekes, lényegre törő írására, amely az uralkodó vagy uralkodói pár magyarországi reprezentációjának legfontosabb elemeit foglalja össze. A szerző ezen tanulmánya, annak vége felé, átfordul kiállítás-vezetővé, amennyiben a tárlatban megtekinthető prominens műtárgyak (például a budapesti Örökimádás-templom alapkövetéletét ábrázoló fotó, az 1869-ben visszakapott négy Corvina, a gödöllői Erzsébet királyné szobor avatásán 1901-ben készült fotó stb.) történetét, az azok mögött meghúzódó történelmi eseményeket tárja elénk.

Az írásokat, mint említettem, a kiállítás műtárgyainak listája követi, egyenként, termekre lebontva oly módon, ahogyan tárgyfeliratként is szerepelnek leírásaik a kiállítótérben, vagyis jó néhány műtárgy esetében a feliratokon kívül kiegészítő magyarázatokkal ellátva.

A tárgyfeliratok a kiállításban, mint említettem, informatívak, ám sokszor elhelyezésük és a betűméretet tekintve nem jól olvashatóak. Viszont a külföldi látogató is megérti őket, amennyiben tud angolul. Külön érdeme a tárgyfeliratoknak, hogy egy-egy műtárgy esetében – ha ez nem egyértelmű vagy szembeötlő – összefoglalja a tárgyhoz kapcsolódó történeti háttér magyar vagy magyarországi, s ott, ahol indokolt, helybéli, azaz gödöllői vonatkozásait. Ezáltal egy olyan kiállítás jön létre, amely Gödöllő történelmének a császári látogatásokhoz köthető epizódjait országos, sőt birodalmi koordináták közé emeli, méltó helyét bemutatva ezáltal a település történelmének leglátványosabb időszakából. Az első teremben, melyben a kiállításnak az a célja, hogy a császár nevelését, neveltetését mutassa be elsősorban litográfiákon, helyet kapott egy nagyon ötletes, múzeumpedagógiai foglalkozást, gyermekek játékát szolgáló eszköz is – kérték megtekinteni és játszani vele! A második teremben az 1848–49. évi eseményeket, a Bach-korszakot és a megtorlást megörökítő műtárgyakat találhatunk. Talán, mivel a kiállítás Ferenc József személyére épít, az

általános politikai vonatkozások, események helyett érdekesebb lett volna a császár személyes megnyilvánulásaira, vagyis az uralkodó és az alattvalók kapcsolatára is figyelni.

A harmadik teremben az uralkodó, illetve uralkodópár magyarországi látogatásainak, reprezentációjának relikviái kerültek kiállításra. Itt a kiállítási feliratok is „kiforrottabbak”, amennyiben már gondosabban szerkesztett, nyomdailag tördelt szövegeket olvashatunk. Egyetlen észrevétel csupán: a laikus, köznapi látogató számára egy mondatban érdemes lett volna megmagyarázni, hogy Tornyai Schlossberger Zsigmond és leszármazottainak bárói címet adományozó díszoklevele miért és milyen – gödöllői – vonatkozásban szerepel a kiállítási tárgyak között.

Véleményem szerint a kiállítás legszínesebb, legérdekesebb része a negyedik terem, ahol a konkrét gödöllői vonatkozások, Ferenc József és Erzsébet királyné gödöllői tartózkodásának emlékei, relikviái láthatók. A történeteket megörökítő festményeken – zömében vadászatok – kívül nagyon érdekesek és a látogató számára testközelivé hozó tárgyak a személyes relikviák: az edények, kancsók, tálak, evőeszközök, királyi herendi porcelán készlet a Hadtörténeti Múzeum Tárgyi emlékanyag-gyűjteményéből stb., a schönbrunni kastélyból kölcsönzött császári személyes tárgyak (Ferenc József csipetűje, házi sapkája). Kifejezetten szellemes és ötletes elem a korabeli gödöllői menetrend kiállítása. Érdeklődéssel láttam volna valamilyen tárgyat vagy utalást a gödöllői kastély higiéniai megoldásaira, vagy a a királyi család ottlétekor az ellátásukat biztosító apparátusról, háttérről (konyha, főzés) is.

Az utolsó előtti, ötödik terem anyaga tematikáját tekintve a kiegyezés utáni politikai eseményekre koncentrál, szemléletesen mutatja be az uralkodói reprezentáció számos elemét, melyekről a tanulmányok vonatkozásában már szóltam.

Végül a hatodik, utolsó terem immáron az első világháborúba vezeti el a látogatót, két tucatnyi eredeti tárgy és műtárgymásolat („Vivát”-szalagok, 1914–1916, rekonstrukció, ugyancsak a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből) segítségével, inkább csak jelzésszerűen, mint ténylegesen, a hadieseményekre koncentrálva. A kiállítást egy Ferenc József életét bemutató kronológia zárja – melyet szerencsésebb lett volna az első terembe helyezni –, valamint egy filmvetítő.

A kiállítás méltó környezetben, puritán, de érdekes installációban – melynek nagy érdeme, hogy tökéletesen harmonizál a kastély belső képével –, műves kiállításban és alapos szakmai háttértudás tükrében kíséri végig Ferenc József császár uralkodásának fontosabb állomásait, különös tekintettel a magyar és gödöllői vonatkozásokra. Mintegy húsz magánszemély és intézmény műtárgyai láthatók benne, melyek a gödöllői kastély értékes gyűjteményét harmonikusan, elegánsan, szakszerűen egészítik ki.

TARTALOM

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KIROBBANÁSÁNAK 100. ÉVFORDULÓJA

TANULMÁNYOK

HAJDU TIBOR	1914: a magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után	611
BALLA TIBOR	A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén	628
KRÁMLI MIHÁLY	Az osztrák–magyar haditengerészet felkészülése a Nagy Háborúra.....	646
ROMSICS IGNÁC	Trianon okai. A szembenézés narratívái a magyar történeti gondolkodásban	663

KÖZLEMÉNYEK

KLEMENSITS PÉTER	Az első világháború kitörése a Távol-Keleten és az 1914-es hadműveletek	693
JUHÁSZ BALÁZS	Az első világháború emlékezete Olaszországban	715
RÉVÉSZ TAMÁS	Egy ellentmondásos centenárius. Az első világháború historiográfiája és a 100 éves évforduló Nagy-Britanniában	725
ERWIN A. SCHMIDL	Jüdische Soldaten in der k.u.k. Armee im Ersten Weltkrieg.....	737

MŰHELY

POLLMANN FERENC	Végállomás: Szabadka. Újabb adalékok a Putnik-afférhoz.....	747
RAVASZ ISTVÁN	A nagy háború első hősi halottja	754
KISS GÁBOR	Osztrák–magyar tábori egészségügy az első világháború kezdeti szakaszában.....	763
JANKÓ ANNAMÁRIA	Az első világháborúban használt topográfiai térképek	778
SALLAY GERGELY PÁL	Az 1914-es háborús év az osztrák–magyar kitüntetés-történetben	793
KOROMPAY H. JÁNOS	„Már az első, részleges mozgósítással bevonultam.” Első világháborús dokumentumok az irodalomtörténész Horváth János hagyatékában	807

SZEMLE

M. CHRISTIAN ORTNER	Die k. u. k. Armee und ihr letzter Krieg (<i>Balla Tibor</i>).....	831
ANNE SAMSON	World War I in Africa. The Forgotten Conflict Among the European Powers (<i>Balla Tibor</i>).....	833
MARGOT KAHLEYSS	Muslime in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten (<i>Forgács Márton</i>).....	835
DANIELE CESCHIN	Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra (<i>Hamerli Petra</i>)	840
POLLMANN FERENC	Oroszlán, karddal és lúdtollal. Doberdói Bánlaky József élete és munkássága (<i>Balla Tibor</i>)	842

KRÓNIKA

KINCSES KATALIN MÁRIA	Ferenc József – Adj király katonát!	845
--------------------------	---	-----

CONTENTS

CENTENARY OF THE OUTBREAK OF WORLD WAR I

STUDIES

TIBOR HAJDU	1914: Hungarian Public Opinion Before and After the Declaration of War.....	611
TIBOR BALLA	The Myth of a Militarist Empire. The Austro–Hungarian Armed Forces on the Eve of World War I.....	628
MIHÁLY KRÁMLI	The Preparation of the Austro–Hungarian Navy for the Great War.....	646
IGNÁC ROMSICS	The Causes of Trianon. The Conflicting Narratives in Hungarian Historical Thinking.....	663

PUBLICATIONS

PÉTER KLEMENSITS	The Outbreak of World War I in the Far East and the Operations in 1914.....	693
BALÁZS JUHÁSZ	The Memory of World War I in Italy	715
TAMÁS RÉVÉSZ	A Controversial Centenary. Historiography of World War I and the Centenary in Great Britain	725
ERWIN A. SCHMIDL	Jewish Soldiers in the Austro-Hungarian Army in the First World War.....	737

WORKSHOP

FERENC POLLMANN	Terminus Subotica. A New Contribution to the Putnik Affair.....	747
ISTVÁN RAVASZ	The First Man Killed in Action in the Great War	754
GÁBOR KISS	Austro–Hungarian Field Health-Care in the Early Period of World War I	763
ANNAMÁRIA JANKÓ	The Topographical Maps Used in World War I.....	778
GERGELY PÁL SALLAY	The War Year 1914 in Austro–Hungarian Phaleristics	793
H. JÁNOS KOROMPAY	‘I Joined the Army with the First, Partial Mobilization.’ First World War Documents in the Bequest of Literary Historian János Horváth	807

REVIEW

M. CHRISTIAN ORTNER	Die k. u. k. Armee und ihr letzter Krieg (<i>Tibor Balla</i>).....	831
ANNE SAMSON	World War I in Africa. The Forgotten Conflict Among the European Powers (<i>Tibor Balla</i>).....	833
MARGOT KAHLEYSS	Muslime in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten (<i>Márton Forgács</i>).....	835
DANIELE CESCHIN	Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra (<i>Petra Hamerli</i>)	840
FERENC POLLMANN	A Lion, with a Sword and a Quill. Life and Work of József Bánlaky of Doberdó (<i>Tibor Balla</i>)	842

CHRONICLE

KATALIN MÁRIA KINCSES	‘Franz Joseph – Red Rover!’	845
-----------------------	-----------------------------------	-----

TABLE DES MATIÈRES

LE 100^E ANNIVERSAIRE DU DÉCLENCHEMENT DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

ÉTUDES

TIBOR HAJDU	1914 : l'évolution de l'opinion publique hongroise avant et après la déclaration de guerre.....	611
TIBOR BALLA	Le mythe de l'empire militariste. L'armée austro-hongroise à la veille de la Première Guerre mondiale.....	628
MIHÁLY KRÁMLI	La préparation de la marine militaire austro-hongroise à la Grande Guerre.....	646
IGNÁC ROMSICS	Les différentes réflexions sur les raisons de Trianon dans la pensée historique hongroise.....	663

PUBLICATIONS

PÉTER KLEMENSITS	Le déclenchement de la Première Guerre mondiale à l'Extrême-Orient et les manœuvres de 1914.....	693
BALÁZS JUHÁSZ	Le souvenir de la Première Guerre mondiale en Italie.....	715
TAMÁS RÉVÉSZ	Un centenaire contradictoire. L'historiographie de la Première Guerre mondiale et le 100 ^e anniversaire en Grande-Bretagne.....	725
ERWIN A. SCHMIDL	Jüdische Soldaten in der k.u.k. Armee im Ersten Weltkrieg.....	737

ATELIER

FERENC POLLMANN	Terminus : Subotica. D'autres contributions à l'affaire Putnik.....	747
ISTVÁN RAVASZ	Le premier mort pour la patrie dans la Grande Guerre.....	754
GÁBOR KISS	Soins de santé dans l'armée austro-hongroise en campagne dans la première période de la Première Guerre mondiale.....	763
ANNAMÁRIA JANKÓ	Cartes topographiques utilisées dans la Première Guerre mondiale.....	778
GERGELY PÁL SALLAY	L'année de guerre de 1914 dans l'histoire des décorations austro-hongroises.....	793
H. JÁNOS KOROMPAY	Documents de la Première Guerre mondiale dans l'héritage de l'historien de la littérature János Horváth.....	807

ATELIER

M. CHRISTIAN ORTNER	Die k. u. k. Armee und ihr letzter Krieg (<i>Tibor Balla</i>).....	831
ANNE SAMSON	World War I in Africa. The Forgotten Conflict Among the European Powers (<i>Tibor Balla</i>).....	833
MARGOT KAHLEYSS	Muslime in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten (<i>Márton Forgács</i>).....	835
DANIELE CESCHIN	Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra (<i>Petra Hamerli</i>).....	840
FERENC POLLMANN	Lion avec épée et plume d'oie. La vie et l'œuvre de József Bánlaky de Doberdo (<i>Tibor Balla</i>).....	842

CHRONIQUE

KATALIN MÁRIA KINCSES	François-Joseph – Roi, donne-nous des soldats !.....	845
-----------------------	--	-----

INHALT

100. JAHRESTAG DES AUSBRUCHS DES ERSTEN WELTKRIEGS

STUDIEN

TIBOR HAJDU	1914: Die Entwicklung der ungarischen öffentlichen Meinung vor und nach der Kriegserklärung.....	611
TIBOR BALLA	Der Mythos des militaristischen Reiches. Die österreichisch-ungarische Armee am Vorabend des Ersten Weltkriegs.....	628
MIHÁLY KRÁMLI	Die Vorbereitung der österreichisch-ungarischen Kriegsmarine auf den Großen Krieg.....	646
IGNÁC ROMSICS	Die Gründe für Trianon. Die Narrativen der Auseinandersetzung mit den Geschehnissen in der ungarischen historischen Denkweise	663

MITTEILUNGEN

PÉTER KLEMENSITS	Der Ausbruch des Ersten Weltkriegs in Fernost und die Kriegsoperationen von 1914	693
BALÁZS JUHÁSZ	Das Andenken des Ersten Weltkriegs in Italien.....	715
TAMÁS RÉVÉSZ	Ein widersprüchliches Zentenarium. Die Historiografie des Ersten Weltkriegs und der 100. Jahrestag in Großbritannien	725
ERWIN A. SCHMIDL	Jüdische Soldaten in der k.u.k. Armee im Ersten Weltkrieg.....	737

WERKSTATT

FERENC POLLMANN	Endstation: Szabadka (Maria-Theresiopel). Neue Beiträge zur Putnik-Affaire.....	747
ISTVÁN RAVASZ	Der erste Heldentote des Großen Krieges	754
GÁBOR KISS	Das österreichisch-ungarische Feldgesundheitswesen in der Anfangsphase des Ersten Weltkriegs	763
ANNAMÁRIA JANKÓ	Die im Ersten Weltkrieg verwendeten topografischen Karten.....	778
GERGELY PÁL SALLAY	Das Kriegsjahr 1914 in der österreichisch-ungarischen Geschichte der Auszeichnungen.....	793
JÁNOS KOROMPAY H.	Dokumente bezüglich des Ersten Weltkriegs im Nachlass des Literaturhistorikers János Horváth.....	807

RUNDSCHAU

M. CHRISTIAN ORTNER	Die k. u. k. Armee und ihr letzter Krieg (<i>Tibor Balla</i>).....	831
ANNE SAMSON	World War I in Africa. The Forgotten Conflict Among the European Powers (<i>Tibor Balla</i>).....	833
MARGOT KAHLEYSS	Muslime in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten (<i>Márton Forgács</i>).....	835
DANIELE CESCHIN	Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra (<i>Petra Hamerli</i>)	840
FERENC POLLMANN	Löwe mit Schwert und Gänsefeder. Das Leben und Werk von József Bánlaky von Doberdó (<i>Tibor Balla</i>)	842

CHRONIK

KATALIN MÁRIA KINCSES	Franz Joseph I. – Gib uns Soldaten, Majestät!	845
-----------------------	---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

100-ЛЕТИЕ СО ВРЕМЕНИ НАЧАЛА ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

СТАТЬИ

ТИБОР ХАЙДУ	Формирование общественного мнения Венгрии в 1914 году до начала и после объявления войны.....	611
ТИБОР БАЛЛА	Миф милитаристской империи. Вооруженные силы Австро-Венгерской монархии накануне первой мировой войны.	628
МИХАЙ КРАМЛИ	Подготовка военно-морского флота Австро-Венгрии к Большой Войне	646
ИГНАЦ РОМШИЧ	Причины Трианонского мирного договора. Нарративы противостояния в венгерском историческом мышлении.....	663

СООБЩЕНИЯ

ПЕТЕР КЛЕМЕНЧИЧ	Начало первой мировой войны на Дальнем Востоке и военные операции 1914 года	693
БАЛАЖ ЮХАС	Память о первой мировой войне в Италии.....	715
ТАМАШ РЕВЕС	Противоречивый центенариум. Историография первой мировой войны и ее столетняя годовщина в Великобритании	725
ЭРВИН А. ШМИДЛ	Jüdische Soldaten in der k.u.k. Armee im Ersten Weltkrieg.....	737

МАСТЕРСКАЯ

ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН	Конечная остановка: Сабадка. Новые данные к аффере Путника	747
ИШТВАН РАВАС	Первый погибший смертью храбрых в великой войне	754
ГАБОР КИШ	Австро-венгерская полевая санитарная служба в начальный период первой мировой войны.....	763
АННАМАРИЯ ЯНКО	Топографические карты, использовавшиеся в первой мировой войне.....	778
ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАЙ	Военный 1914 год в истории наград Австро-Венгерской монархии.....	793
ЯНОШ Х. КОРОМПАИ	Документы первой мировой войны, оставленные историографом-литературоведом Хорватом Яношем	807

ОБЗОР

М.КРИСТИАН ОРТНЕР	Die k.u.k. Armee und ihr letzter Krieg (<i>Тибор Балла</i>)	831
АННЕ САМСОН	World War I. In Africa. The Forgotten Conflict Among the European Powers (<i>Тибор Балла</i>)	833
МАРГО КАЙЛЭСС	Muslime in Brandenburg – Kriegsgefangene im 1. Weltkrieg. Ansichten und Absichten (<i>Мартон Форгач</i>)	835
ДАНИЭЛЕ ЦЕШИН	Gli esuli di Caporetto. I profughi in Italia durante la Grande Guerra (<i>Петра Хамерли</i>)	840
ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН	Лев с саблей и гусиным пером. Жизнь и деятельность Банлаки Йожефа из Добердо (<i>Тибор Балла</i>).....	842

ХРОНИКА

КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ	Ференц Йожеф – Дай, король, солдата!.....	845
----------------------	---	-----

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

EURÓPA VÉDELMEBEN

KAPISZTRÁN SZENT JÁNOS
ÉS A NÁNDORFEHÉRVÁRI DIADAL EMLÉKEZETE

**„A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA” SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI**

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székelgy György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmanýjáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.

17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
19. *Czigány István – Kincses Katalin Mária* (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejeződésének 300. évfordulója alkalmából. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
20. *Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
21. *Kálmán Peregrin – Veszprémy László*: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
22. *Solymosi József*: Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
23. *Lázár Balázs*: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornagynagy katonai pályája. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
24. *Pásztai László*: A magyar honvédsereg harcászata az 1848/49-es szabadságharcban. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.

Hibaigazítás

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2014. évi júniusi (2.) számában *Lenkefi Ferenc*: Oroszt fogtam, de elereszt? Miklóssy kapitány esete Csicsagov admirálissal (476–484. o.) című írásába két hiba csúszott: a 477. o. első és harmadik bekezdésében elővéd helyett utóvédről van szó, mint azt az 5. sz. lábjegyzet idézete helyesen írja. Ugyenezen az oldalon a 3. sz. lábjegyzetben Vojnov tábornok neve helyesen: Voinov.

A Szerző és a Szerkesztőség a Tisztelt Olvasó elnézését kéri!

